Bíró Zsuzsa

ÁLOM-RÉMÜLET

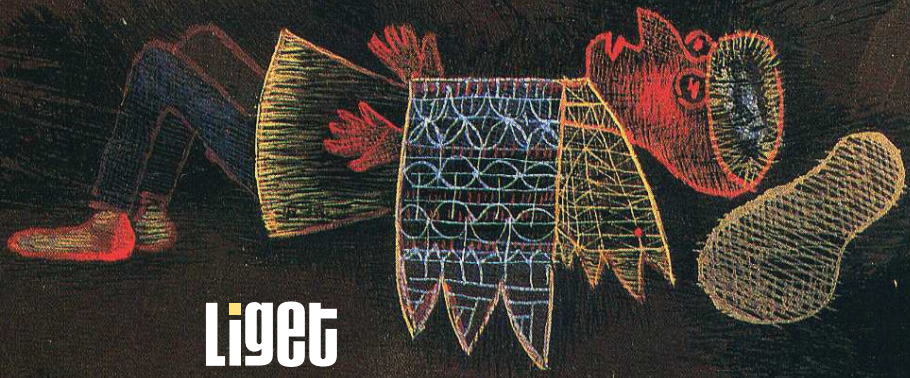

Liget

Bíró Zsuzsa

ÁLOM-RÉMÜLET

Kiadja a Liget Műhely Alapítvány, 2017
Kiadó-szerkesztő: Levendel Júlia, Horgas Judit

ISBN 978-615-5419-21-8

Borítóterv: René Margit
Tördelés: Károlyné Őr Erzsébet

TARTALOM

Álom-rémület
Téli utazás vázlat egy szappanoperához a kora romantika korából
Angolszász furcsaságok
Nizsinszkij füzetei
A harmadik nővér
Mallarmé macskái
A Nizan-ügy
Ki az az Aklin lovag?
A szégyenvonat utasai
Vendégségben George Steinerrel
Hazatérés?

ÁLOM-RÉMÜLET

MARGARETE BUBER-NEUMANN

ÉS MILENA JESENSKÁ

1.

Milena Jesenská ezerkilencszázhúsz januárjában kezd Kafkával levelezni és májusban találkozik vele először Bécsben. Milena akarja a randevút, Kafka tiltakozik: „Nem akarok (Milena, segítsen! Értsen meg többet, mint amennyit mondok!), nem akarok (ez nem dadogás) Bécsbe menni, mert nem bírnám ki lelkileg a megerőltetést." Végül mégis elmegy. Négy napot töltenek együtt. A csütörtököt a bizonytalanság jellemzi, a pénteket a csak azért is magabiztosság, a szombatot a bűnbánat, a vasárnap egyszerűen jó. A bécsi erdőkben sétálnak és heverésznek, „...és arcod fölöttem az erdőben (emlékezik vissza Kafka egy nyári levelében), és arcod alattam az erdőben és a pihenés csaknem kitakart melleden. És ezért igazad van, amikor azt mondod, hogy mi már egyek voltunk, és ettől egyáltalán nem félek, hanem ez az én egyetlen boldogságom és

egyetlen büszkeségem, és ezt egyáltalán nem korlátozom az erdőre."

Húsz évvel később, a ravensbrücki női lágerben Milena Jesenská ezekről a májusi napokról mesél a barátnőjének, Margarete Buber-Neumann-nak. A gesztenyefák virágoztak, mondja Milena séta közben, a barakksort kettészelő főúton. Május van most is, a fák Ravensbrückben is virágoznak, sőt, Vladimir Jankelevich híradása szerint Auschwitzban is minden tavasszal ugyanúgy lombokba borultak, mint máshol. Buber-Neumann, vagy ahogy társnői nevezik: Grete, átélte már a karagandai májusokat is, a takarodó előtti rövid órában a virágzásnak induló sztyeppét bámulta, a tulipánokat és íriszeket és a felejthetetlen kazah égboltot. Semprun meg a buchenwaldi májusokról ír, amikor a fiatal orosz foglyok a napsütéstől és az illatoktól elvesztették az eszüket, elhajították a lapátot és a csákányt, és bevetették magukat a thüringiai erdőkbe.

Ezerkilencszáznegyvenegy tavaszán a német lágerekben azonban még nincsenek oroszok, és Ravensbrücköt főleg tavak és mocsarak veszik körül. Azokban a szűkre szabott

időtöredékekben, amelyeket a lágerszabályok lehetővé tesznek, Milena Kafkáról mesél Gretenek, miért is ne róla, és miért is ne egy lágerben? Kafka húgai közül a két idősebb, Elli és Valli vagy a łódzi gettóban vagy valamelyik haláltáborban végzik, Ottlát pedig, a legfiatalabbat és legkedvesebbet, aki elválik keresztény férjétől, hogy gyerekeit megmenthesse, Theresienstadtba hurcolják, ahonnan ezerkilencszáznegyvenhárom őszén önként kísér el egy Auschwitz felé tartó gyerektranszportot. Még aznap mindnyájukat elgázosítják. Kafkára is ez a sors várt volna, ne mondja senki, hogy ezt nem tudta, és hogy a tbc nem a menekülés útja volt, nemcsak az élet dolgai elől, de az erőszakos halál szégyene elől is. Egy Ottlához írt levelében, ezerkilencszázhuszonegy március tizenhatodikán, többek között ezt írja: „Utazni? Nem tudom. És Bajorország? Ezt még egyik orvos sem tanácsolta (bár biztosan akad majd ilyen is), de ott nem fogadják szívesen az idegeneket, a zsidókat meg csak azért fogadják, hogy megöljék őket.” Ez persze irónia, de létezik prófétai irónia is.

Grete most hallja először Kafka nevét, az egyetlen kortárs prágai író, akivel a sors összehozta, Egon Erwin Kisch volt,

Moszkvában, a Komintern számára fenntartott vendégházban, a Lux szállóban is találkozott vele, hallgatta a vicceit, ha bejött Gisl, Kisch felesége (aki Koestler szerint a GPU-nak dolgozott), ha a szigorú Gisl behozta a kávét, Kisch ijedtséget tettetve felkiáltott: Achtung, megjött a pártapparátus! Vajon megvan-e még a prágai *Café Montmartre,* amelynek harmadik termét a művészek számára tartották fenn, és ahol Kisch éjszakánként széplányok és írók társaságában iszogatott? Néha Max Brod, Kafka barátja is odaült. És Kisch vajon megvan-e még? Grete és Milena nem tudhatják, hogy a házaspár szerencsésen kijutott a megszállt Franciaországból, és útban van Mexikó felé, Kischnek mindig szerencséje volt, szerencsés is marad, majd még visszatér Prágába és időben meghal, mielőtt kezdetét venné a terror.

„A fák, ugye, vannak – írja Rilke a *Duinói elégiák*ban –, a házak, melyekben laktunk, még állnak. Csak mi sodródunk el mind mellett, kilehelt levegőként."

Még a ravensbrücki barakkok is állnak.

Ezerkilencszáznegyven augusztusában a főút két oldalán kétszer nyolc, új, mutatós barakk áll. „Paloták”, ámuldozik szibériai tapasztalatai birtokában Grete, amikor ötven társnőjével ötös sorokba rendeződve bemasírozik a táborba. Amott, Karagandában, földbe vájt vályogkunyhók, a kunyhók körül szenny, mocsok, ürülék fogadta az érkezőket. Itt fiatal fák vannak az út két oldalán, jól gondozott virágágyások tűzpiros paprikavirágokkal, zöld pázsitok, a bejáratnál hatalmas ketrecben színpompás tollazatú pávák és ugrándozó majmok, mellbevágó irrealitás! Grete, egy meghatározó gyerekkori élmény óta különösképpen kedveli a majmokat, harminckettőben, a szovjet párt vendégeként, még a Szuhumiban működő híres majomtelepre is ellátogatott. És most, a ravensbrücki láger bejáratánál vidám kis csimpánzok bámulnak rá, a látvány légszomjat okoz! Akkor is légszomja volt, amikor – néhány hete – a Gestapo berlini börtönéből fogorvoshoz vitték, és nem a *Zöld Minna* nevű rabszállító kocsival, hanem metróval, egy olyan útvonalon, amelyet élete egy bizonyos szakaszában naponta megtett. Ennek az epizódnak legvalószínűtlenebb pillanata volt, amikor az Alexanderplatz közepén viszontlátta a

nagydarab *Berolinát*, a termetes múlt századi bronz-hölgyet, amelyet huszonhétben a metró építésekor állítólag örökre elszállítottak. A láger bejáratánál a ketrecben a pávák méltóságteljes *pas de deux*-t járnak, fölöttük egy mesterséges faágon papagáj rikoltozik, mintha azt rikoltaná, hogy „mama", valószerűtlenségek halmaza! De már felugatnak a farkaskutyák, szitkozódnak a felügyelőnők, puffannak a gumibotok, bődül a sziréna, csattannak a vezényszavak, és az *Appel* elviselhetetlenül hosszú ideig tartó szadista ceremónia. A világ rendje tehát helyrezökken, és ezen nem változtat az sem, hogy itt (egyelőre) tisztaság van, forró víz a tusolóban, saját szappan, saját priccs matraccal, tetűmentes rabruha, szekrény-asztal-szék (Karagandában ismeretlen tárgyak), és ez idő szerint még elfogadható a koszt is. Grete tisztában van vele, hogy nomád pokol vagy civilizált pokol egyre megy.

Grete harminckilenc éves, Potsdam egyik elővárosában született, apja bajor parasztból verekedte fel magát porosznál is poroszabb vállalkozóvá, ő maga okleveles óvónő. Protestáns. Egy ideig Martin Buber fiának a felesége volt, de nem foglalkozott teológiával vagy morálfilozófiával,

a radikális Gonosz problémája sem érdekelte, és fiatalasszony korában könnyű szívvel adta át magát a kommunista mozgalomnak. Az idő és a bűn között nincs kapcsolat, ezt ő is tudja már. „Mit tettek velünk? Mit csináltak az életünkkel?" – faggatja néha álmában kétségbeesetten a második férjét, Heinz Neumannt, akit harminchétben végeztek ki Moszkvában. Mielőtt választ kapna, mindig felriad.

Álom-rémület – mondja Kafka.

„Körülbelül így fest a dolog: én, erdei állat, akkoriban alig jártam az erdőt, valahol egy piszkos gödörben feküdtem (csak jelenlétem miatt volt piszkos természetesen); és akkor megláttalak kint a szabadban, a legcsodálatosabbat, amit valaha láttam, megfeledkeztem mindenről, felálltam, közelebb mentem, (...) lekucorodtam melléd, mintha szabad volna ezt tennem, arcomat a tenyeredbe fektettem, olyan boldog voltam, olyan büszke, olyan szabad, olyan hatalmas, annyira otthon voltam, újra meg újra: annyira otthon. (...) Ez nem tarthatott sokáig. (...) Eszembe döbbent, ki vagyok, (...) vissza kellett menekülnöm a homályba, nem bírtam ki a

napot, kétségbeestem, valóban mint egy eltévedt állat, futásnak eredtem, ahogy csak bírtam. (...) Kérded, hogyan élek: nos, így élek én."

A kétségbeesés metaforája.

Nemcsak a szerelmi kétségbeesésről szól, arról, hogy második és egyúttal utolsó szerelmi találkozója Milenával (egy gmündeni hétvégén) fájdalmas kudarc volt, de általában a megváltásra vonatkozó hitek és világnézetek kudarcáról is, önbecsapásokról, félelemről.

„Mit csináltak velünk?" – kérdezte a valóságban Heinz Neumann, ezerkilencszázharminchét áprilisában, kevéssel letartóztatása előtt. De hisz sokáig Sztálin kedvence volt, és a feléje áradó kegy sugaraiban Grete is sütkérezett. Megérdemelt kegyek voltak, mert Neumann, a német kommunisták egyik vezetője és a Komintern munkatársa, sokszor vitte vásárra a bőrét, bátor volt és okos, és taktikai elképzeléseivel – ha Moszkva zöld utat adott volna hozzá – talán a nácik uralomra kerülését is megakadályozza! Nem kapott zöld utat, ettől kezdve kicsit depressziós lett, kicsit vesztett is a kegyekből, de azért tovább szolgált. Az ilyen

romantikus figurák tetszenek a nőknek, Neumannt titok lengte körül, mondták, ő szította a forradalmat Kantonban és másutt is, művelt volt, szellemes, egy láthatatlan nemzetközi elithez tartozott, hamis útleveleket és álneveket használt, szigorúan titkos megbízatásokat teljesített különféle európai országokban, Svájcban börtönben is ült, apránként vesztette el az emberi méltóságát, ügyről ügyre, országról országra. Egy Komintern-zsoldos oda megy, ahová szólítják, kérdéseket nem tesz fel, végrehajtja az utasításokat, önként dugja hurokba a fejét, Neumann is ezt tette, engedelmeskedett, amikor megtiltották neki, hogy a nemzetközi brigádokkal Spanyolországba menjen, szót fogadott, amikor Moszkvába rendelték, és fegyelmezetten tűrte, hogy ne adják vissza az útlevelét. Ahhoz, amit Koestler „belső játszmának" nevez, a frakciópolitikához egyáltalán nem értett. Már folytak a perek, és sorban tűntek el körülötte az emberek, és ő éjszakánként félelemben hánykolódott, és minden lefékező autó zajára elállt a szívverése, de még mindig értelmezni akarta, ami velük történik. Talán ideig-óráig ellenforradalmárok furakodtak a vezetésbe – tépelődött reménykedve, és csak a

végkifejletben tudta kimondani, hogy Sztálin gazember! Ezt a bíróság előtt is kimondja majd! – fogadkozott kétségbeesetten Gretenek néhány nappal a letartóztatása előtt. Nem állították bíróság elé. Valószínűleg lelőtték, mint egy kutyát. A remény elgyávítja az embert, mondja Tadeusz Borowszki, bátorságot a kétségbeesésből lehet meríteni.

De miféle bátorságot?

Hermann Kafka, gondoktól terhelt tisztes kereskedő, pedagógiai okokból, roppant eréllyel, egy hideg prágai éjszakán kizárja lakásuk szűk erkélyére a kisfiát, aki akkor három- vagy ötéves. A pici, vézna, zokogó gyerek, egy szál ingben, mezítláb didereg odakinn, remeg és retteg, nem érti, hogy mit vétett, ő csak vizet kért, mint máskor is éjszaka, nem azért, mert szomjas volt, hanem mert a sötétség nagyon félelmetes, és azt akarta, hogy valaki szóljon hozzá. „Még évek múlva is kínzott a fájdalmas elképzelés – írja a harminchat éves Kafka apjának, abban a soha át nem adott levélben –, hogy ez az óriási ember, az apám, a legfőbb instancia, minden ok nélkül kiragadhat engem éjszaka az

ágyamból és az erkélyre hurcolhat, és hogy én számára egy ilyen semmi vagyok."

Canetti szerint Kafka egész életében a túlhatalom ellen harcolt, életmóddal, rejtőzködéssel, írással, konok hallgatással. Mindezt persze bonyolultabban fejti ki abban a csodálatos esszében, amellyel bevezeti Kafka Felice Bauerhez írott leveleinek válogatott gyűjteményét. (*Der andere Proceß – A másik per*) Többek között egy jegyzetre utal, amely a *Készülődés egy falusi lakodalomra* című kötetben található, és amely iszonytató példázattal eleveníti meg a hatalom animális természetét. „Én az Alakkal szemben védtelen voltam, nyugodtan ült az asztalnál és az asztallapra pillantott. Körülötte keringtem, és úgy éreztem, fojtogat. Körülöttem viszont egy harmadik alak keringett, és úgy érezte, hogy én fojtogatom. És egy negyedik, miközben a harmadik körül keringett, szintén fojtogatva érezte magát, és így ment ez folyvást tovább, egészen a csillagok mozgásáig, és azon is túl. Mindenek érezték a markolást."

Milenát, hároméves korában, mert nem fogadott szót, apja a szennyes fehérneműk közé zárja egy bőröndbe. A

bőrönd fedelét lecsapja, vár, Milena alig kap levegőt, üvölt, aztán már üvölteni sem tud, lélegezni is alig. Apja, Jan Jesenski protestáns nemesi családból származik, egyik ősét, a lipcsei és a wittenbergi egyetem orvosprofesszorát és a kozmológia tudorát, aki Tycho Brahe közeli barátja volt, 1620-ban a fehérhegyi csatában felkötötték, az ilyesmi kötelez, és mivel ő maga is orvos, egyetemi tanár, pontosan kiszámítja, meddig mehet el anélkül, hogy kislánya megfulladna. Mit él át egy hároméves gyerek, amikor levegőért kapkod egy lezárt bőröndben? Ettől a naptól Milena páni félelmet érez apja jelenlétében, kamaszkorában azonban már csak megveti, egész életében megveti a mindenféle hatalom és erőszak képviselőit.

Grete is hároméves, amikor a házuk előtti lejtőn legurul a babakocsija. Rohan a kocsi után, egy idegen kertben találja magát, a kertben ketrecet lát, a ketrecben egy fantasztikus lényecskét, mi ez, állat vagy mesealak? A lényecske gazdája megmagyarázza, hogy ez az ugráló-mászó-fintorgó valami egy kölyökmajom. Grete a teljes elvarázsoltság állapotában érkezik haza, már a kapuban lelkesülten kiáltozza, hogy

majmocskát látott, Jettchennek hívják a majmocskát, de ezt a nagyszerű élményt nem oszthatja meg senkivel, mert apja nekiront és üti-veri-csépeli a bömbölő kislányt, amiért elcsavargott. „Ekkor kezdtem apámtól elhidegülni" – így Buber-Neumann, emlékirataiban. Amikor Milenának meséli el a történetet, gondolom nyersebben fogalmaz, talán azt mondja, hogy akkor kezdte el nem szeretni az apját, és akkor ébredt fel benne a vágy, elmenni otthonról, el, el.

Hároméves korunkra már minden eldőlt, mondja Freud.

2.

Potsdamtól Moszkváig. Egy tévút állomásai. Grete ezt a címet adta emlékiratai vonatkozó kötetének. De nem Ravensbrück és nem a Gulag vagy a börtönök jelentik e tévút legördögibb állomását, hanem Breszt-Litovszk. Pontosabban a vasúti híd a Bug fölött, amely Breszt-Litovszkban a szovjetek által megszállt Lengyelországot a nácik által megszállt Lengyelországgal összeköti.

Megpróbálom elképzelni azt a hajnalt a hídon.

Ezerkilencszáznegyven február nyolc. Csípős hideg. Csend.

Néhány ezer kilométerre német bombák hullanak Limoges-ra és a finn fronton most is testvéri tankok dübörögnek. Magyarország többé-kevésbé gyanútlanul alszik még, noha a külügyminiszter nemrég hitet tett a német barátság mellett. Viktor Andrejevics Kravcsenko, egy acélipari tröszt főmérnöke (a Vörös Hadsereg kapitánya) aznap este első díjat (egy tortát) nyer a népbiztosok tanácsának farsangi bálján rendezett táncversenyen. Ezekben a februári napokban Freiburgban Heidegger nyári Nietzsche-előadását készíti elő, amelynek középpontjában Nietzsche 1887-ben írott vázlata áll az európai nihilizmusról: „A morál most fokozatosan elpusztul; százfelvonásos nagy színjáték veszi így kezdetét, a legfélelmetesebb, a legtöbb kérdést felvető s talán a legtöbb reményt hozó színjáték, mely a következő két évszázadra vár…”

Szóval az a hajnal a hídon, a Bug fölött.

És az a nap hónapokkal előbb a világ végén, a karagandai lágerkomplexum Burma nevű részlegében, amikor Grete a központi gyűjtőhelyre, majd Moszkvába szállíttatik. Hogy miért, magyarázat nincs, csak a remény, hogy a váratlan esemény talán a váratlan szabadulást jelenti. Búcsúzkodás a

fogolytársaktól, felejthetetlen pillanatok: az agyongyötört nők és férfiak ajándékokkal halmozzák el a távozót, útravalót gyűjtenek számára, biztatják, vele örvendeznek, ez a fogság egyik csodája, Jevgenyija Ginzburgova megrendítő könyvében azt írja, hogy ilyenkor a durva köztörvényes arcokon is megjelenik valami gyerekkori tiszta fény, a mesékben való hit fénye. Aztán megint a komor moszkvai börtön, a *Butirka,* ahol három éve Grete már több hónapot eltöltött egy tíz személyre tervezett cellában, századmagával, bajtársi egyetértésben, de infernális körülmények között. Most más a helyzet, most gyógyítják és hizlalják őket, egykori német és osztrák kommunistákat és szimpatizánsokat, akik eljöttek a Szovjetunióba az országot építeni, és építették is, amíg a harmincnégyben kezdődő borzalom őket is bekapta. Mit jelent ez az egész, mi történik itt? – kérdezik egymástól a csöveket kopogtatva, mert mindenkit külön cellába zártak, milyen kifürkészhetetlen szándékok irányítják a sorsukat? A külvilág hírei nem jutnak el hozzájuk, a rejtvényre nincs megoldás. Hetek telnek el, hónapok, aztán ruhákat kell választaniuk egy raktárból, ó istenem, megkopott jelmezeket, amelyeket elmúlt idők

szereplői hordtak abban a százfelvonásos színdarabban. Három évi fogság és a sztyeppék után egy kackiás kalappal a fején Grete burleszkfigurának érzi magát. És indul a szerelvény. A Sztolipinről elnevezett, rácsokkal ellátott ablaktalan vagon egyik fülkéjében Grete és két társnője, a többi fülkében a férfiak, összesen harmincegyen vannak, elvtársak. A transzport.

Sok transzport. Sok elvtárs.

Egy hónappal előbb – Koestler barátját, Alexander Czibulszki Weissberg osztrák fizikust hozta Breszt-Litovszkba a vonat. Ő harmincegyben ment a Szovjetunióba, hogy a második ötéves terv munkájában részt vegyen, harminchétben letartóztatták, következett a börtön, három év múlva a transzport, a híd a Bug fölött és minden egyéb. Boszorkányszombat. *Hexensabbat.* Ezt a címet adta anyanyelvén Weissberg az emlékiratainak.

Hosszú utazás. Az ellátás itt is jó, az NKVD-s kísérők barátságosak, javul a hangulat, növekszik a remény, hogy a transzportot átzsuppolják Litvániába, ahol mindenkit szélnek eresztenek majd. A férfiak énekelnek, a nők fehér és

fekete kenyérből fabrikált sakkfigurákkal nagy játszmákat játszanak le, vezércserék, valami elmozdult a Kremlben – remélik –, a lidércnyomásnak vége, a szabadság fantomja végigsuhan a vonaton. A vonat megáll a breszt-litovszki pályaudvaron. A félelem markolása.

A hajnal ködös képei. A teherautó, amelyre a nőket szállítják fel és egy öreg professzort, amolyan „kicsi, mérges öregurat", akiről Lengyel József ír majd. (Josef Lengyel, Grete hűséges barátja, aki Neumann letartóztatása után azonnal megkereste őt, a Sport szállóban találkoztak és másutt is, pedig akkor már őt is figyelték.)

Breszt-Litovszk mellett az erdő. A híd a Bug fölött. A híd túloldaláról lassan közeledő katona, SS egyenruhában, sapkáján halálfejjel. A pillanat, amikor az SS-katona és az NKVD-s tisztelegnek egymásnak. A mozdulat, ahogy ez utóbbi egy hosszúkás táskából előszedi a listát, amin a foglyok nevei sorakoznak.

Névsorolvasás. Átadás – átvétel.

Hárman a transzportból kétségbeesetten tiltakoznak, nem akarnak átmenni a hídon, egyikük drezdai munkás, aki harmincháromban egy fegyveres összetűzésben megölt egy

nácit, és távollétében halálra ítélték, a másik hallgatag tanító, ő is német, a harmadik egy Bloch nevű magyar zsidó. Grete látja, hogy mind a hármat a hídra vonszolják. Őt nem kell vonszolni. Megy fegyelmezetten a többiekkel. A hídfőnél további halálfejes SS-ek várnak rájuk.

Több mint egy évvel előbb, ezerkilencszázharminckilenc március tizenötödikén Milena, aki akkor a Přitomnost című polgári lap publicistája, a főszerkesztő, Ferdinand Peroutka társaságában figyeli, ahogy a Wermacht egységei végigvonulnak a halálfélelembe dermedt Prága utcáin. „Ez csak a kezdet. De várd ki, mi lesz, ha majd az oroszok szállnak meg minket!" – suttogja akkor Milena. Peroutka kivárja, túléli Buchenwaldot, a negyvennyolcas puccs után kimenekül Amerikába, túléli hatvannyolcat is. „Milena Jesenská volt köztünk az egyetlen, aki akkor a megsejtések és tények labirintusában tévedhetetlenül eligazodott" – mondogatta Peroutka. Vagy csak én képzelem, hogy ezt mondta?

(A breszt-litovszki híd a Kravcsenko-perben majd jelképpé válik.

Viktor Andrejevics Kravcsenkót, a szovjet elit tagját, aki körülbelül Gretével egyidős és körülbelül vele egy időben lép be a pártba, negyvennégyben Washingtonba küldik hadianyagot vásárolni. Egy éjszaka meglép a küldöttségtől, menedékjogot kér, bezárkózik egy hotelszobába, két hónap alatt megírja nagysikerű könyvét, melynek címe: *A szabadságot választottam,* ebben sokkoló őszinteséggel tárja fel személyes élményeit és a Szovjetunióban elkövetett rettenetes bűnöket. A könyv negyvenhétben Franciaországba is eljut, ott is nagy port kavar fel, de a Lettres Françaises köré csoportosult kommunista entellektüelek osztagai azonnal harcba indulnak, Kravcsenkót náci ügynöknek és a CIA emberének kiáltják ki, és alkoholizmustól tönkrement agyú kalandornak, könyvét a Szovjetunió elleni aljas rágalmak gyűjteményének. Kravcsenko megelégeli a hecckampányt (vagy a tanácsadói elégelik meg), és rágalmazási pert indít a Lettres Françaises ellen, a tárgyalások 1949 januártól májusig tartanak, tanúk tizeit (vagy százait?) vonultatja fel mindkét oldal, az ügy

kimenetele azonban még kétséges, amikor Grete is előáll és elmondja a maga történetét. Ezek után már nincsenek többé kételyek, csak megrendülés és csend, és Kravcsenko megnyeri a pert. „A Heinz Neumann-féle trockisták és özvegyeik – nyilatkozza azután Aragon – a Gestapo ügynökei voltak, és bemocskolták a sztálingrádi hősök emlékét. Én nem tudok nekik megbocsátani. És nem mint kommunista nem tudok megbocsátani, hanem mint francia.")

„Milena vagyok, Prágából."

Néhány napja újak érkeztek, köztük Milena és egy Lotte nevű fiatal nő, aki Grete cellatársa volt az alexanderplatzi fogdában, Grete őt keresi, amikor Milena hozzálép, bemutatkozik, és megkérdi: igaz-e, hogy Grete három évet töltött el egy szovjet táborban, mielőtt az oroszok átadták őt a náciknak? A barakkok mögött állnak, a hátsó fal előtt, amit „siratófalnak" hív a lágerzsargon, magasfeszültségű drótok borítják, nemrégen az egyik cigányaszszony, amikor férje haláláról értesült, nekifutott, szénné égett ujjai még rátapadnak a drótokra.

„Azok közé tartozol, akiket harminchatban tartóztattak le?”

„Harminchétben”, válaszolja Grete.

Most ezerkilencszáznegyven októbere van. Augusztus elején, amikor Grete is újonc még Ravensbrückben, néhányan bevonszolják őt egy üres helyiségbe, és a német KP nevében az ismert vádakat vagdossák a fejéhez; trockistának mondják, árulónak, követelik, hogy vonja vissza azokat az aljasságokat, amelyeket a Szovjetunióról mesél, kérjen bocsánatot mindazoktól, akiknek a dolgozók hazája az egyetlen reménységük. Grete hallgat. Egy másik alkalommal egy izgága kis nő szólítja meg, azt állítja, hogy régi ismerősök Moszkvából, megkérdezi, hogy Grete valóban a *Lux* szállóban lakott-e, és ha igen, akkor ismerte-e Csernin elvtársat, és ha ismerte, meg tudja-e mondani, hogy Csernin elvtárs hányas számú szobában lakott? Csernin elvtársat 1937 nyarán letartóztatták, közli Grete, feleségét és két gyerekét kidobták a szállodából. A kis nő elnémul. Grete nem könyörül meg rajta, szépen felsorolja azoknak a Komintern munkatársaknak a nevét, akiket szintén letartóztattak, hosszú lista, a kis nő, a cseh párt egyik

vezetője, nem hallgatja végig, elrohan. Ettől kezdve a ravensbrücki illegális párt bojkottot rendel el Grete ellen. És jön az ősz, megérkezik Milena Jesenská, a cseh újságírás büszkesége, hosszú beszélgetésbe bonyolódnak ő és Grete, a következő napon is ez történik, az azután következő napokon is, ezért a prominens cseh politikaiak felszólítják Milenát, hogy válasszon: vagy ők, a ravensbrücki cseh közösség, vagy a trockista Buber-Neumann, ez őrület, Milena nem tudja, hogy sírjon-e vagy nevessen, egyszer már átélt ilyesmit, amikor harminchatban közölték vele, hogy liberális-kritikai szelleme és fegyelmezetlensége miatt kizárják a pártból, amelynek néhány évig tagja volt.

Akkoriban, a harmincas évek elején a kétségbeesés vitte a pártba, az a bizonyos öngyűlölő kétségbeesés, amit máskor is megtapasztalt már. („Valahol egy piszkos gödörben feküdtem.") Mélypont.

Mélypontok:

Milena tizenkilenc éves, szerelmes, választottja, Ernst Polak irodalmár és banktisztviselő, aki tíz évvel idősebb nála, ismert szoknyavadász, ráadásul zsidó; ez botrány, Milena apja hallani sem akar a kapcsolatról, parancsol és

fenyegetőzik és zsarol, hiába, Milena szenvedélyesen ragaszkodik Polakhoz, Jan Jesenski beveti a végső eszközt, elmegyógyintézetbe záratja a lányát. Szörnyű hónapok egy kegyetlenségéről hírhedt intézményben, Veleslavinban, Milena majdnem belehal, de nem adja meg magát. Apja leveszi róla a kezét, a szerelmesek összeházasodnak és Bécsbe költöznek. Rettentő szegények, egy vacak bútorozott szobában laknak, de nem baj, az idő nagy részét úgyis kávéházakban töltik, főleg a *Café Herrenhof*ban, mindenki odajár, írók, művészek, pszichoanalitikusok, Polak asztalánál Werfel, Willy Haas, Hermann Broch és még sokan mások, végtelenek a disputák és a séták is az éjszakai Bécs utcáin és egy kicsit mindnyájan szerelmesek Milenába, ez az atmoszférához tartozik, házasságát azonban szegénység, zűrzavar és bánat kíséri. Polak megcsalja és megalázza, Milena szenved, Polak nem csalja meg és imádja, Milena boldog, szenved-boldog, boldog-szenved, néha éhes is, később meg, amikor már huszonnégy éves, Kafkába is beleszeret, de azért tovább szenved és tovább boldog Polak miatt, miközben Kafka miatt is szenved és boldog, ez tulajdonképpen nem is olyan bonyolult, vagy mégis? „Ezt

írod: (...) 'igazad van, szeretem őt. De F., Téged is szeretlek.' (...) minden rendben, nem volnál Milena, ha nem lenne rendben, és mi volnék én, ha Te nem lennél, és az is jobb, ha Bécsben írod ezt, mintha Prágában mondanád, mindezt pontosan értem, talán jobban, mint Te, és valamiféle gyöngeségből mégsem tudok megbirkózni ezzel a mondattal, vég nélkül olvasom..." És ugyancsak Kafka: „Mit jelent az ő (Polak) alkalmi 'hűtlensége', amely még csak nem is hűtlenség, mert megmaradtok a közös úton, csak ezen az úton belül ő egy kicsit balra tart, mit jelent ez a 'hűtlenség', mely ráadásul szakadatlanul a legmélyebb boldogságot is beleáramoltatja a Te legmélyebb szenvedésedbe, mit jelent ez a 'hűtlenség', az én örök kötöttségemhez képest!" Milena aztán mégis Polaktól válik el viszonylag fájdalommentesen, és a Kafkával való szakítás – Kafka kívánságára – taszítja a mélységekbe. „Kedves doktor – írja ekkor Max Brodnak –, kérem, bocsássa meg, hogy most nem vagyok képes magam németül kifejezni. (...) Az agyam nem fogad be semmiféle gondolatot, semmiféle benyomást, nem jegyzek meg semmit, nem tudok semmit, nem értek semmit; úgy érzem, az utóbbi hónapokban valami abszolút borzalmas dologba

zuhantam bele, de nem tudom, hogy mi az. Semmit sem tudok a világról, egyszerűen csak azt érzem, hogy amennyiben tudatára ébrednék annak, ami most éppenséggel felfoghatatlan a tudatom számára, akkor megölném magam." Milena egy kicsit megbolondul akkor, még heteken át naponta kétszer elmegy a postára és megnézi, hogy jött-e levele, és nem nagyon tudja, hogy tulajdonképpen ki ő, miért él Bécsben, mi végre él? Aztán valahogy túléli ezt is, újabb szerelmek jönnek, és harmincéves kora körül második házassága Jaromir Krejcarral, a *Bauhaus* köréhez tartozó építésszel, maga a tökéletes boldogság, később, ha visszagondol azokra az évekre, az a benyomása, mintha akkoriban „örökké csak táncolt volna." Aztán már nem táncol. Kislányuk születik, de Milena szepszist kap, már-már halálán van, megbénul, borzalmas fájdalmai vannak, apja közbelépése menti meg attól, hogy nyomorék maradjon, és attól is, hogy beleőrüljön a fájdalmakba. Kései apai jóvátétel, sajnos, rettenetes ára lesz: Milena rászokik a fájdalomcsillapításul kapott morfiumra. Nem először szed drogokat, már gimnazista korában kipróbálta a kokaint, és a Polakkal való bajok idején

egy időre újra rászokott. Most azonban nem ismer mértéket, az elvonókúrák sikertelenek, egyre mélyebb bugyrokba zuhan, házassága tönkremegy, minden tönkremegy, elhízik, nyomorog, a barátai néha meghívják egy kávéra vagy virslire. Pokoljárásáról rendszeresen tudósítja a Lidové Noviny (Népújság) című lap női rovatának olvasóit, amíg ezt a főszerkesztő meg nem elégeli. Milena elérkezik a legmélyebb ponthoz, nincs tovább. Ezerkilencszázharmincegy van. Brecht akkor írja *A kommunizmus dicsérete* című agitkáját, Milena harmincöt éves, „Viszi a ködöt az idő s az időt mi hoztuk magunkkal" – így József Attila, aki ugyancsak akkor, harmincegyben írja *Szocialisták* című versét. Valamibe bele kell kapaszkodni, vagy meghal. Milena a kommunista pártba kapaszkodik, a mozgalomtól és az eszmétől várja a megváltást, azzal a végső reménnyel, amellyel manapság heroinisták csatlakoznak egy-egy vallási szektához. Tíz évvel később Ravensbrückben, immár csontsoványan, önironikus derűvel meséli Gretének, hogy gyógyulását a pártnak köszönhette, a proletár nemzetköziségért vívott harcban elfelejtkezett magánbajairól, sőt, női önbizalmát is visszanyerte egy

bolsevik szerető oldalán. Gyógyultan, tettre készen, azután elege lesz a kaszárnyai hangulatból, korlátoltságból és gyanakvásból, hitvitákba keveredik, lázong, végül harminchatban, a moszkvai perek idején nem titkolja viszolygását és csalódását, ezek után kizárják.

Egykori elvtársai akkor mégsem fordulnak ellene. Talán közrejátszik ebben a válságok és kudarcok ellenére még idősebb korában is ható titokzatos vonzerő, hiszen fiatalabb éveiben bárhol megjelenik, „örvényt kavar, szellemi és érzelmi áradást idéz elő". Ez utóbbiak H. F. Peters szavai, egy másik kivételes nő, Lou Andréas-Salome kapcsán. Az egykori irodalmár-filmes barát, Willy Haas, Stendhal nőalakjaihoz hasonlítja Milenát, azokhoz a szenvedélyes, vakmerő és elszánt arisztokrata nőkhöz, mint Sanseverina hercegnő vagy Mathilde de la Mole, mások viszont a múlt századi cseh nők emancipációjáért harcoló írónő, Božena Němcová kései utódját látják benne. Itt misztikus rokoni szálakról van szó, mert Max Brod szerint Němcová *Nagymama* című regényének egyik fejezete hatással volt *A kastélyra,* Kafka viszont stílusbeli párhuzamokat fedez fel az említett írónő és Milena irodalmi nyelve között. („Csehben, szűkös

ismereteim folytán, csak egyfajta nyelvzenét ismerek, Božena Němcováét, itt más zene szól, de eltökéltsége, szenvedélyessége, szeretetreméltósága folytán rokona amannak...) Egy biztos: a *fin de siècle* atmoszféráját kell megidézni ahhoz, hogy elképzelhessük a Peters által említett örvényt kavaró szellemi áradást, és főleg az új századra vonatkozó hatalmas illúziókat és életkedvet, igen, egy kis szellemidézésre van szükség, ha meg akarjuk érteni a hatást, amit kortársaikra tettek ezek az emancipált fiatal nők (még idősen is): Lou Salome, Isadora Duncan, Milena vagy Alma Mahler, aki Werfel szerint „egyike a mágikus asszonyoknak", különcök, zseniálisak, bolondok, titánok pajtásai, halhatatlanok halhatatlan kedvesei, múzsák is, alkotók is, kultúrtörténeti *femme fatale*-ok, akik, és ebben rejlett titkuk, igazán sohasem voltak birtokolhatóak, és méltóságukat azzal őrizték meg (ugyancsak H. F. Peters mondja), hogy makacsul szemben álltak a sorssal.

Akárhogy is, környezetük sok mindent elnézett nekik.

Eleinte még a ravensbrücki elgyötört és vaskalapos cseh kommunisták is valamiféle jóindulattal tekintenek a renegát Milenára, respektálják újságírói tehetségét és az

Ellenállásban tanúsított bátorságát. A lágerbe érkezésekor védőburokkal veszik körül, nem fegyelmezik, mint a többi újoncot, nem kötekednek vele, ha nem lép ütemre, ha nem ágyaz be elvágólag, ha dúdol az *Appel* alatt, és mert a drezdai börtönben megbetegedett a veséje, könnyebb munkát szereznek neki, bejuttatják a lágerkórházba írnoknak.

Most azonban választásra kényszerítik: vagy ők, vagy az áruló Buber-Neumann! Milena dönt, Grete oldalára áll, a védőburok szétpattan, kiközösítik, ahogy Koestler írja, *extra muros* kerül. Ilyen súlyos még a krematórium árnyékában is az illegális párt túlhatalma, az a rejtélyes organizmus, amely a lágerekben híveit, szimpatizánsait és védenceit néha sikeresen megmenti, másokat viszont sorsára hagy. Semprun mondja el erről a legtöbbet buchenwaldi történeteiben, különösen *Le mort qu'il faut* (A megfelelő halott) című könyvében.

Ezerkilencszáznegyvenben, azon az októberi estén, *Appel* után, a ravensbrücki tábor „siratófala" előtt, Grete elmeséli, hogy a *Butirka* agyonzsúfolt cellájában ordítozva és röhögve, újra meg újra elszavalták, ő és német társnői azt a bizonyos Brecht verset, *A kommunizmus dicséretét*. „A kizsákmányolók

gazságnak hívják. / De mi tudjuk: / a gazság vége ő. / Nem esztelenség, hanem / az esztelenség halála." Grete úgy emlékszik, hogy az egyik lány akkor megátkozta Brechtet, de ebben nem egészen biztos. Az átok mindenesetre nem fogant meg (ezt Grete persze akkor nem tudhatja), Brecht ugyanezen az estén biztonságban üldögél egy Helsinki melletti dácsában, amerikai vízumát várja, füstölt lazacot falatozik, finn vodkát iszogat, és a nem-arisztotelészi dramaturgia problémáin spekulál. A lágerben azonban takarodó van, menni kell. Amikor elbúcsúznak, Milena megkéri Gretét, hogy ne szorítsa meg olyan erősen a kezét, ahogy megismerkedésükkor tette, és ami általános német szokás, mert neki nagyon betegek az ujjai.

„Barátnők lettünk első perctől fogva – írja majd emlékirataiban Grete –, azok is maradtunk, életre-halálra, négy súlyos éven át. Barátságunk szilárdsága és kizárólagossága egyúttal tiltakozás is volt, az SS-ek megtilthattak mindent, közönséges számokká redukálhattak bennünket, de egymás iránti érzelmeinkben szabadok maradtunk és érinthetetlenek. Hálás vagyok a sorsnak,

amiért Ravensbrückbe kerültem, és találkozhattam Milena Jesenskával.”

3.

Azt az erős, férfias-németes kézfogást a *Wandervogel* mozgalomban tanítják és gyakorolják. Egy szép napon, a Nagy Háború kellős közepén, a kamasz Grete kivarrott csizmájú, lódenkabátos fiatalokat lát, hajadonfőtt, tarisznyával és gitárral, amint egy ismeretlen nóta ritmusára masíroznak. Elbűvölten bámulja őket, éppen olyan megbabonázva, mint annak idején a Jettchen nevű majmocskát, se szó, se beszéd, utánuk megy, be az erdőbe, be, egy német mese kellős közepébe, a potsdami vándormadarak közé. A mozgalomnak, amelyet 1901-ben néhány steglitzi gimnazista talált ki, ekkor már több mint negyvenezer tagja van. Bár belülről már megoszlott és többféle szellemi irányzat jellemzi csoportjait, mégis ők azok a Szabad Német Fiatalok, akik sarkaiból forgatják majd ki a világot, eldobnak hagyományt, kalapot, polgári konvenciót, fűzőt, szokásokat, a tekintélymániás apák és professzorok ellen hadba szállnak, borzadnak a

nyárspolgáriságtól, másképpen gondolkodnak, éreznek, beszélnek, viselkednek, fésülködnek, öltöznek (görögös ruha, vállra omló haj, színes fagyöngyökből készült nyakfüzér, Krisztus-saru); ősi dalokat és az új idők új, pattogó nótáit éneklik az utcákon, népi táncokat táncolnak a tereken, csűrökben éjszakáznak, befagyott tavakban és folyókban úszkálnak meztelenül, felfedezik a Természetet, a természetes életet, a naiv népi művészetet, új szavakat használnak, nem mennek, hanem az utat döngölik, nem sietnek, hanem zabálják a kilométereket, nem ruha van rajtuk, hanem mundér, a flörtöt, kokettálást megvetik, az álszentség nélküli testi szerelmet propagálják, őszinteség-tisztaság a jelszavuk! Voilà! Ma ez csak lejárt lemez nyekergése egy régi lemezjátszón. De akkor és ott, van mitől becsavarodnia egy tizenöt éves lánynak, és Grete becsavarodik, mások is becsavarodnak, vándormadár-fiúk tízezrével rohannak a háborúba meghalni, a háború után pedig, a weimari köztársaságban szép számmal akadnak, akik a mozgalomban tanultakat mint hozományt viszik magukkal tovább a kommunista és baloldali és nacionalista és nemzeti szocialista ifjúsági szervezetekbe; a kedvelt

dalok, erdőkről-hegyekről-csatákról-búcsúról-szent hazáról-szépséges német tájakról-bajtársakról-bajtársiasságról és szabadságról, itt is, ott is egyformán felhangzanak.

Grete politikai beavattatása elég későn, tizenkilenc tavaszán történik meg, amikor barátaival kivonul egy gyűlésre, amelyen a hírhedt nacionalista népvezér, Reinhold Wulle fejti ki nézeteit. Ő szónokol, ők hurrognak, Wulle hívei visszahurrognak, zaftos gorombaságok repkednek mindkét oldalról, ez eleinte jó heccnek látszik, de az indulatok egyre szenvedélyesebbek, már erőszak fenyeget, Grete megrémül, egyúttal azonban csodálatosnak tartja, hogy vannak a teremben mások is, akik hozzájuk hasonlóan gondolkodnak, munkások, diákok, szocialisták, derék emberek, akik nem zavarják meg a gyűlést, de higgadtan és meggyőzően kifejtik a véleményüket. Nagyszerű dolog, gondolja Grete, olyanok közé tartozni, akik az igazság oldalán állnak.

Aztán újra ezt gondolja, ezerkilencszázhúsz március tizenharmadikán, amikor nacionalista-militarista csapatok vonulnak be Berlinbe megdönteni a weimari köztársaság kormányát; akkor megint káosz van, tömeg, ordítozás, agresszió, munkásszolidaritás és katarzis. Grete sír

örömében, amikor a veszély elhárul, apja azonban viszolyogva néz rá, és elkerüli a társaságát, mintha Gretének valami csúnya betegsége volna. Egy időzített bomba hever köztük már jó ideje; és néhány hónappal a puccskísérlet után végre bekövetkezik a robbanás.

Grete akkor reformpedagógiát tanul a Pestalozzi–Fröbel intézetben, egy új módszertant, amely majd „közösségi iskola" néven lesz ismeretes, délutánonként meg, ha ráér, a kisöccsét segíti a tanulásban. A döntő napon már órák óta vacakolnak a házi feladatokkal, és még egy csomó van hátra, pedig Grete moziba készül egy fiúval. (Chaplin: *Kölyök)* „Mára elég!" – mondja tehát, és dühös levelet firkant az öccse tanárjának, kijelenti, hogy a gyerekek nem rabszolgák, a despotákat elsöpri a népharag, és így tovább. Hülye levél, amely véletlenül apja kezébe kerül; a szótlan ember ezúttal egészen kijön a sodrából, nem tűr meg kommunistákat a családjában – kiabálja, de hisz Grete nem kommunista, azt sem tudja, kik azok a kommunisták! (A derék serfőző ezzel az inszinuációval a sorsot hívja ki maga ellen, mert később nemcsak Grete fog a kommunistákhoz csatlakozni, de gyönyörű szőke nővére, Babette is, sőt, ez utóbbi a Koestler

által halhatatlanná tett „vörös eminenciás”, Willi Münzenberg élettársaként a bolsevik panteonba is bekerül.) „Mit akarsz te egyáltalán? – rázza meg Grete vállát az apja –, mit akarsz?” „Szabadságot!”, válaszolja Grete fennkölten, szabad ember akar lenni, mondja, de itt mindenki rabszolga és jobbágy, mondja, és akkor már nincs más, csak az apja féktelen fekete dühe és ordítozása, hogy az ő házában nem maradhatnak felforgatók és lázadók, és aki nem engedelmeskedik, az menjen! És Grete megy, és szabadnak érzi magát.

Egyelőre.

„A szabadsággal nagyon is sok öncsalás adódik az emberek között. És amiképp a szabadság a legmagasztosabb érzések közé számít, úgy a megfelelő megtévesztés is a legmagasztosabb” – így Kafka bölcs majom-hőse a *Jelentés az Akadémiának* című novellában, amely ezerkilencszáztizenhétben jelent meg Grete jövendő apósának, Martin Bubernek *Der Jude* című folyóiratában. Grete olvashatta volna. Ha nem is akkor, de később: amikor éveken át Heppenheimben, Martin Buber házában lakott.

(Huszonhárom nyarán Grete és első férje, Rafael Buber is meglátogatja Müritzben, a Keleti-tenger partján azt a berlini zsidó lakóközösséget, ahol Kafka akkor több napot eltölt. Elképzelem ennek az esős augusztus elejének egyik kivételesen napfényes délutánját: mindenki a strandra rohan, Grete és Rafael is leheverednek a homokba, a mellettük felállított színes napernyő alatt Dora Diamant és Kafka valamilyen héber szöveget silabizálnak, Rafael felfigyel, szóba elegyedik velük, Martin Buber *Én és Te* című új művéről beszélnek, meg Palesztináról és erről a kolóniáról (amelynek vendégeként, amint ezt egy Tile Rössler nevű másik fiatal lányhoz írott leveléből tudjuk, Kafka eleinte igen jól érezte magát, később azonban „egy látható csekélység belerontott a képbe…"), Grete nem figyel rájuk, úszni megy, vitorlázó ismerősök felveszik őt a hajójukra, leszáll az este, mire kikötnek, Rafael a parton várja, dühtől és aggodalomtól remegve ott mindenki előtt egy pofont ken le neki, az ilyen pillanatokra szokták azt mondani, patetikusan, hogy a kristályváza megreped, és Grete később csak erre a pillanatra emlékezik. Hogy a férfi, akivel Rafael beszélgetett, egy Kafka nevű prágai író volt, azt

vagy elfelejti, vagy soha nem is tudta, ez azonban nem változtat a lehetőségen, hogy voltaképpen találkozhattak egymással. Martin Buber szerint minden valóságos élet találkozás.)

Grete tévútjai közül az apósa házában eltöltött évek fehér foltnak számítanak. Emlékirataiban élete minden fontos és kevésbé fontos élményéről és megfigyeléséről beszámol, többórás, több száz szereplős színes, izgalmas dokumentumfilmre való anyagot tár elénk, ám Martin Buberről hallgat. Éppen csak közli, hogy huszonegy éves korában, amikor első kislánya már megszületett, és Rafael még egyetemre járt, eleget tett anyósa invitálásának és a gyerekkel együtt hozzájuk költözött Heppenheimbe. A hölgyről egy szóval sem ír többet, noha feltehetően érdekes személyiség volt; katolikus hitről áttért a zsidó vallásra és Georg Munk álnév alatt regényeket írt. Grete mindössze annyit mond, hogy nem tudta megszokni a ház polgári atmoszféráját, és bár ott született meg második kislánya, boldogtalan volt.

Ezerkilencszázhuszonötre házassága tönkremegy, visszaköltözik a gyerekekkel Potsdamba, félállásban dolgozik, nemsokára többszobás lakást szerez, csudajó, ami a tiéd, az a párté is! Grete még csak szimpatizáns, amikor az elvtársak megkérik, hogy néhány hónapra adjon szállást egy hivatásos forradalmárnak és feleségének, ilyen kérést nem illik elutasítani. A hivatásos forradalmár fedőneve Helmuth, dél-európai kiejtéssel beszél, úgy néz ki, mint egy testes operaénekes, minden második mondat után harsányan felröhög, megcsipkedi a nők arcát, a fenekükre ver, mindig „úton van", nagyokat zabál, az élet királya, Grete nem hisz a szemének, ilyenek volnának azok, akik hivatásból viszik vásárra a bőrüket az emberiségért? Az asszony, Klára viszont az élet szolgálólánya, alig meri kinyitni a száját, szünet nélkül takarít és rendezget, és szörnyű csipketerítőkkel borítja be Grete szép ónémet fabútorait, a kispolgár prototípusa, pedig azt állítja, hogy hazájában híres költőnő volt. Azon a nyáron Grete hosszú nyaralásra megy a gyerekeivel, addig kölcsön adja lakrészét Lengyel Józsefnek. A vakáció letelik, hazajönnek, Lengyel már kiköltözött, Klára meg felháborodástól remegve közli, hogy ez rettenetes négy

hét volt, mert Herr Josef nagyon veszélyes ember, aki kommunistához méltatlan, mocskos, aljas olvasmányokat tartogat a szobájában. „Trockij műveit!”, hasít Grete lelkébe a borzalom, suttogva kérdi, hogy miféle irodalomról van szó, Klára alig hallhatóan közli, hogy pornográfiáról. Grete fellélegzik, ó istenem, az az édes Josef Lengyel, az ő kedves magyar pajtása, egy kicsit eltévelyedett, na és? Grete ezeket a kérdéseket roppant nagyvonalúan kezeli; nővére, Babette és élettársa, Willi Münzenberg bizonyos ideig abban a házban laktak, ahol dr. Magnus Hirschfeld szexuális kérdéseket kutató intézete működött, úgy alakult, hogy Grete és Rafael Buber többször voltak Hirschfeld doktor vendégei, sok mindent láttak, hallottak, ehhez képest mit jelent egy kis pornográfia? Aztán kiderül, hogy szó sincs méltatlan olvasmányról, Lengyel József igazi irodalmat olvasott, Colette *Mitsou* című kissé merész regényét, pajzán illusztrációkkal. A rejtélyes lakók kiköltöznek, telnek az évek, felgyújtják a *Reichstag*ot, Grete emigrációban él, amikor felfedezi, hogy egykor, Helmuth fedőnév alatt, Dimitrov költözött be hozzá a nejével.

De vissza a húszas évek végéhez.

Berlin akkor óriási intellektuális Disneyland, minden fontos dolog ott történik. Grete elcseréli tágas potsdami lakását egy kétszobás kis berlini lakásra, esténként összegyűlnek nála mindenféle világmegváltók. Nyugtalan évek: odakint a termelési erők zakatolnak, idebent az ösztönök. Grete nemsokára összekerül majd Sztálin német kedvencével, Heinz Neumannal. De előbb még sorsukra hagyja kislányait. Erről csak ennyit mond:

„1928 nyarától a gyerekeim nélkül éltem. Anyósom kitartó küzdelemmel elérte, hogy elvegyék őket tőlem. Bár kétségbeesetten küzdöttem én is, hiszen mindenekfölött szerettem két kislányomat, voltak bizonyos paragrafusok, amelyeket ellenem tudtak fordítani; ezek között nem kis szerepet játszhattak a világnézeti differenciák, mert addigra Rafael már hátat fordított a pártnak." És még hozzáteszi, hogy lányai harmincnyolcban a nagyszülőkkel együtt kivándoroltak Palesztinába.

Gondolom, alkalmatlannak találták arra, hogy kislányait nevelje, mert életmódja rendszertelen, lakásán nem *comme il faut* emberek is megfordulnak, netán erkölcsileg megbízhatatlan, vallási nevelést nem nyújt. El tudom

képzelni a kínt, amiért nem hisznek neki, félreértik és félremagyarázzák szavait és tetteit. El tudom képzelni a tehetetlen kétségbeesést, mert a vele szembenállók másképpen beszélnek, gondolkodnak, éreznek, mint ő. Fordított *kaukázusi krétakör,* itt a vér szerinti édesanya mondja ki, hogy nem hajlandó széttépni a gyerekeit, inkább lemond róluk, el tudom képzelni a fájdalmat, a bánatot, a sóvárgást. Elképzelni lehet, megérteni azonban nem lehet, mert akárhogy is van, Grete akkor, 1928-ban, a mozgalmat választotta a gyerekei helyett.

A kórházbarakk irodájában Milena íróasztala fölött a falon egy 90×60 cm nagyságú kép függ, Bosch *Bolondok hajója* című olajfestményének reprodukciója. Az egyik Aufseherin ottfelejtett képesújságjának, a Die Dame elnevezésű női lapnak húsvéti számából vágta ki, éppen ezt a képet, amelyet Grete valamikor eredetiben is látott, és amelyre sajátos okokból, különösen tisztán emlékezik; vajon miféle rejtett jelentést hordoz magában egy ilyen véletlen egybeesés?

Vad színek, pirosak, barnák, rózsaszínek, sötét homályok, torz arcok. Groteszk mű, a képaláírás szerint allegória (vagy paródia) a hét főbűnről, Sebastian Brant tizenötödik századi költő gigantikus műve alapján. Egy csónakban vagy hajón két apáca és egy szerzetes tivornyázik parasztok társaságában. Az árboc egy dúslombú fa, levelei között bagoly bújik meg, a hajókormány letört ág, a hosszú, rózsaszín, szalagformájú zászlón török félhold látszik, a vitorlakötélen középkori bolondruhában hivatásos bolond görnyedezik, kezében tálkával, az evező hatalmas merőkanál, a vízben két iszonyatos koldus könyörögve nyújtja a karját a csónakban ülők felé, egyikőjük szintén tálkát tart a kezében, a másik mintha kiáltana valamit, talán irgalomért könyörög. A világ sötét éjben és bűnökben él – mondja Brant költeménye –, és minden út tele van bolondokkal.

És hogy nincs irgalom, azt Grete ezerkilencszázharminchárom februárjának első napjaiban tanulja meg végleg, amikor a Louvre-ban a németalföldi festők termében nézelődik, ott, ahol ez a Bosch-kép látható, és hosszú idő után végre megint szabadnak és könnyűnek

érzi magát, és arra gondol, hogy ez a néhány nap Párizsban nem várt ajándék, és miért ne érezhetné magát az ember élete minden napján ilyen könnyűnek és szabadnak?

Akkor csak átutazik Párizson. Moszkvából jött, előbb Berlinben volt dolga, és most Párizsban arra vár, hogy Madridba mehessen a férje után, aki már hónapok óta ott tartózkodik. Heinz a spanyol pártot szervezi, nemsokára Dolores Ibarruri is lejön egy tömeggyűlésre az észak-spanyol hegyekből, fiatal, lelkes nő, első, szenvedélyes beszédét Grete is hallani fogja. De pár héttel előbb még Else Henk fedőnév alatt végrehajtja Moszkva parancsát, egy titokzatos tartalmú lakkbőröndöt ad át egy ismeretlen elvtársnak Berlinben, veszélyes kaland egy kísértetvárosban, ahol lépten-nyomon az SA és az SS vonul, minden második ember náci lapot olvas, a házakon horogkeresztes lobogók lengedeznek, a lemezjátszók a *Horst Wessel* dalt harsogják, az egész várost a várakozás eufóriája és a pánik járja át. Grete szerencsére még idejében eltávozik. Pár nap múlva Hindenburg kinevezi Hitlert kancellárnak, és a nácik díszmenete égő fáklyákkal átmasírozik a Brandenburgi Kapun.

Az elmúlt két évet ő és Heinz kisebb-nagyobb megszakításokkal a Szovjetunióban töltik, a nemzetközi kommunista elit és útitársak társaságában. Hogy a kollektivizálás következményeképpen öt és félmillió ember halt éhen azokban az években, azt nem tudják, ez olyan információ, amely láthatatlan tintával íródik le, elő kellene hívni az üzenetet, ők azonban inkább potemkin tájakon tesznek egzotikus utazásokat Neumann ifjúkori legjobb barátjával, Besso Lominadzéval, egy legendás grúzzal, akit Sztálin pár év múlva legyilkoltat. Grete Bugyonnij vendége és Mikoján vendége, és ahogy Koestler mondja, a Kreml néhány Borgiájának a vendége, és megtilt önmagának minden kételyt, csalódást, félelmet, megsejtést és elborzadást. E tekintetben profi már; néhány éve Berlinben meghallgatta Panait Istrati kétségbeesett beszámolóját szovjetunióbeli élményeiről, szörnyű szavak voltak, mint az Etna kitörése, izzó lávaszökőkút, szerencsére Grete tisztában volt vele, hogy amit ez a nagy román író itt összehordott, az *trockizmus,* szándékos megtévesztés és mindennek a tagadása. Énjének egy másik része azonban jól tudta, hogy az igazságot, csakis az igazságot hallja, de „erkölcsi tartása

és világnézete védelmében", erről a másik egójáról nem vehetett tudomást. Akkor és ott, új munkahelyén, a Komintern nemzetközi sajtóirodájában, az Inprekorrnál, ahol a főszerkesztő, Alpári Gyula, irtózatos kiejtéssel naphosszat klasszikus német költők verseit deklamálta, és minden munkatárs egy kicsit bolond volt, e kedélyes-családias berlini szerkesztőségben, mint szekrénybe zárt hullák hevertek ezek az elnémított, fejbe vert *másik ének,* türelmesen várakozva a napra, amikor – Koestler jövendölése – „az ellenség bukása és a Világforradalom győzelme után a Szovjetunió és a Komintern is készen áll majd arra, hogy demokratikus ország, illetve intézmény legyen. (...) De addig a napig játszanunk kell a játékot: felesküdnünk és megtagadnunk, feljelentenünk és visszatáncolnunk, lenyelnünk a szavainkat és felnyalni a hányadékunkat, ez az az ár, amit meg kell fizetnünk azért, hogy továbbra is hasznosnak hihessük magunkat, s megmaradhasson bennünk az önbecsülés."

A ravensbrücki kórházbarakk irodájában, ezerkilencszáznegyvenegy tavaszán Grete visszaemlékezik a ritka jóérzésre, ami ezerkilencszázharminchárom február

elején a Louvre-ban megrohanta; csendes eufória, mert életében először Párizsban volt, mert szabad volt, mert fiatal (32), mert senkihez sem kellett igazodnia, mert a Szajna partján valóban béke volt még. Családok jöttek-mentek körülötte, nézte őket, és az járt a fejében, hogy miért ne lehetne neki is még gyereke, neki és Heinznek? Ó istenem, gyerek! Borzasztóan dobogott a szíve, le kellett ülnie. „Mért is ne, miért is ne", hajtogatta magában egy bársonyszéken kuporogva. Vele szemben a falon Bosch képe függött, a *Bolondok hajója,* allegória (vagy paródia) a hét főbűnről. Kevélység, fösvénység, bujaság, harag, irigység, torkosság, jóra való restség, ezt mindenki tudja, aki valamikor hittant tanult, Grete csak azzal nem volt tisztában, hogy mely esetben lesz ő kevésbé rest a jóra: ha nem változtat mostani életén, vagy ha *kiszáll?*

„Ó – mondta az egér –, a világ napról napra zsugorodik. Először olyan tágas volt még, hogy féltem, elfutottam, és boldog voltam, hogy végre jobbra-balra a távolban falakat láttam, ám e hosszú falak olyan gyorsan haladnak egymás felé, hogy ez már az utolsó szoba, és ott a sarokban a csapda, amelybe futok.

Csak futásod irányán kell változtatnod – mondta a macska, és felfalta.”

Kafka meséje.

4.

„November vége felé volt, amikor először mertük egy esti séta alkalmából megfogni egymás kezét, ami egyébként Ravensbrückben szigorúan tilos. Szótlanul mentünk a sötétben, kéz a kézben. Nagy léptekkel haladtunk, mintha a hold tejszerű fényében táncolnánk. Még szellő sem fújt. Messziről, valahonnan a tábornak egy másik részéről, más foglyok facipőjének kopogását lehetett hallani. De az egyetlen dolog, ami számított, az Milena keze volt a kezemben, minden, amit kívántam, az volt, hogy ez a perc soha ne érjen véget. A tábor szirénája megszólalt, menni kellett. Mindenki a barakkjába sietett. Tétováztunk, még jobban kapaszkodtunk egymás kezébe, nem akartunk elválni. De már egyre közelebbről hallatszott az egyik felügyelőnő ordítozása. Milena ezt suttogta: Gyere ki később a siratófalhoz, az én barakkom mögé. Csakhogy még pár

percet együtt lehessünk." (Buber-Neumann: *Milena, Kafka's Freundin*)

Egyre veszélyesebb kalandokra vállalkoznak.

Grete *Blockälteste* Jehova Tanúinak barakkjában, ennélfogva kinyithatja éjszaka az SS felügyelőnő üres szolgálati szobájának ajtaját. Miért ne találkoznának ott, hogy egyszer legalább kedvükre beszélgessenek, akár órák hosszat is? Ez a vakmerő ötlet persze Milenának jut az eszébe, ő az az eszelős, aki kamaszkorában, hogy ne késsen le egy randevúról, ruhástól úszta át a Moldvát. Kinn éjszaka van és köd, és az eső is esik. Jehova Tanúi az igazak álmát alusszák, Grete halálfélelemben várakozik, SS csizmák nyikorgását hallja és ismeretlen neszeket, ezt nem lehet megúszni, gondolja, de akkor nyílik az ajtó, és Milena pimaszul, bőrig ázva besétál, mintha a prágai Grabenről jönne, halkan még fütyürészik is: *It's a long way to Tipperary, it's a long way to go...*

Milena valahol egy csiszolt üvegből készült gömböt *organizál,* papírnehezéknek használja, ott hever az íróasztalán a Bosch kép alatt. Ha rásüt a nap, a gömb a szivárvány minden színében tündököl, micsoda öröm, a

színek a szabadság szimbólumai, Grete és Milena zárt világában minden a szabadság jelképévé válik, régi dalok, elfelejtett filmek, történetek, gesztus, szó, mosoly, hosszú távollét, röpke találkozás, zaj, csend, nap, óra, percek.

Grete ételt lop és Milenának adja, Milena ételt lop és Gretének adja, egy reggel egy bögre forró cukros kávét kap egy lengyel lánytól a konyhán, igazi kincs, egészen Grete barakkjáig viszi, kockáztat verést vagy börtönt, az egész hosszú úton csak arra koncentrál, hogy egy csöpp kávé se loccsanjon ki.

Néhány hónapig mániákusan leveleznek, néha naponta többször is eljuttatják egymásnak ezeket az apró cédulákat a kontaktus miatt, és mert olyan diadalmas érzés, ha sikerül megszegni a szabályzatot.

Appel van, órákig tartó gyötrelmes álldogálás, Grete ettől irtózik a legjobban. Milenát, mivel a kórházban dolgozik, néha felmentik e megpróbáltatás alól. Grete a kórházbarakk felé pillant és meglátja őt, amint kezét lassan végighúzva az ablaküvegen, gyöngéd üdvözletet küld felé. Ha az *Aufseherin* meglátja, többhónapos sötétzárkára ítélik, Milena nem

bánja, a kórházfolyosó hét ablakának mindegyike előtt megismétli ezt a gesztust.

Szerelem?

„Rabnak lenni – írja Grete Milenáról szóló könyvében – nem jelenti, hogy nincs szüksége az embernek szerelemre. Ellenkezőleg, a gyöngédség vágya, a szeretett lény vigasztaló jelenléte utáni vágy a fogságban még erősebb. Ravensbrückben a politikai foglyok között is legalább olyan gyakoriak voltak a szenvedélyes barátságok, mint a köztörvényesek között, csupán abban különböztek amazoktól, hogy plátóiak maradtak."

Grete álma a ravensbrücki lágerbörtön sötétzárkájában:

Egy hegyre vezető meredek út közepén áll, az út két oldalát egyforma barakkok szegélyezik. A lejtő lábánál az út egy másik, ugyanolyan derékszögű úttal fut össze, annak a két oldalán is egyformák a barakkok. Grete egyszerre csak meglátja, hogy Milena közeledik hosszú rabruhában az alsó úton. Megbabonázva nézi, megbénítja a félelem, hogy Milena újra eltűnhet, nem mer elindulni feléje. Milena lassan lépeget, tekintete elkerüli Grete tekintetét, nem akarja látni őt. Grete futni kezd, de Milena máris elfordul az

egyik bal oldalon álló barakk felé, ő rákiabál, „Milena!”, de nem jön ki hang a torkán. Még szalad lefelé a lejtőn, amikor Milena már eltűnt valamelyik ajtó mögött. De melyik ajtó volt? Mind egyforma. Grete egyik ajtótól a másikig szalad, rázza a kilincseket, kiabál, öklével dobol, végül kétségbeesetten feladja. Az összes ajtó zárva maradt előtte.

Lágerbörtön.

Két SS katona belöki Gretét, a vasajtó becsukódik a háta mögött. Vetkőzzön le, mondja egy *Aufseherin.* Levetkőzik. Mezítláb várakozik. Kap inget, nadrágot, ujjatlan nyári ruhát, törülközőt. Cipőt nem kap. Vaslépcsők. Sötétzárka. Újabb vasajtó csukódik be Grete mögött. Hideg van. Grete kitapogat egy padlóhoz erősített sámlit. Lerogy rá. Szoktatja szemét a sötétséghez. Az ajtó alatti hajszálnyi résben felfedez egy fénycsíkot. Kitapogat egy elmozdíthatatlan tábori asztalt, egy falhoz erősített deszkát vagy priccset, egy lehúzható WC-t, vízcsapot, hideg fűtőtestet. Lelépi a távolságot: „négy lépés és a fal, két lépés és a vasajtó.” Mozgalmi rendezvényeken hallotta ezt a verset, a folytatásra nem emlékszik. Kintről felgyújtják a cella

mennyezeti lámpáját. A vasajtó kémlelőnyílásán át valaki figyeli őt. Hideg kék szemek lesnek rá, Grete felismeri a helyi Gestapo főnökének, Ramdornak a szemét. Odakint eloltják a villanyt. Sötétség, hideg, Ramdor távolodó léptei. Edénycsörgés. Vasajtók csapódása. Osztják az esti levest. Grete nem kap. Valaki jajgat: „*Frau Aufseherin…*”. Sötét van. Fázik. Éhes. Hetekig lesz itt. Hónapokig lesz itt. Azt mondják, sokan megőrültek itt benn az éhségtől és sötétségtől. Ő nem őrülhet meg, Milenának szüksége van rá, nagyon beteg. „Ugye nem hagysz egyedül meghalni, mint egy kutyát?” – könyörgött Milena, amikor lázrohama volt. Grete felugrik: négy lépés és a fal, két lépés és a vasajtó, túlélem, túléljük.

Ez már negyvenhárom tavasza. A láger túlzsúfolt, több mint tízezer lakója van, a higiéniai körülmények lassan katasztrofálissá válnak. (A kezdetektől a háború végéig összesen százharmincötezer embert hurcolnak a táborba, ahol ezerkilencszáznegyvennégy decemberétől már egy nagy hatásfokú Zyklon B-re tervezett gázkamra is működik.) Egyre többen betegek, járványok törnek ki, aki munkaképtelen, azt a rettegett „szelekciók” alkalmából az

agyonlövendők vagy Auschwitzba szállítandók listájára írják. A felügyelőnők főnöknője, Langefeld asszony elbizonytalanodva figyeli a fejleményeket. Bár meggyőződéses nemzeti szocialista, és Hitlert és Himmlert minden emberi gyengeség felett állónak gondolja, szadista és korrupt kollégáit szívből utálja. És valamiféle ősi lovagi eszmény nevében őszintén becsüli azokat, akik világnézetükért vállalják a megpróbáltatásokat, így elsősorban Jehova Tanúit, a politikai foglyokat (főleg a lengyeleket), valamint azokat is, akik a lágerben folytatott orvosi kísérletek áldozatai voltak, azaz a *kísérleti nyulakat.* Langefeldnek titkárnőre van szüksége, Gretére esik a választása, persze hogy rá, hiszen Grete láger-veterán, tud gépírni és gyorsírni, beszél oroszul és kitűnően helytállt mint *Blockälteste* Jehova Tanúinak barakkjában. Hogy a kommunisták szerint Buber-Neumann áruló, az meghaladja Langefeld percepciós képességét. Még tart a varsói gettó lázadása április végén, amikor a halál angyalai a lágerkórházra is rászabadulnak: egy orvos és egy ápolónő az éj leple alatt sorban másvilágra küldi azokat a betegeket, akiknek aranyfog van a szájában, ráadásul minden

újszülöttet megfojtanak. („Mint a macskákat” – mondja Germaine Tillion, neves etnológus, akit egyszer Grete ment meg a szelekció elől.) Milena felfigyel az éjszakai vérengzésekre, elszörnyedve számol be Gretének a rémtettekről, Grete mindent elmond Langefeldnek, a tét óriási: ha Langefeld nem hisz neki, halálos veszélybe sodorja Milenát és önmagát. Langefeld hallgat, másnap is hallgat, harmadnap leül az írógéphez, órák hosszat ír, irományát beteszi egy borítékba, lezárja, az öldöklés folytatódik. A hetedik nap reggelén az udvaron egy csoport fogoly várakozik arra, hogy elszállíttassék a táborból, Grete észreveszi, hogy többen közülük mankóval járnak, „Atyaisten – kiált fel –, most már a kísérleti nyulakat is agyonlövik?” Ennyi elég, Langefeld felkapja a telefont, rettenetes botrányt csinál, előszedi azt a lezárt borítékot, indul kifelé, búcsúzik: „Vigyázzon magára Buber, ez a Ramdor egy vadállat!” Többé nem látja őt senki. Jó *team* voltak, Milena, Grete és ő: hetvenöt nőt mentettek meg a biztos haláltól.

Sötétség. Hideg. Távolról ének hallatszik, az egyik külső munkahelyen dolgozó csoport jön vissza a táborba, a boldogok! Megszólal a lágersziréna, a vékony fénycsík eltűnik az ajtó alól, takarodó. Legjobb a földre ülni, hátadat a falnak támasztani. A fal hideg és nedves. Grete a fejére tekeri a törülközőt. Csak ne volnának meztelenek a karjai. A klozet mögött újságpapírcsomag, szétteríti az újságlapokat a földön, ráfekteti a vállát és az egyik karját, egészen összehúzza magát. *Verwandlung ins Kleine*. Kicsivé való átlényegülés, Canetti használja ezt a kifejezést, amikor Kafka önvédelmi technikáját elemzi. Semmivé való átlényegülés. Hideg. Éhség. Véget ér-e valaha ez az éjszaka? Hány éjszaka?

Mi a kisebb rossz: itt a sötétzárka vagy Karagandában a büntetőtábor?

Első szibériai napján Grete levelet írt a Szovjetunió Legfelső Tanácsának: közölte, hogy ártatlan, és kérte, vizsgálják felül az ügyét. Mazochizmus volt vagy naivitás, a válasz szokatlanul hamar megjött: Grete átvezényeltetett az óriástábor büntetőrészlegébe. Már a „szabad láger" is rettenetes volt, de új helyén Grete úgy érezte, hogy a pokol

fenekére lökték, és hogy a mocskot és bűzt, a férgek milliárdjait és a köztörvényesek megvetését nem fogja kibírni. Amott munka után legalább volt egy óra, amikor az ember jött-ment, megkereste a barátait, itt azonban sem idő, sem barátok nem voltak, Gretét eleinte nem is vették emberszámba, német, tehát fasiszta, kommunista, tehát besúgó, szörnyű dolog, amikor sugdosnak az ember háta mögött. Az élelmiszeradag is jóval kisebb volt, a munka meg sokkal nehezebb, reggel háromtól késő délutánig tartott a munkaidő a sztyeppén, a tűző napon: a napraforgóföldet kellett megtisztítani a gaztól, harminc centiméterenként épségbe hagyva egy-egy palántát, irtózatos robot, étel-ital-alvás nélkül, aki elvégezte a napi penzumot, 600 gramm kenyérre volt jogosult. Grete számára a norma semmivel sem volt elérhetőbb, mint gyűszűvel kimérni a tengert, nincs tovább, gondolta a hetedik munkaóra végén, nincs tovább, agyon fogják verni, gondolta, de talán kegyes lesz hozzá a sors, és lelövik, az jó lenne, gondolta, és lehevert a gaz közé és behunyt szemmel várt, várt, és akkor valaki így szólt hozzá: „Te vagy az a német elvtársnő?" Ó istenem, Grete volt az a német elvtársnő, és egy litván elvtárs

szólította meg, egy barna fiatalember, aki mindig viccelődött, és rengeteget ült már különféle börtönökben, előbb Vilniusban, aztán szovjet földön. Borisz. „Végre van itt valaki, akivel beszélgetni lehet…" – mondta Borisz boldogan, németül. Végre. És többé nem volt probléma a napi penzum, mert Borisz segített (később már segítenie sem kellett), és Gretére többé senki sem mondta, hogy fasiszta vagy besúgó, mert volt egy „láger-férje", Borisz, és senki sem irigyelte őket, amiért ennyire szeretik egymást. Két hónapig tartott. „Egy intenzív barátság mindig nagy értékű ajándék – írja Grete –, és ha ez a szerencse az embert egy koncentrációs tábor kétségbeejtő körülményei között éri, akkor ez a barátság lesz életerejének forrása." Aztán Borisz belekerült egy Távol-Keletre induló transzportba, faragott Gretének egy cigarettásdobozt és egy szipkát és elbúcsúztak. Grete tudta, hogy soha többé nem látják egymást, nemcsak idő és tér áthidalhatatlansága miatt, hanem azért sem, mert Borisznak előrehaladott tbc-je volt.

A sötétzárka második éjszakáján álmodja azt az álmát, amelyben egy hegyről lejövet nem találja Milenát. Harmadik éjszaka kutyává változik álmában, és egy tányér makarónit

lefetyel a földről. Aztán emberek özönlenek be a zárkába, foszforeszkálva lebegnek a föld fölött és barátságos mosollyal folytonosan hajlonganak, milyen kedvesek, Grete örül nekik, már nem számolja az éjszakákat, a nappalokat sem számolja. Egyszer a Binz nevű *Aufseherin* kenyeret hoz és azt a forró fekete löttyöt, amit reggelente szoktak inni, ekkor pár percre felgyullad a villany is, és Grete megtudja, hogy már eltelt hét nap, és mostantól fogva minden negyedik napon a szokott lágerkosztot fogja kapni (fél liter marharépa levest vagy szárított főzeléket hat darab főtt krumplival), a többi napon meg a szokott kenyéradagot. A priccset most már leeresztik a falról, takarót is kap, csak szalmazsákhoz nincs joga. Éjszaka néha kihallgatják. Ramdor terhelő vallomást akar kicsikarni belőle Langefeld ellen, akit államellenes tevékenységgel vádolnak, Grete hallgat. *Déjà vu.* A *Butirkában* is éjszaka vitték kihallgatásra és egy őszhajú NKVD-s ugyanígy próbálta őt megfélemlíteni, akkor Heinz Neumann ellen kellett volna vallania. Gretének szerencséje van, ott sem verték meg, itt sem verik, viszont nyolc napig nem adnak neki enni.

Félálomban fekszik a szalmazsák nélküli priccsen, a félálmok félig álmok, félig valóságos élmények, mondjuk Potsdamban van, gyerek még, egy tóban lépked, játékvödörrel a kezében, halat akar fogni, a partról meglátja egy rendőr, kiszólítja, egy táblát mutat, amin az áll, hogy tilos bemenni a tóba, Grete magyarázkodik, hogy még nem tud olvasni, de a rendőr azt mondja, hogy beárulja az apjának, Grete sírva ébred. Félálmai általában befejezetlenek, mintha egy óriás emlék-puzzle darabkáit akarná összerakni, a *Rubljovo* puzzle azonban kerek egész, valóságos emlék. Ezen a Moszkva környéki szépséges káder-üdülőhelyen, a Komintern vendégházában Heinz arra vár, hogy visszaküldjék Spanyolországba, bár bizonyos alig érzékelhető jelzések arra mutatnak, hogy megrendült irányában a bizalom, és nem küldik el sehova. Ezerkilencszázharminchat augusztusa van, Spanyolország lángokban áll, itt Rubljovóban azonban a nemzetközi pártelit megérdemelt pihenését élvezi, vadászik, halászik, lovagol és röplabdázik, a hatvanéves Wilhelm Pieck is hetykén szökken és vetődik a labda után, mindenki láthatja, hogy a német KP feje egészséges és tettre kész. Klement

Gottwald is tettre készen szaladgál naphosszat, nyomában hűséges kísérői, az elegáns Rudolf Slansky és a szolgálatkész Bedrich Geminder, Rosenkrantz és Guildenstern, morogja Heinz, akit a Rubljovóban uralkodó kötelességszerű optimizmus, derű és tettrekészség egyre szerencsétlenebbé tesz. És jön a hír, hogy García Lorcát agyonlőtték. Heinz bolondul Lorca verseiért, azt állítja, hogy az *Andalúz tengerészek éji dala* című *cantó*ból tanult meg spanyolul. *Ay muchacho, muchacho, que las olas se llevan mi caballo,* néhány sort Grete is tud. (Jaj, fiú, jaj a bánat, hullám viszi paripámat!) Aznap Heinz egy régi elvtársa társaságában rettentően berúg, és este, amikor a Komintern üdülőjének kertje még tele van emberekkel, váratlanul hosszan-hosszan, ordítva felbődül. Borzongató pár perc: Heinz felfelé néz, a csillagfényes égboltra, a holdra és bődül és vonít, mint egy vérfarkas. Másnap semmire sem emlékszik. Grete és ő úgy szöknek meg Rubljovóból, mint a tolvajok.

„Hé, ébredj…" – suttogja fogsága második hetének végén egy reszkető hang Grete fülébe, és még azt is mondja, hogy csomagot hozott Milenától. Jehova egyik Tanúja áll félelemtől dermedten Grete előtt, maréknyi cukrot,

kenyeret és két darab süteményt ad át! Katarzis. Grete összeszedi magát, megint járkál, négy lépés és a fal, két lépés és a vasajtó. Minden napra más-más időtöltést ír elő magának. Először a vidám nóták vannak programon. Aztán mélabús énekek. Majd versek. Fogságban, börtönben, táborban, minél szörnyűbbek a körülmények, annál életmentőbbek a versek, Jevgenyija Ginzburgova vers-orgiákról ír, amelyeket társnőivel rendezett a börtönben és a Szibéria felé tartó vonatban, Semprun a buchenwaldi „kis tábor" latrinájánál várakozókkal rendszeres Baudelaire- és Rimbaud-tivornyákba bocsátkozott. Egy *Wandervogel* szavalóversenynek hála, Grete kívülről tudja Goethe *Reineke Fuchs* című költeményének mind a tizenkét énekét, amíg felmondja és újra felmondja a rókamesét, két nap is eltelik. Nemsokára Milena új csomagot küld, egy másik nővel Jehova Tanúi közül, szegény feje ugyancsak a rémülettől félholtan adja át a pakkot, és kijelenti, hogy sem ő, sem társnője nem vállalnak további megbízatásokat. Grete szívesen megrázná, megütné, cibálná, de tudja, hogy hasztalan, Jehova Tanúi nem ismerik a szolidaritás fogalmát, viszont ha kell, mártírhalált halnak a hitükért. Ők speciális foglyok: ha

aláírnának egy nyilatkozatot arról, hogy többé nem terjesztik a tanaikat, azonnal hazamehetnének a gyerekeikhez, de Jehova Tanúi ezt nem teszik meg, fanatikus őrültek. Később kiderül, hogy erkölcsi értelemben Milena alaposan megdolgozta két küldöncét: aki a felebaráti szeretet törvényét megszegi, az halálos bűnt követ el, mondta nekik, ha nem vállalják a csomagjai kézbesítését, elkárhoznak, fenyegetőzött. Egy nap csoda történik. Gretet kivezetik a sötétzárkából, egyenesen Ramdor irodájába, és Ramdor mellett Milena áll, barátságosan int neki, Grete majdnem elájul, azt képzeli, Milenát is letartóztatták, de Milena vigyorog és azt mondja, hogy éppen csak üdvözölni akarta őt és minden rendben van. Ramdor hallgat. Gretet visszaviszik a cellába, és most nem tudja, álmodott-e, nem ért egy szót sem az egészből.

(Nem volt álom. Múltak a hetek, Grete nem került elő, Milena pánikba esett. Kihallgatást kért Ramdortól, és közölte, hogy fontos leleplezéseket fog tenni a táborban folyó bűnös üzelmekről, amennyiben Grete élve kerül elő a bunkerből. És Ramdor nem pofozta fel, börtönbe sem záratta, hanem dühösen fenyegetőzve meghallgatta Milena

közlendőjét, mert azt remélte, besúgásról van szó, Milena meg olyan ügyesen „tematizálta" a kihallgatást, hogy még feltételeket is szabhatott: ha egy percre láthatja Gretét, megteszi a nagy leleplezést. Ramdor dühöngött, de engedett a kívánságnak, Milena meg egy újabb gyilkos orvost leplezett le a kórházbarakkból, aki ugyancsak aranyfogakat szedegetett ki a halott nők szájából, biztosra ment, előbb-utóbb a legtöbb orvos gyilkolt, és köztudott volt, hogy Ramdor is gazembereknek tartja az egészségügyieket. Ez a háttértörténet hónapokkal később folytatódott, amikor a helyi Gestapo főnöke most már valóban besúgásra szólította fel Milenát. „Ezt soha nem tenném!" – hangzott a válasz, és Ramdor nem állt emiatt bosszút, nem, ellenkezőleg, „maga mégiscsak *valaki!*", mondta, és többé nem zaklatta Milenát.)

Kifogynak a versek, operaáriák következnek. Aztán az elbeszélések, Grete azokat az elbeszéléseket beszéli el magának, amelyeket Milena tavaly nyáron, egy ál-paralízis járvány miatt elrendelt kétheti karantén boldog időszakában mesélt neki egy bükkfa alatt üldögélve, miközben egyre többen gyűltek köréjük, Anička Kapilová, Nina Jirsiková és mások. Kafka elbeszéléseit. „Az utóbbi

években igen megcsappant az éhezőművészek iránti érdeklődés. Míg korábban igen jövedelmező volt efféle nagy látványosságok rendezése saját vállalkozásban, ma a dolog tökéletesen lehetetlen." Ezen különösen jól szórakoztak, Grete most is kuncog magában. A legfelső éhezési határt negyven napban állapította meg az impresszárió, a negyvenedik napon kinyitották az éhezőművész virágokkal övezett ketrecének ajtaját. Grete impresszáriója nagyralátóbb: hetven nap után engedi őt ki a ketrecéből, ám még ugyanazon a héten, további harmincöt napra visszazárja. És megint a sötétség, a hideg és az éhség, Gretének már nincs ereje küzdeni, már nem is tudja, hogy ki ő, hol van, mi történik vele, elméje kicsit elborul, Gorkij: *Ember születik* című írását meséli magának (miért éppen azt, vajon miért éppen egy gyerek születésének történetét?), azt képzeli, hogy ő is ott van, együtt a hősökkel, a Fekete-tenger partján, a fiatal parasztasszonnyal azonosítja magát, beköltözik a kalyibába, amely alig nagyobb, mint a sötétzárka, a tengert bámulja, belélegzi a sós levegőt, minden nagyszerű, még a kalyiba gazdája, a vadász is jólelkű, senki sem éhezik, jó bort isznak, fekszenek a napon,

nagyokat úsznak, szeretik egymást gyöngéden és vidáman. Amikor összesen százöt napi sötétzárka után végre kiengedik, képtelen visszazökkenni a valóságba, a kórházbarakkban még sok napon át tovább szövi álombéli szappanoperáját. Odakinn a szövetségesek partra szállnak Szicíliában, Mussolinit megbuktatják, a szovjet csapatok Harkovnál vannak, ezúttal a treblinkai gettó lázad fel, és Gretét bármikor betehetik egy „fekete transzportba" a többi munkaképtelennel együtt. Aztán ez is véget ér, egy reggel kinéz az ablakon, meglátja az *Appel*re sorakozó nőket, akik már nem a csíkos rabruhákat hordják, hanem civil holmikat, Auschwitzból érkező ruhaszállítmányok darabjait. Sokkhatás. Végérvényesen felébred, gyógyultnak nyilváníttatik, habár – miként azt Kafka jelenti ki, mielőtt abbahagyná a Milenával való levelezést – „a kín, ami felszántja az álmot – és a nappalt –, az nem elviselhető". Vagy mégis?

5.

„Azt kérdi tőlem – írja Milena egy hosszú levélben Max Brodnak, néhány héttel a Kafkával való szakítás után –, azt

kérdi, vajon miért fél Franz a szerelemtől, mi oka van rá? Én úgy gondolom, másról van itt szó. Számára az élet, a maga teljességében, mást jelent, mint a mi számunkra. A pénzt, a Tőzsdét, a pénzváltót, az írógépet, mindezt különös talánynak tekinti, amelyekhez egyáltalán nem úgy közelít, mint mi. Számára a hivatal – a sajátja is – roppant rejtélyes ügy és olyan bámulattal szemléli, mint egy kisgyerek a gőzmozdonyt. Járt már vele egy postahivatalban? Látni kell őt, amikor egy távirati blankettát tölt ki és fejcsóválva keresi a megfelelő ablakot, ahol feladhatja, látni kell anélkül, hogy a legkevésbé is átlátná az ember, az okokat és magyarázatokat, amiért egyik ablaktól a másikig megy, míg a megfelelőt kiválasztja... Látni kell őt, amikor fizet, átveszi a visszajáró pénzt, átszámolja és észreveszi, hogy egy koronával többet adtak neki vissza, látni kell, ahogy visszaballag az ablakhoz, majd újra elindul, újra átszámolja a pénzét és a legutolsó lépcsőnél rádöbben, hogy tévedett, az egykoronás a saját pénze volt. Most mit tegyen? Tétován álldogál, hintázik a lábán, tépelődik. ‘Hagyd a csudába!’ mondom én, de ő elborzadva néz rám. Nem az egy korona elvesztése aggasztja, hanem a tény, hogy helytelenül

cselekedett. És ez minden üzletben, minden vendéglőben ismétlődik. De ha húszezer koronát kérnék tőle, azt azonnal, gondolkodás nélkül odaadná. És amilyen görcsösen viselkedik a pénzzel kapcsolatban, ugyanúgy viselkedik a nőkkel is. Ha megkérdezi tőle, hogy miért szerette első menyasszonyát, így válaszol: 'Olyan talpraesetten intézte az ügyeket.' És a csodálattól felragyog az arca. Amikor a férjemről beszéltem neki, aki évente százszor csal meg engem és delejes hatással van a nőkre és rám is, arcára ugyanaz a tisztelet ült ki, mint amikor hivatali főnökéről beszélt, arról a felsőbbrendű lényről, akinek nem okoz problémát az írógép kezelése. Az olyan ember, aki sebesen veri írógépe billentyűit vagy egyszerre négy szerelmi kalandot bonyolít, számára éppen olyan megfejthetetlen talány, mint a postahivatal és az egykoronás. Mert mindebben élet van. Nem, Franz nem tud élni. Mi látszólag képesek vagyunk rá, mert egy-egy percre belemenekülünk a hazugságba, elvakultságba, lelkesedésbe, optimizmusba, meggyőződésbe, pesszimizmusba vagy bármibe. De neki nincs semmi menedéke. Vannak okosok, akik szintén nem hajlandók kompromisszumokat kötni. Ők azonban

varázsszemüveget tesznek fel, amelyen keresztül minden más, mint a valóságban, így nincs szükségük kompromisszumra. Ezért nagy sebességgel írhatnak az írógépükön, és akárhány nőjük lehet. Franz meg ott áll mellettük, nézi őket és sohasem fogja megérteni, hogy működnek ezek a dolgok. Tiszta lény, elutasít mindent, ami mesterkélt, mindent, ami segítene neki az élet szépségét vagy nyomorát elviselni. Ezt az embert rettenetes tisztánlátása, tisztasága és kompromisszumokra való képtelensége kényszeríti aszkézisre."

Túlzás, túlzás! Aki olvasta Kafka naplóját, Canetti könyvét és a Felice Bauerhez írott leveleket, az nem mondhat mást, mint hogy ez mértéktelenül eszményített Kafka-kép, Milena idealizálja Kafkát, mert nagylelkű, mert sebzett és mert szerelmes, és mániákusan csak a jót látja azokban, akiket szeret. Max Brod is idealizál, előre megfontolt szándékkal csinál Kafkából szentet, és ezzel az eljövendő „kafkalógusok" nemzedékei számára meggyártja az archetípust. „De járhat-e egy szent bordélyházba?" – mérgelődik nagyszerű Kafka-esszéjében Kundera. És Milena levelében a konklúzió már csöppet sem idealizált, olyan igaz, mint egy brutális

szívdobbanás: „Franznak nincs ahhoz tehetsége, hogy éljen. Franz sohasem fog meggyógyulni. Franz nemsokára meghal."

Amikor az esemény ezerkilencszázhuszonnégy június harmadikán bekövetkezik, Milena jegyzi a Narodny Listyben megjelenő nekrológot. Ebben elsősorban Kafka és a világ viszonyát elemzi és – borzongató éleslátással – láthatatlan démonokról ír, amelyek el akarják pusztítani az emberiséget, és amelyeket Kafka meglátott.

A „vég kezdete", mondják negyvenhárom nyarán, a háború kimenetelére vonatkozóan, de a szavakban rejlő igazság Milena állapotára is érvényes; a *halálcsíra* („nem is betegség, nem önálló nevet érdemlő kór, csupán az általános halálcsíra" – így Kafka, önmagáról), egy tályog az egyik vesén, elgyötört testében már önálló életre kelt. Télen majd, amikor Ravensbrückben éjjel-nappal dolgozik a krematórium, ezen a szörnyű negyvenhárom-negyvennégyes télen, egy meglepően emberséges SS orvost helyeznek a kórházbarakkba, Prágában tanult, és mivel Milena apjának előadásait is hallgatta, megkísérli majd a

lehetetlent, és kiveszi a beteg vesét. Ez rövid időre elhozza a gyógyulás reményét. De most még nyár van, és augusztus tizedikén, Milena negyvenhetedik születésnapját cseh barátnői emlékezetesen akarják megünnepelni. Az esemény helyszíne egy biztonságos barakk, ahol egyik honfitársnőjük a *Blockälteste.* A lakoma néhány főtt krumpliból és hideg pótkávéból áll, az ajándékok lopott anyagokból készített tárgyak, szövetdarabkákból fabrikált vicces figurák (Grete hozza a szöveteket a varróműhelyből, ahol dolgozik), fogkefenyélből faragott parányi szobrok és a kertészetből becsempészett virág. A jókedv is lopott: a megszállás előtti időkből való anekdoták hangzanak el, cseh viccek, cseh dalok, cseh beszéd: prágai utcák neveit memorizálják, prágai villamosjáratok útvonalát mondják fel, prágai kávéházakat, üzleteket, parkokat sorolnak. Grete, „a kis porosz lény", ahogy Milena szokta csúfolni, ezen az estén margón kívülre helyezi önmagát, és nem tudja, hogy itt most Prágát ünneplik és siratják-e, vagy Milenát, vagy e kettő egyet jelent mindnyájuk számára, az ő számára is?

Grete nem ismeri Prágát, de Milena annyit beszélt már imádott városáról, hogy lassan az ő álmainak városává is

válik. Azt hiszem, az is marad, álomváros, frusztráció, titok. Azt hiszem, soha nem jut el Prágába. Mire a háború után felocsúdik, már itt is van ezerkilencszáznegyvennyolc és a fordulat, és Grete tudja, hogy a ravensbrücki cseh és német kommunisták fenyegetőzése nem üres beszéd volt: az NKVD azonnal lecsap rá, ha a szovjet blokkba beteszi a lábát. A Milena-könyv írásakor, gondolom, ha másképpen nem, levélben veszi fel a kapcsolatot Milena egykori barátaival, talán a Palesztinába kivándorolt Max Broddal is, de hogy Milena kislányával, Honzával is megismerkedik-e valamilyen módon, erre vonatkozóan nincs támpontom. Ha él még, Honza most már hetvenéves elmúlt, amikor Milenát letartóztatják, még csak kilenc vagy tíz, illegális újságokat hord szét, üzeneteket továbbít, intézi annak a sok embernek az ügyes-bajos dolgát, akik a megszállás után Milena lakásán találnak menedéket. Milena a *Pankrác* börtönben látja őt utoljára. Vékony, sápadt kislány, kék kabátot visel, térdharisnyája lecsúszik, örökké borzas, hősiesen mosolyog: „Minden jó lesz, mama, miattam ne aggódj…” – két ujjával győzelmi jelet int, és eltűnik a látogatók tömegében.

„Egyedül fogod megírni a könyveket” – mondja negyvennégy tavaszán Milena, amikor a másik veséje is megbetegszik. A könyvet Ravensbrückről. A könyvet Karagandáról. „Én nem tudok írni!” – tiltakozik Grete, kétségbeesés és bánat mardossa. „Soha nem írtam. Sohasem akartam írni.” „Aki így tud mesélni, az írni is tud!” – mondja Milena, és ez úgy hangzik, mint egy végakarat.

Amíg tud, talpon marad. Teszi a dolgát. Mint a kórházbarakk írnoka, négy év alatt megszámlálhatatlanul sok társnője nevét szedte le kifinomult trükkökkel a halállistákról. Talán tud még valami titkos trükköt, amivel utolsó percben a saját nevét is leszedi majd, reménykedik néha éjszakánként Grete, de hajnalban tudja, hogy trükk nincs, csak törvény van, amit Milena már elfogadott.

„Félelem fog el a halál gondolatára?” – kérdezte tőle Kafka egykor, azon a szerelemmel teli ezerkilencszázhúszas nyáron és hozzátette, hogy ami őt illeti, csak a fájdalmaktól fél, „egyébként megkockáztatható a halál. Kiküldtek bennünket, mint a bibliai galambot, nem találtunk semmi zöldet, és most visszasurranunk a sötét bárkába.”

Két napig tart, amíg Milena, ezerkilencszáznegyvennégy május tizenhetedikén meghal. Grete mindvégig mellette van. Különös, hogy ebben senki sem korlátozza, és később sem éri emiatt megtorlás.

Nincs finálé.

Nincsenek berobogó tankok, menekülő SS-ek, kenyeret, gyógyszert és együttérzést osztogató felszabadítók, nincs filmfelvétel, extázis, sírás, kivezényelt, szembenézésre ítélt lakosság. Grete számára ugyan megadatik a pillanat, amikor kimondhatja, hogy vége van, túlélte, de akkor és ott nem fűződik az eseményhez boldogság, fájdalom, lárma vagy elnémulás. Ezerkilencszáznegyvenöt április huszonegyedikén a táborparancsnokság kommentár nélkül szabadon enged néhány csoport német, lengyel és cseh politikai foglyot, ennyi az egész, menjenek, ahová akarnak, és ők mennek, néhányan, mint Grete, legszívesebben rohannának, el, el, a Vörös Hadsereg elől, amely már nagyon közeledik. De Grete egyelőre túlságosan gyenge, nemrégen vérmérgezése volt, egy Inka nevű cseh ápolónő mentette meg, az életét köszönheti neki, Inkát viszont kizárják a

pártból, mert ismételt figyelmeztetések ellenére is megkülönböztetetten gondos ápolásban részesítette a trockista Buber-Neumannt.

Az első szabad ég alatt töltött éjszaka, a mezők, a földek, a már rügyező fák, a hazavándorló madarak, az erdők, a beláthatatlan távolságok anélkül, hogy drótkerítések meg őrtornyok rontanák a panorámát, az első szabad döntés pillanata (hét év óta először maga dönthet a sorsáról), ezek azért boldogság-élmények, és egyúttal merő bánat, az elvesztett évek miatt, az elvesztett barátok miatt, Milena miatt; gyász és remény keveréke, remény, hogy a túlélést a gyász ellenére túl lehet majd élni.

Grete tehát megy, hol néhányad magával, hol egyedül, át az Elbán, Ravensbrücktől Mecklenburgig és onnan a bajorországi Thiersteinig, ahol anyja és egyik húga családja él, megy, utcáról utcára, városról városra, gyalog, biciklin, szekérrel, autóval, tankkal, csónakkal, valószínűtlen körülmények között, egy összeomló, romba dőlt országban. De ez már egy másik történet, egy apokaliptikus *road movie* vagy hatalmas vándorlás-regény anyaga. Boizenburgnál megszólít egy zsidónak kinéző fiatal amerikai katonát, arra

kéri, értesítse a lányait Palesztinában arról, hogy az anyjuk életben van, mert a polgári postaszolgálat még nem működik. A fiú teljesíti a kérést. Judith Buber Agassi, a politikai közgazdaságtan professzora, Grete fiatalabbik lánya meséli, hogy ötven évvel később, egy amerikai tudományos konferencián megismerkedett ezzel az egykori fiúval, aki elmesélte neki, hogy ezerkilencszázötvenben, egy amerikai vasútállomás könyvsátrában kezébe akadt Buber-Neumann könyve, a *Hitler és Sztálin fogságában,* és akkor megtudta, hogy ki volt az a majdnem csontváz-sovány asszony, aki őt Boizenburgnál öt évvel előbb megszólította. Szerette volna vele felvenni a kapcsolatot, de ez nem sikerült. Sajnos, ennek a történetnek a csattanójáról Grete már nem értesül, noha még hosszú élet vár rá. Frankfurtban telepedik le, még egyszer férjhez megy, könyveket és cikkeket ír, előadásokat tart, a totalitarianizmus ellen lép fel, mindig, mindenütt. Nyolcvannyolc éves korában hal meg. A sors csak az utolsó pillanatban vonja meg tőle kegyeit: halála után három nappal ledöntik a berlini falat.

TÉLI UTAZÁS

VÁZLAT EGY SZAPPANOPERÁHOZ A KORA ROMANTIKA KORÁBÓL

1.

1803 telén Bonaparte külön rendeletben utasítja ki Franciaországból Mme de Staëlt, akit már évek óta utál. Kezdettől fogva minden bosszantja, amit ez a nő tesz vagy mond. Amikor 1795-ben a tábornok sikeresen leveri a royalisták lázadását, Staël rajongva közeledik hozzá, meggyőződése, hogy mivel mindketten zsenik, valamiféle zseni-klubot kéne alkotniuk. Bonaparte azonban viszolyog a tudós nőktől, különösen ha nem elég csinosak. Később kapcsolatuk egyre jobban elmérgesedik, és politikai ellenfelekké válnak; egész Párizs ismeri Mme de Staël véleményeit, csípős megjegyzéseit, és kézről kézre jár egy ellenzéki politikai tanulmány is, amit ugyan Staël apja, Jacques Necker, XVI. Lajos egykori minisztere adott ki, ám a szerzőséget lányának tulajdonítják. Végül megjelenik Staël *Delphine* című regénye. Ez a levelek formájában megírt

bonyolult szerelmi történet, az ancien régime szelíd kritikája, rettentően feldühíti az Első konzult, mert a szerző nosztalgiával idézi fel benne az 1789–90-es fordulat idején táplált illúziókat. A korzikai ki nem állhatja az alkotmányosság mániákusait, köztük Mme de Staël szeretőjét, a becsvágyó Benjamin Constant-t; esténként a hölgy szalonjában a szellemi arisztokrácia arról fecserészik, hogy ő Cézár babérjaira vágyik. A *Delphine* sikere is ingerli. „Tudják, miért voltak olyan üresek tegnapelőtt a színházak és miért voltak olyan kevesen a misén? Miért panaszkodtak a kocsisok, hogy nem akad utasuk? Mert egész Párizs otthon ült, és Mme de Staël új regényét olvasta. Pár nap múlva mindenki erről fog írni, vitatkozni, beszélni…" – így a *Journal de Paris.* Bonapartének meg kell szabadulnia Necker lányától.

Staëlt nem először száműzik, már a Direktórium is kitiltotta imádott Párizsából. Ha menni kell, akkor Germaine Necker, azaz Mme de Staël nem hajlandó vesztesként visszavonulni Genf melletti családi kastélyukba, Coppetba, inkább megvalósítja régi tervét, utazgatni fog Európában; először is egy négyhónapos tanulmányútra megy

Németországba, ahonnan apja származik és ahol Benjamin Constant tanult.

2.

„Amikor Németországba érkeztem, azt hittem, hogy elmerülök a sötétség birodalmában, amelyben csupán néhány felsőbbrendű ember szelleme világít, mint fáklya az éjszakában" – jelenti ki Staël egy levélben, amit nagy riválisának, Chateaubriand-nak ír. Ezekkel a fáklyákkal laza kapcsolatot tartott fenn már eddig is; több esszéje jelent meg Schiller folyóiratában, a Hórákban, az egyiket maga Goethe fordította. Az enciklopédisták munkatársát, az impozáns Grimm bárót még gyerekkorából ismerte, a tudós Wilhelm von Humboldt gyakran megfordult a szalonjában, levélkapcsolatban állt Jacobival, a kereskedőből lett jelentékeny düsseldorfi filozófussal és az elnémetesedett svéd diplomatával, Brinckmannal. Neki írta 1802-ben: „Én is azt hiszem, amit maga, hogy az emberi szellem, amely egyik országból a másikba utazik, e pillanatban Németországban időzik. Szorgalommal tanulok németül, mert tudom, hogy csak itt fogok új gondolatokat és igazi érzelmeket találni."

Amikor azonban Metznél átlépi a határt, első benyomásai úgy hatnak rá, mint egy arculcsapás.

Németországról szóló könyvében borzongva írja le a kopár tájak, a füstös fekete házak és gót templomok hangulatát; mintha boszorkánytörténetek és kísértethistóriák helyszínei volnának, nem emberlakta helyek. A Grimm testvérek még ki sem adták a könyvüket, ő máris egyik meséjükben érzi magát. A fekete-fehér behavazott városkák néptelenek, és a komor Rajna végleg elválasztja Franciaországtól. Ráadásul lelkifurdalás gyötri, mert hírt kap, hogy apja súlyosan megbetegedett, igaz, arról is hírt kap, hogy már jobban van, de továbbra is mindenben baljós előjelet lát.

Frankfurt rosszul világított és barátságtalan város; Staël elviselhetetlennek találja az ételeket, az ágyakat, a fűtést, mindent. „Az emberek itt ugyanazt gondolják, amit az angolok, de véleményüket a szekrényükbe rejtik, mint egy használaton kívüli tárgyat, amelyet még vasárnap sem vesznek elő” – írja első frankfurti napjaiban Neckernek. Ráadásul, akiért a városba jött, akit ostromol, Goethe anyja makacsul ellenáll, védekezik; ez a tolakodó francia nő „mint

egy malomkő" nehezedik a nyakára, szabályosan üldözi őt, lépten-nyomon felbukkan, egy nyugodt perce sincs tőle. „Mit akar tőlem?" – kérdi az öreg hölgy naivul Goethétől. Hogy mit? Amit Bettina von Arnim akar később: kifaggatni az anyát a fiúról, meghódítani, abban a reményben, hogy általa majd Goethe is behódol. Csakhogy Bettina – olvasom Kundera *Halhatatlanság* című művében – egy *bájos gyermek,* Staël viszont olyan erőszakos, mint egy markotányosnő, egy kicsit a külseje is olyan; a frankfurtiak nem akarnak vele szóba állni: mert francia, mert híres, mert erkölcstelen, mert nemcsak kamaszfiát és hatéves kislányát hozta magával, de a szeretőjét, Benjamin Constant-t is, mert rikító ruhákban jár, szóval más, mint ők; és apja, sokak szerint, a francia királyság egyik sírásója volt.

3.

Amikor XVI. Lajos 1787-ben visszahívja Neckert a kormányba (miután néhány évvel előbb csúfosan leváltotta), huszonegy éves lánya árnyékként követi mindenhová, a rossz szelleme, mondják a városban, és ebben van is némi igazság. Germaine de Staël azt képzeli, hogy részt kell

vennie Franciaország – netán Európa – sorsának irányításában. Necker meg fog bukni – jósolja Burke –, mert két urat szolgál, a nemzetgyűlést és a királyt, tehát hol az egyiket, hol a másikat kell elárulnia, míg végül önmagát is feladja. „Az új szokás, hogy a Nemzetgyűlés ülései nyilvánosak lettek, mindent korrumpált. A szónokok elpuffogtattak egy-egy frázist, és máris dübörgött a taps. Lassanként már csak ez volt a fontos: a publikum ovációja…" – emlékezik Staël. Az emberek lázasan szónokolnak, mámorosan írnak, kávéházakban üldögélnek (egyre több a kávéház); olyan türelmetlenül várják a forradalmat – mondja egy szellemes úr –, mint egy új színdarab bemutatóját. A király kirúgja Neckert, immár másodszor. „Nagy tisztelője és jóakarója vagyok Necker úrnak. Mikor ellenségei elűzték Versailles-ból, úgy gondoltam, e kiűzetés a legkomolyabb gratulációkra ad okot; most a pénzügyek és Franciaország romjain ül" – így Burke. A család visszautazik Svájcba. Mme de Staël mély depresszióba süllyedve csatlakozik a szüleihez. Nemcsak apja bukása és a helyzet miatt gyötrődik; most, hogy eltávolodik Párizstól és a világ

eseményeitől, most gyászolja csak igazán első gyermekét, kétéves kislányát, Gustavine-t, akit nemrég elveszített.

(„...képzeletben valami gyönyörű dolgot pillantott meg – egy láthatatlan pont felé nyújtotta a karjait –, ujjacskáival is arra mutatott. És belemarkolt a hajamba – a kezemet odahúzta a szívére – görcsös fájdalmat érzett, az ágyra hanyatlott – és én nem értettem meg, hogy ez mit jelent – hiszen egészen magánál volt – belém kapaszkodott, amikor a karácsonyról beszéltem neki, meg a nagymama ajándékáról – még válaszolt is – a görcsös állapot oldására forró fürdőt rendeltek – hogy féltem ettől! – kimondhatatlanul, de aztán boldog lettem – mert láttam, hogy jót tesz, mondta is: jó! jó! – azon a kis belső hangon mondta – amikor újra betettem az ágyába, azt gondoltam, hogy jobban van – ez délután négy felé volt – én akkor nem tudtam nem hinni abban, hogy túl van a veszélyen – 8 óra felé egy második forró fürdő – a vízben irtózatos erőfeszítéssel felült...”

Nem folytatom.

És nem is Staël írja ezt a levelet. Egy Clausthal nevű német városkában egy másik fiatal nő írja, lánynevén Caroline Michaelis; kisebbik, kétéves kislánya ugyancsak ebben az évben hal meg. A levélíró nemrég vesztette el férjét is, egy Böhmer nevű orvost. Később még kétszer férjhez megy. Caroline Schlegel-Schelling néven tartja számon az irodalomtörténet.)

4.

De vissza a Grimm-mesébe: Frau Goethe sikertelen ostromlása után Staël már menekülne Frankfurtból, de kislánya megbetegszik; halálos betegség, skarlát; szörnyű pánik. És Frankfurt még mindig ellenáll: senki sem hajlandó nekik orvost ajánlani. Végül mégis rátalálnak a legjobb specialistára. „Meggyógyítottam a gyereket, de az anyától óvakodtam!" – nyilatkozza az orvos, aki attól tart, hogy kompromittálta magát. Nehéz hetek, Staël még mindig feldúltan írja apjának, hogy nem bírta volna ki az egészet, ha Constant nem olyan odaadó és türelmes. De hiszen természetes, hogy B. C. odaadó volt: mindenki tudja, hogy Albertine az ő gyereke.

Szemelgetek Constant 1803-as naplójából:

„Nincs szörnyűbb, mint amikor az embertől elvárják, hogy úgy viselkedjék, mint egy szerelmes, pedig már nem szerelmes, nem szerelmes…”

„Germaine egyik jelenetet rendezi a másik után. Három napja dühöng, szemrehányásokat és vádakat vagdos a fejemhez, szörnyű! Én meg vagy egykedvűen hallgatok, vagy szintén dühöngök. És a kimagyarázkodások! Vagy túl durva vagyok, vagy mellébeszélek…”

„Mindenről ugyanaz a véleményünk, de mert annyira különbözőek vagyunk, ahelyett hogy támogatnánk egymást, ártunk egymásnak.”

„Ennyi jóság, önfeláldozás, bajtársiasság, akkor hát miért akar abszolút hatalmat mások élete és ideje fölött?”

„Germaine ma teljesen kihozott a sodromból. Kemény dolgokat mondtam neki és a végén bevallottam Charlotte iránti érzéseimet.”

„Soha senki sem fogja így becsülni szellemi képességeimet, mint Germaine; soha senki sem fog ekkora távolságot iktatni közém és a többiek közé. De minő rettentő

elfoglaltság! Milyen igénybevétel! Elméje egy férfié, de azt akarja, hogy úgy szeressék, mint egy asszonyt."

„Azt mondja, despota vagyok, pedig rabszolgának érzem magam."

„Megőrjít! Elborzadok a gondolattól, hogy a hatalmában maradok."

„Nyolc napot töltöttem kettesben Germaine-nel. Csodálatos lélek! Mennyi szeretet, mennyi önfeláldozás, mennyi szellem!"

Így megy ez, 1795 óta. Kétévi idill, és azóta hideg-meleg, zsarnokság és szabadságharc, gyűlölködés, hűtlenség és eltéphetetlen összetartozás. „Aki nem látta Mme de Staëlt Benjamin Constant oldalán, az nem ismerte őt igazán... – írja Germaine egyik legközelebbi barátja, a genfi történész és közgazdász, Jean Charles Sismondi. – A kettejük közötti intellektuális összhang egyben állandó kihívást is jelentett, egymás társaságában voltak a legnagyobbak és leginkább saját maguk."

5.

Anne-Louise-Germaine Necker 16 éves, amikor a rokonszenves svéd nagykövet, Auguste de Staël báró feleségül veszi. Szerelemről nincs szó. „Az összes férfi közül, akit nem szeretek, még őt kedvelem legjobban…” – mondja a menyasszony, és esküvője után egy darabig lelkiismeretesen játssza a diplomatafeleség szerepét. A legfelső körökhöz akar belépőt, ezt megkapja, bár ott a csúcsokon ellenszenvvel fogadják. „Csúnya, esetlen, nem tud mit kezdeni magával” – írja róla egy bizonyos O. bárónő az emlékirataiban. B. grófnő pedig arról számol be a pletykaéhes felvilágosult despotának, Ill. Gusztáv svéd királynak, hogy Necker lánya túlságosan is tisztában van saját szellemi kiválóságával, emiatt roppant nehéz felhívni a figyelmét mindarra, „amit még nem tud”. Germaine latint tanul, görögöt, élő nyelveket, matematikát, hatéves korában, kékharisnya anyja szalonjában már Diderot-val és Buffonnal társalog. „Túl sokat beszél. Többet, mint azt a józan ész és a tapintat diktálná…” – állapítja meg B. grófnő. Mintha Mozartról mondaná, hogy túl sokat zongorázik. Staël a társalgás zsenije, ez teszi halhatatlanná. Ő maga

jellemzően francia tulajdonságnak tartja: „...Franciaországban a társalgás művészet, amihez persze képzelőerő és lélek szükségeltetik. És abban a megnevezhetetlen vágyakozásban a haza iránt, amit honvágynak mondanak, a beszéd élvezetének hiánya is benne van... mert ezt az élményt a franciák sehol a világon nem találják meg olyan mértékben, mint hazájukban...” (Heinének mesélték, hogy Staël a karzaton ült, amikor Mirabeau, a zseniális szónok a Nemzetgyűlésben hihetetlen erővel és indulattal, ám mindent elsöprő szónoki tehetséggel megtámadta Neckert. „Érthető, hogy ő, aki imádta apját, tele volt dühvel és gyűlölettel Mirabeau ellen; ezek az ellenséges érzelmek azonban annál inkább szétfoszlottak, minél tovább hallgatta őt, és végtére, amikor (...) a szónok lelkéből világot szétzúzó mennydörgések robajlottak haragosan elő – akkorra már Madame de Staël ott csüggött messze kihajolva a karzat könyöklője fölött és tapsolt, mint az őrült.”)

A rue du Bac felől, ahol a svéd követség palotája van, a liberalizmus szellői lengedeznek. A szélsőségeseket kivéve,

Staël szalonja már az Első konzul feltűnése előtt is magába gyűjti a kizökkent idő különféle korszakainak különféle árnyalatait. (Legtöbb barátja ma utcanév Párizsban.) Amikor kitör a terror, Staël habozás nélkül kimenekít a megtébolyodott városból egy csomó embert, mielőtt önmagát is kimenekítené, fantasztikus civil kurázsit tanúsít! Olyan trükköket talál fel, amelyeket százötven év múlva, a megszállás éveiben alkalmaznak újra az ellenállók. .. Jön a Direktórium, a Bac utcai szalon átköltözik a Grenelle utcába, új illúziók születnek, új csalódások és régi veszélyek, így megy ez, örök visszatérés, nyaktilóval, börtönnel, száműzetéssel, átváltozással és változatlansággal, és mert Germaine mindenen túl makacsul hiszi, hogy a közjó középen keresendő és értelmes érvekkel erről mindenkit meg lehet győzni, minden korszakban, mindkét szélsőség állandó céltáblája!

1791. augusztus 18. Egy cikk egy royalista újságból: „Genfből jön a gyászhír, hogy S. báróné elindult Párizs felé. Az elmúlt hónapokat a jeles hölgy jeles apja Genf melletti kastélyában, Coppet-ban töltötte. Még nem tudja, hogy zárt ajtókkal fogadják. Őfelsége, III. Gusztáv svéd király ugyanis

felszólította a hölgy boldogtalan férjét, Svédország nagykövetét, hogy semmilyen körülmények között ne keveredjék kapcsolatba a Nemzetgyűlés tagjaival. Márpedig ha beengedné otthonába a Madame-ot, az említett urak nemcsak a szalonjába, de ágyába is betelepednének. A hírhedt hölgy tehát hazaérkezése estéjén kénytelen lesz palotája előtt, a rue du Bac járdáján eltölteni az éjszakát."

A szélsőjobboldali újságok imádnak csúnya szavakat vagdosni az emancipált nők fejéhez. „Bajkeverő-kurva-nősténymajom. Európa legádázabb és legaljasabb intrikusa. Hímnő." A szélsőbal módszere más: hamis vádakat kreál. A kilencvenes évek közepén makacsul állítják, hogy Mme de S. a hazaáruló emigránsok szekerét tolja. A konventben egy Legendre nevű jakobinus honatya mennydörgő beszédben leplezi le Staël asszonyság üzelmeit. A szónok civilben hentes, egyébként a svéd követség szállítója. Különösen attól óvja képviselőtársait, hogy a Bac utcai Kirké vacsoraasztalánál megízleljék az árulás mérgével fűszerezett ételeket...

Necker lánya senkivel sem itat mérgezett *kükeónt,* és nem változtatja látogatóit disznókká, de életmódja erősen

kifogásolható, anyja bele is hal a bánatba. Germaine nem tiszteli a házastársi hűséget és fogalma sincs a monogámiáról. Férje eleinte féltékenykedik, aztán megszokja, nem bánja, néha együtt búsul feleségével, ha szerelmi bánat gyötri, valamiféle ironikus cinkosság alakul ki köztük, majdnem barátság, végül a nála sokkal öregebb, egykor híres színésznő, Clairon keblén vigasztalódik, rákölti felesége vagyonának tekintélyes részét, és mert különben előzékeny ember, korán meghal. Ő csak a halott kislány apja. A két fiú, Auguste és Albert, a királyi testőrség parancsnokának, Narbonne-nak a gyerekei, bár mindenki úgy tesz, mintha ezt nem tudná, Monsieur Staël is úgy tesz. A legkisebb gyerek, Albertine apjáról már volt szó.

Narbonne származását homály fedi, azt suttogják, hogy XV. Lajos fattya; azt suttogják, hogy vérfertőző kapcsolatból született, a király bűnös módon szerette egyik lányát. Narbonne tehetséges és népszerű, Germaine pedig még mindig a hatalom édes ízére vágyik, amit apja oldalán megkóstolt: „Mme de Staël viselkedése felháborít... – írja Marie Antoinette 1791. november 17-én Fersen grófnak –, hónapok óta azon ügyködik, hogy megszerezze Narbonne-

nak a külügyminiszteri tárcát. Ez a nő semmitől sem riad vissza…" A királyné más jelöltet támogat, a király azonban egy harmadik személy mellett dönt. Mme de Staël ekkor egy négyoldalas levélben *felszólítja* a frissen kinevezett külügyminisztert, hogy *mondjon le tárcájáról Narbonne javára.* Az udvar dühöng és röhög, a hadügyminisztert azonban túlságosan elbizonytalanítja, hogy a Nemzetgyűlés újabban megvonja tőle bizalmát, tehát kész félreállni Narbonne javára. Staël most ügyesen lobbizik, megszerzi Marie-Antoinette támogatását…

Azután pár nap csend. A szerelmesek várakoznak.

1791. december 5-én (Mozart halála napján) a hadügyminiszter hivatalosan is lemond. A királyné korrektül tartja magát Narbonne-nak tett ígéretéhez, de Lajos még hezitál. Mme de Staël ráuszítja egyik frontemberét, őfelsége kapitulál, bejelenti a Nemzetgyűlésnek Narbonne kinevezését. Aznap Marie Antoinette ismét levelet ír Fersennek:

„Louis de Narbonne gróf tehát hadügyminiszter… Mme de Staël diadalmaskodik. Micsoda boldogság! Befolyást gyakorolhat a hadseregre! (…) De rám még nagyobb

elégtétel vár, ha majd visszakerülök a helyemre és bebizonyítom ezeknek a rongyosoknak, hogy átláttam rajtuk...”

Narbonne 38 éves. Staël 26. Ami őt kedveséhez fűzi, az több, mint szerelem – mondja egyik életrajzírója, Ghislain Diesbach –, az *szent delírium.*

Intervenciós háború veszélye lóg a levegőben: Koblenzben francia emigránsok szítják az osztrákok és poroszok harci kedvét, Párizsban a girondisták lelkesítik harcra a tömeget. Mme de Staël szalonjában Narbonne, Talleyrand, Lafayette és sokan mások (a Feuillant klub tagjai) mindenáron el akarják kerülni az összecsapást. Narbonne a nemzeti egységre alapozva, amelyből csak a két szélsőséget zárná ki, merész stratégiai tervet dolgoz ki, fortélyos *Kriegspielt:* egy gyors, váratlan támadást a trieri választófejedelemség ellen, ahol a francia emigráció politikai és katonai befolyása veszélyesen erős. A rajtaütés sikere visszaadná a francia hadsereg önbizalmat és elvenné az ellenség kedvét az intervenciótól, Narbonne és Germaine makacsul hisznek ebben. A király habozik, tetszik is neki, fél

is, ez az a pillanat, amikor Mme de Staël kedvese a *sors embere* lehetne! Nem lesz! Custine tábornok, a hétéves háború hőse lesz a *sors embere;* informálják Narbonne ötletéről, túl kockázatosnak találja, ezt megmondja a fiának, ifjabb Custine megmondja a királynak, a terv lekerül a napirendről. Narbonne kezéből kicsúszik a dolgok irányítása, három hónap múlva lemond. Harcostársai nyílt levélben állnak ki mellette, a szöveget Germaine fogalmazza, az udvar félreérti a közös fellépést, azt hiszi, hogy a „Staël-klikk" át akarja venni a hatalmat: „Felség, az Isten szerelmére, állítsa meg ezt a veszélyes nőt, aki Narbonne fölött uralkodik!" – kiált fel a kormány egyik tagja. Április 20-án Lajos hadat üzen Lipót császárnak. Augusztusban a jakobinusok hazaárulással vádolják Narbonne-t. Germaine elbújtatja a svéd követség kápolnájában, Angliába csempészi, ő maga Svájcba menekül a szüleihez. Akkor már előrehaladott terhes. Párizsban dühöng a terror. Új történetek kezdődnek.

6.

Adam Philippe de Custine. Tábornok. 52 éves, olyan lehet, mint Kevin Costner. Elképzelem őt 1793. november 3-án, amikor szabadságfát állíttat fel Mainz főterén, hatalmas fenyőfát, törzsére a francia trikolor kékjeit, fehéreit és pirosait mázolták. A fa csúcsán piros jakobinus sapka leng. A közelben tábla: „Vándor, ha elhaladsz, ne feledd, hogy ez a föld szabad! Halál fia, aki megtámadja!" Megalakul a mainzi köztársaság és a Szabadság és Egyenlőség Barátainak Társasága, a jakobinus klubok mintájára. Custine meghosszabbított karja, mondják az utálkozók. Egy enyhe téli estén, Szent Miklós napján, a mainziak a szabadságfa körül Carmagnole-t táncolnak, Custine is beáll a sorba, Caroline Michaelis-Böhmer kezét fogja a kezében, és fogalma sincs róla, hogy Capet Lajosnak adott tanácsaival tönkretette Narbonne karrierjét és feldúlta Mme de Staël életét.

„Megérdemeltem-e, hogy maga a legszörnyűbb halállal sújtson? Kihagyott egy postajáratot, megfosztott egy levéltől. Szánjon meg, elemészt a szenvedély…" – írja Germaine ezen a körtáncos napon, 1793. december 6-án,

Svájcból távoli szerelmesének Londonba. Mindig ilyen őrjöngő leveleket fog írni minden szerelmesének, a romantika korában vagyunk! „Belehalok, ha nem láthatom viszont! Nem tudom magát becsülni, és nem tudom nem imádni. A férjem is forrón óhajtja, hogy jöjjön! Ellenkező esetben, azt mondja, elkísér Londonba, letérdepel maga elé, úgy könyörög, hogy szánjon meg engem!" Germaine végül egyedül megy Angliába, abba a boldog országba, ahol, szerinte, az írók szomorúak, a kereskedők elégedettek, a gazdagok mélabúsak, a nép pedig derűs. A néhány hónap alatt, amit ott tölt, temperamentumával ámulatba ejti a brit birodalmat, szabadosságával pedig megbotránkoztatja a közvéleményt. Az emigránsok tíz mérföldre az angol fővárostól, egy Juniper Hall nevű hotelben várják a fényesebb jövőt. Gyakori látogatójuk a szomszéd kastély ura, Philips kapitány, aki Cook útitársa volt végzetes utolsó útján az emberevők között.

Mainzban, a körtáncban, Caroline másik kezét Cook egyik korábbi útitársa, Georg Forster fogja. Forster világutazó, nagytekintélyű természettudós, Goethe barátja, állítólag méltatlanul elfelejtett prózaíró. „Csodálatos ember,

mindenkinél jobban szeretem és bámulom és mégis milyen gyenge máz. Egyedül járja politikai útját, és ezt jól teszi, mert szelleme nem ebbe a túltevékeny szférába való. És milyen nemesen jár, mennyi intelligenciával, elszántsággal és elfogulatlansággal; ó, ha csak erről volna szó! De ott lapul a háttérben a gyengeség…", így Caroline, egy közös barátjuknak írott hosszú levélben. Nagyszerű leveleket ír.

Grafomániás századvég és századelő, napló és levélözön, írnak önmagukról, egymásról, a világról; nagyszabású gondolatok és kicsinyes pletykák csodálatos keveréke. Elképzelem, amint a postakocsik levelekkel és utasokkal megrakodva száguldoznak oda-vissza, váltott lovakkal, azokon a borzalmas utakon. Genf és Párizs között kilenc nap a távolság, a Bastille lerombolásának híre csak másnap reggel jut el Versailles-ba, mennyi idő alatt lehet eljutni Londonból Moszkvába? Eljutnak. Tűrik. Csinálják. Mániákusok. Három év múlva már működni fog Franciaországban Claude Chappe fény- és hangtávírója, helyes kis szélmalomszerű építményeket helyeznek majd különféle magaslatokra, hogy továbbítsák a fényjeleket. Nálunk egy Chudy József nevű zenész, az első magyar opera,

a *Pikkó hertzeg és Jutka Perzsi* komponistája már évekkel előbb feltalálta ugyanezt a telegráfot; ki tud róla, ki tudott róla? Soha meg nem valósult. Megpróbálom elképzelni az akkori, lassított idő- és tér-élményt; a beletörődő várakozás vajon csillapította-e a szorongást?

Később Caroline recenziókat is ír majd, Goethe szerint a *jénai kör lelke* lesz. „Mindenben, amit mondott, jellemző eredetiséget találtam, úgy láttam, minden szavával új báj, a szellemnek új sugarai törnek elő arcvonásaiból…" Itt és most, Mainzban, némelyek kurvának tartják, Custine vagy Forster vagy mindkettőjük babájának. Atyaisten, micsoda butaság! Caroline hiszi, hogy létezik barátság férfi és nő között, sőt, elsősorban barátság létezik, már gyerekkorában is ezt tapasztalta szülővárosában, Göttingenben, az egyetemi városban, ahol az apák professzorok, a feleségek professzornék, Caroline és barátnői professzor-mamzelek voltak. Az egyik professzor-mamzel, Therese és Forster házassága nem sikerült, Forster szenved és vágyakozik, Therese frigid, Forster türelmesen bánik vele, de Therese beleszeret Huber követségi titkárba, tulajdonképpen ezért hívja át Caroline-t Mainzba. Jó megoldás: Caroline kislánya

pótcsaládra talál, Therese pedig nyugodtabban szökik el szerelmesével Svájcba, biztos benne, hogy Caroline törődni fog a férjével. Caroline elvezetgeti Forster háztartását és meghallgatja hosszú monológjait az eszményi szabadságról és Therese-ről. „A Therese leveleiben fellelhető egy-egy gyöngéd szó élteti, szerelem-morzsák után kutat a sorok között, lám, ehhez a reménytelen küzdelemhez van ereje, de ahhoz nincs, hogy az egészet lerázza magáról" – mérgelődik Caroline. „Néhány hét óta Huber úr és én, Neuchatel mellett, Mme de Chatrière vendégei vagyunk. Gyakran találkozunk itt egy Benjamin Constant nevű különös fiatalemberrel. Semmit sem tesz úgy, és semmit sem mond úgy, mint mások, de emellett micsoda kiváló szellem! Nála kiválóbbat csak egyet ismerek: téged Georg, de hisz ezt tudod, azt is tudod, hogy éppen e nyomasztó kiválóság elől futamodtam meg..." – így a gyöngéd Therese.

7.

(Ha időrendben léptetném fel szereplőimet, akkor Benjamin Constant nevét csak most említeném. De gyakran a szappanoperák is felrúgják a kronológiát. A franciák találóan

feuilletonnak mondják a tévésorozatokat. *Feuilleton: folytatásos regény részlete.* Szerencsés elnevezés; a műfaj kétszáz évvel ezelőtt is létezett már, akkori újságolvasók vagy füzetes regény vásárlók éppen úgy hozzászoktak napi vagy heti feuilleton-adagjukhoz, mint ma a tévénézők.)

Benjamin Constant 1793-ban huszonhat éves, író, publicista, vallástörténész, idősebb korában politikus lesz, most egy kicsit még kalandor. Nagyszabású barátság fűzi a 27 évvel idősebb, irodalmár hajlamú Isabelle Charriere-hez. Szó sincs itt arról a fajta nevelői szerepről, amit Charlotte von Stein tölt be Goethe mellett. Isabelle a szkepticizmust teszi hitvallásává, mozgalmas életének legfőbb tanulsága, hogy az emberi butaság végtelen, a konvenciók és előítéletek hülyeségek, csak az érdemel figyelmet, ami különleges, bizarr és rendkívüli. „Lógj ki a sorból!" – biztatja fiatal barátját. A sokáig tartó tanítás hirtelen ér véget, amikor egy társaságban, ahol Therese és Huber is jelen van – micsoda véletlen! –, Constant megismeri Mme de Staëlt, akiben a rendkívüliség és különösség olyan pazarul testesül meg. A helyzet bonyolult. Staëlt válságok gyötrik, intellektuális és érzelmi dilemmák. Ő, aki hűségesen őrzi a Felvilágosodás

talizmánját, most kétségekkel küszködik, melyeket egy férjének írott levélben fogalmaz meg: „a Felvilágosodás eredményeit tagadni olyan volna, mintha önmagamat tagadnám meg, de ha kitartok mellette, akkor egy vérrel és szenvedéssel teli történet mellé állok”. Bizonytalanságát fokozzák tisztázatlan szerelmi kapcsolatai: még mindig kétségbeesett szerelmes levelekkel üldözi Narbonne-t, de közben szenvedélyes románcba bonyolódott egy rejtélyes svéd gróffal és egy mélabús francia lovaggal is, az urak ijedten hátrálnak, Constant marad, bohóckodik, várja a kedvező pillanatot, rajongó feljegyzéseket ír naplójába: „Amikor kettesben vagyunk, szelleme még lenyűgözőbb! Tud hallgatni, tud figyelni a másikra, és nagylelkűségében mindenkiből a legjobbat hozza ki. Különleges lény, felsőbbrendű, ilyen egyetlen terem egy században, a barátai, akik a közelében lehetnek, nem vágyódhatnak más boldogságra.” Mindig őrült játszmákba kezd, ha valamit nagyon akar; egy éjjel a coppet-i kastélyban látványos öngyilkosságot követ el, a szemtanúk és Germaine többé-kevésbé bedőlnek neki. Ügye lassanként nyerésre áll. Idős barátnője rezignáltan mondja Theresének: „Nem értem, nem

voltunk házasok, még csak szeretők sem, akkor hát miért fáj mégis?" Vigasztalásul Therese gonosz pletykákat terjeszt Staëlről, ebben gyakorlata van, egy ideje például azt híreszteli, hogy Caroline dúlta fel a házasságát. Torz képzeletében a két nő, Germaine és Caroline alakja egybeolvad és démonikus méreteket ölt.

8.

De ez még az 1793-as év tavasza, Mainzban. Forster vonakodva ugyan, de elvállalja a jakobinus klub vezetését, és az ellenszéllel szemben szép illúziókat sző-fon testvériségről és szabadságról. „Meghatározó világkorszakban élünk. A kereszténység megjelenése óta nem fordult elő hasonló a történelemben. (...) *Egy éven belül az egész európai világ szabad lesz!*" A lelkesültség bizonyos pillanataiban a legzseniálisabb ember is bedől a fényes jövő igézetének, még Kant is. 1795-ben, a baseli békekötés után az *örök békét* ünnepli, és azt, hogy nemsokára *egész Európa* egyetlen köztársaságot fog alkotni! Staël később majd a megvalósításán fáradozik coppet-i kastélyában vendégeivel. Noha Angliában és Franciaországban a nemzet fogalma már szigorúan

körülhatárolt, és nemsokára a németeknél is így lesz, paradox módon ezekben az évtizedekben mégis érezhető a levegőben valami tavaszszerű ébredés, igen, érik már a gyümölcs a nagy Európa-fán, a hosszas háborúk füstje ellenére is szálldos az illata. Senki sem hinné, hogy csak kétszáz év múlva fog lepottyanni.

Caroline többé-kevésbé kívül marad a bűvös körön.

Önmagáról írja: „Az elején szívből lelkesedtem, Forster véleménye befolyásolt, de nem akartam hittérítő lenni; soha életemben nem voltam olyan arisztokratikusan tartózkodó, mint ezekben a demokratikus időkben." A hittérítők és a túllihegők még felteszik a habot a tortára: megszavazzák a „rajnai germán nép felvételi kérelmét a francia köztársaságba", Forstert delegálják a kérvénnyel a Konvent felé. Búcsúzkodás. „Csak három hétről van szó...", mondja Forster március közepén. Custine is búcsúzkodik. Látom ezt a fehér parókás Kevin Costnert Forster házában. A fiával jön: Caroline is ott van. A két Custine megcsodálja Forster könyvtárát és messzi útjairól hozott múzeumi tárgyait. Később gyertyafényben üldögélnek a kényelmetlen ónémet

székeken, a barnák és feketék beleolvadnak a homályba. Bizalmas beszélgetés. Ifjabb Custine most érkezett Párizsból, beszámol a helyzetről: Robespièrre. Forradalmi törvényszékek. Éhség. Korrupció. A hadiszerencse megfordult. Dicsőség helyett gyalázat. Custine utóda már útban van Mainz felé. Vajon eszébe jut-e ekkor apának és fiának, hogy a *Kriegspiel* révén, amit Narbonne tervezett, talán elkerülhető lett volna ez az egész? Forster előszed egy nagy becsben tartott palack *Tokayert,* Goethe hozta tavaly abból a készletből, amit magyar barátja, báró Podmaniczky Károly minden évben megújít. Felvidulnak. A tábornok anekdotákat mesél a hétéves háborúról, jaj, de vicces háború volt! Caroline nem tudja, hogy sírjon-e vagy nevessen. „Egész életemben egy ilyen nőt kerestem... – mondja a gáláns Custine, aki egyébként boldog házasságban él. – Egy ilyen nőt. Aki így hallgat. És így nevet. Már késő." Késő? Augusztus vége lesz, amikor a rajnai hadsereg kapitulál, és a guillotine lesújt Custine-re és a fiára. Forster fél évvel később, Párizsban egy ócska hotelben hal meg, egyedül, elhagyatva, kiábrándulva mindenből. Azt képzelem, hogy mindvégig vele volt egy Therese-ről őrzött árnykép.

(1802. Párizsban, Mme de Montesson félhivatalos fogadást rendez a hatalmi elit számára. A társaság megdöbbenve látja, hogy Bonaparte első számú ellensége, Mme de Staël is ide merte tolni a képét. Senki sem áll szóba vele, teljes bojkott. Szörnyű, megalázó élmény, a kiközösítettet ájulás kerülgeti. És egyszerre csak mellé ül egy hölgy és egész este vele társalog. A neve: *Delphine de Custine.* A tábornok özvegye. A hálás Staël ezért adja a Delphine nevet regénye hősnőjének.)

A végjáték:

Az új városparancsnok, Oyré tábornok tiszteletére a Német Lovagrend nagytermében forradalmi bált rendeznek, Caroline a parancsnok tizenkilenc éves adjutánsával járja a Carmagnole-t és a contre-danse-ot. Áprilisban a poroszok körülzárják a várost, kegyetlen leszámolás következik, nyolcnapi szabadrablás, brutalitás, agresszió, a demokratákat és családjaikat rettenetesen megalázzák, a módszerek a kínai kulturális forradalom módszereire emlékeztetnek. Caroline-nek sikerül kimenekülnie a

városból, de Frankfurt közelében letartóztatják, és a königsteini erődbe szállítják kislányával együtt. Egy jóakaró, Therese levelező partnere máris küldi a hírt a göttingenieknek: „Madame Böhmer vissza akart térni szülővárosába, ezt biztos forrásból tudom. Sok gonosz dolgot művelt Mainzban, rútul viselkedett. Most a königsteini börtönben bűnhődik." És Caroline, egy barátjának: „...voltak napok, amikor a szörnyűség, a rettenet és a félelem egyszerre tört rám. Maga formalitásokról beszél, vádról, védelemről, vizsgálatról, mindennek nyoma sincs itt... A szemem láttára vertek agyon százhatvan foglyot. Németek németeket. Velünk nem bánnak rosszul, a kertbe is kimehetünk. De odaadnám a fél életem, ha most örökre eltűnhetnék Németországból..." Kétségbeejtő helyzetben van: állapotos. A gyerek apja az a tizenkilenc éves francia tiszt, akivel az utolsó mainzi bálon táncolt. Ha kitudódik a titok, az teljes erkölcsi megsemmisülés, aminél a valóságos halál is jobb. Caroline felkészül rá. A *Werther*t olvassa. Elmondja reggelenként a felejthetetlen mondatokat: „Nem állok-e itt teljes erőmben? És holnap kinyújtózva és elernyedve fekszem a földön. Meghalni? mi az?" Nézi a

kislányát és elakad a lélegzete. Még csodában reménykedik, hogy kiszabadul és elrejtőzhet a világ szeme elől. Ha nem... egy fiola mérget rejteget, amit August Wilhelm Schlegel szerzett neki.

9.

„Schlegel és én! Ne nevettess!" – írja két-három évvel előbb Caroline legjobb barátnőjének, Luise Gotternek, amikor híre megy, hogy a 23 éves, eléggé nagyképű A. W. Schlegel szerelmes belé. Schlegel nem ok nélkül nagyképű: irodalmár, klasszika-filológus, kritikus és zseniális műfordító, már megkezdte nagy munkáját: adagokban szállítja a németség számára a világirodalmat. És verseket ír, és jóképű is. „Nagy költő nem lesz soha" – jelenti ki Caroline, aki pontosan tudja, hogy Goethe nagy, Herder is nagy, ezt később Novalisról is tudni fogja. Ronsard is nagy. A. W. nem ismeri jól a franciákat, Caroline a görögöket nem ismeri eléggé, könyveket kölcsönöznek egymásnak. Már csak pajtások, Schlegel felhagy az udvarlással, Hollandiába megy házitanítónak, Caroline Mainzba költözik, Carmagnole-t táncol, a levelezés megszakad, de felújul, amikor Schlegel

megtudja, hogy Caroline-t letartóztatták. Kiszabadulása után ő kíséri el az elgyötört asszonyt és kislányát Luccába – ahol egy derék orvos házában biztonságban várhatja gyereke születését. Az ifjú romantikusok új mítoszokat keresnek; van-e termékenyítőbb költői létmód a viszonzatlan szerelemnél? Friedrich Schlegel, a fiatalabb (és zseniálisabbnak mondott irodalmár) szintén elvarázsolódik. Lipcsében végzi a jogot, és bátyja képviseletében rendszeresen átruccan Luccába, őrzi, védi, figyeli, tanulmányozza Caroline-t. „Azt hiszem, nem ismerheted meg, ha nem szereted, vagy ha ő nem szeret téged" – szögezi le, és azt is, hogy e barátság hatására ő maga jobb lett, Caroline levelei birtokában pedig gazdagabb. „Hogy fölöttem áll észbeli képességekben, azt hamar beláttam, de még mindig szokatlan, sőt felfoghatatlan számomra a gondolat, hogy egy nő *ilyen* lehet, hogy nincs benne mesterkéltség, hogy nyílt, hogy bízhatsz benne..." Később majd, botrányt kiváltó erotikus-szerelmi esszé-regényében, a *Lucindá*ban, amelyben „az élet egy halom töredezett darabból áll minden összefüggés nélkül" (ezt ő mondja), ebben a furcsa írásműben Caroline vonásait is megörökíti:

„A leghétköznapibb eset szépséges mesévé alakult át, ha ő mesélte el. Mindent érzéssel és humorral telített meg, amihez hozzáért, édesen beszélő ajkain keresztül minden megnemesedett…" A romantikusok szenvedélyesen törik a fejüket azon az enigmán, amit a nő jelent, magasabbrendű lénynek tartják, aki jobbá teszi az emberiséget, néha persze hetérának. Friedrich legjobb barátja, „az ifjú, akit a sors hozott életébe", Novalis hátrahagyott feljegyzései szerint a nők vegetatív lények, növények, gyémántok, zefírek *(bájoló lágy trillák, tarka képzetek?),* olykor azonban rabszolgák és despoták. „Minden *jelentékeny,* ami Caroline-nal összefügg!" – lelkesedik August Wilhelm. Jelentékeny a vacak kis szoba, ahol Caroline hajnalonta *gömbölyödő kis hasát nézegeti,* mert egy fiatal francia tiszt felcsinálta. Jelentékenyek a versek, amelyeket kislányának felolvas, és a levelek, amelyeket azoknak a barátainak ír, akik cserbenhagyták a bajban, kivéve ezt a két bolond Schlegelt, az ifjú republikánust és a megfontolt idősebbiket, pedig nem is voltak közeli barátai. A véletlennek vagy a végzetnek miféle különös figyelmeztetése vezette egymáshoz Böhmer hegyvidéki orvos özvegyét és a protestáns papcsalád két fiát? Caroline

egy kisfiút hoz világra, amíg vajúdik, Friedrich a közelében szenved, megrendülve írja A. W.-nek: „Ő jó, a legjobb, és én szégyellem előtte a hibáimat…" A legjobb? Miért adja akkor dajkaságba az újszülöttet? Caroline leveszi a gyerekről a kezét, más városba költözik, onnan megint egy másikba, keresi azt a várost, ahová nem jutottak el a gonosz rágalmak, amelyeket Therese terjesztett róla. Braunschweigben talál nyugalmat. Tizenhét hónap múlva megtudja, hogy kisfia meghalt. A szörnyű hírt fegyelmezetten veszi tudomásul. Öt év telt el, amióta első halott gyerekét elsiratta, egy világkorszak. *Zeitgeist,* gyerekhalálok, fattyúk.

„Ő a tiéd, a szó teljes értelmében a tiéd, hiszen akarod őt" – írja Friedrich a bátyjának. Ambivalens mondat: azt is jelentheti, hogy „ő az enyém, hiszen akarom őt…" A. W. azonban nem foglalkozik ambivalenciákkal. Ki hinné, hogy eljön majd az a korszak is, amikor Friedrich és felesége, Dorothea, valóságos kampányt indítanak Caroline ellen, új rágalmakkal, melyeknek gyártásában a fáradhatatlan Therese fog közreműködni? E *feuilletonnak ez* lesz az egyik legsötétebb cselekményszála. De mindez a jövőben kezdődik csak el, habár a főbb szereplők már jelenésükre várakoznak:

Moses Mendelssohn lánya, Dorothea, most még egy Veit nevű orvos felesége, Friedrich Schlegel és Rahel Levin (később Varnhagen), akinek berlini padlásszalonjában Dorothea és Friedrich összetalálkozik. „Helyeslem, hogy ringbe szállsz érte" – folytatódik az előbbi levél. „Caroline-nak többet köszönhetsz, mint amennyit ő kapott tőled. Ha egybekelnétek, helyzete politikai értelemben sokat javulna." Házasság? A fiatal romantikusok közül sokan osztják Rahel véleményét: „Háború-rabszolgakereskedelem-házasság". Friedrich nem így gondolja: „Vedd el, adj neki új nevet!" – biztatja a bátyját. És az elveszi és új nevet ad neki: A. W. Schlegel és Caroline 1796 nyarán összeházasodnak és átköltöznek Jénába.

(Házasságuk öt évig tart. Amikor 1803. december 14-én Mme de Staël, gyerekeivel és Constant-nal megérkezik Weimarba, Caroline már Würzburgban él, új férje, F. W. Schelling oldalán. Hosszú szenvedéstörténet áll mögötte, erről még szó lesz.)

10.

Goethe akkor távol van városától, Jénában tartózkodik, ahol a *Polügnotosz-féle tabellák* kinyomtatására ügyel. „Rajta kell tartanom a szemem a szellemi áttekintéstől egészen a mechanikus nyomdai műveletekig…” – magyarázkodik álnokul Schillernek. „Előre látható volt, hogy ha Madame de Staël megérkezik Weimarba, hazarendelnek” – panaszkodik, és rálőcsöli barátjára a kellemetlen feladatot: fogadni a hírneves asszonyt. „Intézzen mindent oly jól el, amint csak lehet. Ha Madame Staël találkozni kívánna velem, fogadom. Ha huszonnégy órával előbb értesítést kapok, bebútorozva várja majd a Loder-ház egy része, jó polgári ellátást kaphat, találkozhatunk, eszmét cserélhetünk, és addig maradhat, ameddig maradni kíván…” Ezt jól kieszelte. Ajánlata, a bútorozott lakrész a Loder-házban, jó polgári ellátással, a francia irodalomtörténészeket még ma is csúfondáros nevetésre készteti.

G. tehát álnokul elrejtőzik Jénában, a német mese mégis jóra fordul; Staël jön, beszél és győz! Egy eol hárfával jön, Frankfurtban vásárolja, talán mert mély benyomást tesz rá,

hogy errefelé mindenki muzsikál. Németországról szóló könyvében azt írja, hogy még a füstös kunyhókban is clavecinen játszanak. A hárfát a coppet-i kastély parkjába akarja állítani. Elképzelem, ahogy elképzeli, hogy majd álmodozó tekintettel ül a parkban és az Alpok felől fúvó lágy szélben titokzatos dallamokat játszik a g húron: Különös szeszély. Staël nem hallja a zenét, sem a régit, sem az újat, nem keresi Weimarban Bach nyomait, és amikor majd hónapokat él Bécsben, eszébe sincs Beethovennel megismerkedni (ahogy Bettina von Arnim teszi), tudomást sem vesz a létezéséről. A hárfa azonban többértelmű jelkép lesz: megadja a weimari látogatás alaphangját és egyben Mme de Staël hivatalos portréjának témáját is. Elisabeth Vigée Lebrun festményén így marad meg az utókor számára: hölgy, hárfával.

Az alaphang tehát *g-moll, molto allegro.* Staël tudja, hogy kékharisnya hírében áll, tudja, hogy életmódja kritika tárgya, el akarja oszlatni rossz reputációját, szerény, tapintatos, alig kacér. Ráadásul *írásbeli fogadalmat* tett Constantnak, hogy weimari tartózkodásuk alatt nem rendez jeleneteket. A weimari herceg, Goethe gazdája, nagyra

értékeli ezt a nyugodt, derűs hangnemet. Mivel ismeri és tiszteli Neckert, lányát már első nap felkeresi a hoteljében. Nem a „jó hírnévnek örvendő" Elefánt-házban, ahová Mann helyezi el hősnőjét, hanem mellette, a pompás Erbprinzben; 1807-ben Napóleon ugyanitt, ebben a lakosztályban fog megszállni. Karl August el van ragadtatva Staël társaságától, újra és újra meghívja a palotába, „legalább lesz társalgás a vacsoráinkon..." – örvendezik a herceg hallgatag felesége. A weimari hölgyeket egyenesen boldoggá teszi egzotikus vendégük jelenléte. Valami olyannak a megtestesülését látják benne, ami bár távol áll tőlük, többé teszi őket. „Mme de Staël közelében lenni olyan, mint egy karlsbadi gyógykúra. Ha vele vagy, több az életkedved és tele vagy tettvággyal. A legdurvább agyagba is életet tud lehelni. És semmi azokból a megfellebbezhetetlen kinyilatkoztatásokból, amelyek olyan kellemetlenné tesznek némely tudós nőt! De ne hidd, hogy ez csak színjáték; szívesen belátja a másik ember igazát..." – írja az egyik hölgy. És Charlotte von Stein, Goethe barátnője: „Sziporkázóan szellemes és okos, és annyira jóindulatú és nyitott minden iránt, olyan könnyedén fejezi ki magát, hogy

ezt még soha életemben nem tapasztaltam…” És ő maga, az apjának, diadalmasan: „itt mindenki nagy tetszéssel olvasta a *Delphine*-t, Chateaubriand nevét viszont alig ismerik…” „Semmit sem áhítok jobban, mint hogy te, Minette drágám, végre boldog légy!” – válaszolja naivul Necker. Boldogság?

Németországi útja előtt egy Saint-Simonnak tulajdonított, aláíratlan levelet kap kézhez. „Hogy egy olyan asszony, mint maga, boldogtalan lehet, az vérlázító gondolat egy olyan férfi számára, mint én vagyok!” – írja S. S., és randevút kér tőle, hogy megismertethesse vele saját, koherensebb és világosabb eszméit, amelyeket még sohasem publikált. A találkozó nem jön létre, és Staël később inkább a Goethe által „korunk érdemes látnokának” nevezett, túlvilágról tudósító zseniális sci-fi író, Swedenborg műveivel ismerkedik. Nem hiszi, hogy a földön az egyéni vagy kollektív boldogság megvalósítható volna. Idealizmusa az idealizmus tagadása: „A forradalomnak józan kompromisszumokkal kell véget érnie; mindig azokat győzik le, akik nem engednek a meggyőződésükből”. Nem tartozik azok közé, akik önmagukat – akár öröm, akár szenvedés árán – tökéletességre akarják nevelni, és a boldogságot

kizárólag másokban keresik. Nem tartozik a kantiánusok közé.

Staël nem vesztegeti az időt: Weimarba érkezése másnapján, 1803. december 15-én, a hercegi fogadáson találkozik először Schillerrel. Emlékezetes este. Amikor bemutatnak neki egy elegáns udvari uniformist viselő urat, akinek nem érti jól a nevét, azt hiszi, hogy egy generálissal társalog. A félreértés hamar kiderül. Egy szászországi generálisból nem sugározhat ennyi – mi is? Th. M.-tól veszem kölcsön a jelzőket: ennyi nemes *nagyság,* és azok a *mélykék, merész és szelíd szemek,* ez nem egy tábornok tekintete... Vajon a Vierwaldstätti-tó magas, sziklás partjainál járkálnak-e a gondolatai? Még javítgatja a *Tell Vilmos*t, amit tavasszal mutat be Goethe színháza. A következő év tavaszán már halott lesz. Staël nem ismeri a *Tell Vilmos*t, még egyik Schiller-drámát sem ismeri, de nemsokára nagy érdeklődéssel és csodálattal fogja felfedezni ezeket a műveket, mint egy érdekes új földrészt, ahol nem a hármas egység szigorú törvényei uralkodnak, és az érzelmek szertelenül, szabadon tombolhatnak, ez óriási hatást tesz rá,

bár meggyőződése, hogy a francia tragédia formai tökélye mégis magasabb rendű. Németországról szóló könyvében majd fontos fejezetet szentel Goethe és Schiller darabjainak, amelyek közül több szemelvényt ő maga, néhányat Constant fordít; de felfedezi Lessinget is, őt tartja a modern német színház megteremtőjének, különösen a *Bölcs Náthán* lelkesíti. Műelemzései állítólag a XIX. század végéig meghatározzák a francia kritika *irályát.* „Micsoda szerencse!" – jelenti majd ki öniróniával, hogy a német prózairodalom és költészet nem a franciákat imitálta, hanem a természetből, a népköltészetből, a fantasztikumból, az ősi és modern vallások világából merített.

Kis éji zene G-dúrban. Második tétel: andante. A weimari herceg palotájában Mozartot játszanak, a rézfúvósok kicsit kopogósak, de Staël ezt nem veszi észre, Schillertől csikar ki információkat. Eleinte egy Mme Schardt nevű hölgy a tolmács („egy fonnyadt testbe zárt szegény lelkecske, verdeső szárnyakkal" – írja róla Benjamin Constant, aki udvarolgat neki), az első óra után azonban már nincs szükségük segítségre, értik egymást. „Nála minden egyetlen

darabból szabott, semmi sem fals vagy idegen, semmi sem patologikus. Ezért, bár roppant módon különböznek eszméink és természetünk, az ember teljesen fesztelenül érezheti magát a társaságában. Bármit mondhat nekem és én bármit mondhatok neki. A francia szellemű műveltséget képviseli tökéletesen és igen érdekes megvilágításban…" – így Schiller.

Vajon hány történelmi korszakkal bölcsebb Necker lánya – és bölcsebb-e? – ezeknél a kék szemű költőfejedelmeknél, akik hercegi udvarok uniformisát hordják és iróniával tekintenek e hírneves svájci asszonyra, mert olyan franciásan francia, olyan markotányosnőszerűen nő, és az érthetetlent is érteni akarja? Beszél-e Schillernek és majd a többieknek tapasztalatairól, melyeket a kilencvenes évek végén összegez egy esszében? Idézek néhány sort: „Nem elég elveszejteni egy ártatlant, meg is kell rágalmazni mindenki előtt, nem elég a kormányzást olyanokra ruházni, akiket a nép elutasít, kényszeríteni kell arra, hogy maga válassza meg azokat, akiket elutasított, nem elég megszüntetni a sajtószabadságot, húsz olyan újsággal kell rendelkezni, amely az emberek véleményét naponta

befolyásolja és gyűlölködést szít, nem elég megszüntetni a véleménynyílvánítás szabadságát, gondoskodni kell egy művi-ellenzékről, amely nehézségeket gördít a kormány elé, hogy a kormány sikeresen leküzdhesse ezeket a nehézségeket, nem elég nem meghallgatni a nemzet akaratát, deklarálni kell, hogy a kisebbség véleménye voltaképpen a többség véleménye. Végül oly nagy különbség van a forradalom elvei és módszerei között, hogy ha e két dolgot egyeztetni akarjuk, kegyetlenebbül kell meggyötörnünk a nemzetet, mint amennyire egy despota gyötörné meg, mivel ez utóbbit kizárólag személyes érdekei irányítanák, nem pedig nemes ideák." Kortársunk, Mme de Staël!

11.

Kiemelem ezt a napot a naptárból: 1803. december 15. Lehet, hogy éppen ekkor tartják a würzburgi professzorok év végi összejövetelüket, amelyet ezúttal az új házasok, Schelling és Caroline rendeznek. Szívesen teszik, a bajor állam nagyméretű, tízszobás lakást biztosít számukra, a házat közösen lakják egy Paulus nevű teológus kollégával.

„Elbájoló este” – miért ne jegyezné fel a professzorok doyenje, szóról szóra, amit egyszer Herder mondott, amikor Caroline-nal megismerkedett? „A nemes kicsi asszony egyetlen biccentése többet ér, mint az egész irodalmi világ gágogása…” Miért hát a gonosz beszámoló, amelyet Paulus kolléga küld az eseményről a Schiller-házaspárnak? „Diabolikus hangulat. Forster szelleme kísértett: Madame Lucifer Mirabeau börtön-írásait méltatta, férje helyeselt; az volt a benyomásom, hogy ezek ketten perverz élvezetüket lelik abban, hogy megbotránkoztassák a jelenlévő hölgyeket!” – így a derék teológus, aki rendszeresen küldözgeti ismerőseinek Caroline-t gyalázó leveleit. A sors iróniája, hogy Paulus doktor Sophie nevű lánya, hosszú évek múlva éppen a sokat gyalázott Madame Lucifer második férjéhez, azaz A. W. Schlegelhez megy majd feleségül. Ennek a kétszáz évvel ezelőtti *feuilletonnak* egyre szaporodó szereplői valamely rejtélyes rendező elv szerint mindig kapcsolatba kerülnek egymással, egy kicsit úgy, mint Swedenborg mennyországában az angyalok, akik bár három külön mennyben tartózkodnak, nem maradnak *inconnexum,* azaz kapcsolat nélkül.

Minuet – Allegretto. Éjfél elmúlt. Goethe jénai búvóhelyén már elrakta a tabelláit és felvette a hálósipkáját, nyugovóra tér, miközben a weimari herceg palotájában Necker lánya a transzcendentális dialektikáról faggatja a *Tell Vilmos* íróját. Elképzelem, amint Schiller „csontos arca" megrándul, szegény, súlyos beteg ember, elgyötörten belefog a magyarázatba. Feje fölött a csillagos ég, keblében az erkölcsi érzék, és az a bizonyos nemes nagyság „fennen szárnyaló, lángoló és magával ragadó", és mégis néha kiábrándítóan rosszhiszemű és kicsinyes!

12.

Hét évet ugrok vissza: 1796 nyaráig.

August Wilhelm Schlegel bemutatja feleségét – Custine és Forster állítólagos babáját – Schilleréknek. A költő mélykék szeme kutatva néz Caroline kék szemébe, hallgatja, ahogy beszél, észreveszi azt a bizonyos mosolyt, amit Custine is észrevett, és elbizonytalanodik: talán nem is igazak a híresztelések? „Hírre, babérra a nő sose vágyott, / Ő csak a percről szakaszt le virágot..." – Schiller a derűs és szelíd nők társaságát kedveli és kedvezően számol be Wilhelm von

Humboldtnak Caroline-ról: „Schlegel 14 napja van itt a feleségével. Az asszony sok tehetséggel társalog, és az a benyomásom, hogy kellemes mellette az élet…" Kellemes. Nincsenek érzelmi viharok. Ezek ketten nem szenvedélyes szeretők, de láthatóan jó pajtások, kapcsolatuk szolidaritás és irónia keveréke, Caroline mások előtt is szívesen ugratja szoknyavadász hírében álló férjét, aki ez idő szerint a weimari színház sztárja, Corona Schröter körül forgolódik, a hölgyért régebben Goethe is bolondult. De ennek nincs jelentősége, mindketten szabadok. Íme, egy harmonikus család: A. W., Caroline, kislánya Auguste, és a nagybácsi, Friedrich.

„Majomka, Augustchen…" – írja Friedrich a tizenkét éves kislánynak Berlinből – „szellemes, tanulságos és épp olyan vidám, mint részletes leveleidnek nemcsak örülök, de szükségem is van rájuk." Arra is szüksége van, hogy a kislányt tanulmányaiban irányítsa, Hérodotoszt és Homéroszt olvastat vele, és roppant büszke az eredményeire. „Tanítványomnak, Auguste-nak Jénába. Express. Sárga kalapja van, sárga haja, maszatos keze, arany szíve" – Friedrich Schlegel ilyen kedves hülyeségeket irkál a

borítékra. És: „Hívjál inkább bátyónak. barátnak vagy Fritznek." Auguste mindenkit elbűvöl, vonzerejéhez tartozik különleges, egyenrangú kapcsolata anyjával. Modern kapcsolat. Az a pajtási, ugratós viszony is modern, ami közte és a ház barátai között kialakult. (Az is modern, sőt, túl modern, ahogy Mme de Staël bevonja életébe a gyerekeit. Előfordul, hogy kamasz fiát uszítja valamelyik hűtlen szeretőjére a paranccsal: azonnal jöjjön vissza!) *„Érted te ezt? Hogy szerethet az ember ennyire egy gyereket? Ahogy életében csak egyszer szeret, ehhez hasonlítva minden más érzelem eltörpül..."* – ezt August Wilhelm írja Novalisnak. Ritkán fordul elő, hogy egy gyerek belekerüljön az irodalomtörténetbe. Auguste-tal ez történik. „Mint valami romantikus kobold, hancúrozott föl-alá a kör tagjai között..." – ez Friedenthal megjegyzése.

„Schlegelék rokonszenves emberek..." – így Schiller. „Persze csak hosszabb, bizalmasabb ismeretség után fog kiderülni, hogy mik a bökkenők, ha vannak egyáltalán ilyesmik...." Vannak. Lesznek. A háttérben újabb szereplők bukkannak fel; Schiller szívbéli barátjának, a Drezdában élő Christian Gottfried Körpernek sógornője – ez is egy véletlen!

– egykor annak a Huber nevű követségi titkárnak volt a menyasszonya, aki Forster feleségével, Theresével Svájcba szökött. Therese pedig – mint tudjuk – azt terjeszti, hogy Caroline dúlta fel a házasságát. Körner sógornője vénlány maradt, bosszúra vágyik, Drezda nem felejt. Körner azt jósolja Schillernek, hogy a derék August Wilhelm Schlegelt „el fogja rontani a felesége". A konfliktus a fiatalabbik Schlegel miatt robban ki, aki azt állítja egy cikkében, hogy a *Musenalmanach,* Schiller kiadványa, a fordító megnevezése nélkül használja fel bátyja műfordításait. Schiller szerint ez inszinuáció, úgy véli, Caroline intrikál a háttérben. A. W. hiába magyarázkodik, Caroline hiába ír egy csodaszép levelet Schillernek, már késő: „Ismeretségi körömben teljes biztonságra és bizalomra van szükségem, a történtek után ez köztünk nem lehetséges. (...) Senki sem értené, hogyan lehetek az ön házának vendége és egyúttal öccse támadásainak a céltáblája" – Schiller tehát szakít velük. Körnerék, Humboldték, Paulusék és mások elégedetten nyugtázzák, hogy Schillerék többé nem találkoznak Caroline-nal, ezzel a kígyóval, *Dame Luzifer* vagy *A Romlott Nő,* mondják Schiller békés házában. Szomorú, szomorú! Mit

lehet ehhez hozzáfűzni? A költő saját kétsorosát: „Nagy kort szült ez az évszázad gyötrődve a földre, / Ámde kis embereket lelt a nagy óra csupán." A szakításnak persze mélyebb okai is vannak, amelyek a *jénai* kör, a Thermidor utáni romantikus nemzedék nagy korszakával függnek össze. „Lábadozunk a hideg lázból, aminek neve: gall-kór, / S máris forró láz jő: a görög nyavalya." – Schiller írta ezt is.

Grekománia. Jéna. Töredékek.

A weimari nagyhercegség egyetemi városkája. Szellemi központ. Fényes fáklyák gyülekezete: Goethe, Schiller, Fichte, Hölderlin, Hegel, Humboldt, Brentano, a Tieck-testvérek (az író és a szobrász), Novalis, Jean Paul, Schelling. Tudós város és vidám kocsma – mondja Caroline. „Itt Jénában – írja Rahel Levinnek – az ember nem mehet ki az utcára anélkül, hogy ne a *Wilhelm Meister*ről, a szótagszámokról és a *Transzcendenciafilozófiá*ról hallana beszélni. Ráadásul minden házból gitár- és hegedűszó szűrődik ki." Mindenki Fichte tanítványa. Fichte visszaköveteli a gondolatszabadságot Európa fejedelmeitől. Fichte ateizmus vádjával sújtatik. Botrány. Fichte „hévvel és

daccal" válaszol – írja Goethe. „A bátor Fichte értünk harcol – írja August Wilhelm Schlegel Novalisnak –, ha megadja magát, ránk szabadulnak a vaskalaposok." A bátor Fichtét kirúgják, ők maradnak, fiatalok és pimaszok, az öreg Wieland jól tűri a Schlegel fivérek pimaszságát, rájuk ragasztja a becenevet: „Götterbuben." Az istenfiúk megvalósítják álmukat: Novalis társaságában lapot indítanak, Athenaum címmel, amely egy új műfaj, a *Töredékek* fóruma lesz. Ha volna *logója,* a francia forradalmat, Fichte *Tudomány tan*át és a *Wilhelm Meister*t foglalná magába. A fragmentum a kora romantika legsajátabb formája. Állítás. Gondolatforgács. Sejtés. Homály. Cseppben a tenger. Az egyetemes utáni vágy. Atomok kapcsolata. Üveggyöngyjáték. „Megvalósítja a totalitást" – jelenti ki Friedrich Schlegel. „Mit szól az új schlegeli Athenäumhoz és különösen a *Töredékek*hez? – kérdi Schiller. – Nekem ez a szemtelen, határozott, metsző és egyoldalú mánia fizikai rosszullétet okoz." És Goethe: „Olyanszerű darázsfészkek, aminő a *Töredékek* is, félelmetes ellenfelei az általános jelentéktelenségnek, a legszélsőségesebb középszerűség ádáz pártolásának..." Az *öreg,* mondják az ötvenéves

Goethére a romantikusok, és rá voksolnak, tisztelik, szeretik, vállalják, propagálják, „középen áll” – mondják, „az érdekes és szép, a modoros és objektív között.” Schiller árfolyama lezuhant; költészetét laposnak tartják, idealizmusát elavultnak, nem az ő ügyük. E nemes nagyság megtagadása – állítólag Caroline hatására történik! Igen, már kislánykorában is Goethe volt a mérce számára, és Mainz óta az ideák hidegen hagyják. Caroline megnézi a *Stuart Máriát*, e Staël által remekműnek titulált művet, és unatkozik. Sajnálatos. Ráadásul amíg Goethe csak viccelődik a xéniáival, az *Örömóda* költője néha mérgezett nyilakat röpít ki. Árkádiai játszadozások, a romantikusok nevetve huzigálják ki mellvértjükből Schiller nyilait, és elfordulnak tőle. „Beszéltem Goethével!”, írja nagyjából akkoriban Hölderlin – Schiller pártfogoltja – Hegelnek. „Testvér! Az élet egyik legnagyobb öröme ennyi humanitást találni, ennyi nagysággal együtt. Olyan kedvesen beszélgetett velem, annyi barátsággal, hogy ha visszagondolok rá, most is nevet a szívem…” Mindnyájuknak nevet a szíve Goethe társaságában. Caroline néha nála teázik, egyszer Goethe is ellátogat hozzájuk, A. W. Schlegel kilométereket sétálgat a

nagy emberrel. „Az egész német irodalom forradalmi állapotban van” – írja A. W. egy barátnőjének –, „öcsém, Tieck, Novalis és még egy páran, mi vagyunk a hegypárt. Nincs okunk szégyenkezésre, mert a vezető koponyák Goethe és Fichte…” „Csütörtökön jöttek Tieckék…” – írja Caroline Augusténak, aki néhány hétre elutazott. – „Wilhelm első este a *III. Richard*ot olvasta fel, második este Tieck olvasott fel Jean Paul regényéből. Majd ha megjöttél, mindezt újra elolvassuk. Tudod-e, hogy Bonaparte Párizsban van? Ó, gyermekem, gondold meg, minden megint jól van. Az oroszok és angolok kapitulálnak. Novalis nagy művet tervez: beszédeket Bonapartéról. Nálunk van Schiller *Musenkalender*je is, van benne egy verse, *Ének a harangról* a címe, tegnap délben felolvastuk, majd leestünk a székről, úgy nevettünk…” Híres anekdota: egy irodalmi gyilkosság története. Ülnek, esznek, kávéznak, valaki elkezdi az olvasást, kicsoda? A. W. remek paródiákat ír Schiller és mások verseiről, talán ő. Melyik sornál tör ki az első nevetés? „Földbe ásva és agyagba / Égve áll a forma már. / Elkészüljön a … harang ma! / Fel fiúk, a munka vár!” Talán itt. És a második nevető orkán? „A férfira száz / Harccal les a

nyers lét: / Küzdjön, törekedjék, / Teremtsen, vessen, / Fortélya szerezzen, / Álljon ki a gátra / Szerencse fogásra." Caroline a könnyeit törölgeti, Novalis felugrik és táncol a vers ritmusára, amelyet Friedrich üt fakanállal egy láboson, Tieck, a *Csizmás kandúr* írója, nyivákol, teljes a hangzavar. Micsoda élvezet földbe tiporni valamit (lappangó szocreált), amiről talán megsejtik, hogy elnyeri a kötelező olvasmányok halhatatlanságát! A vers hosszú. A korszak is hosszú. Világirodalmi rendszerváltás, hahotával, könnyekkel, depresszióval, eufóriával és a középpontban a Caroline – A. W. – Auguste hármassal. *„A tieid egy csomó derűs órát ajándékoztak nekem"* – írja Novalis a Berlinben tartózkodó Friedrich Schlegelnek. *„Úgy voltam náluk, mintha otthon lennék. Szívélyesebben, vidámabban, teljesebben nem lehet az életet élni, mint ahogy ők élik."* Aztán hirtelen vége szakad.

A töredékek tömbökké állnak össze: szerelem – gyász – elszakadás.

Szerelem: a társaság kibővül, megjelenik az atlétának is beillő 23 éves természetfilozófus, Schelling, aki 21 éves korában kiadott manifesztumában abszolút *szabad*

embernek deklarálta magát. Bizalmatlanul figyel, ugrásra kész, „olyan nagyon sérülékeny…” – mondja Caroline. Az *abszolút* szabad ember egy kicsit mindenkit kihoz a sodrából, Goethét is: „…ritkán éreztem, hogy erre vagy arra vonz valami, de az Ön tanához vonzódom. Szeretnék teljes egyezségre jutni Önnel, s ezt, remélem, előbb-utóbb el is érem majd írásai tanulmányozása s még inkább személyes érintkezésünk útján…” – írja neki 1800-ban. Caroline és Schelling váratlan szerelme elbizonytalanítja a társaságot, csak A. W. nézi fatalista türelemmel az eseményt, mint valami természeti jelenséget. De Friedrich fel van háborodva, bonyolult dolog, lehet, hogy féltékeny, lehet, hogy csak Dorothea hecceli, kérdés, milyen alapon, hisz ő két gyerekkel, tizenhárom évi házasság után hagyta el Friedrich kedvéért a férjét. A baráti körhöz tartozó Schleiermacher, a legendás teológus-filozófus is intrikál. Nemrégiben nyilvánította ki a házasságról alkotott relativista tézisét, mely szerint, ha összezársz négy nem túl boldog házaspárt és megengeded nekik a párcserét, rövid idő múlva a társaság új, boldog frigyekbe rendeződik át, a

lelkész valóságos Don Alfonso, akkor hát miért éppen Caroline és Schelling szerelme szúr szemet neki?

Gyász: A tragédia egy fürdőhelyen következik be, ahol Caroline lábadozik, saját hosszú betegsége után. Schelling is ott van. Auguste vérhast kap. A kezelés nem használ. Schelling egy skót orvos, John Brown módszerét tanácsolja: az idegeket kell ingerelni, hideggel-meleggel, kininnel, izgatószerekkel, húslevessel. Nem használ. „Manapság senki sem megy rá a vérhasra" – mondják. Tévednek. Auguste rámegy. Földrengés. A halál és a lányka.

Elszakadás: Auguste halála óta Caroline élet és pokol mezsgyéjén járkál, isteni büntetésnek tartja, ami történt. Szakít Schellinggel: „ezentúl a gyerekem bátyja vagy, az anyád vagyok..." – írja neki. Egyelőre Jénába sem tud visszamenni; megint Braunschweigbe menekül, itt érte valamikor a kisfia halálhíre, összesen négy gyerekét veszítette el! „A Fény már más terekben verte fel szellős sátrait" – írta Novalis egy másik halál alkalmával. August Wilhelm szonettciklust alkot a kislány emlékére, „az első oldalon azok a foltok könnyek nyomai... e halál meggyászolásával sohasem fogok felhagyni" – írja Tiecknek.

Ahogy Heine mondja később, a levélborítékokba vércseppek hullanak. A bánat éve. Kleist *belső csömör*től hajtva Párizsba menekül, Rahel Levin majdnem elsorvad a bánatban, mert sok év után szakít a vőlegényével, Finckelstein gróffal. Valamiért mindenki szenved. Csak Dorothea küldözgeti Schleiermachernek Caroline-t gyalázó leveleit, ez már betegség! Hannah Arendt szerint Dorothea gyűlölködő pletykálkodása naiv bosszú, mert Caroline befogadta a házába. „Dorothea egyszer összetalálkozott az élettel, amikor Schlegellel találkozott, de életét azonnal újra feladta, annak az egyetlen pillanatnak az örökkévalóvá tételével." A gyűlölködésben szintén buzgólkodó Paulus-házaspár még arra is képes, hogy leutazzék a fürdőhelyre, ahol a tragédia történt, oknyomoznak, hátha Caroline és Schelling gondatlansággal vádolható? Schelling is ezzel a kérdéssel gyötri magát, az abszolút szabad ember súlyos depresszióba zuhant, Caroline hosszú, csodálatos levelet ír Goethének, megkéri, hogy vigyázzon a fiúra és törődjön vele karácsonykor... Goethe maga megy el Schelling lakására, elviszi őt néhány napra a Frauenplanra. „Ő atyaian szeret téged, én anyaian szeretlek – milyen csodálatos szüleid

vannak! Ne okozz bánatot nekünk!” – írja Caroline Schellingnek.

13.

És egy másik levél; amit 1804. március 1-én Goethe ír Caroline előző férjének, A. W. Schlegelnek: „Staël asszony szeretne Önnel megismerkedni, és úgy véli, a megismerkedést megkönnyítené pár sor tőlem. Örömest írok, hisz mindkét részről csakis köszönetet aratok majd, ámbár a dolog magától is elrendeződött volna.”

Imígyen pecsételődik meg A. W. Schlegel sorsa. Mme de Staël házitanítót keres fiai mellé, és a legjobbat akarja, high fidelity. „Találkoztam itt egy emberrel, aki irodalmi téren szélesebb körű ismeretekkel rendelkezik, mint ismerőseim közül bárki” – írja az apjának március 24-én. „Schlegelnek hívják, Benjamin majd elmondja, milyen jó híre van Németországban. (...) Minden lehetőt megteszek, hogy rávegyem: jöjjön velem.” Fényes ajánlatot tesz neki. Évi tizenkétezer frankot és életjáradékot. Nyugodt alkotó körülményeket a coppet-i kastélyban, utazásokat, a kontinens legkiválóbb elméinek ismeretségét, Európát. És

valószínűleg önmagát is ígéri, ez neuralgikus pont, csak sejtésekre lehet támaszkodni. Szóval eljön August Wilhelm Schlegel megkísértésének pillanata. Egy darabig hezitál. Berlinben már kialakult új élete, az elmúlt években sikeres előadás-sorozatokat tartott, szeretője is van, a Tieck testvérek elvált húga, Sophie Bernhardi-Tieck, minderről lemondjon? De közbejön egy váratlan esemény, és igent mond. Az irodalomtörténészeket csak munkássága érdekli, egy szót sem ejtenek személyiségváltozásáról. Számomra azonban metamorfózisa már-már lélektani horror.

A dologban Goethe is bűnös. Figyelmeztetnie kellett volna Schlegelt, szólni, hogy fogja be a fülét, bármilyen ajánlatot kap. *… Hová küldtél fényes Odüsszeusz? …* a Mester a felületesség bűnébe esett, örömében bármit aláírt volna, amikor megtudta, hogy Weimar híres vendége másnap elhagyja a várost.

Kemény küzdelem előzi meg ezt a boldog pillanatot. Staël levelekkel ostromolja Goethe jénai erődítményét. „Ha maga nem jön, én megyek!” – fenyegetőzik. „Itt azt mondják, nincs bennem büszkeség, mivel én futok maga után; azt is

mondják, hogy maga viszont nem valami gáláns, mert nem látogat meg." Goethe ötöl-hatol, karácsony előestéjén, a herceg erélyes felszólítására mégis visszamegy Weimarba. Staël és ő még aznap este együtt vacsoráznak Schiller gyönyörű kis barokk házában, micsoda találkozó! Az európai kultúra fejedelme, az európai kultúra fejedelemasszonya (néha Katalin cárnőhöz hasonlítják), ha legalább árnykép készült volna róluk, vagy ceruzarajz, de sehol semmi, csak az egymásról alkotott első, kedvezőtlen benyomások dokumentuma: Staël csalódottan írja az apjának, hogy Goethe „elhízott, vonásai elmosódottak, a szeme eltűnik az arcában, nagyvilláginak akar látszani, de sem szellemében, sem szokásaiban nincs elég finomság..." Benjamin Constant véleménye kedvezőbb: „Láttam Goethét. Érzékenység, büszkeség, ingerlékenység, kiemelkedő szellem, *szép tekintet,* csak a testi felépítése előnytelen kicsit." És Goethe Staëlről: *„Csodálatos társalgó, de nagyon sokat, túl sokat beszél..."* (Napóleon és Sándor cár első találkozása 1807. június 26-án a Nyemen folyó közepén egy tutajon – ötvenezer halott orosz katonával a hátuk mögött – kedvezőbben alakul, kölcsönös elragadtatásban zuhannak egymás karjaiba.) Valószínű,

hogy azon az estén Schiller házában Goethe 1793-as hadi élményei is szóba kerülnek, és Mainz és Forster és Custine is. Schillernek persze rögtön eszébe jutnak a legfrissebb, Würzburgból érkezett pletykák, szívesen traktálná ezekkel Goethét, de Mme de S. különös megjegyzése eltereli a társalgás irányát. A *Kriegspielről* mesél, Narbonne ötletéről, amely, ha sikerül, talán elkerülhető lett volna a háború. Goethe Hérakleitoszt idézi: „Sorsunk nem az istenektől és kifürkészhetetlen akaratuktól függ, a logosz által meghatározott világfolyamat részei vagyunk."

Az illendőség szabályainak eleget tett – gondolja G. udvari tanácsos másnap, és visszamenekül Jénába, újra fenséges magányába zárkózik. Viccel? Staël tovább ostromolja. „Minden ellophatót el akarok Öntől lopni – marad még elég kincse –, különlegesebb hadizsákmányt viszek Franciaországba, mint a tábornokok." Ez tehát a jénai csata, amely, ekkor is, és majd 1806-ban is, francia győzelemmel végződik. „Mme de Staël még három hetet akar itt maradni…". Schiller pánikban értesíti erről Goethét, nem érti, egy ilyen intelligens nő miért nem érzi meg, mikor kell lelépnie a színről. Őt már teljesen elcsigázta ez a néhány hét,

már nem tud a darabján dolgozni, „kiürült”... „Lehetetlen neki akár a legkisebb engedményt is tenni... a Szentlélek elleni bűn...” – jelenti ki a földre terítve Goethe, amikor Karl August másodszor is beavatkozik a csatába, és elrendeli, hogy minisztere rendezzen Mme de Staël tiszteletére a Frauenplanon, néhány bizalmas barátja jelenlétében egy teadélutánt. Most már Weimarban folytatódik a küzdelem. Benjamin Constant könnyebben nyeri el a költő bizalmát, néha együtt sétálnak, B. C. összehasonlító vallástörténeti kutatásairól vagy Spinozáról és Schellingről beszélgetnek. G. csak akkor hajlandó filozófiai fejtegetésekbe bocsátkozni, „ha az megszilárdítja eredendő érzésünket, hogy egyek vagyunk a természettel”.

„Ki szeretném nyomtatni Goethe minden szavát...” – írja Staël apjának, ám Goethe ezt utálja a legjobban, amikor csüngenek az ajkán, amikor *bosszantó bögöly* módjára körülrepkedik. A bögöly meg azon bosszankodik, hogy Goethe úgy jár-kel, mint akit természetfölötti erők inspirálnak, és némasággal tüntet. Egy este az anyahercegnő zöld szalonjában hangos szóváltás tör ki köztük. Híre jön, hogy royalista összeesküvés miatt letartóztatták Moreau

tábornokot, Bernadotte barátját, szörnyülködnek, aggódnak, Staël aggódik a legjobban, majd más témára tér át, valami könnyed semmiségre, észreveszi, hogy Goethe nem figyel, rátámad: „Már megint az a komor hallgatás... magával nem lehet beszélgetni...”. Mire Goethe: „Beront a házamba, rám töri az ajtót, alaposan fejbe csap, és azt mondja, kérem, folytassa, az előbb mennyeien dalolt... Maga nem képes igazi együttérzésre!”

Staël búcsúzóul ezt írja Goethének: „Magának nincs szüksége arra, hogy szeressék, és én szeretem. Ez újabb bizonyítéka annak, amit már rég megfigyeltem: az ember azt kapja meg a legkönnyebben, amire nem is vágyik.”

„Egy ciklon húzott el Weimar fölött” – mondja Schiller. „Még kapkodom a fejem.”

14.

1804. március 8. Hóvihar dühöng, amikor március elsején Staël a gyerekeivel, Constant kíséretében elindul Weimarból. Csak szánnal tudják folytatni útjukat. Lipcsében válnak el egymástól, B. C. visszatér Svájcba. Érzelmes búcsú: Constant – kedvese követelésére – ünnepélyesen megfogadja, hogy

sohasem fog megnősülni. Önző követelés: agglegény sorsra kárhoztatja Benjamint, mert Mme de Staël, aki egy báró özvegye, nem akar Constant felesége lenni, nehogy elveszítse a rangját, e tekintetben demokratizmusa szégyenletesen korlátozott. Viszont mániája fogadalmakat kicsikarni. Egy régebbi, amit szerelmük elején Constant vele együtt írt, mindig ott lapul a tarsolyában:

„Megfogadjuk, hogy kölcsönösen egymásnak szenteljük életünket, kijelentjük, hogy elválaszthatatlanul összetartozunk, hogy minden tekintetben és örökre egy a sorsunk, hogy sohasem kötünk egyéb kapcsolatot, és a magunkét, mihelyt módunkban áll, még szorosabbra fűzzük. Kijelentem, hogy ezt a szerződést szívem mélyéből óhajtom, mert nem ismerek a világon Mme de Staël-hoz hasonlóan szeretetreméltó lényt, és a világ legboldogabb embere voltam a néhány hónap alatt, amit vele töltöttem; életem legnagyobb boldogságának tartom, hogy őt boldoggá tehettem, hogy békésen vele öregedhetek, és majdan egy olyan lélek oldalán várhatom napjaim végét, aki megért engem, és aki nélkül többé semmi sem érdekelne, semmi

sem volna fontos számomra a földön. Benjamin Constant." Így.

Egyetlen pont sem tartatott be, minden megszegetett, eltelt nyolc év, nyolcévnyi fájdalom, bántás, hűtlenség, frusztráció, és mégis, ott állnak a hóviharban, és összeborulva fogadkoznak, noha tudják, hogy most is megszegik majd, amit ígérnek. Nem tudom, hogy van ez, de némely szerelmet az tesz naggyá és felbonthatatlanná, hogy nem is szerelem. Nem tudom, micsoda. Egyszerűen van.

„Berlin fölött az ég" sötét felhőkkel van tele, amikor Staël megérkezik, táskájában a weimari hercegi család ajánlóleveleivel. A Stadt Paris-ban száll meg. Lámpaláza van: nem tudja, hogy a weimari siker után vajon megismételhető-e az előadás? Másnaptól kisüt a nap. Beíratja fiát, Auguste-ot egy német iskolába, mindenféle hercegek látogatását fogadja a hoteljében, írókkal ismerkedik; elszörnyedve állapítja meg, hogy Kotzebue milyen csúnya, királyi hercegnők fogadásaira és vacsoráira járkál, ez is diadalmenet; „Remélem, asszonyom, tudja: van bennünk annyi ízlés, hogy hízelgőnek tekintsük jelenlétét

Berlinben…” – jelenti ki a királyné. Mindenütt ünneplik a *Delphine* íróját, aki Napóleonnal is szembeszállt. Az egyetlen kínos incidens, hogy kislánya, Albertine egy gyermekbálon felpofozza a trónörököst, a jövendő I. Vilmos porosz császárt, az uralkodóház szerint ez a következménye annak, ha egy gyermeket republikánusok nevelnek. Itt más a helyzet, mint Weimarban, itt tele van az udvar royalista francia emigránsokkal, és a társadalmi osztályok közötti különbségek áthidalhatatlanok. „Berlinben a tudósok nem tudnak társalogni, a nagyvilági emberek nem tudnak gondolkodni. Aki tud, az a föld alá rejtőzik, fölötte gránátosok masíroznak.”

És előjön a föld alól Fichte, mert hallja, hogy a híres francia hölgy kíváncsi a tanaira, egy napot hajlandó a magyarázatra szánni. Ott ül a hotel barokk szalonjában, modern hittérítő, módszeresen belekezdene, de a francia hölgy a szavaiba vág: „Monsieur Fichte, arra kérem, hogy egészen röviden, mondjuk egy negyedóra alatt, adjon áttekintést a rendszeréről; kissé homályos számomra ez az *Én* dolog, amit maga annyit emleget…” Fichte levegőért kapkod, de összeszedi magát, beszélni kezd, Staël tíz perc

múlva félbeszakítja: „Oh, ennyi elég is, értem már. Maga azt míveli az Én-nel, amit Münchhausen báró a folyóparton önmagával. Mivel sem híd, sem bárka, a saját karjánál fogva röpíti át magát.” Ez volna a francia szellemesség? Fichte megkövülten bámul rá.

15.

És mégis gyűlnek Mme de S. jegyzetei Németországról, a filozófiáról, irodalomról, emberekről, szokásokról, városokról, érzelmekről, nyelvről, rengeteg információ, Weimarban több kiváló tanár hordja számára az anyagot, feljegyzéseket egy jövendő háromkötetes műhöz, *De l’Allemagne* lesz a címe. Amikor a könyvet már kinyomtatták, Napóleon elkoboztatja és bezúzatja, Staël pedig – aki akkoriban negyven mérföldre közelítheti meg Párizst – megint kiutasíttatik az országból. A könyv először Londonban fog megjelenni 1812-ben, általános vélekedés szerint S. élete főműve. „Ott, ahol ez a nagyszerűen érző nő egészen önmaga, sugárzó szívének teljességével, szellemrakétáinak és ragyogó bolondságainak teljes tűzijátékával: ott ez a könyv jó és kitűnő – írja Heine. – De

ott, ahol A. W. Schlegelre hallgatott vagy egyéb idegen sugallatokra, ott siralmas. (...) Mme de Staël könyve Tacitus *Germaniá*jához hasonlít, a németek apológiájával az író talán honfitársai ellen akart közvetett szatírát írni." Valami ilyesmire gondol a Fouchét felváltó új rendőrminiszter, Savary is: *„Száműzetése természetes következménye sokévi makacs magatartásának"* – írja Staëlnak elbocsátó szép üzenetében. *„Úgy vélem, országunk levegője nem felel meg Önnek, és ott még nem tartunk, hogy az Ön által dicsőített népek valamelyikét tekintsük példaképünknek. Utolsó műve nemzetellenes: kiadását én állítottam le."* „Jelenleg különleges hatást tesz ez a mű" – írja majd 1814-ben Goethe. – Ha előbb megjelenik, úgy véltük volna, hogy befolyással volt a rákövetkező nagy eseményekre, most, hogy megkésve napvilágra jött, jóslatnak s a sors kihívásának tetszik..." És Byron: „Nem szeretem Mme de Staëlt, de higgye el, honi íróink a lába nyomába se érnek... Újra meg újra elolvasom a könyvet és ezt nem pózból teszem. Tévedés kizárva... hiszen mire végigolvastam, kezdem elölről." Ez nagy elismerés, mert egyébként csak csúfolódik a *great event,* Staël londoni látogatása fölött. Naplója és levelei gúnyos reflexiókkal

vannak tele. Ilyesmikkel: „Mme de Staëlnak én sohasem megyek a közelébe, ha társaságban látom: csak egy rút némber, aki mindenkitől elvárná, hogy őt hallgassa, őt figyelje, füle mögött toll, szájában tinta – erről ennyi."

16.

„Micsoda találkozás!" – lelkesedik 1804 tavaszán a berlini svéd nagykövet, Karl Gustav Brinckmann, amikor egy zártkörű fogadásán bemutatja egymásnak két kiváló barátnőjét, Mme de Staëlt és Rahel Levint. – „Ha tudnák, milyen régóta várom ezt a pillanatot!" – Brinckmann furcsa fickó: gyerekkorában a herrnhutiak nevelik, de – ahogy Goethe fejezi ki a *Wilhelm Meister*ben – „a Zinzendorf-féle gondoskodás és beszédmód nem hagyott nyomot rajta." B. úr világfi, a svéd semlegesség szimbóluma, számára nem léteznek országhatárok Európában, tulajdonképpen országok sem, csak érdekes emberek, szép nők és művészek. Schiller szerint élősdi, mások alkotásaiból alakítja ki létét, mint a madarak, ide is, oda is elszórja a magot. „Minden bizonnyal kívánatosak az ilyen egyének – válaszolja Goethe

– (...), mert ha arról van szó, hogy a saját tehetségük érvényesüljön, akkor másnál is tehetséget tételeznek fel."

A hölgyek ismerkednek. Rahel harminckét éves, Germaine harmincnyolc. Ha elegáns akar lenni, félbolond színésznőre hasonlít; göndör fekete haját színes turbánok alá gyömöszöli, ruha helyett erősen dekoltált tarka lebernyegeket vesz magára, ez régi szokása, mert fiatal korában szép karjai voltak és ingerlő dekoltázsa; ezek a fátylak, selymek, fityulák persze mindig félrecsúszva lebegnek rajta, frizurája is szétesik. (Hét év múlva lesz majd egy nagyon fiatal titkos férje, aki mint lelkes őrző-védő ügyel imádott felesége ruházatára; mihelyt valami megbomlik és lecsúszik, hopp, máris megigazítja.) *A gályarabok felismerik egymást...* – szereti idézni Rahel Goethe *Tassó*jának szavait. A szemük árulja el, honnan jönnek, mint a lágerek túlélőit? Necker lánya nem gályarab. Álmában néha ott áll apja mellett a versailles-i kastély tavak felé néző teraszán... De mit álmodik Rahel Levin? Övé a legrangosabb irodalmi szalon Berlinben, nála teázik (különböző időszakokban) a két Schlegel, a három Tieck, Novalis, Kleist,

Jean Paul, Schleiermacher, Schelling, Fichte, Hegel, Chamisso, Heine, Iffland és más híres színészek és színésznők, grófok és hercegek, köztük Louis Ferdinand porosz királyi fenség; némelyek közülük Coppet-ben is teáznak vagy leveleznek Staëllal, ez a virtuális Európa. „A kicsi…" – így nevezik Rahelt a fenségek egymás között, és neki suttogják el problémáikat, tanácsait kérik, de vendéglistáikra nem írják fel a nevét. *„Mi ketten sohasem fedtük fel titkunkat…"* – írja Heine Rahel férjének, 1833-ban, Rahel halála után: *„Lepecsételt ajkakkal lépünk a sírba. Egy szemvillanásból értettük egymást. Egymásra pillantottunk, és tudtuk, mi játszódik le ott belül…"* Amikor Moses Mendelssohn, „a német Szókratész" Berlinbe jön, a zsidók számára kijelölt városkapunál az ügyeletes tiszt ezt írja a jelentésébe: „Ma hat ökör, hat sertés és egy zsidó haladt át a kapun." Rahel apja ahhoz a néhány száz gazdag zsidóhoz tartozott, akinek engedték, hogy Berlinben telepedjen le. Lányát semmire sem taníttatta, Rahel önmagát művelte és műveli, Fichte követője, „az önálló gondolkodás és az önálló ítéletalkotás az emberek előjoga és a boldogság legmagasabb foka…", mondja ő is. („Mme de Staël megtanítja gondolkodni azokat,

akik sohasem tudtak vagy akiknek eszébe sem jutna, emiatt kell eltávolítani!" – mondja Napóleon.) „Micsoda elmeél, okos, mint a nap, mindent megért, mindent érez; különleges paradoxonokban fejezi ki magát, néha olyan találó és mély dolgokat mond, hogy az ember évek múltán is megdöbbenve gondolkodik el egy-egy mondásán…" Egyik grófi tisztelője jellemzi így Rahelt. „Maga az első teremtmény a földön…" – írja neki Friedrich von Gentz, a liberális szellemű konzervatív publicista, aki később Metternich titkára lesz és az osztrák birodalom szürke eminenciása. (Gentz 1808-ban, Toeplitzben nagy barátságba keveredik Staëllal, kölcsönösen elkápráztatják egymást. „Eddig csak bolondnak tartottam ezt a nőt… – nyilatkozza ezek után Napóleon –, de most már a közrendet veszélyezteti." És parancsban adja ki, hogy a veszedelmes hölgyet minden francia fennhatóságú városban megfigyelés alatt kell tartani.) „Tudja drágám, miért olyan nagyszabású és tökéletes a mi kapcsolatunk? – kérdi Gentz levelében Raheltől. – Mert maga egy végtelenül produktív lény, én meg egy végtelenül befogadó lény vagyok; maga egy nagy férfi; én pedig az első nő… Keserű szemrehányásokat teszek magamnak, amiért nem erőszakoltam ki azt, amit

maga *csekélységnek* nevez. Fizikai kapcsolat két olyan lény között, akiknek a természet összecserélte benső énjét, új, rendkívüli dolog, ilyen még soha nem volt! Meg kell történnie!" Nem történik meg, Rahel akkoriban „az őrülésig" beleszeret Rafael d'Urquijo spanyol követségi tanácsosba, akivel mostanában szakít, micsoda szívfájdalom, mennyi veszteség! Gentz is eltávolodik, karrierjének szenteli magát. Mégis, amikor már partvonalra kerül, megöregszik, elhízik, és csak a híres táncosnő, Eisler Fanny iránti késői szenvedélye élteti, megint Rahelhez jön, és ő azonnal megbocsájtja minden *perfidségét.* „Sok embert dicsérek, a szívem mégsem nyílik meg előttük. Másokat – ők kevesebben vannak – szidok, de nem tudom nem szeretni őket és helyük van a szívemben. Így vagyok Gentz-cel: sohasem fog számomra meghalni."

„Milyen fiatal" – mondja Staël. Rahel általában feketébe öltözik, vonásai nem valami szépek, de sima arcbőre van és sötét szeme fantasztikus, Germaine sötét szeme is fantasztikus... Belekarol Rahelbe, távol a többiektől egy kanapéra ülteti. Másfél órát beszélgetnek, Staël lelkes, bókol, Rahel visszabókol, de „a szíve nem nyílik meg előtte". „A

szegény! – jelenti ki másnap. – Nem lát, nem hall mást, csak amit ez és ez a hercegnő vagy az és az az ostobácska tábornokné mond neki. És nem tud nézni." Rahel téved, pech. Ültek egymás mellett a kanapén a berlini svéd követségen, a maga módján Rahel is alkotó, a maga módján Staël is befogadó, egy pária és egy parvenü, a *társalgás európai bajnoknői,* de most a felszín fecsegett csak, és ez nem jó közös alap. Közös alap? Talán a honvágy lett volna a közös alap, hiszen mind a ketten a honvágy áldozatai, Rahelt alaktalan érzelmek gyötrik, nem visszavágyik, hova is vágyna vissza, *előre* vágyik, hova is? Germaine honvágya konkrét: rue de Lille ennyi és ennyi, ott bérel évek óta lakást, arra az esetre, ha visszaengednék Párizsba.

(Nem engedik vissza. 1807 áprilisában Acostában tartózkodik házanépével, negyven mérföldnyire Párizstól, egy nap arra ébred, hogy nem bírja tovább, senkinek sem szól, felszáll a postakocsira, irány Párizs, pár napot tölt ott inkognitóban, utolsó nap kikocsikázik Charentonba egy estélyre, „a név nem hozott rá szerencsét, bolondabb volt, mint valaha" – írja naplójába Constant…", másnap már

Napóleon is tud a dologról, tombol: „a végén csendőrkézre juttatom ezt a nőt!”

Megpróbálom elképzelni ennek az illegális utazásnak néhány pillanatát. A postakocsi a Porte d’Enfer-nél, azaz a Pokol Kapujánál teszi ki utasait. Germaine holdfény-sétára indul, Párizs by night. Vajon hol voltak Staël idejében a szerelmi kegyhelyek? Hol járkáltak összesimulva Narbonne-nal, egyáltalán, járkáltak-e akkoriban a házasságtörők? Parkok, partok, padok, szögletek, fák sűrűje? Gondolom, elmélázik egy-egy régi helyszínen. Gondolom, elsétál az Hôtel de Ville előtti térre is. Itt éltette Neckert a tömeg 1789. július 18-án, miután a király megint visszahívta őt a kormányba. Azt remélték, csodát csinál, hét bő esztendőt, Germaine is azt remélte. De Necker varázspálcája eltört, ‘90 augusztus végéig próbálkozott a lehetetlennel... „...ha majd egyszer a szabadság Pantheonjában felállítják Necker mellszobrát – írta Heine –, csörgősipkát teszünk a fejére és megkoszorúzzuk hazafias tölgyfalombbal.” Elképzelem Staëlt, amint meghökkenve áll meg a holdfényben, az épülő Diadalív előtt, arra gondol, hogy a császár megalomániája el fogja csúfítani a várost.)

Közös alap? Ha Staël megkérdezte volna Raheltől, hogy miről szokott álmodni, ha Rahel válaszolt volna, ha elmondta volna, hogy van egy visszatérő álma; egy régi vár legmagasabb bástyáján áll, mögötte a tömeg, alatta a mélység, mellette Finckelstein gróf, *az első, aki akarta őt és mégsem akarta...* „dobd le a nőt, dobd le!", üvölti a tömeg Fincknek, aki Rahel felé mozdul... „Csak nem fogsz ledobni?", üvölt Rahel is. Ha elmondta volna ezt az álmát Madame de Staëlnak, talán elkezdődött volna közöttük egy valóságos beszélgetés.

17.

„Mágikus lánc fonódik életünkre, / *hogy* szétdúlt elemeit összetartsa..." – (ezt E. T. A. Hoffmann írta.) Mire Constant Genfbe ér, Necker már halott. Constant azonnal visszaindul Németországba, hogy Germaine mellett lehessen a nehéz napokban. „Mi lesz Germaine-nel? – írja naplójába. Mekkora kétségbeesés a jelenben, milyen magány a jövőben!" Ez az a bizonyos váratlan körülmény; amely elbillenti a mérleget, Schlegel lovagiasan dönt, nem akarja a hölgyet magára

hagyni fájdalmában. Másfél év múlva egy hosszú, tisztázó levélben – egykori önérzetének utolsó fellobbanásaként – így emlékezik meg ezekről a napokról: „Azt hiszem, nem sebeztem meg az érzéseit azzal, hogy megpróbáltam figyelmét más tárgyak felé irányítani, megpróbáltam érdekes gondolatokkal felvidítani, ami *a Berlinből Weimarba vezető úton nagyon jól sikerült.”* Lényeges mondat: hosszú, közös történetükben ezek az első napok a legfelhőtlenebbek, a további tizennégy évben e néhány nap meghittségét várja vissza, ez igazán tragikomikus! Ülnek a kocsiban, vágtatnak a lovak, körülöttük a porosz tavasz, Germaine kétségbeesett és rémült, mellette August Wilhelm, a szilárd támasz, a mindent tudó barát, a tapintatos kísérő, röviden: a *férfi;* Germaine néha görcsösen a kezébe kapaszkodik, August Wilhelm úgy érzi, mágikus lánc fonódik az életükre. Közben percnyi szünet nélkül vágtat Genfből Weimarba a derék Constant is, kettős verseny, *duo concertante.* A vágtatás persze relatív fogalom, B. C. tíz nap alatt ér Weimarba! „Megrázó percek! – írja akkor a naplójába. – Milyen lehetetlenül, milyen felháborítóan reagálnak az emberek! Milyen érzéketlenek!” A két arkangyal, B. C. és A. W.

gyanakvóan méregeti egymást. „Ön akkor, a rendkívüli körülmények miatt, nekem nem beszélt arról, hogy még érvényben van életében egy régi vonzalom, nem beszélt annak mélységéről, és arról, hogy a kapcsolat visszaállt a jogaiba" – szögezi le Schlegel abban a bizonyos levélben. „Schlegel öntelt és különc... – jegyzi fel Constant. – Minette módfelett jóindulatú iránta, és a társalgása lenyűgözi, mert gyakran elküld, hogy vele beszélgessen, *engem küld el,* pedig most csak én tudnék az apjáról beszélni neki." Következő nap megállapítja, hogy bár *Minette* őszintén bánkódik, nem tudja eltitkolni, hogy Schlegel tetszik neki. „Tetszik! És épp most! Ma este megint elküldött, hogy vele beszélgethessen. Nagy zavarban volt, de elküldött, nem tudott magán uralkodni." És másnap: „Kevésbé tartom bűnösnek, mint tegnap gondoltam. Beszéltem vele apja utolsó perceiről. Olyan gyötrelmeket állt ki. Úgy látszott, hogy Schlegel semmit sem jelent neki..." A gyötrelmek folytatódnak Coppet-ban, Germaine elájul, mikor megérkeznek a kastélyhoz, aludni csak ópiummal tud, igaz, olyankor is ópiumhoz folyamodik, amikor szerelmi bánataiban „patkányok tépik és harapdálják szét" lelkét, mint Thomas

de Quincey közlése szerint Carlisle ópiumfogyasztó esperesének a gyomrát. A gyötrelmek heteiben Schlegel még hasznos vigaszt tud nyújtani, aztán helyreállnak az erőviszonyok, Constant visszanyeri rangját, Germaine pedig a maga módján végzi el a gyászmunkát: nagyon hamar belefog abba, amit szent kötelességének tart: könyvet ír az apjáról, *Necker egyénisége* és *magánélete* címmel. Szegény Schlegel, fölöslegesnek érzi magát, még Constant is megsajnálja, szánalommal jegyzi fel naplójába, hogy Germaine folyton bántja, csúfolja a szerencsétlent. „Minette nem kíméli eléggé az embereket. Pedig szereti őket. Ezért van annyi ellensége és annyi odaadó barátja. Én kímélem az embereket, de nem szeretem őket. Ezért van, hogy senki sem gyűlöl és senki sem szeret."

A. W. másfél év óta van Mme de Staël zsoldjában, amikor 1805. október 5-én éjszaka egy hosszú szemrehányó levelet ír neki. Addigra már bejárta úrnőjével (és a gyerekekkel) Olaszországot, motívum-kereső úton voltak Staël *Corinne* című művéhez, amely regény is, művészi útikönyv is. Corinne műbíráló és művész, Germaine idealizált mása; egy túlságosan korrekt angol nemes iránti szerelmébe belehal.

Hatalmas nemzetközi siker, ettől fogva Európa Corinnának hívja a szerzőt. A könyv ma tiszteletreméltó unalom. (Staël Napóleonnak is küld egy példányt, azt reméli, hogy jótékony hatást tesz majd rá. A császár a lengyel mocsarakban kapja kézhez a könyvet, egy este belenéz, felébreszti Talleyrand-t, aki valamikor a Madame jó barátja volt, sőt, több is volt, mint barátja, „lássuk, van-e valami veleje, olvasson belőle…" – Talleyrand felolvas, fél óra múlva Napóleon türelme elfogy, kijelenti, hogy az olyan mű, amelyben a szerző önmagát személyesíti meg, fabatkát sem ér. Különösen bosszantja, hogy az ő dicsőséges itáliai hadjáratáról egyetlen szó sem esik.) Rómában Staël olykor eltűnik, Schlegel szenved, tudja, hogy a holdfényben, a romok között Germaine egy Dom Pedro de Souza nevű méla portugállal andalog. Negyvenéves kora körül Germaine egyik szerelemből a másikba esik – a Constant-sztoritól függetlenül –, különböző nemzetiségű, nagyon fiatal emberek iránt (szent delírium) vágyakozik és várakozik, imádatának tárgyai pedig a kezdeti idill után mély zavarban menekülni akarnak. „Nem az a baj, hogy Mme de Staël folyton szerelembe esik" – mondja svájci szerelme, Prospére

de Barante, kitűnő irodalomtörténész és jogász, aki nagyon is belegabalyodik a dologba –, az a baj, hogy mindenkitől viszonzást vár, ám ő nem hajlandó imádói között választani. Ha mégis megteszi, akkor elvárja, hogy kiválasztottja boldogsága a többieket is boldogítsa."

És a végén ő a legboldogtalanabb. Úgy hódít, mint Don Juan, és úgy szenved, mint Donna Elvira, ebbe bele lehet bolondulni.

És amikor Germaine már nem reméli, hogy magánélete valaha is rendeződhet, amikor már megcsúnyul és feladja, amikor a Constant-ügy már igazán véget ér, Schlegelt már nem háborgatja az örökös gyanakvás és féltékenykedés és Kleist agyonlövi Henriette Vogelt és önmagát is – az 1811-es év novemberében váratlanul felbukkan John Rocca, egy genfi szenátor huszárfőhadnagy fia, aki hosszú háborúskodás után, sebesülten, tüdőbajjal tér meg szülővárosába. A 23 éves fiú végzetes szerelemre lobban a nála huszonegy évvel idősebb Staël iránt. Ez is a Zeitgeist: szédítő korkülönbségek, idős nők, majdnem-gyerek férfiak. Schlegel feldúltan látja, hogy úrnője megint elveszti a fejét.

Sértetten elbarikádozza magát, ajtaja előtt embereket hall, akik őt gúnyolják. Bosszúból elnevezi a fiút Calibannak, a név rajta ragad. Az egész úgy, ahogy van, idősebb Dumas tollára való sztori: *Caliban* házasodni akar, de Corinna csak titokban hajlandó hozzámenni, egy elrejtett kápolnában adja őket össze a párizsi svéd követség egykori lelkésze, aki annak idején Narbonne-t is elrejtette. A menyasszony előrehaladott kora ellenére előrehaladott terhes, „vízkóros" – mondja magáról és rejtekhelyre vonul. Ekkor már száműzték, Németországról szóló könyvét bezúzták, minden lépését figyelik, mégis sikerül titokban megszülnie gyerekét, egy kisfiút, akit ő is nevelőszülőkhöz ad ki. Pár héttel később, többi gyerekével, Calibannal és Schlegellel, kalandos körülmények között, 1812 nyarán illegálisan elhagyta Svájcot. Később sem tudja meg senki, hogy Rocca meg ő törvényesen összeházasodtak. „...Mme de Staël szeretője, Mr. Rocca is ott volt a tegnapi társaságban... – írja 1813. december 1-én a naplójába Byron. Campbell szerint ő az egyetlen bizonyítéka a hölgy jó ízlésének. *Monsieur l'Amant* feltűnően csinos, de énszerintem nem annyira, mint a hölgy könyvei."

„Sokszor nagyon egyedül éreztem magam, hiszen elhagytam a hazámat és a barátaimat és egy olyan zűrzavar közepébe csöppentem, amihez nem voltam hozzászokva…" – panaszolja 1805. október 5-én Schlegel. „Gyakran töltöttem el napjaimat szinte könnyes magányban." Egy este kirobban a feszültség, csúnya jelenet, Staël szeretetlenséggel vádolja Schlegelt, aki rettentően kiborul, egész éjjel írja levelét: „A tegnap esti vita mindenképpen legyen az utolsó ebből a fajtából, *esküszöm magának, a képre, amely fölött annyi könnyet hullattam már."* Hogy bizonyítsa, hogy igenis vannak érzései, egy Auguste-ról készült miniatűrt mellékel a leveléhez, ezzel a szívettépő kommentárral: „Ezt a kedves képet küldöm magának mint békeüzenetet. Akit ábrázol, nem is tudta, mennyire szeretem őt. De ha maga láthatatlan tanúja lett volna kétségbeesésemnek és könnyeimnek, amikor halálhírét megtudtam, akkor belátná, hogy valóban élő lélekkel rendelkezem…" Amolyan *végső levél:* még Auguste emlékét is beáldozza. Menekülni vágyik, vagy ellenkezőleg: azt akarja, hogy győzzék le ellenállását? – Eltelik két hét, fehér folt, nem tudom, hogy Coppet-ban mi történt. Murat

viszont huszonötezer katonával bevonul Bécsbe. A. W. aznap írja újabb levelét:

„Írásbeli ígéretet akart tőlem, imádott barátnőm, és azt hitte, hogy habozni fogok. Íme, itt van. Kijelentem, hogy minden tekintetben rendelkezhet velem, és nekem semmi jogom maga fölött. Rendelkezzék a személyemmel, az életemmel, parancsoljon, tiltson, én mindenben engedelmeskedni fogok. (...)

Talán hibát követek el, mikor érzelmeimet, elhatározásaimat teljesen egy másik ember akarata alá rendelem. De Magának természetfeletti hatalom adatott felettem, ez ellen semmit sem tehetek. (...) *Ne éljen vissza hatalmával: könnyen szerencsétlenné tehet, hiszen védtelen vagyok. Mindenekfölött arra kérem esdekelve, ne űzze el soha maga mellől a rabszolgáját...”*

Lázadás leverve, *istenfiú* háziebbé változtatva, stop. 1805. október 18.

18.

„Schlegel egészséges és derűs...” – írja 1807 karácsonya előtt a barátnőjének (Luise Gotternek) Caroline, amikor útban Bécs felé Schlegel és úrnője meglátogatják Schellingéket, akik akkor Münchenben élnek. August Wilhelm tehát jó

benyomást tesz? Lehet, hogy csak képzelődtem, nem esett át semmiféle átváltozáson? „A lehetőség és a valóság közé az érzékelésben az idő lép, csak e fogalom révén van tartalma a dolgoknak…" – írja Schelling. A. W. derűjét talán a jóleső várakozás is motiválja: Bécsben előadássorozatot tart majd a drámai művészetről, az eseményt Staël szponzorálja. Jelentékeny néhány hónap lesz: a bécsiek remekül szórakoznak Germaine és egy O'Donnell nevű nagyon fiatal katonatiszt groteszk szerelmi románcán, a francia emigránsok pedig megbotránkozva hallgatják August Wilhelm igéit a görög tragédiákról, amelyeket Corneille és Racine drámái fölé helyez.

„Schlegel és *Pallas Athénéje* nyolc napot töltöttek itt. Schelling és Wilhelm elválaszthatatlanok voltak, ez igazán öröm volt…" Caroline is derűs: München a Rajnai Szövetség székhelye, francia főhatósággal, új egyetemmel, az intézmény büszkesége Schelling, nemsokára a civilszolgálat lovagkeresztjével is kitüntetik, privilegizált helyzetben van. A berliniek előző évben végignézték Napóleon bevonulását, szegények és neurotikusak, mindenki neurotikus, de Fichte már megírta a német nemzethez szóló beszédeit, és Rahel

szívét is megdobogtatják a hazafias érzelmek. Ez bonyolult: elesett barátait siratja, elszigeteltnek érzi magát (megszűntek a szalonok), „de bármi is történt – írja Gentznek –, én mindig *Európa nyelvének* fogom tekinteni a francia nyelvet." Faramuci módon Napóleon is Európáról ábrándozik Sándor cárhoz intézett adventi levelében; vele együtt akarja megteremteni az *örök békét*.

„A Madame nem nyerte meg Schelling tetszését, de én bámulom őt..." – így Caroline, aki ironikus jóindulattal számol be Staëlről. Hogy S. mit gondol Caroline-ról, az nem derül ki, barátaival járja a várost és előkelőségekkel találkozik. Ennyi az egész?

Pedig lehetett volna ez a találkozó nagyszabású katartikus élmény is! Flashback a jénai kör hőskorába. Megtörtént események, elhangzott viccek, töredékek és a közös gyász felidézése. Staël megértette volna, hogy itt olyan homályok és kuszaságok vannak, olyan titkos zugok és szakadékok, amelyeket az ő fényes szelleme sem tud bevilágítani. „Te, Schlegel, vigyázz! Az árnyékodat azért ne add el neki!" – súghatta volna Caroline A. W. fülébe, de ez persze hülyeség, a Peter Schlemihl még csak hét év múlva fog megíródni...

Szerettem volna, hogy Caroline asztala körül megint ott üljön az egész díszes társaság, és Necker lánya kitüntetésnek érezze, hogy köztük ülhet ő is. Szellemidézésre vágytam?

(Valami ilyesmire vágyik Caroline is, a következő nyáron, amikor Ludwig Tieck és húga, Sophie – A. W. elhagyott szeretője – egy időre hozzájuk költözik. A harmadik Tieck véletlenül – (véletlenek, véletlenek) – éppen Coppet-ban tartózkodik akkor, Staëlról készít szobrot. Ludwig Tieck esténként felolvas, ó, ez fantasztikus élmény, egyre többen élvezik a produkciót. „Megint mi vagyunk a gyülekezőhely!" – írja Luise Gotternek felvillanyozottan Caroline. Nemsokára azonban csalódottan panaszkodik Tieck állandó részegségére, aztán arról számol be, hogy Tieck és a húga, akik kölcsönöket csikarnak ki mindenkitől, szétugrasztották a társaságot. Később új látogatókról mesél, de ez már egy másik nemzedék, a hóbortos Brentano-klán, köztük Bettina, aki „semmit sem csinál természetesen, mégis jól áll neki, széken ülni még nem is láttam, legtöbbet az asztal alatt tartózkodik, nem csinos és nem csúnya, nem néz ki fiatalnak és nem néz ki öregnek, nem manócska és nem kisasszony, felforgatja a lakást, mindenkit letegez…" Caroline örül, hogy

Bettina beolvasott Tiecknek, aki Goethét ócsárolta; „te csak egy hüvelykmatyi vagy hozzá képest!" Nem, Schellingéknél nem lesz újra „Sammlungplatz", de Caroline nagyon megkedveli Bettinát, akit bécsi útja után Heidelbergben Staël is megkedvel. „Maga hamarosan meg fog halni!" – mondja neki pofátlanul Bettina, és Staël, akit szerelmi kínok gyötörnek, kellemesnek találja a gondolatot. Bettina téved, nemsokára Caroline nevét húzzák ki a szereposztásból. A szálak pókhálószerűen terjednek szét, ezúttal München és Weimar között, Amikor Staëlék látogatást tesznek Schellingéknél, Bettina Brentano éppen Goethénél tesz látogatást. Caroline behozza a teát, Bettina belehuppan Goethe ölébe. Lehet, hogy G. hívja fel Mamsel Brentano figyelmét Schellingre. Lehet, hogy Caroline-ról is beszél neki. „Goethe: a nagy középpont – írja Kundera –, nem egy szélsőségesek elől óvatosan kitérő, remegő pont, nem, szilárd középpont, mely a szélsőségeket olyan bámulatra méltó egyensúlyban tartja, amilyet Európa később már sohasem tapasztal."

19.

A maga módján Coppet is középpont, még ha nem is olyan jelentős. De semmiképpen sem *remegő.* Weimarban az európai szellemiség, Coppet-ban az európai szellemek. Goethéhez maguktól zarándokolnak. Staël a négy égtáj felé küldi szét meghívóit. „Európa színe-java a tó partján... itt ülésezett Európa szellemi nagyhatalmainak parlamentje. Még Voltaire-nek sem volt ilyen udvara...” – így Stendhal, aki az utolsó években szintén Coppet vendége volt, talán ott rendszerezte jegyzeteit az olaszországi művészetről.

„Most jövök Mme de Staël kastélyából, ahol egészen elgyötrődtem az észnek attól az orgiájától, ami fogadott. Coppet-ban egy nap alatt többet produkál az emberi szellem, mint más országban egy egész év alatt. Félhalott vagyok a fáradtságtól. Germaine de Staël azzal a ritka tulajdonsággal rendelkezik, hogy másokat is felvisz magával a Parnasszusra... Vajon mivé lenne nélküle a beszélgetés? Azt hiszem, mindnyájan elnémulnánk vagy elhülyülnénk” – írja dániai barátnőjének a Necker család egyik közeli barátja.

Tallózom a vendégek között. Például itt van a bajor választófejedelem, August porosz királyi herceg (végzetes

plátói szerelembe keveredik Mme Récamier-val), itt van Clausewitz, a katonai doktrínák mestere, Esterházy herceg és Henri Meister (Grimm báró munkatársa). Adalbert Chamisso is sűrűn vendégeskedik a coppet-i kastélyban, fölényes mosollyal járkál, szájában pipa, Schlegelt irritálja a füstje, őt Schlegel pedánssága irritálja, Barante-ot viszont Chamisso kellemetlen hanghordozása és suta mozgása, mégis titkárául alkalmazza. Véletlenek, véletlenek: A francia nemesség krémje is képviselteti magát, ősi családok leszármazottai: Mathieu de Montmorency, Eliézer de Sabran, történelmi nevek, mögöttük évszázadok dübörögnek. Napóleonnak szüksége van legitimációra, fényes hivatalokkal csábítja az arisztokratákat, a legtöbbjük elcsábul, egész Párizst bejárja a *bon mot,* amit Staël ad a császár szájába: „Ezek az urak berontottak az előszobámba!" Emezek, Coppet vendégei azonban nem vásárolhatók meg: persze magukra vonják a korzikai haragját, Sabrant lecsukatja majd egy Staëlnak írott levél miatt, Montmorencyt pedig ki fogja utasítani Párizsból. Narbonne azonban lepaktál. Győr városparancsnoka lesz, elszakadásra buzdítja a magyarokat. Később nagykövet Bécsben,

kinevezését Metternich javasolja a császárnak: „Küldje Bécsbe, ágyba bújik Madame Bagrationnal, megadja az alaphangot…” Megszállottak is jönnek: a német Zacharias Werner, Angyal és Ördög harcának krónikása, szexuál-őrült, cselédlányokon demonstrálja tanításait, Miasszonyunknak nevezi Germaine-t. „Itt oltárt kéne emelni a Tébolynak” – mondja a lelkifurdalásoktól gyötört Constant, aki esküdözései ellenére titokban mégis megházasodott, ám feleségének el kell tűrnie, hogy ő hónapokat tölt el a kastélyban Germaine mellett, B. C. hazudik, de őszinte, menekülne, de marad. Ezalatt Staël zokogva búcsúztatja utazni készülő portugál imádottját, fogadalmakat csikar ki Prospére de Barante-tól, kétségbeesett levelekkel bombázza a vonakodó bécsi katonatisztet, O’Donnelt („Maurice, Maurice, maga könnyelműen eljátszotta a sors ritka adományát, szenvedélyes szerelmemet…), és öngyilkossággal fenyegetőzik, ha Constant távozásról beszél, mindezt egyidejűleg teszi, miközben könyvén dolgozik, vendégeivel foglalkozik, belemerül Swedenborg *Menny és Pokol* című művébe és a miszticizmusba, színielőadásokat szervez, klasszikusokat vagy saját darabjait adják elő (ő

játssza a hősnőket), és közben a gyerekeit neveli (Pestalozzi alapján), és beszél, beszél... Téboly? Coppet néha olyan, mint egy kollégium, amelyben különböző életkorú nebulók szorgoskodnak, tanárnőjük figyelő tekintetétől kísérve. A sok vendég esténként összeül, ki-ki Európa jövőjéről sző utópiákat vagy felolvas, bírál, dicsér, egyikőjük összeszámolta, hogy Coppet-ban egy óra alatt körülbelül hússzor hangzott el az a szó, hogy *tehetség.* És eljön néha a fiatalabbik istenfiú, Friedrich Schlegel is; Germaine nagylelkűen szponzorálja Friedrich párizsi kutatásait, ő meg „Jóságos Pártfogómnak" szólítja őt, és néha esdekelve kéri, hogy bánjék kegyesebben a bátyjával. A genfi tó partján akkoriban szellemek bolyongnak, Mary Wollstonecraft arról tudósít, hogy 1816-ban, egy bizonyos éjszakán, ő és a nővére, Shelley és Byron és Polidor társaságában egy kísértetfiút láttak, amint egy kísértetlánnyal ölelkezett... Byron a válásával kapcsolatos botrányt heveri ki a Diodati-villában és a *Child Harold* harmadik énekét írja, néha csónakkal vagy úszva átlátogat Coppet-ba, víztől csepegve, mezítláb ugrik be Staëlhoz, az egyik vendég, Lady H. elájul, amikor meglátja, az angol vendégek tüntetően távoznak. Staël

eltökéli, hogy rendbehozza a költő házasságát. „Nem járok sehová – írja Byron nővérének, a *legdrágább Auguste-nek…* (Európában mindenki Auguste és August) –, csak ki a levegőre, kirándulni, csónakázni, meg Coppet-ba is átmegyek néha, ahol Mme de Staël nagyon kedves és barátságos hozzám, s mint hallom, egész csatákat vívott jelentéktelen ügyemben. Ezzel aztán – mondják – épp olyan szóbeszédet támasztott körülöttem, mint amilyen a La Manche túloldalán kélt annak idején." Itt van Európa jobbik fele, Staël mégis Párizs után sóvárog! Chateaubriand, aki gyerekkorát szintén egy ódon kastélyban töltötte az óceán partján, azt állítja, hogy ha Coppet az övé volna, soha nem vágyna sem Párizsba, sem máshova. Ez persze póz, a mal du siècle hangja, valójában becsvágyóbb annál, mint hogy eltemetkezzék Svájcban, azt azonban nem bánná, ha Staël kevésbé volna becsvágyó.

Chateaubriand kegyetlen kritikát írt Staël *Az irodalomról* című esszéjéről, noha – állítólag – egy csomó gondolatot merített belőle saját főművéhez, *A kereszténység szelleme*hez. Staëlnak nagyon fáj a bírálat, mégsem sértődik meg, sőt, mindent elkövet, hogy riválisa *Atala* című könyve lekerüljön

az emigráns szerzők betiltott alkotásainak listájáról. (Germaine nem adja át magát soha a *ressentiment* érzésének, és soha senkin nem áll bosszút.) De Ch. ennél többet is köszönhet Staëlnak: 1817 kora tavaszán S. már nagyon beteg, párizsi lakásán egy karosszékben gubbaszt párnákkal felpolcolva; „Isten hozta, my dear Francis – suttogja, mikor Chateaubriand belép – szenvedek, de ez nem akadályoz meg abban, hogy szeressem magát." Ch. újra eljön, akkor már nem engedik be a beteghez, de ott tartják vacsorára. Germaine legjobb barátnője, a gyönyörű Mme Récamier ül mellette. („Lám, most az Ész és a Szépség között ülök!" – mondta egyszer régen egy gáláns úr, aki Germaine és Juliette között foglalt helyet a színházban. „Uram! – mondta Staël – először életemben hallom, hogy szép vagyok!") Chateaubriand némán ül Juliette Récamier mellett. A vacsora végén mégis vált vele néhány szót. És akkor mint egy áramütés: „Kicsit megfordítottam a fejem, ránéztem, és megpillantottam az őrzőangyalomat." Az áramütés kölcsönös. Juliette Récamier negyvenéves, még mindig Franciaország legszebb asszonya, művészek, főhercegek, polgárok vágyainak tárgya, egészen a tébolyig, Germaine

legidősebb fiát, Auguste-ot is megtébolyítja, későbbiek folyamán Constant-t is, mégsem hűtlen barát: Mme de Staël iránti szolidaritásból ő is vállalja a kiutasíttatást Párizsból. Szűz kokott, feje körül glóriával, életében soha senkivel nem feküdt le, Récamier úrral sem. Félt. Fél. Tekintete találkozik Chateaubriand tekintetével. Többé nem fél. Ch. lesz élete egyetlen szeretője.

Egy régebbi nyáron, néhány napra A. W. Schlegel is megperzselődik. Juliette Récamier angolórákat vesz tőle, tanulás ürügyén leveleznek. „Olyan nőnek tart, aki szenvedést okoz, vagy olyannak, aki vágyat ébreszt?" – firkantja a papírra Juliette. Mire Schlegel: „Maga égi lény..." – Juliette: „Szeret engem?" Schlegel: „Hát merhetem?" „Próbálja meg!" Schlegel felindul, ki tudja, talán ő, éppen ő lesz a legkisebbik fiú, aki elnyeri a királylányt... arra gondol, hogy Germaine szenvedne, diadal járja át és eszébe jut *Új vágy* című tetszetős verse: „Szerelem vagy, itt vagy újra, / szívemből dobogsz te föl?" De rögtön elbizonytalanodik: „Mindenféle csalódással szemben megedződtem, mert már nem remélek semmit!" „Mit kezdjek valakivel, aki már nem

remél?” Az évődés napokig tart, Juliette még leírja; hogy „I love you”, és máris új áldozat után néz. A. W. betántorog a szobájába, bezárkózik. („...s jámbor szívünk mit kapott? / Veszteséget, bánatot.”) Chamisso elpletykálja az esetet Varnhagennek, Rahel fiatal férjének; szoros szálak vannak tehát Coppet és BerIin között. *A French connection* egyébként Coppet és Párizs között is működik, Bonaparte néhanapján nem tud elaludni, ha nem jelentik neki, hogy miről társalogtak Mme de Staël vendégei. *A tégla* Eugéne, Staël kedvenc inasa és bizalmi embere, akiről naiv úrnője sohasem tételezne fel ekkora árulást. Lidérces álmaiban Constant őt látja megjelenni az ajtóban a paranccsal, hogy azonnal indulnia kell Coppet-ba.

20.

„Eugene várt. Levelet hozott. A szokásos fenyegetőzés, nem bírom! Schlegel is írt: *legyek boldog Gennaine-nel!* Téboly. Ez a nő megöl engem! Ha elhagyom, szörnyeteg vagyok, ha nem hagyom el, belehalok. Sajnálom, gyűlölöm, nem tudom, mit érzek.”

„Germaine öngyilkossággal fenyegetőzik. A gyerekei, szolgái, barátai, az egész világ tudja ezt a szándékát, és mind úgy néznek rám, mint egy szörnyetegre, amiért nem csillapítom a szenvedéseit."

Jelenet egy nem-házasságból: Staël a földre rogy, zsebkendőjével fojtogatja önmagát, behívja a gyerekeit, „nézzétek az embert, aki meg akarja ölni anyátokat!" Tripla adag ópiummal alszik, öngyűlölet gyötri, mint *Delphine* nevű hősnőjét: „Néha úgy vizsgálom magam, ahogy ezt egy idegen tenné, és szánalmat érzek magam iránt. Szellemes voltam, őszinte, jó, nagylelkű, érzékeny; mindez miért vezetett rosszra?" Hajnalban Benjamin kiszökik a kastélyból, elvágtat Lausanne-ba, a nagynénjéhez, éppen beszámol a történtekről, amikor éles sikításokat hall, elborzadva ismeri fel Germaine hangját. A nagynéni betuszkolja Benjamint a másik szobába, rázárja az ajtót, egyedül száll szembe a zsarnokkal. Staël kibomlott hajjal hever a lépcsőkön: „Hol van ő? Meg kell találnom!" – sikítozza. Benjamin már dörömböl az ajtón, üvölt, hogy eresszék ki, és rohan, rohan Minette karjaiba, aki visszahurcolja őt a kastélyba. Mélabús diadal: az úrnő Prospére de Barante-nak küldözget

vágyakozó leveleket, Benjamin a feleségének írogat, de belenyugszik fogságába, drámát ír, munkájához nagy szüksége van Staël tanácsaira. Így megy ez. Így ment ez. A munka és a politika szorosabb kötelék volt köztük, mint a szenvedély.

Tragiko-burleszk: Charlotte fellázad, elege van az illegalitásból. Levélbombát küld Coppet-ba: arra kéri Staëlt, látogassa meg másnap, Genf közelében, Sécheronban. Aláírás: Charlotte Constant de Hardenberg. Ez egyértelmű. Staël két óra alatt odaér, késő este beront Charlotte szobájába. A hölgy már hálóingben van és lábfürdőt vesz. Hajnali négyig tárgyalnak. Eredmény: Benjaminnak minden évben *csak* három hónapot kell Coppet-ben töltenie, *nem többet.* Cserébe még egy ideig titokban tarthatja a házasságát. „Különleges nő! – írja naplójában Benjamin. Teljességgel megmagyarázhatatlan, miért uralja ennyire a környezetét. Ha sajátmagán is így tudna uralkodni, az egész világ fölött uralkodhatna!"

Melodráma: B. C. elszökik a coppet-i kastélyból, Charlotte-tal enyeleg, Germaine 19 éves fia rátör, provokálja. B. C. retteg a párbajozástól, engedelmesen Lyonba vágtat, ahova

Coppet házanépe a nagy Talma Hamlet-alakítását jött megcsodálni. Charlotte lázad, odamegy ő is, férje riadtan elzavarja. És lesz gyilok és méreg, nemcsak a színpadon, hanem a valóságban is: Charlotte megmérgezi magát, Benjamin és Germaine megmentik, S. megrendül, gyerekkora óta vonzza *az örvény,* amelyről majd Kleist fog írni egyik búcsúlevelében: „Soha nem érzett boldogság örvénye ragad magával, és nem tagadhatom Előtted, hogy a sír immár kedvesebb nekem, mint a világ összes császárnőinek ágyai."

Nosztalgia: Szomorú kora ősz. Benjamin fogsága letelik. Távozása végérvényes. „Tudom, nem élhetek anélkül, hogy lássam és szóljak hozzá" – írja Juliette Récamier-nak Staël. A nosztalgia kölcsönös. Constant naplóbejegyzései között a beismerés, hogy Germaine hiányzik, nem lett volna szabad őt elhagynia. Levelezésük néha megszakad, néha bántó leveleket váltanak, vagy egyáltalán nem írnak egymásnak, de ez nem változtat a lényegen, marad a legenda, és Constant két nagyszerű kisregénye, az *Adolphe* és a befejezetlen *Cécile,* e szerelem dokumentumai, a modern lélektani regény előfutárai.

Szomorú kora ősz. 1809. Egyedül marad Schelling is.

„...az idő nem alkalmas arra, hogy az ember beleártsa magát közügyekbe, s az él jól, aki jól rejtőzködik" – jellemzi a hangulatot Goethe, kiadójának, Cottának írott levelében. Kleist Napóleon-ellenes költemények kéziratait szórja szét Csehországban, Byron egy *Spider* nevű hadihajóval utazgat, török pasákkal és bejekkel ismerkedik, a franciák sorban nyerik a csatákat, köztük van Wagram (egy újabb metróállomás), Ausztria összezsugorodik, Mária Lujzát franciára oktatják. Dúl a protestánsok katolizálásának mániája, Tieckék, Friedrich Schlegel és mások áttérnek. „Wilhelm a legtisztább mindnyájunk közül" – írja Caroline a barátnőjének – ő nem katolizál." (De. Mme de S. halála után ő is megteszi ezt a lépést.) „A többiek valahogy kisiklottak és szidalmazzák a sorsot, amelyet maguknak választottak. Friedrichnek hajlama van a boszorkányüldözésre, már majdnem olyan kövér, majdnem olyan kényelmes és kéjenc, mint egy szerzetes. Én a legjobb éveikben, ártatlanságuk korában ismertem meg őket. Később jött a széthúzás. A *bűnbeesés.*" A jénai kör nekrológja. Kísérteties. Heine szerint

minden korszak olyan szfinx, amely a szakadékba veti magát, mihelyt rejtvényét megfejtették.

Schellingék a nyár végét Maulbronnban töltik, Sch. szüleinél. Egy este az ablaknál állva a tájat nézik. „Itt meg tudnék halni. Elhiszed?" – szól Caroline. Nem indokolja meg a szavait. Nemsokára háromnapos túrára mennek a hegyekbe. Hazaérkezésük után Caroline azonnal ágynak esik. *Auguste betegsége:* vérhas. Vannak dolgok, amelyek szellem és természet eggyé forrásának titkai maradnak. Caroline alig szenved, derűsen várakozik, Auguste halála óta várja a pillanatot, amikor elengedheti Schelling kezét. A harmadik napon, szeptember hetedikén hal meg. „...szíve nagyobb része már régen a túloldalon volt..." – írja Schelling a temetés után Luise Gotternek. És Caroline bátyjának: „Egyetlen, egyedüli lény volt, *egészen* kellett őt szeretni vagy nem szeretni. Az erőt, amivel az emberek szíve közepébe talált, mindvégig megőrizte. Ha nem az lett volna számomra, aki volt, akkor is siratnám..." (Ennek nem mond ellent, hogy újra megnősül és hat gyereke születik. Sőt, a tény, hogy éppen Caroline legjobb barátnőjének, Luise

Gotternek a lányát veszi feleségül, paradox módon hitelesíti a kínzó hiányt.) „Még hosszú élet állt előtte, még voltak eredeti gondolatai, le is írta azokat, de mindez befejezetlen maradt, igazán jelentős dolgokat többé nem tett le az asztalra. Ennek egyik legfontosabb oka Caroline hiánya volt. (...) Vele együtt Schelling lelkének fele is meghalt" – írja Sch. egyik életrajzírója, Arsenij Gulyga. A megemlékezések kórusába azért az ismert gyűlölködő hangok is belekeverednek. Hegel, akit Paulus professzor befolyásolt: „hát elvitte az ördög". Charlotte Schiller: „Végre, végre, Schelling megszabadult a bilincseitől". Therese: „...bűnben, hamisságban kiváló volt..." Dorothea (August Wilhelmnek): „Nem vádolom... már megbocsájtottam neki..." Friedrich Schlegel: „Nos, hát Caroline? Ami azt illeti, számomra már régen meghalt." Kegyetlen megjegyzés; nem akarom elhinni, hogy valóban ezt gondolja.

21.

Feuilletonoknak gyakran jó végük van. Odüsszeusz húsz év után hazatér Ithakába. Penelopé hűségesen vár rá, O. likvidálja a kérőket, boldogan élnek.

„Napóleon! – ez a hét eldönti sorsát – írja 1814. február 18-án naplójába Byron. – Úgy tűnik, minden ellene szól, de hiszem és remélem, hogy győz – legalábbis visszaüt a betolakodóknak. Mi jogunk van nekünk előírni, ki uralkodjék Franciaországban? Ó, a köztársaság! *Brutus, te alszol.”* Feszült napok: a Londonban tartózkodó Staël esszét ír a forradalomról, és azt kívánja, hogy *Bonaparte győzzön, de essen el!* Van-e találóbb megfogalmazása a politikai skizofréniának? Kétségbeesés fogja el a gondolatra, hogy német, orosz és angol katonák özönlik majd el az országot, amelyben apja hét évig miniszter volt. Attól tart, hogy a szövetségesek, vagy ahogy Byron nevezi őket, „a vadak – oroszlánok, medvék, le a legpiszkosabb sakálokig – kényükre-kedvükre széttéphetik” a felvilágosodás vívmányait. Constant cinikusabb: noha „a moszkvai tűzvész lángjai Párizsig csapdosnak”, egy Napóleon-ellenes pamfletet tesz közzé, amelyben alaposan beolvas a franciáknak. Vajon azt akarja-e – kérdi feldúltan Germaine –, hogy kozákok járkáljanak a rue Racine-on?

Staël izgalmas játszmába fogott még előző évben, de vesztésre áll. Mikor 1812-ben, furcsa családjával (Rocca, a

gyerekek és Schlegel) elhagyja Svájcot, nagy utazást tesz, a cárral is összebarátkozik. A gyanútlanság utolsó pillanatai ezek Borogyino előtt. Germaine – Friedenthal kifejezésével – „mint egy viharmadár" húz el Szentpétervárról Stockholmba, ahol a régi pajtás, Bernadotte ül a trónon, akivel valamikor együtt álmodoztak a kétkamarás, alkotmányos királyságról. *Déja vu:* Necker lánya megint beleszólhat a történelem alakulásába... 1813 februárja van, új koalíció szerveződik, a XlV. Károly néven regnáló svéd király, Bernadotte a francia koronát is megszerezhetné, íme a nagy projekt! De Staël Londonban akar lenni, amikor Németországról szóló könyve ott megjelenik, ezért Bernadotte mellett hagyja Schlegelt mint közvetítőt közte és a világpolitika között.

(Ez lesz August Wilhelm új korszaka, újabb átváltozás: a pedáns költőt elkábítja a puskapor, a német virtus és a stratégia tudománya, nem mozdul új ura mellől, csak akkor tér vissza rabságába, amikor elhallgatnak a fegyverek; néhány nap, néhány hét, és megint hospitalizálódik.)

Napóleon március 31-én lemond, két hét múlva a tettrekész Constant megjelenik Párizsban. „Szolgáljuk a jó

ügyet és szolgáljuk magunkat!” – rikkantja. A szövetségesek a Bourbonokra teszik le voksukat, a Bernadotte-projekt elbukik. XVIII. Lajos ügyes PR-fogással, még angliai tartózkodási helyéről barátságos levelet küld Staëlnak. „Olyan vagyok, mint Mme de Sévigné – reagál S. öniróniaval. – Kedves levelet kapok a királytól, tehát azt mondom, hogy ő a legnagyobb.” Dönt: tízévi száműzetés után visszamegy Párizsba.

Hatalmas *come back!*

A Notre Dame harangjai nem kondulnak meg, de a Grenelle utcai palota szalonját még aznap, a szó szoros értelmében megrohanja „egész Párizs”, az udvar is a kegyeit keresi, Sándor cárral napi kapcsolatot tart fenn, Wellington – amikor negyvennyolc órát tölt Párizsban – egyedül őt látogatja meg. A *Németországról* megjelenik, óriási siker, Staëlnak soha nem volt nagyobb presztízse, morális súlya, micsoda elégtétel! Nem elégtétel: kudarc! Még mindig azt hiszi, hogy neki kell Franciaország sorsát irányítania, és most annyit sem tud elintézni, hogy megszüntessék a megszállást.

Feuilletonoknak néha rossz a végük: Penelopé elkurvul, összes kérőjével lefekszik, Odüsszeusz kidobja a házból, visszaküldi szülőhazájába, Mantineiába. (Graves közlése.) Párizsban idegen katonák mászkálnak az utcákon, az Operában legyőzöttek mulattatják a győzteseket. Saulusok menetelnek a damaszkuszi úton, a Champs-Elysées-n, köztük Constant és Talleyrand. (Légy is, pók is, mondja Heine.) És még hátra van Napóleon száz napja, Waterloo, a véres megtorlás, az újabb kiforgatott köpönyegek. És Rocca egészsége rohamosan hanyatlik (az egyetlen férfi, aki apján kívül érdek nélkül szerette), Germaine egészsége is hanyatlik. „Az ember legnagyobb tetteit az a fájdalmas felismerés hozza létre, hogy nem teljesítheti be a sorsát…" – írja. *Come back?* Nem. Germaine kiszáll.

„Szóval ő is… Mind elmennek, a szabadság bolondjai…" – Goethe valami ilyesmit gondolhat, amikor Mme de Staël halálhírét megtudja.

„Az ember többé nem beszélhet egy csomó valódi érzésről és természetes gondolatról, mert ő, aki megértené, már nincs itt…" – írja akkoriban Custine tábornok unokája,

Astolphe de Custine, Rahel Varnhagennek. – „Nélküle a világ most olyan, mint egy sivatag…”

ANGOLSZÁSZ FURCSASÁGOK

„A walesi herceg esküvőjének napját fehér kővel jelölöm…” – írja naplójába 1863. március tizedikén éjjel az oxfordi Christ Church, azaz Keresztény Kollégium lelkésze és matematikatanára, Reverend Charles Lutwidge Dodgson, írói nevén Lewis Carroll. A boldog napokat képzeletben mindig fehér kővel jelöli, a még boldogabbakhoz kommentárt is fűz, dies mirabilis, azaz csodálatos nap. Mivel tisztában van azzal, hogy az ember tartós boldogságot úgysem remélhet, fontosnak tartja a múló idő minden csodálatosnak mondható darabkáját aggályosan összegyűjteni. „Keressed gyűszűvel, kutassad vad dühvel! / Villát szoríts, az űzi-tűzi jól, / s vasúti részvényt – hadd veszejtse el. / Csábnak meg ott a szappan és mosoly.”

A *Sznárkvadászat*. Nonszensz vers, sokféle értelmezése van, többek között, hogy a boldogság-keresés paródiája.

A jámbor angolok mindenesetre hisznek a délceg Edward és a gyönyörű dán királykisasszony, Alexandra szerelméről szóló szép sztoriban. Az első örömteli esemény két éve, amióta Viktória királynő férje, Albert herceg meghalt. A

birodalom ünnepel, Oxford is kitesz magáért, egy ideig Edward is tanult itt, igaz, katasztrofális eredménnyel. Viktória meggyőződése, hogy imádott férjét, aki szerinte minden idők legműveltebb és legkiválóbb politikusa volt, a trónörökös botrányai vitték sírba: büntetésül negyven évig nem engedi fiát a közügyek és a trón közelébe. A daliás ifjú mit tehet? Zabál, vedel, nőzik, hízik, „hordó-ember" lesz belőle; szép ifjú hitvese közben hat gyereket hoz világra, csendesen tűri férje szeretőit, jótékonykodik, és csak húgának, Dagmarnak önti ki a szívét. E még nála is szebb királykisasszony, aki Maria Fjodorovna néven III. Sándor cárhoz megy feleségül, sok év múlva a történelem egyik legvéresebb királygyilkosság-sorozatának túlélője lesz: a forradalomban 19 családtagját ölik meg, köztük fiát (I. Miklóst), menyét és unokáit.

Sznárkvadászat.

„Büszke szálfaként állt egy pillanatra / az a vad hős, ki intett volt nekik, / aztán magát a szakadékba dobta, /s ők félve várták, mi következik."

Ezen a fehér kővel jelölt napon kivételesen szép idő van a zord klímájú Oxfordban; az ég kék, könnyű szellő fújdogál, az épületeken színes zászlók, szalagok, tollak, pajzsok. Az utcákon királyi tüzérek zenekara muzsikál, parádés diákfelvonulások járják körbe a kollégiumokat. Lewis Carroll, a szenvedélyes fényképész, sajnos nem cipelte magával a fotó-apparátját, állványát, lemezeit, képekkel nem dokumentált semmit az utókor számára, ám fotók nélkül is el tudom képzelni a nagy pillanatok némelyikét, a helyszínt és a szereplőket.

Délután van. A Cherwell folyó partja. Fűzfák. Az ágakon üveggömbök, zászlócskák. A vízen lapos csónakok. Kék-piros-sárga léggömbök lebegnek a folyó .fölött. A Magdalen híd kőkorlátján szakállas férfi üldögél, kezében matrózsapka, fel-feldobja, elkapja. Amott mező, itt egy kislány. Ki ne ismerné őt Lewis Carroll fotóiról? Álmatag tekintet, homlokba fésült, sötét haj, amelyet a könnyű szél most összeborzol, pehelysúlyú kicsi alak, kék csuklyás köpenyeget hord, térdig érő harisnyát. A Christ Church dékánjának, Henry George Liddellnek lányai közül az egyik, a középső, a legkedvesebb: Alice. Tízéves. Nővére, Lorina és húga, Edith

kavicsokat dobálnak a folyóba, a vízi növények rejtekéből hattyúcsalád rebben szét. Alice a mai nap tiszteletére két hatalmas fűzfa közé apró emlékfát ültetett el, egy csemete-fűzfát. A hagyományok szerint most beszédet kell mondania, mit mondjon? Töpreng, a kora márciusi nap a szemébe süt, hunyorog, Lewis Carroll is hunyorog, homlokába húzza cilinderét.

Harmincéves, magas, vékony fiatalember. Lebegő fekete szalonkabátot hord, haja fekete, szeme kék, arca simára borotvált, vonásai lágyak, kézfogása erős. Lelkész, de nem szentelteti fel magát, mert az egyházi törvények megtiltanák számára a színházba járást. Matematikatanár, a logika professzora, költő és író. Tudós, aki szójátékokat, bökverseket, rejtvényeket publikál, és gyilkos paródiákat a kollégium és az ország vezetőiről. Tréfamester, aki dadog. Konzervatív úr, aki él-hal a modern technikáért. Egyik mániája a fényképezés, másik mániája Eukleidész geometriája. A *Reform Act* évében született, rajong Dickens műveiért, de a sportot fontosabbnak tartja a szociális reformoknál. Kicsit biceg, mégis távgyalogló. Foglalkozik optikával, fényelmélettel, asztronómiával, dinamikával.

Gyerekkorában családi folyóiratot szerkesztett, bábdarabokat írt és rendezett, kisvasutat konstruált. Felnőtt korában megalkotja a komputer őselméletét. A Parlamentnek újfajta struktúrát javasol, kidolgoz egy hatékonyabb választási szisztémát, meg akarja reformálni a Christ Church működését. Tanítványai nem látják mosolyogni, barátai ritkán látják komolynak. Tíz testvére van, hét húga közül hatan hajadonok maradnak, ő sem nősül.

Kislánybarátokat gyűjt maga köré, pedáns listákat vezet róluk: név, születésnap. Nélkülük a világ elvesztené színeit, ízeit, ők adják a lendületet a cselekedeteihez, szabályozzák napjait, benépesítik képzeletét. Lewis Carroll töredék-boldogságok és frusztrációk körforgásában él, a kislány-tündérek egy napon majd kilépnek a meséből, suta kamaszlányokká változnak, oda a varázslat, „ahogy megnőnek, legtöbbször minden megváltozik – írja idősebb korában egy levélben –, a szeretetteljes meghittség szokványos ismeretséggé változik, amikor találkozunk, ők mosolyognak, én meghajlok és ennyi…” És mert ez így van, új meg új kislányokra vadászik.

Az Alice Liddell-lel való barátság idején azonban minden sokkal egyszerűbb, mintha Don Juan „zseniális érzékenységgel” (Kierkegaard) megtalálta volna „az igazit”. Lewis Carroll számára Alice az ideal child.

A királyi esküvő napján már reggel óta járják az ünnepi várost. Megnéztek mindent, még egy ökörsütéshez is odamerészkedtek, ez helyi hagyomány, a várost régen Oxanfordának, ökörgázlónak hívták. Itt valamikor csak mezők voltak és ökrök, egy este varázsfűre bukkantak, lelegelték, és hoppá: reggelre egyetemi tanárokká változtak, meséli Lewis Carroll. Integetés, kiáltozás: hajó közeledik, fedélzetén parókás zenészek Händel Vízi zene című művét játsszák, esteledik. Lewis Carroll most majd hazakíséri a gyerekeket, de vacsora után újra találkozik Alice-szal. Múlt héten francia nyelvű levelet kapott tőle, amelyben Alice tudatta, hogy jutalomképpen, mert sokat javult a dictée-je, az ortographe-ja és a vocabulaire-je, szülei engedélyezték, hogy március 10-én este vacsora után még megtekintse a városban az ünnepi kivilágítást és a tűzijátékot. Vajon volna-e kedve Cher Monsieur Dodgsonnak őt eme alkalomból elkísérni? Voulez-vous bien?

Dodgson úrnak kedve volt.

Időeltolódás.

Washingtonban reggel van. A Fehér Ház második emeleti dolgozószobájában Lincoln soron kívül fogadja a brit nagykövetet, Lord Lyonst, aki egykor szintén az oxfordi Christ Church hallgatója volt. Az elnök hellyel kínálja, de a Lord állva marad: kormánya és királynője közleményét kell felolvasnia. Lincoln elgyötört, rosszul aludt, ilyenkor vonatdübörgést hall, kísértetvonat száguld a fejében, olyan baljós nevű állomásokon halad keresztül, mint Fort Sumter, Bull Run, Antietam, Friedericksburg, Murfreesburo és a többi szörnyű csata színtere. Lord Lyons szertartásosan hajtja szét a merített, címeres papírt, krákog, felteszi a szemüvegét. Idős agglegény, öregfiú, ősi arisztokrata családból; igazi diplomata, hallgatag és megbízható, és mivel jobban ragaszkodik elveihez, mint személyes érdekeihez, nem húz a déliekhez, és tapintatosan elsimítja a vitás kérdéseket kormánya és az Unió között. Lincoln szívesen kifejezné neki nagyrabecsülését, de ez a méltóságteljes tartás, ez a szenvtelenség visszariasztja, az angolok

általában vagy visszariasztják vagy feldühítik. Nincs hét, hogy a londoni *Punch* ne hozna le róla valamilyen hülye rágalmat, aljaskodó szöveget, gúnyverset, és főképpen karikatúrát, annak a John Tennielnek a rajzait, aki az *Alice*-könyvek illusztrációinak köszönheti majd halhatatlanságát. Lincoln, az örök adomázó, a viccet mindenekfölött értékeli, az öncélú aljasságtól azonban irtózik. A nagykövet befejezi a felolvasást; protokolláris szöveg volt, értesítés arról, hogy a trónörökös házasodik. Erre reagálni illik, Lord Lyons udvarias szavakra vár, Lincolnnak azonban egyetlen udvarias szó sem jut az eszébe. Feláll, a követ vállára teszi a kezét, és így szól: „És most, Lord Lyons, menjen, és házasodjon meg maga is!”

És Lord Lyons megy – a távírdába. Tudatja kormányával, hogy az Egyesült Államok elnöke roppant szívélyes szavakkal fejezte ki a királyi háznak jókívánságait.

Angolszász furcsaságok.

(„A küldönc ugyanis föl-le ugrándozott, hajladozott, mint az angolna, és járás közben hatalmas tenyereit oldalt kiterjesztette, mint két legyezőt.

– Tudod – mondta a Király –, ő angolszász küldönc, és ezek angolszász furcsaságok. Csak akkor csinálja őket, ha örül.”)

2.

Lewis Carroll összesen 48 évig él Oxfordban, a Christ Church kollégiumban. Majdnem fél évszázadon át bámulja az épülettömb tornyát és a hatalmas belső udvart; zöld gyepén olykor krikettet játszik vagy a tavirózsákkal teli tavacskát fotózza, és hallgatja a harangot, amely minden este, minden áldott este 9 óra körül százegyet kondul, annak emlékére, hogy VIII. Henrik idején százegy diák tanult itt. Lewis Carroll papírforma szerint egymillió-hétszáz-hatvankilencezer-ötszázhúsz harangkondulást hallgat végig és kibírja, és nem menekül el segítségért kiáltva sehova, hacsak nem kirándul, nem nyaral, nem látogat haza, vagy nem vonatozik be Londonba színházba, kiállításra, barátokhoz, fényképezni, általában egy vagy több kislány társaságában. Egyszer, egy lelkészbarátjával, külföldre is elmerészkedik. A *Tom* becenévre hallgató gótikus stílusban épült torony az állandóságot jelképezi, noha csak kétszáz

éve áll itt; tájékozódási pont a tévelygő turisták számára, és átvitt értelemben azoknak is segíti a tájékozódást, akik önmaguk dolgaiban tévelyegnek, mint oly gyakran, túlságosan is gyakran, Lewis Carroll is. Vajon egykor, amikor még nem állt itt a torony, a csüggedés pillanataiban milyen referenciapontot találtak maguknak a diákok? Lewis Carrollnak néha talán eszébe jut a fiatalon meghalt, legendás életű lovag és humanista, Sir Philip Sidney, aki szintén a Christ Church növendéke volt, és messzi tájakról, hősi tettekről ábrándozott. Azt mondják, utált itt lenni. Azt mondják, Essex grófnak, Erzsébet királynő titokzatos kegyencének lánya, Penelope még 12 éves sem múlt, amikor Sidney beleszeretett. Azt mondják, ez a mindhalálig tartó, reményteli-reménytelen szerelem (a lovag a spanyolok elleni háborúban halt meg harminckét éves korában), ez a sok gyötrődés és képzelődés csinált belőle nagy költőt! Álmatlan éjszakáin Lewis Carroll miért ne lapozgatná Sidney szonettciklusát? „Jöjj, álom, álom, ész nyugalma, te, / aki a kínt balzsammal öntözöd, / szegények kincse, rab enyhülete, igaz bíró kicsiny és nagy között..” A kötet talán

ott áll a polcán, Sir Walter Raleigh és Shakespeare művei között.

Amikor 1850 táján, édesapja nyomdokain haladva, felvételizik a Christ Church-be, Oxford – G. M. Young szerint – olyan, mint egy ezeréves öregember." Legfőbb civilizációs jelképét, a nagy nyugati vasutat 1852-ben árvíz mossa el, a gázvilágítás csak szórványosan működik, a víz piszkos, járványok pusztítanak, az ebédlőben a diákok a kezükkel nyúlkálnak a gusztustalan óntálakba, szó sincs arról a tradicionális eleganciáról, amelynek mai apoteózisa a Harry Potter könyvek ódon mágus-kollégiuma, *Hogwarth*. Vad korszak. Némelyek, mint Erzsébet-kori elődeik, vadászattal, dorbézolással múlatják az időt, kutyákat tartanak a szobáikban, patkányokat hajkurásznak. Néha kitör egy kis diáklázadás, robbantgatás is előfordul. Az ötvenes évek közepére szerencsére már helyreáll a rend, többé-kevésbé a tisztaság is. Az új dékán, Henry George Liddell hatékony reformokat valósít meg, a társadalmi különbségek azonban még áthidalhatatlanok maradnak, a tudás nem számít érdemnek, a tanítás színvonala vitatható.

Dodgson-Carroll amolyan mintadiák (kanonok apja büszkesége), bár Wordsworth eszményét, „a teljes élet és a magasan szárnyaló gondolatok” programját nem valósítja meg. Valószínűleg fogalma sincs róla, mi az a teljes élet (mi az?), de a többiek legalább nem tartják strébernek, tulajdonképpen semmilyennek sem tartják, terepszínű figurának, aki hallgatagon vacakol a matematikával, persze minek is beszélne, amikor dadog, „Do-Do-dodgson”, hebegi bemutatkozáskor. Amolyan ártalmatlan jófiú. A jó fiút harmadéves korában besúgással bízzák meg, ez a terepszínűek örök sorsa, neki kell felírnia azokat, akik meglógnak a templomból; mivel diáktársai egyszer sem kapják el a sötét folyosókon, okom van feltételezni, hogy megtisztelő feladatának vagy nagyon profi módon, vagy nem tesz eleget. Hogy egy másik, virtuális síkon ő is kalandor, mint Sir Philip Sidney, hogy képzelete féktelenül rohangászik a képtelenségek, vágyak és fantazmagóriák határtalan tartományában, azt senki sem gondolná róla.

3.

1856. február 25-én Lewis Carroll egy evezősversenyről akar fotókat készíteni, Southey nevű kollégája társaságában. Ám hiába cipelik magukkal a nehézkes apparátot, fekete leplet, állványt, a fényviszonyok alkalmatlanok. Fotózni nem lehet, de úgy alakul, hogy megismerkednek az új dékán, Mr. Liddell gyerekei közül hárommal, a nyolcéves Harryval, egy évvel fiatalabb húgával, Lorinával és a hároméves Alice-szal. Mrs Liddell, 'az egykor szépségéről híres, termetes hölgy leereszkedő jóindulattal fogadja az ifjú matematikatanár ajánlkozását, hogy alkalmas időben szívesen lefotózná a gyerekeket. „Barátságot kötöttem a kis Harryvel! – írja Lewis Carroll aznap este a naplójába. – Életemben nem láttam szebb kisfiút!"

Akkoriban már szenvedélyesen fényképez. 24 éves, nemrégiben *Master of the House* lett, afféle kollégiumi ceremóniamester, fontos ember, megengedhette magának, hogy egy fotómasinát vásároljon. Véleménye szerint a fényképezés világraszóló találmány, hamarosan cikket is ír róla *A fotográfia csodái* címmel, és azon spekulál, hogy az új, fantasztikus eszköz akár még egy elmebeteg, beszélni nem

tudó fiú agyában örvénylő gondolatokat is megörökítheti, szóval az encefalogram ősét találja fel. A fotózás nagyszerűségétől mámorosan járkál a nehézkes masinával, „érzi a fényt" – mondaná a nagy elől, Nadar, aki szerint intelligens emberek könnyen átlátják az. új eszköz művészi lehetőségeit, gyakorlatát a hülyék is elsajátítják, ám lényegét, a fotózás szubsztanciáját – *érezni a fényt* – nem lehet megtanulni, ez adomány. Ez valami olyasmi lehet, mint meghallani a képek zenéjét, ami viszont olyasmi, mint képpé formálni a szavakat; nem fából vaskarika, akkor és ott a korszellem parancsa. A preraffaelita fényképésznő (eredetileg magánzó úrhölgy, családanya, egy Indiában meggazdagodott teaültetvényes felesége), Julia Margaret Cameron a korszellemnek engedelmeskedik, amikor fényképes illusztrációkat készít Tennyson, Browning vagy Kingsley verseihez. És milyen fotókat inspirálna Swinburne? „Hosszu éjszaka, álomágy / ég és víz, csuda mély és lágy / csak az árnymezü csönd zeng szét / meztelen álom – és árnyzenét."

Lewis Carroll a fülével is lát és a szemével is hall. Először kerteket, szobrokat, házakat, gyerekkora környezetét

fotózza, később „rákap” az emberekre. A dadogós, félénk fiatalember, aki kommunikációs nehézségekkel küzd, masinája segítségével könnyedén köt kapcsolatokat: a fényképezés új vonásokkal egészíti ki személyiségét. Makacsul törekszik a hitelességre, modelljeit természetes háttér elé állítja-ülteti-fekteti, játékos jelenetek egy-egy pillanatát ragadja meg, elutasítja a retusálást, „újrateremti a valóság tünékeny, kitapinthatatlan látomásait” (Brassaï szép szavai). Gyerekfotói számára’ speciális technikát dolgoz ki, mániákusan keresi a természetest, könnyedségre, mégis titokzatosságra törekszik, mint preraffaelita festő barátja, Arthur Hughes. Képeinek híre megy, negyedszázad alatt ezernél több fotót készít (tekintélyes részük ma csak Princetonban tekinthető meg) kollégákról, barátokról, családtagokról, de legfőképpen kislányokról, ám csak az utókor fogja kimondani, hogy ő volt a 19. század legjelentékenyebb gyerekfotósa, kortársai ezt nem tudják. Akkoriban több nagyszerű és megszállott fotós működik Angliában, embereket, tájakat, városokat harctéri jeleneteket örökítenek meg; a portretisták közül az előkelő közönség leginkább Julia Margaret Cameron sokszor

elmosódott fotóit kedveli, amelyeken csak tekintetek láthatók, és a tekintetekben bánatok és magány; a hölgy költők, tudósok, arisztokraták ünnepelt házifotósa. Lewis Carroll, aki szintén fényképez híresség eket, de nem annyit, ahányat szeretne, néha sóvárogva gondol Cameron nagyvilági babérjaira, hiúság vására, a nagyvilág „nem valami erkölcsös hely", mondja Thackeray (ugyancsak viktoriánus író), nem is vidám, bár igencsak lármás."

Az elmaradt fotózás után egy héttel a Christ Church tanáraival együtt Lewis Carroll is hivatalos egy zenedélutánra a Liddell-házba. „Felhasználtam az alkalmat – írja a naplójába –, hogy barátságot kössek Harryval." Krikettet játszik vele, fényképezi, evezni viszi, matematikából korrepetálja, nagyokat sétálnak. Harrynek tetszik a dolog, anyja is támogatja, csak a matematikaoktatást találja korainak. Lewis Carroll a lakására invitálja Harryt, Mrs Liddell beleegyezését adja, a nevelőnő, Prickett kisasszony elkíséri. Utóbbi igazi angol Miss, nem valamiféle Poppins Mary (őt majd csak hetven év múlva találják ki). Lewis Carroll rettentően unja, és naiv módon sérelmesnek találja, amikor néhányan majd azzal

magyarázzák barátkozását a Liddell-gyerekekkel, hogy valójában Miss Prickettre vetett szemet.

Na de Harry?

Lehet, hogy valamilyen titokzatos vonzerőről van szó, rokon vonásokról.

Harrynek is álmatag tekintete van, sötét szeme, mosolyában melankólia és irónia keveréke, a nyolcéves kisfiú tanulmányrajznak is tekinthető ahhoz a kislány-figurához, aki majd néhány év múlva Alice lesz, irodalomból ismerjük az ilyen analógiákat. Egy biztos: Lewis Carroll nem kedveli a kisfiúkat. Lánytestvérek között nő fel, és amikor kamaszkorában a kiváló történész és iskolareformer, Thomas Arnold által alapított elit fiúkollégiumban, Rugbyben tanul, sokat szenved társai miatt, akikből Thomas Arnold szerint „ki kell hajtani az ördögöt!". Arnold arra oktat, hogy az élet csatamező, mindenkinek harcolnia kell, a „borzalmas tagság" lelkesen és durván harcol, Dodgson ott is mintafiú, leveleiben nem panaszkodik, de 1855-ből származó naplójából kiderül, hogy középiskolás éveiben nagyon boldogtalan volt. Nem, nem kedveli a fiúkat, tanítani sem szereti őket, a pucér kisfiúk látványától egyenesen

viszolyog. Később, mint látni fogjuk, a freudizmus tombolásának éveiben tücsköt-békát kitalálnak vele kapcsolatban, ám furcsa módon, azzal a legelszántabb lélekbúvár sem próbálkozik, hogy a tagadást állításnak tekintse, és Carroll kizárólagos barátkozását a kislányokkal a kisfiúk iránti késztetés átfordításának vélje, ám ez valószínűleg értelmetlen gondolat, legalább olyan értelmetlen, mint a kérdés, amit a Kalapos tesz fel Alice-nak a Bolondok Uzsonnáján: *mi a különbség a holló és az íróasztal között?*

Ezekben a kora tavaszi napokban, 1856-ban, Freud születési évében, amikor Londonban már épül a Királyi Operaház, Henry Bessemer feltalálja az acélból gyártott áramtalanítót, és az Egyesült Államokban James Buchanant beiktatják elnöknek, kezdő lelkész-tanár korában Dodgson a Liddell család egészébe habarodik bele, Harry szerepe csak annyi, hogy ő a legelérhetőbb, általa remél bebocsáttatást a kastélyba, ahová belépni a Christ Church köreiben megtiszteltetés és kiváltság. A családfő, George Henry Liddell imponáló személyiség, nagy tudós, a hatalmas

görög–angol és latin–angol szótárak megalkotója, konzervatív-liberális reformer, az angol arisztokrácia legnemesebb típusához tartozik, külseje olyan tekintélyes és megnyerő, mint egy Leonardo-uraságé, modora méltóságteljes, számos gyereke gyönyörű, vendégei Anglia legkiválóbb személyiségei, egyszer-kétszer a királynő is nála száll meg. Felesége is imponáló személyiség, Thackeray, aki Liddell iskolatársa volt, szarkasztikusan egy Shakespeare-komédiabeli pároshoz hasonlítja őket. Lewis Carroll, amikor már kiesett a kegyeikből, állítólag irodalmi bosszút állt rajtuk, őket írta meg mint Szívkirályt és Szívkirálynét. Egy papucsférjet és egy eszelős némbert, aki mániákusan üvöltözi, hogy üssék le alattvalói fejét.

„A három kislány az idő nagy része alatt a kertben volt, és nagyon jó barátok lettünk. Megpróbáltuk csoportba állítani őket (fényképezéshez), de nem voltak elég türelmesek. Ezt a napot fehér kővel jelöltem meg" – írja L. C. a naplójába, április 25-én, két hónappal a Harryval való megismerkedése után. Fotózás céljából ő meg Southey nevű kollégája vagy barátja többször is megjelennek a dékán házában. A

körülmények ugyan nem mindig alkalmasak fényképek készítésére, ám a család megszokja a látogatásokat, és Lewis Carroll néhány alkalom után már nem viszi magával a barátját. Nyár elején Harryvel, Lorinával (és Miss Prickett-tel) evezni mennek, egy szigeten uzsonnáznak, csodálatos idő van, ez a nap nemcsak fehér kővel jelölendő, hanem egészében is dies mirabilis, pedig csak egy banális kirándulás volt. Azon a nyáron Lewis Carroll akkor utazik haza Cheshire-be, amikor a Liddellek is elhagyják a várost: ez már a megszállottság első jele, már hozzájuk igazítja az óráját, pedig még csak az *Alice előtti* napokat éli. Később, *Alice idején*, még inkább így lesz, apró-cseprő dolgokból ünnepet csinál, bűvészmutatványt, amely eltünteti a frusztrációt, szorongást, magányt. Kislányok társaságában nem dadog, Do-do-dodgson szeretteivel új nyelvet beszél, a *Jabberwocky* (Szajkóhukky) nyelvét: „Volt egy brillős, a csuszbugó / Gimbelt és gált távlengibe, / Minden mimicre purrogó, / Mómája ingibe."

Később egyre többször fordul elő a naplóban Lorina és Alice neve is. Hogyan és mikor veszi át Alice az abszolút

főszerepet? Rejtély, mert a naplót, amelyet csak 1953-ban adtak át a British Múzeumnak, a gondos örökösök megcsonkították: tizenhárom füzetből négy hiányzik, éppen a vonatkozó időszak néhány éve.

A fotók azonban eligazítanak. Nézem a leghíresebbet, Alice-t koldusruhában. „Soha életemben nem láttam szebb fényképet!" – mondta Tennyson, a költőfejedelem. A háttérben néhány folt látszik az épületből (a dékán háza?), előtte sűrű fák vagy bokrok vagy lugas, a leveleken szelíden áttör a napfény, Alice mintha a lomboknak támaszkodna, mezítláb van, rövid fehér ruhája rongyos, jobb válla fedetlen, fejét kicsit oldalra dönti, magabiztosan, kihívóan, mélabús iróniával néz ránk, így nézett Mr Dodgsonra is. A kép 1859-ben készült, nyilván nyáron, éppen hatéves múlt. Hogy a naplónak erre az időszakra vonatkozó részeit megsemmisítették, az felbecsülhetetlen veszteség. A Dodgson-hagyaték kezelői nagyon óvták valamitől az elhunyt emlékét.

4.

De vissza 1863. március 10-hez, amikor Oxford a trónörökös esküvőjét ünnepli. Este 9 van, a *Tom* nevű torony harangja szokás szerint százegyet kondul, a Christ Church fölött a levegőégben óriáscsillagok jelennek meg, amelyeket ezernyi apró gázlámpácskából alakítottak ki. A látványra az egyetem alapítójának, Wolsey kardinálisnak hatalmasra nagyított képmása is rákopírozódik, Alice ujjong: „Ó, ó!" Thomas Ouincey (aki egykor szintén Oxfordban tanult) ópiumos álmában ·lát hasonlót, leírja, hogy „a tornyok nyugtalan homlokán csillagok kristályos fénye villogott..." A *Tom Quad,* azaz a négyszögletű belső udvar egy-egy pontján további káprázatos lámpakonstrukciók láthatók az ifjú pár nevének kezdőbetűivel, valamint egy váltakozó sebességgel forgó királyi korona. A városban tűzijáték, örömtüzek, utcabál. Alice Liddell és Charles Dodgson kézen fogva járják Csodaországot, néznek, gyönyörködnek, boldogok.

(Hetven év múlva a New York-i Columbia egyetemen, Lewis Carroll századik születésnapján Alice-t *díszdoktorrá* avatják. Ez alkalomból meghívásokkal bombázzák,

diadalmenetben viszik végig Amerikán, újságírók ostromolják, a rádióban szerepel, filmezik. A nyolcvanéves, méltatlan öreg hölgy, aki felnőtt életében arisztokratikus gőggel hallgatott Dodgsonnal való barátságáról, most egy hosszú, nosztalgikus cikkben, amit a *New York Times*-nak ír – *The Lewis Carroll that Alice Recalls* (Lewis Carroll, akire Alice emlékezik) – erről a márciusi estéről is beszámol mint gyerekkora egyik legszebb élményéről, amikor ők ketten, egymás kezébe kapaszkodva, fáradhatatlanul járták a királyi esküvő tiszteletére kivilágított várost. A délutánokra is emlékezik, amikor ő és testvérei Dodgson két oldalán ültek a díványon és hallgatták a meséit vagy a fényképezéshez használt jelmezek között válogattak. Ó, mennyi jelmez volt ott! A sötétkamra volt a legizgalmasabb, a titokzatos hely, sancta sanctorum, ahová néha bebocsáttatást nyertek és megfigyelhették, hogyan hívódik elő a kép. A fényvadászatot is imádták: felmászni a háztetőre, menni a napfény után, Oxfordban olyan kevés napfény volt... Nosztalgikus cikk, Alice elsiratja benne a kishúgát, Edithet, aki tizennyolc éves korában meghalt. A befejezés figyelemreméltó: „Mr Dodgson mindig olyan türelmes, gyöngéd és megértő volt. Közönséges

halandó nem képes az érzelmeknek erre a mélységére. Én sem voltam képes…”

A trónörökös pár esküvőjének tiszteletére este a Sheldonian színházban hangverseny van, a zenekar az angol himnuszt játssza teljes hosszában, hat strófa magasztalás, áldás, átok, fohász, Alice bolondul a koronáért, királynő szeretne lenni. És ha királynő nem lehet, legalább királyi hercegnő, olyan hölgy, aki koronát visel a fején.

„Nosza, halld Tükörország, hogy Alice mit üzen: / A kezembe jogar, koronás a fejem.”

Egy kislány ábrándjai.

Tíz év múlva majdnem teljesülnek, aztán semmivé foszlanak, mint az álomtóban a tavirózsák. Alice Liddell egy röpke időre Leopold George Duncan királyi herceg jövendő menyasszonyának tekintheti magát, de ez csak törékeny boldogság. A sors játéka, rejtélyes véletlen, hogy az idevezető eseménysornak Lewis Carroll az elindítója. A tényekről kevés adat maradt fönn, a fehér foltokat a képzeletnek kell betöltenie.

A helyszín természetesen Oxford, ahová Leopold már kamaszkora óta vágyakozik, amióta egyszer Lord Salisbury

estélyén Lewis Carroll-lal megismerkedett. Igen, bármilyen különös is, Viktória legkisebb fiát Carroll csábítja Oxfordba. Ott tanuló híresség fényképeit küldözgeti neki és egyetemi évkönyveket meg autogram-gyűjteményeket. Carrollt mindig lázba hozza, ha előkelőségekkel barátkozhat, arra áhítozik, hogy lencsevégre kaphassa őket, szinte vadászik rájuk; fáradsága gyakran vezet eredményhez. Lord Salisbury például, aki körülbelül vele egyidős és szintén a Christ Church hallgatója volt (később a kollégium kancellárja, még később miniszterelnök), családjával együtt mindig nagy megbecsülésben részesíti őt. Az Alice-könyvek hatalmas sikere után Carroll bonyolult sztorit agyal ki Viktória királynővel való kapcsolatáról, pedig a királynő sem őt, sem könyveit nem ismeri. A történet elterjed, lassan legendává kerekedik, idős korában Carroll elszégyelli magát, és több ismerősének bevallja, hogy hazudott. Charles Lutwidge Dodgson rettentő sznob, komolyan veszi a felségeket, fenségeket, Lordokat és Ladyket, mindazokat, akiket műveiben féktelenül kiröhög!

Leopold tehát 1872 őszén megkezdi tanulmányait a Christ Churchben. Viktória kilenc gyereke közül ő a

legintelligensebb, bölcsőjébe három vándor három ajándékot tett le: észt, szellemet és egy öröklött. kórt, a haemofiliát. Betegség és tehetség, haláltudat és kreativitás; „belőle, ha megéri, nagy király vált volna még". Amint megjelenik Oxfordban, körülveszi a szellemi arisztokrácia: Lewis Carroll matematikára oktatja, John Ruskin, a kiváló író, társadalomreformer és művészettörténész barátságába fogadja, George Henry Liddell tanulmányi vezetőjéül szegődik. Leopold rendszeres vendég a dékán házában, jó barátságba keveredik a fiúkkal és lányokkal, köztük Alice-szal, akinek tekintetében valami rejtélyes szomorúság bujkál. Leopold is hajlamos a melankóliára, lehet, hogy ez a titkos bú tereli őket egymás felé, lehet, hogy a kék bársonyba kötött Swinburne-kötet, Leopold ajándéka, „csupa csapda, csodás csel a szín, / a színész fele-szent, fele-szörny, szerepet szít, / mágia-múltak a mélyben, a mámor a messzi magas / beleborzad a boldog, a balga kibírja?" Az oxfordi dühöngő ifjúság a szabadság, a bálványrombolás, a száguldó ritmusok mesterének tekinti a költőt, és rajong érte. Leopold és Alice együtt olvassák a lázongó sorokat, ez csak intellektuális kicsapongás, Viktória fia nem Schiller-hős, ő

maga nem akar lázadni, csak modernségre vágyik. Húszéves, Alice is annyi, a kapcsolat Mrs Liddell álmainak betetőzése volna, éppen ezért éberen ügyel Alice jóhírére, mindenhová követi őt, rettenetes! Mrs Liddell eltökélten azon fáradozik, hogy királyi vadra vadásszon!" – írja naplójába gúnyosan Lewis Carroll, éppen ő, a még nagyobb vadász. Némi furfanggal persze Mrs Liddell figyelő szeme elől is meg lehet szökni, a botanikus kert jó menedék, Lewis Carroll szerettette meg Alice-szal ezt a helyet, az emléktáblát is ő mutatta meg, amelyet az egyik sétaúton az első angol léghajós, James Sadler 1784-es repülésének emlékére állítottak. Mr Dodgson – magyarázza Alice – töviről-hegyire ismerte Sadler összes repülésének történetét. Úgy képzelem, hogy a felhők fölött lebegő bátor pilóta emléktáblája előtt csókolják meg egymást a szerelmesek először. A Liddell-házban magas hőfokon lobognak az érzelmek és remények, egy szemeszter, két szemeszter? „Egy nap meg egy éj, mit a mámor adott vele / játszani, a szerelem s a szeszély…" – így Swinburne. Viktóriát túlságosan lekötik liberális miniszterelnökének, Gladstone-nak csatározásai a konzervatív ellenzék vezérével, Disraelivel, a francia–porosz

háborúból győztesen kikerült Bismarck elbizakodottsága is aggasztja, gondjai-bajai közepette nem nagyon törődik Leopolddal, későn veszi észre, hogy Oxfordban helyzet van! Leopoldot hazarendelik. Sötét, sötét napok következnek, maradandó sérülésekkel. A barátság azonban nem szakad meg. Évek múlva Alice második fiát Leopold tartja keresztvíz alá, ugyanakkor saját, pár héttel később születő kislányának az Alice nevet adja. „Drágám, hát ránk is ily sors vár? – óh, / Nyúljak kezed után? / S barát legyek? csak barát már?" – ez Robert Browning, ugyancsak viktoriánus versfaragó.

„Csak barát már?" Harmadik fiát Alice a szokatlan Caryl névre kereszteli; Caryl – Carroll, rejtélyes rokon hangzás, vajon mi jár a fejében, amikor kigondolja? Végül is mindegy; a kő összeszedésének is ideje van, és a kő eldobásának is ideje van, és a fehér kővel megjelölhető napoknak is idejük van: Alice hároméves, amikor Carroll összebarátkozik a Liddell családdal és tízéves, amikor kapcsolatuk megszakad. Bibliai hét év. Barátságuk Alice gyerekkorának egyre halványuló emléke marad, Lewis Carroll számára viszont felforgató életélmény. Barátság, mondja ő, mély meggyőződéssel. Szerelem, mondom én, szerelem, de Lewis

Carroll sajátos módján, ami azt jelenti, hogy a lehetetlen és a lehetséges között elmosódnak a határok. Magyarázatul tőle veszek egy példázatot:

„– Tehát eljutottál a versenyünk végére? – kérdezte a teknős. – Még annak ellenére is, hogy valójában a távolságok egy végtelen sorozatát kellett megtenned ehhez? Azt hittem, néhány nagyokos bebizonyította, hogy lehetetlen ezt megtenni.

– Pedig meg lehet tenni – mondta Akhilleusz –, hiszen megtettem. *Solvitur ambulando.* (A megoldás a futás.) Tudod, a távolságok egyre kisebbé váltak, és így…

– És ha egyre növekedtek volna? – vágott közbe a teknős. – Akkor mi lenne?

– Akkor most nem lehetnék itt – válaszolta szerényen Akhilleusz –, te pedig mostanra többször megkerülted volna a világot."

5.

Két nappal a királyi esküvő előtt, tehát 1863. március 8-án, Lewis Carroll ezt írja a naplójába: „Ma éjjel térden állva kértem Istent, adjon nekem új szívet, hogy itt, ennél a

mérföldkőnél, ahol most megálltam, levethessem rossz szokásaimat és új életet kezdhessek." A királyi esküvő utáni napon: „Térden' állva könyörgök Hozzád, Mindenható, segíts régi bűneimtől megszabadulni, tisztán élni!"

Április elején arról számol be, hogy a Liddell gyerekeket elkísérte a nagymamájukhoz. Cheltenhamba. Fehér kővel jelölt nap volt, amelyet azzal a könyörgéssel fejez be, hogy a Mindenható szabadítsa meg őt a tisztátalan gondolatoktól.

Május 4-én, Alice születésnapjára könyvet ajándékoz, és sok időt tölt el a Liddell-házban. Aznap este megbocsátásért fohászkodik, és fogadkozik, hogy megszabadul rossz szokásaitól.

Május 19-én hasonló könyörgés.

Pár nap múlva diakónussá szentelik, tisztának, boldognak érzi magát.

De három nappal később: „Nem lehet minden napot fehér kővel jelölni. Kezdődik a szünidő, és ma éjjel térden állva könyörgök Istenhez, adjon nekem új szívet, hogy mától fogva tisztán élhessek, bűnös gondolataimtól, rossz szokásaimtól megszabaduljak! Szánj meg, Uram!" Vagy: „A lélek törekszik, de a hús gyönge. Ó, Uram, segíts, hogy

magam mögött hagyjam rossz szokásaimat és tisztátalan gondolataimat."

Körülbelül negyven éven át mardossa vagy nem mardossa a bűnbánat és önutálat. Az utolsó könyörgés a halála előtti évben olvasható. A leggyakrabban (körülbelül ötvenszer) a királyi esküvő korszakában, tehát 1862–63-ban vádolja önmagát, abban az idillikus periódusban, amikor nyugodtabb életet él, kevesebbet tanít, több ideje jut alkotómunkára és szórakozásra, érdekes ismerősei vannak és kapcsolata Alice-szal (és testvéreivel) felhőtlen, intenzív és gyöngéd, örök barátságnak ígérkezik. Akkoriban szinte lépten-nyomon egymásba ütköznek, ő meg a Liddell-lányok. „Úgy látszik, az a sorsom, hogy mostanában mindenütt beléjük botoljak. Reggel lemegyek sétálni, szembe jönnek. Délután benézek az atlétikai versenyre, ott ülnek. Persze egész este együtt maradtunk. Fehér kővel jelölt napok,.szinte folyton velük vagyok." És megint: „Add, hogy mikor gyenge vagyok és önző és bűnös, eszembe jusson a halálom órája! Te, aki mindenható vagy, könyörgöm, oldozd le rólam a bűn láncait!"

Könyörgései azért mégis adnak valami támpontot ahhoz, hogy a Dodgsen-hagyaték gondozói miért semmisítettek meg négy füzetet a tizenháromból. *A terhek balladája* – írja Swinburne. „Bús számvetések terhe. Jő a nap, / mely minden elmúlt napodról felel: / mint múlattad időd, utad, szavad, / kivel volt lenned jó s édes kivel…”

E szilárd hit, e mély vallásosság néha mégis megrendül. A *Sznárk*, melynek alcíme Haláltusa nyolc rohamban nemcsak költői tréfa, hanem egy hitbéli krízis terméke. (Martin Gardner jegyzetei szerint.) A mű kettős családi gyász állapotában fogant 1874-ben. Lewis Carroll, aki a tüdőbaj utolsó stádiumában szenvedő unokaöccsét ápolja, még nem heverte ki anyai nagybátyjának, egyetlen igazi bizalmasának, legjobb barátjának, Skeffington ügyvédnek előző évi halálát. A tekintélyes jogász tagja volt egy bizottságnak, amely az elmegyógyintézeteket felügyelte Angliában. Martin Gardner magyarázatai szerint Lewis Carroll, akit az őrültség témája mindig vonzott, külső eseményeiben ennek a bizottságnak a munkáját és utazgatásait parodizálja, a bolond nevek és foglalkozások fontos urakat takarnak, a meglepő tárgyak a különféle

intézmények hiánylistáiról származnak, magának a *Sznárk*nak külső leírása egy skizofrén beteg stilizált jellemzése. A mű rejtett, valódi mondanivalóját azonban a kétségbeesés diktálta: a szerző a Gonosszal viaskodik, nem tudja feldolgozni nagybátyja halálát és a tényt, hogy minden viszonylagos, irgalom, büntetés, remény; ezért hát a *Sznárk* sem mindig önmaga, hanem valami félelmetes-halálos, le nem rajzolható, ki nem mondható gonosz lényeg, a reménytelenség jelképe, amit versében *Búdzsam*nak (Boojum) nevez. „De drága, szép öcsém, kerüld az oly napot / amelyen Sznárkod Búdzsam! Óh, igen! / Mert akkor hirtelen lágy füstté válsz te ott, / eltűnsz, és többé nem lát földi szem."

A viktoriánusoknak szentjei voltak – mondta egy okos ember –, a 20. századnak pszichológiai zűrzavarai vannak!

És valóban: halála után még egy darabig amolyan modern szentként tisztelték Lewis Carrollt, gyermekkedély, mondták, meséket álmodik. Virginia Woolf is valami ilyesmiből indul ki: „Viaszlágysága kristálykeménységet takart, a gyerekkort, ami egészen és teljesen benne lakozott,

azt tudta csinálni, amire senki sem volt képes, vissza tudott térni a gyerekvilágba: újrateremtette és mi is újra gyerekké váltunk."

Vissza tudott térni, de ott maradni nem szándékozott, mint Pán Péter, és ez mindenkitől megkülönbözteti! Bőrönddel a kezében jött-ment két világ között, sok világ között, képlékeny volt, erre a képlékenységre mítoszokat lehet építeni, sokfélét.

„A gyerekkor az a nagy föld, ahonnan mindenki jön" – mondja Saint-Exupéry. A nagy föld iránti nosztalgia mögött sokszor gyötrelmek bújnak meg. Barrie, a *Pán Péter* szerzője, aki impotenciája miatt szenved, egy másik művében kétségbeesetten kérdezi, hogy „nem kegyetlenség-e egy fiútól azt követelni, hogy szeressen? Fiúk nem tudnak szeretni!" A cserkészmozgalom késő-viktoriánus és egyben kora huszadik századi szentje, Baden-Powell, aki egyenesen bolondja a Pán Péter-mesének és a pucér fiúkról készült fotóknak, meghitt kapcsolatot csak gyereklányokkal tud kialakítani, feleségétől pedig azt követeli, hogy egy kislány plusz egy fiú-bajtárs hibridét testesítse meg. Artúr király eme bizarr udvarában felbukkan egy yenki is: Mark Twain,

aki idős korában mint magányos özvegyember számtalan kislánybarátot gyűjtött maga köré, az „Aquarium klub kis angyalhalait”, az együttlét velük és a gügyögő levelezés volt legfőbb gyönyörűsége, gyerekkora ízeit és hangulatát vélte újraélni. Angolszász furcsaságok.

És jön a huszadik század, és az 1933-as év. Jön Németországban Hitler, Angliában meg egy Anthony Goldschmidt nevű végzős egyetemi hallgató, aki a *New Oxford Outlook* című lapban négyoldalas cikket publikál, címe: *Alice in Wonderland Psycho-Analysed* (Alice Csodaországban pszichoanalízis után), és a viktoriánus szentből egy csapásra bukott angyal lesz! Eszmefuttatásából most csak egyetlen leegyszerűsített képsort idézek: Alice, azaz Lewis Carroll (mert a szerző Alice figurájában természetesen önmagát írta meg), miután hosszan zuhant lefelé egy sötét alagútban, kibukkan egy teremben, amelynek több bezárt ajtaja van. Az asztalon egy arany kulcsocska hever, a nagy ajtókhoz túlságosan kicsi, egy függöny mögé rejtett kicsiny ajtó zárjába viszont pompásan beleillik. Az ajtócska mögött szép kert van, de oda nem tud behatolni, mert nem fér át az ajtónyíláson. Napnál is. világosabb: Dodgson kislánnyal

szeretett volna hálni, elfojtott pedofil volt! Később az ifjú Goldschmidt bevallja, hogy tanulmánya *csak vicc volt*, paródia. Jó vicc: elmélete óriási lavinát indított el, ami még ma is gurul, gurul.

Néhány éve egy amerikai irodalmár, Karoline Leach forradalmi hevülettel, de sikertelenül megpróbálta lerombolni a látens pedofiliáról szóló mítoszt. *In the Shadow of the Dreamchild* (Az álomgyerek árnyékában) című könyvében többek között azt bizonygatja, hogy Lewis Carroll blöffölt, amikor kijelentette, hogy számára a kislányok érdekessége megszűnik, mihelyt belépnek a kamaszkorba, ellenkezőleg, idősebb korában intenzív barátságokat tartott fenn kamaszlányokkal és felnőtt hajadonokkal is, nyílt vagy látens vonzalmat nem nimfácskák, hanem valóságos ifjú nők iránt érzett.

Emígy Karoline Leach.

Ellen Terry meg amúgy. A viktoriánus kor híres színésznőjét (Gordon Craig színházi rendező édesanyját) Lewis Carroll hosszú évekig az egyik legközelebbi barátjának tekintette, sokszor meglátogatta Londonban, gyakran lebzselt körülötte a színházban, rengeteget fényképezte,

nem csoda, hogy többen gondolták akkoriban: szerelmes a színésznőbe. „Nem tagadom – nyilatkozta Ellen Terry – Dodgson kedvelt engem. Talán szeretett is. Már amennyire szeretni tudott egy nőnemű lényt, aki tízéves elmúlt!”

Ehhez tartom magam.

Ellen Terry tudta, mit miért mond.

Én meg ragaszkodom a saját változatomhoz. Lewis Carroll vonzalma a kislányok iránt kilépés a mindennapokból, életstratégia, lebegés, amely ugyanolyan veszélyekkel jár, mint a költészet. Blondin jut róla az eszembe, a kötéltáncos fenomén, akit – feltételezem – ő is megbámult a londoni Kristálypalotában, 1861-ben. Fönn a szédítő magasságban Blondin megismételte a Niagara fölött már bemutatott produkcióját: úgy szökdelt végig a végtelennek tetsző vékony kötélen, hogy közben a hátán cipelte a menedzserét. Lehetséges, hogy Lewis Carroll is ilyen mélység fölött szökdelt egy vékony kötélen, miközben a hátán cipelte Dodgsont, vagy megfordítva: Dodgson cipelte Lewis Carrollt?

Szónoki kérdés! A Christ Church lelkésze nem tartja skizofrénnek önmagát. Idézek a leveléből, amit Mary nevű húgának írt: „Szeretek ilyen levelet kapni. Minden, amit

kislány-vendégeim apropójából mondasz, kedves és őszinte és rendjén való, hogy ilyen levelet írjál a bátyádnak. De nem sok értelme volna vitába bonyolódnunk, mert semmi esélye annak, hogy nézeteink megváltozzanak. Röviden megmagyarázom, hogy miért.

Te és a férjed, azt hiszem, nagyon szerencsések vagytok, mert sem saját tapasztalatból, sem barátaitok elbeszélése nyomán nem találkoztatok soha azzal az aljas felületességgel, amivel emberek másokat hírbe hoznak, csak azért, hogy ártsanak nekik, noha erre nincs semmi okuk. Én már többször átéltem ilyesmit, és azt a következtetést vontam le belőle, hogy igazság és nem igazság szempontjából tökéletesen érdektelen az emberek véleménye. A látogatóimmal kapcsolatos igazság kérdésében két fórumot ismerek csak el: saját tiszta lelkiismeretemet Isten előtt és barátnőim szüleinek támogató hozzáállását. Ne botránkozz meg: véleményünk nem egyezik, tehát ellentétes álláspontón vagyunk, ez normális. Az embernek minden tettéért felelősséget kell vállalnia, a legártatlanabbért is, és teljesen mindegy, hogy ugyanakkor mások elítélik-e vagy sem. Ha olyan dolgokat csinálsz csak, amelyekben senki sem

talál kivetnivalót, akkor az életben nem sok dolgot csinálhatsz."

Tiszta beszéd. Mint a *Szajkóhukky:*

„Vigyázz, jön Szajkóhukk, fiam! / Foga maró, karma furó! / Ügyelj. Csapcsip madár zuhan / s a brunkós Bromboló!"

6.

Az az *aranyló* délután.

Nosztalgikus kifejezés, emlékezésről szól, de talán arról is, hogy Oxfordnak pocsék klímája van. Lewis Carroll állandóan fázik, ebbe hal bele: ő, az örök újító, a szénfűtés helyett bevezetteti magánál az azbesztgázt, de nem számol azzal, hogy az égéstermék belélegzése lassanként megrongálja a tüdejét. Oxfordban hosszú a tél, állandóan esik az eső, a nyári hónapoknak felbecsülhetetlen értékük van.

1862. július 4.

Azon az aranyló délutánon Lewis Carroll expedíciót szervez a Temzén fölfelé, Alice, Edith, Lorina és ezúttal nem Seuthey, hanem egy másik kolléga, a Trinity College szép tenor hangú lelkész-tanárának, Robinson Duckworth-nek a társaságában. (Duck jó cimbora, később reformoktatási

módszerével nagy karriert csinál, nők is körülveszik, egy bizonyos időszakban az egyik királyi hercegnő, Leopold boldogtalan házasságban élő, laza erkölcsű nővére, Louise is belebolondul.)

Húsz év múlva Lewis Carroll így emlékezik: „Sok év szállt el ama aranyló délután óta, de én olyan tisztán látom magam előtt a felhőtlen kék eget, a víz tükrét, a lustán ringatózó csónakot, mintha tegnap történt volna; szinte hallom még a vízcseppek halk csobbanását is, amint az álmosan ringó evezőlapátokról lecsöppennek. Álomszerű emlék, de hirtelen éles fény esik a három mesére sóvárgó kislány-arcra. Nem mondhattam nekik nemet. Please, tell us a story!!! – mondták, és a felszólítás, hogy meséljek nekik egy történetet, olyan megfellebbezhetetlen volt, mint maga a végzet! Régen történt, de még emlékszem rá, hogy milyen keservesen próbáltam magamból kipréselni néhány mondatot, hogy a mesém kerek legyen és aztán más meséimhez hasonlóan, elhaljon, mint nyáron a muslicák, amelyek mindegyikének szintén megvolt a maga aranyló délutánja. Akkor és ott egyszerűen semmi sem jutott eszembe, így hát kínomban leküldtem a hősnőmet egy Nyúl

barlangjába anélkül, hogy bármi fogalmam lett volna, hogy a következő pillanatokban mi történik vele...”

Duck örökíti meg e különleges nap folytatását:

„Amikor hazakísértük a három gyereket, a dékán házánál búcsúzáskor Alice felkiáltott: *„Ó, Mr Dodgson, azt akarom, hogy írd le nekem Alice kalandjait!”*

Sötétedik. Búcsúpuszi Alice-nak és Edith-nek, jobb arc, bal arc, homlok, orrhegy. Lorinával csak kézfogás. Íratlan viktoriánus illemszabályok szerint tizennegyedik évében lévő lányt idegen férfi csak előzetes engedéllyel csókolhat meg. Sok esetben Lewis Carroll udvarias levélben folyamodik szülői beleegyezésért. Egyszer egy tizenhét éves lányt fiatalabbnak néz, és búcsúzáskor megpuszil, kínos botrány kerekedik belőle. A csók talán azért is okoz problémákat, mert az angol nyelv csak egyetlen szóval – kiss – tudja kifejezni; a játékosabb és ártatlanabb árnyalat, a „puszi” nem létezik a szótárban. Játékossá Lewis Carroll teszi – már az Alice utáni időkben – számtalan kislányhoz (és felnőtt lányhoz) írott számtalan levelében, valahogy így: „Nem küldhetek neked minden alkalommal egy csókkal többet, mert túl nehéz és túl költséges volna a boríték.

Amikor fel akartam adni a levelem, a postáskisasszony szigorúan rám szólt: ‘Túlsúlyt kell fizetnie, uram!’ ‘Könyörgök, hölgyem! – mondtam én, és térdre ereszkedtem előtte –, most az egyszer bocsásson meg! Ezt csak egy kislánynak küldöm.’ És megígértem, hogy összesen kétezernégyszázhetven csóknál nem lesz több a borítékban. E szerény mennyiséget szerencsére engedélyezte.” A dékán házának bejárati ajtaja becsukódik Alice mögött. Micsoda nap volt! Lewis Carroll még álldogál kicsit, felnéz az ablakokra, itt is, ott is fényt lát, vendégek vannak ma a ház uránál, vajon kik? John Ruskin rajzolni tanítja a kislányokat, de Liddellék néha vacsorára is meghívják, más érdekes emberekkel együtt, olyankor, amikor Lewis Carrollt nem invitálják. Az is előfordul, hogy Ruskin csak úgy beugrik a Liddell gyerekekhez teára, amikor a dékán és felesége távol vannak a háztól, Lewis Carroll nyugtalanul figyeli őt, Ruskin veszélyes ember, azt mondják, beleszerelmesedett valahol vidéken egy tizenkét éves kislányba! A fogadószoba ablakai mögött árnyalakok jönnek-mennek, távolról jött idegenek, Liddell néha bonyolult politikai játszmákba bocsátkozik, a klasszika-filológia nagymestere nem éri be a tudománnyal,

befolyásra vágyik. Disraeli jelenti ki *Sybil* című regényében, hogy Anglia történelme többnyire a nagy események és kicsiny emberek históriája volt. Ez jelképesen a dékán házának történetére is érvényes. A polgárháború idején I. Károly (Anglia és Skócia királya) e falak között rendezte be főhadiszállását. E balszerencsés uralkodó többnyire jót akart, de hibát hibára halmozott; a szó szoros értelmében is kicsi ember volt, 4 láb 9 hüvelyk (144,78 centiméter). Amikor lenyakazták (1649. január 30-án), az üvöltöző tömeg a megemelt vérpad ellenére sem látott belőle mást, csak a hálósipkát, amit hóhérai nyomtak a fejébe. Carrollt gyerekkorában sokáig üldözte a lenyakazások víziója, vértől csöpögő fejeket képzelt el, amelyek kínos lassúsággal belehullanak különféle méretű fehérneműs kosarakba. Mostanában újra lát ilyenfajta rémképeket álmában vagy félálmában, és másféléket is. Legutoljára önmagát látta egy talicskában ülve, katonák húzták a talicskát egy keskeny utcában a vesztőhely felé, és ő álmában arra gondolt, hogy azért nyakazzák le, mert azt hiszik, hogy elsüllyesztette az Unió egyik hajóját. Kiabálni kezdett, hogy neki semmi köze a dologhoz, Oxfordban él, de nem hallotta senki, mert annyira

nyikorgott a talicska, hogy a nyikorgásra fel is ébredt. Pár nap múlva újra ugyanabba az utcába, ugyanabba a talicskába álmodta önmagát. „De hiszen ez Baltimore!" – gondolta álmában vagy félálmában Lewis Carroll, „ebben az utcában szokott heverni részegen Edgar Allan Poe!" Ezt valamiért nagyon komikusnak találta, nevetni akart, de nem kapott levegőt, mert dőlni kezdtek rá kétoldalt a házak...

„Ó, Mr Dodgson, azt akarom, hogy írd le nekem Alice kalandjait!"

Szép fényes este van „a hold, mint sárga görbe kés" (R. Browning). A *Tom* nevű torony harangja megszólal, egyet kondul, kettőt kondul, hetvenet kondul. A százegyedik harangkondulásnál Lewis Carroll már az írópultjánál áll, állva ír, új munkába kezd, az *Alice* mesét írja. Most is, mint minden pillanatban a világon, történetek születnek és elhalnak vagy nem halnak el.

7.

„Mert jön, kísért a Sznárk, / a nap, ha éjre vált, / mély bódulatban küszködünk mi, jaj!"

A „mély bódulat” kétértelműen hangzik. Divatba jöttek a kábítószerek, a három évtizeddel azelőtt lezajlott ópiumháború füstjének és a pusztító szernek (De Quincey nevezi így) kesernyés illata messzire elszállt. Akkoriban jelenik meg egy kiváló természettudós, Mordecai Cooke *Seven Sisters of Sleep* (Az alvás hét nővére) című könyve, amelyben a szerző a kábítószer-élvezés történetét és a leggyakrabban használt hét drogot ismerteti elrettentés és felvilágosítás céljából. „Elájultam, de evvel még nem azt akarom mondani, hogy minden tudatom elveszett – írja ópiummámoráról Poe. – Mi maradt meg belőle, nem kísérlem meg definiálni; még csak leírni sem, de nem tűnt el minden. A legmélyebb álomban, sőt delíriumban, bármiféle önkívületben – nem! még a halálban sem –, még a sírban sem tűnik el minden.” Coleridge is ópiumos álomban írja *Kubla Khán* című versét, de Rossetti, Dickens, Elizabeth Barrett Browning és a fennkölt Tennyson is él morfiummal vagy laudanummal, az egész díszes viktoriánus társaság zabálja a lótuszt. Állítólag minden angol. iskolásgyerek tudja, hogy Dodgson is. Én nem tudom. Vannak, akik azt állitják, hogy negyvenkét éven át napi 3,5 dl tizenkét

százalékos kannabisz-oldatot vett magához. „Bad habit.” De nem valószínű – ha igaz a hír –, hogy ez volt az a rossz szokás, ami miatt ostorozta magát, még az sem biztos, hogy ezt valóban rossz szokásnak tartotta; tudományos munkásságában, sokféle aktivitásában, életmódjában semmi sem utal függőségre.

Az *Alice*-könyvekre (és néhány versre) azonban minden ráfogható. „Szegény, szegény kicsi Alice!” – írta a 20. sz. elején Chesterton –, nemcsak felelni szólították fel, nemcsak tanulásra kötelezték, de ráadásul még másokat is neki kellett oktatnia!” Ámde Chesterton „az elegáns rejtélyek atyja és mestere” (Borges) még lidérces álmaiban sem képzelte, hogy egykor majd az ifjú Goldschmidt és követői, kutatók, irodalmárok, pragmatikusok és carrolliánusok kannibáli étvággyal vetik magukat a szegény, szegény kis Alice-ra, és kalandjait a föld alatt és a tükrön túl szexuális szimbólumok közötti vándorlásnak nyilvánítják a tudat mélyrétegeiben, vagy drogos tripnek, vagy a *Törvény előtt* és az *Átváltozás* című Kafka-novellák viktoriánus elődjének (azon az alapon, hogy az olvasó itt is előkészítés nélkül zuhan bele a kiismerhetetlen, lidércnyomásos létbe). De

mondják az Alice-könyveket a túlélés iskolájának is, ezzel mélyen egyetértek, a túlélés iskolája egy kaotikus, erőszakos, őrült világban, ijesztő tapasztalatok sorozata, amelyekből Alice kerül ki győztesen. Mások szerint Lewis Carroll művei a szubjektív nominalizmus, illetve kálvinista predesztináció termékei, vagy az akkori oxfordi kollégiumi intrikák és az országos vallási küzdelmek paródiája. Dr. Abraham Ettleson, aki nagyra törő művében megfejti és dekódolja Lewis Carroll titkos nyelvezetét, azt a figyelemreméltó kijelentést teszi, hogy a két *Alice*-könyv az ortodox judaizmus hétköznapi és ünnepi rituáléja.

Létezik zen-buddhista értelmezés is.

„A Hernyó meg Alice egy darabig némán nézték egymást. Végül a Hernyó kivette szájából a tajtékpipát, s unott, álmos hangon ezt kérdezte tőle: – Hát te kicsoda vagy?”

(...) Alice félénken rebegte:

– Ezt e percben aligha tudom. Csak azt tudom, hogy ki voltam ma reggel, amikor fölébredtem. De azóta már rengetegszer megváltoztam.”

„LSD!” – mutatják fel némelyek diadallal az üvegcsét az itallal, amely kicsivé zsugorítja Alice-t. Ó igen, a növekvő és a kisebbedő méretek, a szétfolyó felületek, az abszurd metamorfózisok, a változó formák és konzisztenciák, az elképesztő figurák, a fantasztikus színek, a képlékenység, a szétfolyás, az összeállás, az őrült beszéd, amelyben rendszer van, a logikus illogicizmus, az álom, az álom, az álom – mindez – úgymond – „pszichodelikus fantázia”. A Fehér Királynő váratlanul bégetni kezd, és úgy fest, mint aki gyapjúba csomagolta magát. Alice megállapítja, hogy a patak eltűnt, egy homályos kis boltban van, a Fehér Királynő is átváltozott, öreg, szemüveges Juh lett belőle, a pultnál ülve kötöget. A boltot mindenféle furcsa tárgy tölti meg, de ha Alice valamelyikre ránéz, az rögtön átvándorol egy másik polcra. Alice egy nagy, fényes valamit lát, hol babának látszik, hol varródoboznak, és végül keresztülhatol a mennyezeten. A Juh már tizennégy pár kötőtűvel dolgozik, az egyik párat átnyújtja Alice-nak, evező lesz belőlük, ők meg egy csónakban ülnek, tavirózsák közé keverednek („a legszebb mindig távol van!”), megint a boltban találják magukat. Alice tojást szeretne vásárolni, de nem tud

hozzáférni, mert a polcok egyre távolodnak, a falak is távolodnak, Alice sötétben botorkál, fák nőnek ki a székekből, mindenből fák nőnek ki, előbukkan egy patak, a tojás egyre nő, szeme lesz, orra, szája, Humpty-Dumpty lesz belőle. (Humpty-Dumpty a falon ült, Humpty-Dumpty földre csücsült.) A krokett-labdák eleven sündisznók, az ütők eleven flamingók. Száz évvel később John Lennonnak és Paul McCartney-nak megtetszik egy rajz, amit Lennon kisfia az *Alice*-könyvek inspirációjára készített Lucy nevű osztálytársnőjének. Lennonék szöveget írnak hozzá, megzenésítik, az egész világ úgy hallgatja, mint egy LSD-experimentációt. Lewis Carroll nyomán, a címe, *Lucy in the Sky with Diamonds* (Lucy az égben gyémántokkal). Szép szám: van benne sárga és zöld celofánvirág, narancslekvár-égbolt, hintaló-ember, hihetetlenül magasra nőtt virág,.emberfej a felhők között, tükör-nyakkendős gyurma-hordár és egy kaleidoszkóp-szemű lány, aki majd az égből jön. („Jött! A neve Yoko volt!" – mondta Lennon.) Egy másik akkori amerikai rockegyüttes, a Jefferson Airplane *White Rabbit* (Fehér Nyuszi) című száma az alkotók bevallása szerint is hiteles LSD-trip, az *Alice Csodaországban* motívumaival, és

minden strófa végén e kiáltás variánsaival: „hívd Alice-t! kérdezd Alice-t!" „Ha a logika és az arányok lágyan felszívódnak és a Fehér Király visszafelé beszél és a Fekete Királyné fejeket üttet le, emlékezz a Mormota szavaira: tömd a fejed, tömd a fejed!" *Psychedelic imagery*.

És a zsenialitás, hölgyek és urak? Miért ne találhatta volna fel Dodgson, aki zsonglőr módjára játszott a logika tudományával és a matematikával, sőt, az informatika alapelveit is felismerte, miért ne találhatta volna fel a szimbolizmust, a dadaizmust, a szürrealizmust, bármit? „Igazán nem fogjuk félárbocra engedni a képzelet zászlaját, csak azért, mert félünk, hogy megbolondulunk" – mondja majd André Breton a szürrealista kiáltványban.

Vajon ki bolondult meg?

Az ifjú Goldschmidt követői közül egy William Empson nevű analitikus szerint Alice kalandjainak helyszíne az anyaméh, a Nyuszi üregébe az apa hatol be, és amit Lewis Carroll hipokrita módon könnyek tavának nevez, az a magzatvíz. Hogy eme állításokból milyen következtetést von

le, azt nem tudom, mert képtelen vagyok értelmezni. Egy másik pszichiáter, Paul Schilder kategorikus kijelentését azonban könnyen felfogtam. E szerint Alice pótpénisz vagy műpénisz! Ebből következik – mondja Schilder –, hogy a könyv nem adható gyerekek kezébe. Szegény, szegény kicsi Alice, miután számtalan disznólkodó férfi lélekbúvár ostromát sikeresen kiállja, és körbetáncolja az urakkal az ösztönök fortyogó katlanját, megjelenik három hölgy, mint három párka: az első azt állítja, hogy Alice orális agressziót követ el, amikor befalja a gombát, a második *Alice mint anima* című írásában kifejti, hogy amikor Alice fejére tétetik a királyi korona, tudat alatt Szűz Mária megkoronázása ismétlődik. A harmadik hölgy (az ő nevét érdemes megjegyezni), Laura E. Ciolkowski tudományos módszerekkel összehasonlítja a mesebeli Alice rémkalandjait *Frau Emmy von N.,* Freud 41 éves hisztériás paciensének rém-állatokkal telezsúfolt rémálmaival. Ciolkowski e komplikált műveletet azért végzi el, mert a középosztálybeli nők alkalmazkodási vagy nem-alkalmazkodási neurózisait vizsgálja. Istennek hála, Alice dicsteljesen kerül ki e műveletből.

„– Nem tudom, mit ért azon, hogy dicsőség – mondta Alice.

Humpty-Dumpty megvetően elmosolyodott.

– Hát persze, hogy nem érted, amíg én meg nem mondom. Úgy értettem: Ez aztán az elsöprő erejű érvelés, mi?

– De hát a dicsőség nem jelenti azt, hogy elsöprő erejű érvelés – ellenkezett Alice.

– Ha én használok egy szót – mondta Humpty-Dumpty megrovó hangsúllyal –, akkor az azt jelenti, amit én akarok, sem többet, sem kevesebbet! – Az a kérdés – hitetlenkedett Alice –, vajon engedelmeskednek-e a szavak.

– Az a kérdés – így Humpty-Dumpty –, ki az úr, és kész. (...) Mindegyiknek megvan a maga hangulata... különösen az igék, azok a legrátartibbak. A melléknevekkel azt csinál az ember, amit akar, az igékkel nem... de én féken tudom tartani az egész társaságot! Kitapogathatatlanság! Csak ennyit mondok."

„Az *Alice*-ban minden benne van – írja Claude Roy –, szemantika, metafizika, politika, morál, amoralitás, közgazdaság és költészet. (...) A logika beépül a nonszenszbe, és megfordítva, az állítás magával vonja az ellen-állítást. Dodgson logikáról és matematikáról szóló munkái tele vannak bolondozásokkal, fantasztikus képzelgéseiben viszont szillogisztikus gyakorlatok lapulnak".

Egy merész belemagyarázó szerint Lewis Carroll még Husserl 1887-ben publikált számelméleti munkáját is megelőzi: „– Tudsz összeadni? – kérdezte a Fehér Királynő. – Mennyi egy meg egy meg egy meg egy meg egy meg egy meg egy meg egy meg egy meg egy meg egy?

– Nem tudom – felelte Alice. – Nem tudtam követni."

Azt mondják, hogy ez a párbeszéd valami alapvető dolgot árul el a számok fenomenológiájáról és a számrendszerekről. *Tükörország* sakkjátszmája pedig – mondják – a dimenzionalitás tökéletes példája. Nagyszerű! De mi az a dimenzionalitás? Az olyan művek, amelyekben „minden benne van", végül is miről szólnak?

Miről szólnak az Alice-könyvek? Csak nem egy kislányról, aki álmában elindult egy nyuszi után?

És jött Joyce, és tizenhét évig írta a *Finnegans Wake*-et (Finnegan ébredését), ahogy mondani szokták poszt-carrolliánus angol nyelven, „minden idők legvakmerőbb művét” (Edmund Wilson), amely leleményeit tekintve állítólag nagyon sokat vesz kölcsön Do-do-dodgson úrtól, különösen annak húsz évig íródó *Sylvie és Bruno* című regényéből. Két csúcsteljesítmény, amelyeket azonban ‘az olvasók kevéssé értékelnek. A *Finnegans Wake* (némely esztéta szerint a huszadik század legjelentősebb irodalmi alkotása) egy dublini kocsmáros éjszakai álmának kaotikus zuhataga, tele rejtett, széttöredezett jelentéssel, kétértelműséggel és eltorzított jelképpel, személyes vonatkozással. Egy kizökkent világ, amelyet Joyce nem akar helyretolni. Lewis Carroll műve, miként ő maga definiálja, olyan regény, „amilyet még soha senki nem írt!”, két tündérgyerekről, cselszövésekről, jóról és rosszról és szerelemről egy mitologikus világban, amelyben egybemosódnak valóság és képzelet, nonszensz és bölcsesség, logika és nyelvi játékok és tudományos megsejtések térről és időről és súlytalanságról. Később irodalmárok jöttek, és az *Alice Tükörországban* és Hesse *A*

pusztai farkas című regénye között is távoli rokonságot fedeztek fel, a mágikus tükör miatt, amely a svájci író hősét egy másik dimenzióba vezeti át, identitását száz darabra töri, és felvillantja önnön létezése számtalan tünékeny lehetőségét; kábítószeres trip, mondta erre is boldogan a beat-nemzedék. És Borges is jött, imádta Lewis Carroll műveit, és a *Tükörország* egyik párbeszédét és ötletét felhasználva megírta *Körkörös romok* című csodálatos novelláját.

„És ha már nem álmodna rólad (ti. a Fekete Király Alice-ról), mit gondolsz, vajon hol lennél? (...) Sehol se lennél. Hiszen te csak álomkép vagy! Ha az a Király ott véletlenül felébredne, hipp-hopp, eltűnnél, mint a kámfor!"

És így tovább, és így tovább, még vannak kincsek, és még ma is jönnek kincsvadászok. A Cheshire Macska, azaz Dodgson szülőhelyéről való macska, amelyet Kosztolányi bravúrosan Fakutyának keresztelt át, tehát a Fakutya már eltűnt, legelőbb a farka hegye tűnt el, azután fokozatosan a többi, de amikor már sehol se volt, a vigyorgása még akkor is látszott.

8.

Megint harangzúgás, örömzene, üveggolyó és lépesméz; alig telt el három hónap a királyi esküvő óta, a trónörökös és ifjú felesége ellátogatnak Oxfordba, *dies mirabilis!* Forróság van, bár esik az eső. 1863. július 4.: különös véletlen, hogy ez a nap éppen annak az aranyló délutánnak az egyéves évfordulója, amikor az Alice-mese megszületett.

Persze a dékán háza a centrum. Mindig Liddelléknél történik minden, ami érdekes és fontos és pompás, a hercegi pár is náluk kvártélyozza be magát. Lewis Carroll bennfentes, segít a háziaknak a rendezkedésben, besompolyog a királyi lakosztályba, konstatálja, hogy egy gyönyörű albumot készítettek be a látogatók névkártyái számára, felajánlja, hogy megtölti az üres lapokat saját készítésű fotóival, aztán rohan a St. John parkba, ahol az előkelő családok nagyszabású jótékonysági akcióra készülődnek, a Liddell lányok már várják őt a sátrukban, segít nekik, pakol, árcédulákat írogat, vicces feliratokat készít, buzgólkodik.

Snitt.

Zuhog az eső, száz meg száz esernyő vonul a Christ Church felé, kísérik a trónörököst és hitvesét, akik fogaton érkeznek. Lewis Carroll egyik kollégája lakosztályának ablakából messzelátóval szemléli az eseményeket. A hatalmas udvaron, ponyvával védett vörös szőnyeg alatt várakozik a dékán, az' összes Liddell és az idősebb professzorok kara. A zenekar a himnuszt játssza, a királyi pár bevonul a vörös szőnyeg alá. A felséges vendégek megszemlélik az önkéntesek fegyverbemutatóját, Lewis Carroll, hogy jobban lásson, kirángat kollégája ablakából egy keresztlécet. Alexandra hercegnő belekarol Liddell úrba, a vendégek esernyőik védelme alatt szállásukra vonulnak, Lewis Carroll megint rohan, randevúja van Alice-szal és testvéreivel az udvaron a tavacska partján, sietnek vissza a sátorhoz.

Snitt.

Ő mondja el a többit: „A sátorban foglalatoskodtunk, amikor megérkezett a hercegi pár. A trónörökös elismerő megjegyzést tett a fotóimra. Meglepődtem, hogy tudja, ki vagyok. A gyerekek fehér cicákat árusítottak, Alice a hercegnőnek is kínált a portékájából, de ő hozzám fordult és

azt mondta, ‘ó, én már vásároltam egy cicuskát!’ Többet nem szólt. Nemsokára hivatalosan is kinyitott a bazár, és beözönlött a tömeg. Rhodának (a legkisebb Liddell gyereknek) egyszerre nyoma veszett. Alice és én mindenütt kerestük. Végre megláttam őt egy pult alatt kuporogva, kihalásztam, és kézen fogva vonszoltam a két gyereket végig a bazáron, úgy kellett magunkat átverekedni a tömegen. Egész délután a sátorban tevékenykedtem, sokáig én voltam a pénztáros. Otthon, a dékán aláírásával, díszes kártya várt: meghívó az esti bankettre.”

Aranykor. Már nem tart soká.

Másfél év múlva Lewis Carroll egy pamfletet tesz közzé, melyben kegyetlenül megtámadja Alice apját. A küzdelem immár állandó lesz közte és a dékán között, s a szó valódi értelmében utolsó leheletükig eltart, ugyanis a sors bizarr játéka folytán Liddell, aki 21 évvel idősebb, Lewis Carroll halála után négy nappal távozik az élők sorából. A konfliktust az ő reformjai robbantják ki: Lewis Carroll a kollégium némely ősi tradícióját védelmezi vele szemben, ám azért ez bonyolultabb, mert a kétféle állásfoglalásban

összevissza keverednek a színek és árnyalatok, ha tantervről, diákjogokról, sportról van szó, L. C. képviseli a progressziót, vallási, gazdasági és építészeti kérdésekben viszont a liberális-konzervatív Liddell tervez merész változtatásokat. Oxford majdnem olyan jelentős küzdőtér, mint a Parlament, a szelíd Dodgson élesre feni a kését. („Állt fergető eszmék körén, / S jött Szajkóhukk, nézése láng, / Nagy káka-törzsek erdején / Bugyborékolva ráng.") Lewis Carroll a pamfletet *Amerikai Telegrammok*nak kereszteli, a dékánt Lincolnnak, gazdasági vezetőjét Grant tábornoknak, és mindkettőjüket zsarnoknak nevezi. Ambivalens játék: Lewis Carrollt nem érdekli az amerikai polgárháború, fütyül okokra és okozatokra, de most helyi érdekekből viccet csinál a borzalomból, ráadásul a déliek hívének mondja magát!

A trónörökös pár tiszteletére rendezett bankett a díszteremben van, a lakoma pompás, a zene túl hangos, Lewis Carroll a kollégáival ül, a Liddell gyerekek a főasztalnál kapnak helyet, később átülnek az ő asztalához. A két régi ismerős, Duckworth és Southey is csatlakozik, szópókert játszanak, matematikai játékokat: amennyiben 6 macska 6

perc alatt 6 halat öl meg, hány macska öl meg 50 perc alatt 100 halat? „Holnap Alice meg én hangversenyre megyünk, Duck is énekel. Holnapután a Sanger's cirkusz, három Liddellt viszek magammal, vasárnap Dickens-felolvasása, Alice velem jön. Nagyszerű, örömteli napok! De vajon szabad-e tiszta szívvel örülnöm?"

Időeltolódás.

Gettysburgben ekkor késő délután van. A két napja tartó szörnyű mészárlás „ezen az örömteli napon" az északiak győzelmével ér véget. Ott is borús az ég. „Nehéz eső esett, a szokásos csata utáni eső – írja feleségének George E. Pickett őrnagy, másnap, 1863. július 5-én. – Az emberek az épületek eresze alatt feküdtek, a víz patakokban folyt rájuk. Állítólag több ezren sebesültek meg. Megkerestem az enyémeket, a fiúkat, akik bíztak bennem és vakon követtek! Legtöbbjük meghalt vagy megsebesült, őket a frontvonal mögé szállították különféle farmokra. A hátország, a házak, istállók, padlások jajgatással és kínnal teltek meg. A körülmények rettenetesek: a műtőasztalok kinn a szabadban, az asztalok fölött kifeszített ponyvák, a sebészek körül

vértenger, levágott lábak és karok... látod, nem tudok ma neked szerelmes levelet írni, az özvegyekre és az árvákra gondolok, és rettenetesen nehéz a szívem, pedig győztünk!"

Ez már modern világ: nemcsak a krónikások és levélírók beszélik el, hogy mi történik, a csatákról már fotók is tanúskodnak. Dodgson távoli, amerikai kollégája, egy megszállott fényképész, Matthew Brady a négy égtáj felé küldi fotografálni vagy húsz emberét. Azon a napon, július 4-én, a gettysburgi csatát a 23 éves Timothy O'Sullivan örökíti meg. Nézem leghíresebb képét, amely olyan emblematikus, mint hetvenhárom év múlva Robert Capa elbukó spanyol katonája; végtelen kopár mezőt látok, nagy totált, előtérben négy halott katonát, távolabb még sok másikat, a holttestek egyre kisebbnek látszanak, a kép azt sugallja, hogy a Föld telis-tele van halott katonákkal, a képaláírás is erre vall: *Arat a halál, Gettysburg*, 1863. július 4. A képek sok újságban megjelennek, valódi „amerikai telegramok", Oxfordban is láthatók, de látja-e vajon az *Alice* írója?

Szegény, szegény Dodgson: neheztelek rá, amiért nem figyel igazán az amerikai polgárháborúra, nobody is perfect!

Néhány évvel előbb a krími háborút élénk figyelemmel kísérte, ujjongott, amikor az oroszok kapituláltak, felutazott Londonba megtekinteni Roger Fenton háborús fotóit, és verset írt Florence Nightingale-hez, a sebesültekért végzett munkáját dicsőítette.

Most hallgat.

A belpolitika annál jobban érdekli, néha ellátogat a Parlamentbe, véleményét olykor a sajtóban is közzéteszi. Legdühödtebben 1885-ben nyilvánul meg, amikor egy volt oxfordi kollégájának a felesége, Josephine Butler (Leopold herceg szerint Anglia legszebb asszonya) nagy vihart kavar a *Pall Mall Gazette*-ben megjelenő tényfeltáró cikksorozatával. A Butler-házaspár már az amerikai polgárháború idején is rosszpontokat szerzett magának Oxfordban azzal, hogy Lincoln és az Unió mellett kötelezte el magát. Ezúttal Josephine a fehér rabszolga-kereskedelmet, kiskorú lányok prostitúcióba kényszerítését leplezi le. Részletesen leírja, hogyan altatják el kámforral, és hogyan defloreálják kínzóik a kislányokat, és ismerteti egy kéményseprő tizenhárom éves lányának esetét, akit apja 5 fontért adott el egy bordélyháznak. Lewis Carroll mélységesen felháborodik,

álláspontja azonban sajátos. Szerinte a prostitúció számos részletének nyílt feltárása sérti a közmorált, és felbolygatja fiatal fiúk és férfiak ezreinek lelki nyugalmát. Ezért nyílt levélben szólítja fel jó ismerősét, az akkori miniszterelnököt, Lord Salisburyt, haladéktalanul vonja felelősségre az újságot! 52 éves korában, Charles Lutwidge Dodgson, oxfordi matematikatanár és lelkész, alias Lewis Carroll, az *Alice*-könyvek híres írója, zsebében egy notesszel, amelybe berótta több száz kislány-barátnőjének nevét, egy tudós úr, akinek talán soha nem volt dolga nővel, amikor kiskorú lányok ellen elkövetett aljas bűnökről olvas, a közerkölcs védelmében az újság ellen követel szankciókat! Angolszász furcsaság.

Az 1863-as nyár végén Alice és Edith azzal az ötlettel áll elő, hogy rendezzenek pikniket Nunehamban. A dékán és felesége is részt vesznek a mulatságban, összesen tízen vannak, két csónakkal indulnak útnak. Vízparti lakoma, nagy délután. A felnőttek lovas kocsin mennek haza, Lewis Carroll, Alice, Lorina és Edith gyalog ballagnak le a vasútállomáshoz, útközben elered az eső, egy romkastélyban

keresnek menedéket, kísértetesdit játszanak, utolsó percben érik el a vonatot. A harangtorony a százegyediket kondulja, mire hazaérnek. „Nagyszerű kirándulás, fantasztikus befejezés! Dies mirabilis." Fantasztikus. A három kislány és ő, sem Miss Prickett, sem más felnőtt, csak a vonat robogása, a felelősség, a bizalom, a szerep: idősebb báty? Unokafivér? Vőlegény jelölt? A csúcspont.

És vége.

Alice és Liddellék neve többé nem szerepel a naplóban. Ősz van, a fordulatról nincs feljegyzés, csak hiányzó lapok, a gondos utódok ez esetben is cenzúrázták a füzeteket. Karácsony táján azonban egy furcsa mondat olvasható a naplóban: „Mrs Liddell is ott volt a színházban a gyerekekkel. De én távol tartottam magam tőlük, mint mindig az elmúlt időszakban."

Felszólították, hogy tartsa távol magát? Ő döntött így, mert megbántódott valamin? Netán Mrs Liddell pánikba esett, arra gondolt, hogy Dodgson egy szép nap megkéri majd Alice kezét? A kiváló biográfus, Morton N. Cohen ezzel a lehetőséggel is eljátszik, miért is ne, akkoriban húszévnyi korkülönbség banális dolog volt, és sokan jegyeztek el

gyereklányokat. De Lewis Carroll érzelmei vajon banálisak voltak-e? Nem a múlékonyt, az elérhetetlent (a sznárkot) hajszolta-e kezdettől? A *Tükörországban* mintha kifejtené az álláspontját: „Nem bánta, hogy a tavirózsák máris hervadni kezdenek, illatuk, pompájuk odavész, mihelyt letépi őket. Még a valódi tavirózsák is csak rövid ideig élnek, ezek pedig – álomrózsák lévén – szinte semmivé váltak a lába előtt."

1930-ban egy Florence Becker Lennon nevű írónő a szakítás okairól faggatja a legidősebb Liddell lányt, Lorinát, aki levélben számol be Alice-nak a beszélgetésről. „Én csak annyit mondtam, hogy Mr Dodgson túlságosan szeretetteljesen bánt veled, és amikor nagyobb lettél, anya ezt szóvá tette; és ő megbántódott, és többé nem jött el hozzánk. De hogy anya azt kifogásolta volna, hogy Mr Dodgson túl gyakran vesz téged az ölébe... ez a pletyka nem tőlem származik..." Arról semmi információ, hogy ők, a gyerekek, hogyan reagáltak Mr Dodgson hirtelen elmaradására. A jelek szerint belenyugodtak. Különös hálátlanság, de a viktoriánus szülő–gyerek viszony, a tekintélyelvűség is különös. Szép elégtétel, hogy egy életnyi rideg közöny után a nyolcvanéves Alice

visszaemlékezéseiben mégiscsak feldereng az aranyló délutánok ragyogása.

9.

„A gyerekek néha valósággal rémületbe ejtenek! – írja Lewis Carroll egyik felnőtt barátnőjének. – Nem vagyok mindenevő, mint egy sertés! Összegyűjtök és kiválasztok!" És listát készít 107 kislányról, akiket le fog fényképezni.

Fotók, listák, kislányok, Alice után a világ.

Egy nyárvégi kimutatás a hetvenes évek közepéről: „Ezen a nyáron, eastbourne-i nyaralómban, nagyobb számban látogattak meg gyerekbarátaim, mint az előző években. Vendégem volt: Wendy, Minnie, Louise, Edith, Annie, Lucy, Dymes, Margie, Ruth, Dora, Helen, Maud, Corine, Dora B., Edith M., Violet, Mabel, Rose, a Hull lányok, Evelyne, Jessie, Bell, Grace, Maud, Nellie, Agnes, Cracilla." Hétvégére, teára, vacsorára, kíséret nélkül, ha mód van rá. „Feltétlenül szükséges, hogy harmadik személy is jelen legyen az ebédnél? Annyival kedvesebb egy *tête à tête...*" – írja az egyik barátnője mamájának. Londoni kiruccanásaira is rendszeresen visz magával egy-két kislányt, és e nagy

gonddal előkészített színház- és múzeumlátogatások alkalmából azt is megszervezi, hogy kicsiny útitársnőinek ismerős londoni családok, lehetőleg arisztokraták adjanak ebédet, vacsorát, szállást. Ha éppen nincsen kéznél egy vagy több *young lady*, iskolákat környékez meg, előadásokat tart lányosztályokban, vonaton ismerkedik, kifogástalan erkölcsű cukrosbácsi, egész kollekció trükkös játékot cipel, hogy felhívja magára a figyelmet, és ha a barátság megköttetett, rendszerint levélben kérdezi az édesanyától, hogy az ifjú hölgy puszilgatható-e? (is she kissable?) Barátnőit elragadó levelekkel és ajándékokkal halmozza el, megjegyzi a születésnapjukat, az ajtófélfán megjelöli, ahogy nőnek, tanítgatja, műveli őket – hogy bírja? Mert közben rengeteget dolgozik. *Eukleidész és modern riválisai* címen jelentős műve jelenik meg, könyvet ír a szimbolikus logikáról, írja a *Sylvie és Brunó*t és cikkeket és verseket, intenzíven részt vesz az egyetemi élet politikai csatározásaiban, szegény, szegény Dodgson, keményen küzd a magány ellen, szeretetért.

Ötvenéves kora körül egyik napról a másikra mégis abbahagyja a fényképezést. A drámai elhatározást hosszú korszak előzi meg, tizenhárom év, amely alatt, az abszolút természetesség nevében, egyre jobban elhatalmasodó szenvedéllyel fotózgat meztelen kislányokat. *Sans habillement* – ruha nélkül, írja előkelően a naplójába. „*Sans habillement* a kislányok ártatlan öntudatlansága olyan áhítatot ébreszt, mint a szentségek. Az embernek imádkozni volna kedve" – írja az egyik érintett anyának, Mrs Hendersonnak, akinek semmi kifogása az ilyenfajta áhítat ellen. Szentségimádás, művészet. „Talán említettem már, milyen elragadó látványt nyújtanak a gyerekek, mezítláb szaladgálva a parton. De ezt nem azért mondom, mert Annie-t is így szeretném fényképezni! Ő-még nem szokott eléggé hozzám, nem hiszem, hogy fesztelenül viselkedne. Azok a gyerekek, akik régóta ismernek, egészen természetesek a társaságomban, és ha édesanyjuk beleegyezik, probléma nélkül fényképezhetem őket bármilyen elfogadható neglizsében vagy akár anélkül is, ami egyébként a neglizsé legelfogadhatóbb formája. Ez a legszebb a gyerekkorban: a tökéletes egyszerűség! Annie,

úgy sejtem, másfajta gyerek." Óvatos szavak: Lewis Carroll pontosan tudja, hogy Annie milyenfajta gyerek. Kései tanúként Annie lánya majd elmeséli, hogy a mamája és a nagynénje pompás mulatságot eszeltek ki öt-hatéves korukban, amikor meghallották, hogy Dodgson úr meztelenül szeretné fényképezni őket: bebújtak az asztal alá, a padlóig érő terítő fedezékében ledobták magukról a ruháikat, aztán hopp, előugrottak, és vígan ugrándoztak pucéran a szobákban. Tizenhárom év alatt sok kislány ugrándozott így, anyja felügyelete mellett, vagy anélkül, de mindig szülői engedéllyel. A képekből csak az érintett családok kapnak, a másolatokat közös megegyezéssel megsemmisítik, a nimfácskák biztonsága szavatolva, minden *comme il faut*, ez az álszent, talpig nehéz leplekbe burkolózott társadalom meglepő könnyedséggel egyezteti össze illemkódexét és Lewis Carroll mániáit, mások is rajzolnak vagy fotóznak meztelen gyerek-angyalkákat, ez összefügg a gyermekkor ártatlanságáról vallott viktoriánus nézetekkel. Néha Lewis Carroll egyik felnőtt barátnője, egy kitűnő rajzolónő, Dorothy Thompson asszisztál a szeánszokon. Levelezésük abszurd: éveken át úgy tárgyalnak

a pucéran fotózható kislányokról, mintha dísztárgyakat importálnának. A 20. század harmincas éveiben Goldschmidt talán bíróság elé juttatta volna az eltévelyedett lelkészt és partnernőjét, talán mi is így vélekednénk, de akkor és ott legfeljebb néhány gonosz lélek suttogott a hátuk mögött. Mégis, 1880 körül mintha Lewis Carrollt valami megrémítené. Miféle örvénytől ijedt meg? Naplója és levelei csak formális magyarázat-mozaikokkal szolgálnak. Ezek szerint nincs kedve áttérni a fényképezés új technikáira, a száraz-lemezhasználatra, mert az művészileg értéktelenebb, romlik az egészsége, nemsokára 50 éves lesz, könyveket akar írni, logikával, erkölccsel, vallással, élettel-halállal akar foglalkozni, a fényképezőgépet soha többé nem veszi a kezébe. A Dorothy Thompsonnal való közös szeánszoknak azonban nem vet véget. Ő is rajzol. Londonban is tanulmányozza a *natura* utáni rajzolást. „Vagy másfél órát töltöttem Miss Thompsonnal és kicsi modelljével, egy 13 éves szép és csinos kislánnyal, aki *sans habillement* volt. Csináltam róla egy egész jó vázlatot: a szófán hevert, álmosan nyújtózkodva. Kellemes nap, fehér kővel jelölöm!" Ezt néhány héttel a halála előtt, 66 éves korában írja.

„‘Oly vén vagy, apó’ – szólt a fiatal – / ‘Látom színezüst hajadat, / De fejed tetején állsz folytonosan: / Nem szégyelled magadat?” – az első *Alice* könyvben gúnyolja így saját magát, pedig csak harminchárom éves akkor. A zöld bőrbe kötött dedikált példányt 1864 karácsonyán ajándékozza Alice Liddellnek. A könyv a *Water-babies* (Vízibabák) írójának, Charles Kingsley-nek kezébe kerül, ő beszéli rá a szerzőt a publikálásra, eddig erre nem gondolt, művét kizárólag Alice-nak szánta. Addigra rendeződik viszonya a dékán családjával, udvarias, formális kapcsolattá alakul át, és már ilyen is marad mindvégig. A naplóban csak futólag fordul elő a nevük, személyes kommentárok nélkül. Egy 1871. május 4-i bejegyzés azonban többet is elárul: „Alice születésnapja. Emlékezetes nap. Mert Alice Liddell hozzátartozik az életemhez.” És az egy évvel később megjelenő *Tükörország*hoz írott kísérő versben: „Csak ő jár mindig velem / Alice, titkos téreken / hol nem látja földi szem.”

Ebben a második könyvben búcsúzik el tőle, úgy-ahogy.

Amennyiben igaz, hogy az egyik sakkfigurát, az öreg, magányos fehér huszárt önmagáról mintázta. A fehér huszár különös személyiség és nem is igazán huszár, magyarul futónak is nevezik, angolul White Knight-nak, azaz Fehér Lovagnak, ez szebben hangzik, az embernek Don Ouijote jut eszébe.

„Miután a Fehér Lovag eldalolta a balladát, kezébe vette a kantárszárat, és lovát visszafordította.

– Most már csak pár méter van hátra – mondta –, lefelé a domboldalon, aztán át azon a kis patakon, és királynő leszel. De ugye azt még megvárod. amíg befordulok ott az ösvényen? – kérdezte, mikor Alice sóvár pillantással a patak felé fordult. – Nem tart soká. Te csak állj itt, és integess a zsebkendőddel, amíg el nem tűnök a kanyarban. Tudod, az erőt adna nekem."

És a Fehér Lovag lassan belovagol az erdőbe, lovaglás közben le-lefordul a lováról, a fejére pottyan, újra nyeregbe száll, távolodik, távolodik. Alice a zsebkendőjével integet, amíg ló és lovasa egészen kicsi pont nem lesznek.

The end. Dodgson a mozgóképet is feltalálta.

A versidézetek fordítói:

Lewis Carroll: *A Sznárkvadászat* – Mann Lajos

Lewis Carroll: *Szajkóhukky* – Weöres Sándor

Lewis Carroll: *Alice Csodaországban* – Kosztolányi Dezső

Lewis Carroll: *Alice Tükörországban* – Révbíró Tamás – Tótfalusi István

Lewis Carroll: *Vilmos apó* – Weöres Sándor

Sir Philip Sidney: *Az álmatlan szerető* – Szabó Lőrinc

Algernon Charles Swinburne: *Egy nap meg egy éj* – Szabó Lőrinc

Algernon Charles Swinburne: *Terhek balladája* – Somlyó György

Algernon Charles Swinburne: *Árny, csönd és tenger* – Babits Mihály

Robert Browning: *Az elvesztett kedves* – Tóth Árpád

NIZSINSZKIJ FÜZETEI

„És legyen elveszett minden olyan napunk,
amelyen legalább egyszer nem táncoltunk...”
(Nietzsche)

A NAPLÓ

1919. január. A béketárgyalások akadoznak. Vaclav Nizsinszkij ekkor Svájcban él családjával. Már több mint egy éve nem táncol nyilvánosság előtt, aggódva figyeli a világhelyzetet, közbe akar avatkozni, meggyőződése, hogy ő fogja megoldani az európai béke ügyét. Wilsont támogatja, szereti, mert Wilson a *politika istene.* Clemenceau-ban nem lehet megbízni, olyan, mint egy gyerek, akit a nevelőnője – Anglia – rosszra tanít. Nizsinszkij Párizsba készül, hogy észhez térítse és bátorítsa Clemenceau-t, legyen férfi, ne ijedjen meg, majd ha Lloyd George rálő! *„Lloyd George förtelmes ember. Gyagilev is förtelmes ember: Sasok. Nem engedik élni a kismadarakat. Tudom, hogy Lloyd George és Gyagilev kísérletei csődöt mondanak... Az angolok félnek tőlem, és utánam is gyilkosokat küldenek Svájcba... Börtönbe akarnak zárni egész*

életemre... Megsebezhetnek, de megölni nem tudnak. Én Isten vagyok, és megmondom nekik az igazat. Minden, amit írok, nélkülözhetetlen doktrína az emberiség számára...”

Nizsinszkij naplójából idézek.

„Csak énvelem kezdődik a Földön a nagypolitika... Épp feljegyzést készítek az európai udvarok számára egy németellenes liga létrehozása érdekében. Vasingbe akarom szorítani a ‘Birodalmat’ és kétségbeesés-háborúra akarom provokálni. Nem szabad a kezem mindaddig, míg meg nem kaparintom az ifjú császárt, tartozékaival együtt.”

Ezt Nietzsche írja, 1888-ban. A nagyság delíriuma.

Fönn, a jeges csúcsokon a szellemóriás, lenn, a cirkusz porondján a félbarbárnak mondott orosz táncos, és ugyanazt a nótát fújják?

„A másvilágon nincs fény, ezért félek a másvilágtól. Fényt akarok, másfélét, szeretem, ha villognak a csillagok, a csillag fénye élet, ha nem villog, az halál.” Ez Nizsinszkij.

„Magaslati levegő, jég és rémisztő magány.” Ez Nietzsche.

Különös kapcsolatot érzek kettőjük között. A származás? *„Lengyel nemes vagyok, pur sang...”* Nietzsche szeretné lengyelnek hinni magát, Nizsinszkij azonban nem büszke

arra, hogy lengyelek a szülei, nem szereti a lengyelek képmutatását, és bosszantja, hogy *Paderewski összepaktált Lloyd George-dzsal.* Itt rejtélyesebb rokonságról van szó. A hely szelleme hatna rájuk? Mert a helyszín, magányuk *valóságos* kerete azonos: a svájci Alpok, ötezer méter magas havasok. Felső-Engadin környéke, a fenyvesek, az Inn folyó csodálatos völgye... Mindketten hosszú, magányos sétákat tesznek odafönn a hegyekben, Nietzsche végső szellemi futása többé-kevésbé utolsó, Sils-Mariában eltöltött nyarán kezdődik el, alig néhány kilométerre Sankt Moritz-Dorftól, ahol harminc évvel később Nizsinszkij naplót ír. A Nietzsche-téma feltűnően izgatja. Elolvassa az *Ecce Homo*t, és ellátogat Sils-Mariába, a Nietzsche-házba: *„Isten nem szereti Darwin és Nietzsche filozófiáját... Hogy az ember a majomtól származik, azt nem Nietzsche mondta, hanem Darwin. Ma reggel megkérdeztem a feleségemtől, mert szánalmat éreztem Nietzsche iránt. Az emberek azt hiszik, hogy elveszítem a fejem... Nietzsche volt az, aki elveszítette a fejét, mert gondolkodott, én nem gondolkodom, ezért nem fogom elveszíteni a fejem... Szeretem Nietzschét."* A végkifejlet szempontjából mindegy, hogy Nietzsche a szifilisz okozta paralízisben szenvedett-e, vagy –

miként Jaspers feltételezi – betegségének kiváltója a skizofrénia és paralízis kombinációja volt... Így is, úgy is: *éj honol...*

Nizsinszkij valószínűleg 1919. január 19-én fog bele a naplójába. Ezt a három teleírt iskolai füzetet (és egy negyediket, amelyben versek és levélfogalmazványok vannak) teljes terjedelmében, hiteles szöveggel és szerkezettel csak 1995-ben adják ki először, Párizsban. Ami addig különféle nyelveken, így magyarul is megjelent, az alaposan megcsonkított, cenzúrázott kiadás volt. Nizsinszkij felesége, Pulszky Romola átszerkesztette, finomította, összesen 30 000 szóval megrövidítette, de még ebben a formájában is megrendítő olvasmány maradt, amely több művészt és írót inspirált. (Henry Miller *A maroussi kolosszus* című művében ahhoz a néhány könyvhöz sorolja, amelyet mindenhova magával hurcol.) A naplóban csak egy dátum van, a második füzet végén, egyébként semmi sem jelzi az időt, bekezdéseket sem találni. A szöveg koncentrikus körökben terjeszkedik, hogy mi mikor történt, arról az olvasónak csak feltevései lehetnek, az anyagot különféle

kronológiák szerint lehet rendezni. A január 19-i dátum azonban több dokumentum alapján valószínűsíthető. Nizsinszkij ezen a napon mutatja be közönség előtt új műsorát. Ha drámát írnék, ez az esemény az első felvonás fináléja volna.

De előbb még néhány szót egy mellékszereplőről. Tekintsük úgy, mint a balsors hírnökét. Foglalkozása fűtő, életkora negyven körül van, a nevét nem tudom – mivel svájci ember, elnevezem Wilhelmnek. Sils-Mariában született. Gyerek még, amikor egy nyáron abban a megtiszteltetésben van része, hogy szemtől szemben láthatja Nietzschét. Persze akkor még fogalma sincs arról, hogy kit lát, de némi borravalóért lelkesen cipeli a nagy bajszos német úr hátizsákját, amikor az felkapaszkodik a hegyekbe. Így megy ez sok nyáron át, a bajszos *örökké visszatér*... Néha elbeszélget Wilhelmmel az időjárásról, a hegyekről, falubeli eseményekről, vannak napok, amikor nagyokat nevetnek együtt... Wilhelm csak az utolsó korszakban, amikor Nietzsche elméje már elborul, csak akkor értesül róla, hogy valójában kit segített abban, hogy a

hegyek között fenséges műveknek adjon életet! *„Lám, itt az Engadinban van Zarathustrám szülőotthona. Nemrég megtaláltam a belefoglalt gondolatok első vázlatát, ez áll az alján: '1881 augusztus elején, Sils-Mariában, 5000 láb magasságban a tenger fölött és még sokkal magasabban minden emberi dolog fölött'…"* (Nietzsche levele Peter Gasthoz). Wilhelm felnő, ugyanolyan bajuszt növeszt, mint amilyen Nietzschének volt, jön a huszadik század, jön a háború, Wilhelm mint alkalmi fűtő keresi a kenyerét, de hozzájárulása a filozófiatörténethez mintha egész életében dicsfénnyel övezné a fejét. És '18-ban elszegődik állandó fűtőnek Sankt Moritz-Dorfba, a dombtetőn álló *Guardamunt* villába, amelyet Nizsinszkijék bérelnek. Wilhelm nem érti, amit az úr azon a mulatságos olasz-francia-német keveréknyelven mond, de örül, hogy új gazdája derék, egyszerű embernek látszik. „A balett istene?" – Wilhelm fütyül a balettra. Néha részeg, olyankor Nietzschéről mesél, és elfelejt befűteni. Gazdái nem rúgják ki, a fiatal úr Tolsztoj tanítását követi: szereti az embereket. Wilhelm Tolsztojra is fütyül. Ha nem részeg, hallgatagon végzi munkáját, és amikor ráér, óriási bajszát

pödörve álldogál a kapu előtt, mintha várna valamire. Mire vár?

AZ ELSŐ FÜZET (január)

Vaclav Nizsinszkij akkor már vagy másfél éve nem táncol nyilvánosság előtt. Pihenni jön Sankt Moritz-Dorfba. Mögötte van egy halálosan fárasztó, hónapokig tartó amerikai és dél-amerikai turné, fellépések New Yorkban, Madridban. Anyjától és húgától elszakítja a háború, ők Oroszországban maradtak. Ez nemcsak érzelmi megrázkódtatás, húga is az Orosz Balett tagja volt, Nizsinszkij partnere. Nizsinszkij mögött van a budapesti internálás nyomasztó élménye, amit a háború első két évében kell elszenvednie anyósa, Márkus Emília házában (erről még szó lesz), mögötte van egy balul sikerült londoni szerződés *saját* társulattal, a váratlan házasságkötés Pulszky Romolával, akit alig ismer, amikor feleségül vesz, a szakítás Gyagilevvel, a kiűzetés az Orosz Balett paradicsomából, az elhidegülés Gyagilevtől, első önálló koreográfiájának botránya és sikere, osztozás a társulat többéves párizsi

sikerében, saját diadala, a barátság Gyagilevvel, az együttélés Gyagilevvel, Gyagilev hatása, mágiája, segítsége, zsarnoksága, a debütálás boldogsága, egy herceg – Lvov – pártfogása, betegségek, a cári balettiskola rettentő szigora és alig teljesíthető követelményei, apja hűtlensége, szülei válása, anyja boldogtalansága, a szegénység, Szentpétervár szépsége és hiánya, a gyerekkor első néhány évének felhőtlen boldogsága, amikor még mind együtt voltak, anyja, apja és a három Nizsinszkij gyerek: Bronia, Vaclav és Sztaniszlav, az ő két évvel idősebb bátyja... Igen, már Sztaniszlav is *mögötte* van: tavaly halt meg egy szentpétervári elmegyógyintézetben, ahol életének nagyobbik felét töltötte. Családi hajlam? Bleuler egyik vizsgálata szerint 818 skizofrén beteg testvére közül 57 szenved biztosan ugyanebben a betegségben, ő pedig *valószínűleg*. A Nizsinszkij családban egyetlen dolog öröklődik csak biztosan: a tánctehetség, a balett. Sztaniszlav kórképe bizonytalan, Lehet, hogy egy régi baleset okozta a bajt (Moszkvában vagyunk, 1890-ben, egy kora nyári estén. A szülők, kedves fiatal pár – mindketten kiváló balett-táncosok –, vendégeket hívnak vacsorára. A szomszéd

szobában a két kisfiú: a két és fél éves Sztaniszlav és néhány hónapos öccse: Vaclav. Dajkájuk kimegy, hogy elkészítse a kisbaba fürdőjét. Az utcáról hívogató zene hallatszik, katonazenekar vonul el a ház előtt. Sztaszik odahúz egy széket a nyitott ablakhoz, felmászik, kinéz, megbillen, kiesik, három emeletet zuhan le az utcára. Túléli, ép marad, táncol. Hirtelen zavarodik meg, úgy tízéves kora körül. – A fejsérülés... – mondják.) És ő, Vaclav Nizsinszkij 29 éves balett-táncos, ő honnan zuhant le és miért?

„Egy szakadék elé jutottam, beleeshetek, de nem félek, hogy beleesem, ezért nem fogok beleesni...” Séta közben *Isten egy szakadék felé irányította,* zavaros sztori, próbatételről van benne szó és megkísértésről... A végén belecsúszott abba a szakadékba, de egy fa ágai megtartották. *„Isten azt mondta, lezuhanok, ha egy ágat is eleresztek. Eleresztettem egy ágat és nem zuhantam le. Isten így szólt hozzám: 'Menj haza, és mondd meg a feleségednek, hogy őrült vagy!'...”*

A színpad, ahol 1919. január 19-én Nizsinszkij utoljára lép fel a nyilvánosság előtt, egy előkelő Sankt Moritz-i hotel, a

Suvretta szálló szalonja. Vagy kétszázan gyűlnek össze, turisták, falubeliek, emigráns orosz arisztokraták, újgazdagok. Ősbemutató lesz, írott műsor nincs, a zongorista nem is tudja, milyen kottákat hozzon. Nizsinszkij ideges. Otthon, ebéd után a *többiek nevetnek valamin...* ez zavarja. Mániákusan figyeli a többieket, azok meg őt figyelik, *„fix tekintetet érzek a hátam mögött, macska vagyok...”* Szenved, mert Romola rejtélyes telefonokat bonyolít le Fränkel doktorral... Nizsinszkij azt szeretné, ha a háziorvosuk, Fränkel eltakarodna a pokolba, és azt is szeretné, ha az orvos szeretné és becsülné őt. *„A feleségem Istennek hiszi Fränkel doktort. Az Isten én vagyok.”* Fränkel bele akar nézni az agyába? Verset ír az orvoshoz, a vers röntgenfelvétel az agyról, íme lásd, ez és ez vagyok! (Az előző, cenzúrázott kiadásban Fränkelről *egyáltalán nincs szó,* mintha soha nem is létezett volna, és Romola emlékirataiban egyszer sem szerepel a neve, vajon miért? Vaclav levelet ír a feleségének: *„Romuskának! Szeretnék veled sétálni, de neked nem kell a séta...”* Mint a Storm-vers: „aludni szeretnék, de neked kell a tánc”... Kinek kell itt a tánc? Romolához is verseket ír, hosszú őrületeket – *„azt mondom neked, hogy szeretlek, szeretlek, téged,*

téged, ...azt akarom mondani neked, hogy szeretlek, szeretlek, azt akarom mondani neked, hogy szeretlek, szeretlek, én a szeretet vagyok, és te a szeretet vagy, mi vagyunk a szeretet, és ti e szeretetben vagytok...", nincs vége, nincs eleje... Semmi kétség: szereti Romolát, szerelemmel szereti, rettegéssel szereti. Fél attól, hogy elveszíti, és tudja, hogy ő maga már elveszett. *„Én vagyok Nizsinszkij. Nizsinszkij, az én vagyok... Nem akarom, hogy bántsák Nizsinszkijt, ezért meg fogom védeni. Féltem őt, mert félti önmagát."*

A Suvretta szalonjában felfokozott várakozás. Ha színpadon nem látták is, általában tudják, hogy ez a rejtélyes orosz úgy röppen fel a magasba, mintha madár volna. Talán láttak már róla néhány színpadi fotót, festői jelmezekben, vagy rajzokat, melyeket Cocteau készített. A szerencsések, akik ma itt vannak, tudják, hogy rendkívüli élmény vár rájuk.

Komor hangulatban érkezik, „szinte fenyegetően" – írja könyvében férjéről Romola. Más, mint a sztárfotókon: prémgalléros sötét kabát van rajta, orosz sapka, semmi párizsias elegancia. Nem néz senkire, eltűnik az öltözőben.

Gyakorlótrikóban jön elő. A zongorista megkérdi, mit kell játszania. Nem válaszol. A publikum felé fordul, közli, hogy be fogja mutatni, hogyan élnek, alkotnak, szenvednek a művészek. De egyelőre nem mutat be semmit, felkap egy széket és leül.

Nem mozdul. Nem szól. Az emberek megbabonázva nézik: hiúzszemek, sápadt arc. Az idő múlik. Eltelik tíz perc. Eltelik húsz perc. Fél óra. Templomi csönd. Mai olvasónak mintha ismerős volna ez a helyzet. Adrian Leverkühn ül így, *„...kezét összekulcsolva, fejét félrehajtva... maga elé tekintve..."* – a közönség, amelyet ő hívott össze, feszülten várja, hogy bemutassa új, legfontosabb művét.

A Suvrettában a zongorista nem bírja tovább. Leüti a „Szilfidek" első néhány taktusát. Vaclav nem reagál. Romola kétségbeesetten kéri, kezdjen bele. Vaclav goromba. Végül mégis belefog. Akkor már kosztüm van rajta. A kosztüm létezik, megtekinthető a Nizsinszkij Alapítvány jelmezei között, az Arizona állambeli Phoenixben: fehér selyemtunika fekete zsinórokkal. Táncol a fehér tunikában. *„Rémisztő dolgokat táncoltam el. Féltek tőlem, azt hitték, meg akarom őket ölni. Senkit sem akartam megölni, mindenkit*

szerettem, de engem nem szeretett senki, és ez felizgatott. Ideges voltam, és az idegességemet átvittem a közönségre. Nem szerettek engem, el akartak menni.” Nizsinszkij eltáncolja a háborút, szemtanúk azt mondják, hogy szinte „lebeg a holttesteken”, megeleveníti az egész szenvedő és borzalmaktól sújtott emberiséget, a háború minden démonikus erejét. Ennél a táncnál már nincsenek lekottázható szabályok, már nem az Orosz Balett hagyományaira épül, nem az avantgard új nyelvét beszéli, nem Stravinsky, Debussy vagy Satie írt hozzá zenét. *„A Gonosz már itt van, szenvedünk Tőle!”* – írja Nietzsche. Vaclav eltáncolja a Gonoszt, a szenvedést, vadul forog a térben, magával sodorja a közönséget az iszonyatba, a romlásba. Itt és most valami alapvetően megváltozik! Nizsinszkij *visszavonja* magát a táncot, minden táncot, amivel életében a közönséget megajándékozta. *„Mikor beszálltam a kocsiba, megmondtam a feleségemnek, hogy ma házasságot kötöttem Istennel!”* – írja be aznap a naplóba. És 25 évvel később a regényben, amelyet Th. Mann néha „Nietzsche-regénynek” nevez, az utolsó fejezetben Leverkühn – aki *visszavonta* a kilencedik szimfóniát – bevallja az

egybegyűlteknek, hogy huszonegy éves kora óta a *Sátánnal házas...*

Egyértelmű, hogy az írót Nizsinszkij sorsa soha nem foglalkoztatta. Leveleiben, naplójában vagy „regénye regényében" soha nem említi a nevét. Mégis elgondolkoztató, hogy Mannék a harmincas években többször is a *tett helyszínén,* a Suvretta Hotelban pihentek, valószínűleg hallották az odavalósiak elbeszéléseit a helyi legendákról, és Felső-Engadin környékéről az volt a véleményük, hogy a „világ legszebb, leglelkesítőbb vidéke". Vajon nem elegendő ok ez annak feltételezésére, hogy a Nizsinszkij-dráma rejtélyes módon valahogy mégis ott van – ahogy az író nevezi – azok között a „szellemi és polgári valóságtöredékek" között, amelyekből regénye „sajátságos montázs-technikáját" felépítette?

Nizsinszkij franciául mondja Romolának, hogy ma házasságot kötött Istennel. *Mariage avec Dieu.* Ezt a jól hangzó kijelentést az életrajzok hálásan felhasználják. A tökéletes verziót a nagyszerű drámai érzékkel megáldott

Márkus Emília indítja el útjára. Dénes Zsófia őt idézi. E szerint az estély nemzetközi jelentőségű, csillogó-ragyogó gálaest. Nizsinszkij az utolsó pillanatban közli műsora címét: „Házasság Istennel". Klasszikus orosz zene kíséretében, utcai ruhában jön be, transzban van, néhány pillanatnyi mozdulatlanság után villámsebesen vetkőzni kezd, tépi-húzza le magáról a ruháit, lábával tapos a ruhadarabokon, „közben mintha örvény vinné, körbe-körbe forog"... Már majdnem egészen pucéran áll a színpadon, de odaugranak a rendezők és lefogják. A Márkus Emília-féle befejezés grandiózus: az „utolsó tánc extázisa" után legördül a függöny, Nizsinszkijt a színházból egyenesen az elmegyógyintézetbe szállítják, ahol – idézem Dénes Zsófiát – „egész további életét eltakarta a függöny. Az öntudat szikrája kialudt benne, csak a test és a testi ösztönök maradtak meg. Ógörög szoboraktja a hónapok, évek múlásával formátlanná hízott, ő falt, mint az állat, és beszéd helyett csak morgott. Pedig ha volt valaha tündérfiú a világon, az ő volt..." Elhízott, falt, morgott? Csak ennyi? És nem kérte az anyjától a napot, mint Ibsen drámájának megtébolyodó hőse, nem szelídült gyermekké, a történetben

nem volt szerető édesanya, aki önfeláldozóan gondozza, vagy egy régi barát, aki a születésnapjára virágokat hoz... A Márkus Emília-féle verzió nem kegyelmez Nizsinszkijnek.

És Nizsinszkij sem kegyelmez Márkus Emíliának.

„Szegény vagyok, nyomorúságos vagyok. Se kenyerem, se fedél a fejem fölött. A feleségem anyjának háromemeletes márványoszlopos háza van. A műgyűjteményekről nem beszélek, halálszaguk van. A feleségem anyja szörnyű asszony. Nem szeretem. Azt akarom, hogy isten tüntesse őt el a föld színéről."

Nekik már hosszú történetük van Márkus Emíliával. A tízes évek elején az Orosz Balett Pesten vendégszerepel. Márkus káprázatos fogadást rendez nekik márványoszlopos palotájában. Nizsinszkij ott ugyan nem jelenik meg, mert gyengélkedik, de az Operában fellép, és az egész Pulszky család bámulja. Romola tizennyolc éves, nagyon szép és művelt, őrülten beleszeret Nizsinszkijbe. Otthagyja a családját, felvéteti magát a társulathoz, balettet tanul, velük van egy éven át Párizsban, velük van a hajón is, amely dél-amerikai turnéra viszi őket. Gyagilev nem utazik velük, fél a tengertől, és akkoriban közte és Nizsinszkij között konfliktusok vannak. Vaclav a hajóút utolsó napján kéri meg

– tolmács útján – Romola kezét. Buenos Airesben házasodnak össze. Gyagilev őrjöng. Kirúgja Vaclavot a társulatból. Ők boldogok, hamarosan gyereket várnak, a baba Bécsben születik meg, néhány hét múlva Pestre utaznak, hogy bemutassák a kislányt Márkus Emíliának, onnan tovább akarnak menni Pétervárra, Nizsinszkij családjához. Első budapesti éjszakájukon rettenetes vihar tör ki, darabokra zúzza a Márkus-villa ablakait, ez rossz előjel, suttog borzongva a személyzet. Másnap Ausztria–Magyarország ultimátumot küld Szerbiának. Kitör a háború, Nizsinszkijt internálják, mert orosz, mert ellenség. Márkus Emília villájában kell tartózkodnia, fogolynak érzi magát, és anyósa nem sokkal szívélyesebb egy foglárnál. *„Élet-halál háborút vívtam én is. Nem* a *lövészárokban, hanem otthon.* A *feleségem anyjával háborúztam... Lélekben szenvedtem. Nem szerettem* a *feleségem anyját, nem értett meg, azt hitte, gonosz vagyok. Nem voltam gonosz. Mártír voltam."* Unatkozik. Unatkoznak. Erotikus könyveket vásárol, „kicsapongó" játékokat játszanak Romolával, ez sem segít. Munkába fog. Kidolgoz egy szisztémát, amellyel le lehet jegyezni a táncot, mint a zenét, *„de az asztal alatt a macskák pisiltek és szartak...*

nem szerettem a macskákat, mert piszkosak voltak, nem értettem meg, hogy nem a macskák azok, akik szarnak, hanem az emberek”, Vaclav nem tiszteli az anyósát, Márkus barbárnak mondja a vejét, a nagyszerű Emma nem őszinte, amikor az emberre rámosolyog, zsarnok és egoista, nem csoda, hogy első férje öngyilkos lett. Szegény Charlie! Nizsinszkij gyűlöli a képmutatást, nem tudja megbocsátani Gyagilevnek, hogy ősz tincseket fest a hajába, és hiúságból monoklit visel a szemén. Emma Szergej Pavlovicsra emlékezteti, kerüli a társaságát, Oszkárt pedig – Emma férjét – majdnem összeveri, mert az rosszat mond az oroszokra. Alig elviselhető feszültség van a Márkus-villában, amikor a kémelhárítás letartóztatja Nizsinszkijt. A szisztémáról – amellyel a balettlépéseket jegyzi le – azt hiszik, hogy titkosírással írt kémjelentés. Vaclav meg van róla győződve, hogy Emma jelentette fel. Megpróbál csak a tánccal foglalkozni. Rengeteget gyakorol. *„De a táncom rossz volt. Éreztem a táncom halálát.”* Két évig tart ez a budapesti internálás a Márkus-villában. És most újra találkozni fognak. Márkus Emília már útban van, közeledik, már Bécsből telefonált.

„A feleségem anyja nemsokára megérkezik. A feleségem anyja nagy művész, én tudom, mi az, hogy művész, én is az vagyok, ő azonban tetteti magát, egoista, zsarnok... A feleségem anyja hipokrita. Lloyd George-ra emlékeztet. Gonosz asszony. Nem szeretem a gonosz embereket, ezért azzal akarom őket lefegyverezni, hogy írok az életükről. Megdühödnek majd, ha ezeket a sorokat olvassák, de én nagyon boldog leszek, mert jó lecke lesz nekik. A feleségem anyja félni fog tőlem, azt hiszi majd, hogy bolond vagyok. Remélem, bezárnak egy bolondokházába. Élvezni fogom, mert én is szeretek zsarnokoskodni...”

Megfogadja, hogy olyan lesz, mint ők, kedvesen fog társalogni, tőzsdézni fog, húst eszik, bort és sört iszik, mulatozik, buta lesz, disznó, kurválkodó. Senkit sem fog szeretni. Vadállat lesz. Spiritiszta szeánszokra megy. Mindenkit felfal. Rossz lesz. *Újraértékel minden értéket?* Szörnyeteg lesz. *(„Én végzetes vagyok. Híve, Nietzsche, jelenleg szörnyeteg...”)* Mégsem lesz szörnyeteg. *„Sírni fogok, de megteszek mindent, amit Isten parancsol... Ha Isten úgy akarja, főbe lövöm magam...”*

A MÁSODIK FÜZET (február)

„Nincs semmim, és nem akarok semmit. Nem akarok rosszat a feleségemnek. Mindenkinél jobban szeretem. Tudom: hogy ha elválasztanak bennünket, éhen halok... Huszonkilenc éves vagyok. Öt éve vagyok nős, öt évet éltem Gyagilevvel is." Egy életrajz veleje. Aki leírta, tudja, hogy valaminek vége van. *„Nem tudok számolni. Tudom, hogy tizenkilenc voltam, amikor Gyagilevvel találkoztam. Őszintén szerettem őt, és amikor azt mondta nekem, hogy a nők szerelme borzasztó dolog, hittem neki."* Szereti. Utálja. Hisz neki. Nem hisz neki. Mint mindig, negatívból pozitívba, pozitívból negatívba csap át. *„Utáltam a túlzottan magabiztos hangja miatt, de mentem, hogy megkísértsem a szerencsémet. Remegtem, mint a nyárfalevél. Utáltam, de úgy tettem, mintha, mert tudtam, hogy anyám, Bronia és én éhen halnánk. Ezért nem számított, milyen áldozatot kell hoznom."* Gauthier Margit panasza. El kell ezt hinnünk?

Amikor először találkozik Gyagilevvel a pétervári Európa Hotelben. Nizsinszkij valóban rettentően elfogódott. Gyagilev meg van róla győződve, hogy egy zsenit hozott eléje a sors. Színpadon a szépsége is elbűvölő, ezért nem téveszti meg,

hogy a fiú civilben inkább csúf, túl vastag a nyaka, ritkás a haja, mereven ül a fotelben, hallgat. Gyagilev nem ígéri, hogy kiteríti varázsköpenyegét, amin majd kirepíti a fiút a világba, a rend kedvéért néhány kritikai megjegyzést tesz az előadásra, aztán ő is elhallgat. A profi csábítás nagyvonalú, időt ad áldozatának az első benyomások feldolgozására: nézz meg jól, ilyen vagyok! Gyagilev a negyvenhez közeledik, hatalmas feje van, húsos szája, környezete *Csincsillának* becézi, mert egy gondosan ápolt fehér hajtincset tartogat feketére festett hajában. Gyagilev buldog-pofa, szeme nagy, sötét, kocsonyás, ha örül, vagy ha dühös, vicsorog, és – Cocteau szerint – úgy mosolyog, mint egy krokodilus. Hogy ki csábít el kit, az nem egyértelmű, de a krokodilus bekapja a fiút, elviszi magával Párizsba, istent farag belőle, kizárólagosságot és hűséget követel tőle. *„Szerettem az Orosz Balettot, egész lelkemet neki adtam, úgy dolgoztam, mint egy ökör. Úgy éltem, mint egy mártír."* Nizsinszkij gyakran unatkozik, magányában sír. Szívesen elhagyná Gyagilevet, de fél, a *külső* élet valóságától fél, mert csak a színház vagy a cári balettiskola valóságát ismeri. Egyedül van, olyankor arra a sok szép nőre kell gondolnia, akikkel a színházban találkozik,

rettentően felizgul, visszaesik a kamaszkorba, megrémül, úgy érzi, rosszabbul táncol, kopaszodik, romlanak a fogai, erre a görcsös lelkifurdalásra még a cári balettiskolában kondicionálták a fiúkat, hogy elriasszák őket a „tisztátalan gondolatoktól". „Kokottokra" vadászik. Naponta egy „kokott", néha több is. Az Orosz Balett istene, a *Rózsa lelke,* költők, festők és szobrászok bálványa, Szergej Pavlovics imádatának tárgya behúzott kalappal nap nap után a rue Saint-Denis rossz kurvái után sompolyog? Miért meséli ezt önmagának? *Megtörtént* ez, vagy csak mitomániás képzelődés? És hol van mindebben helye a Szergej Pavloviccsal való *szerelmi* viszonynak? A cenzúrázatlan naplóban gátlástalan őszinteséggel ír mindenről, de ezt a témát lehetőleg elkerüli. Az elfojtás itt talán magának a tébolynak egyik okozója. A prostituáltak mindenesetre rettentően izgatják, akkor is, később is. De hogy ott Párizsban, amikor olyan elképesztően intenzív és megfeszített munkát végez, amikor Gyagilev hermetikusan elzárja őt a külvilágtól, és szolgája, a hatalmas termetű Vaszilij szinte éjjel-nappal őrzi, hogy akkor egy *másik élete* is volna, amelyről senki sem tud, ezt nehéz behelyezni a

képbe... Előadás után mindig együtt van az egész társaság Larue-nál, ahová a művészvilág és a „beau monde" jár vacsorázni... Vaclav estéről estére ott ül Szergej Pavlovics mellett, mindketten hatalmas, véres bifsztekeket falnak (akkor még eszik húst!), a társaság körüldongja őket, Nizsinszkij rutinosan tűri, hogy bámulják és imádják. Elsősorban egy kifestett, felcicomázott, kis exhibicionista nyüzsög körülötte, Cocteau a neve, költőnek és festőművésznek mondja magát, folyton jár a szája, szellemeskedik, felugrik az asztalra, mókus módjára ugrándozik át a sarokasztalhoz, ahol Proust issza a csokoládéját, és gyűjti a pletykákat, itt Larue-nál egy kicsit mindenki bolond. A slepp még néhány további költőből, festőből, zenészből és nagyvilági hölgyből áll, ez az a kör, amely néhány évtizedre megszabja a művészetek irányát. Párizsban alig van olyan magát modernnek tekintő művész, aki ne akarna Gyagilevék közelébe jutni. *„Szellemek patkányfogója, Cagliostro!"* – szidalmazza Nietzsche Wagnert –, Szergej Pavlovics is valami *efféle,* és intellektuális vonzerejét Nizsinszkij erotikus varázsa teszi mágikussá. A Cocteau-banda naphosszat a kulisszák mögött sündörög, többen

lerajzolják Nizsinszkijt, Cocteau pajtása, egy Valentine Gross nevű festőnő több skiccet készít róla. „Amikor elköszöntem tőle – meséli Valentine Gross –, kezemet olyan kecses mozdulattal vette a kezébe, hogy egész este ennek a gesztusnak a bűvöletében maradtam, mintha e csodálatos fiatal táncos érintése nyomán hímpor szállt volna rám." Cocteau hat verset, egész versciklust ír Nizsinszkijről, Rodin szobrot akar készíteni róla, néhányszor modellt ül, de Gyagilev féltékeny, közbeavatkozik, Isadora Duncan gyereket szeretne tőle, Vaclav mint mindig, megközelíthetetlenül mosolyog. Már huszonkét éves, felnőtt, megcsinálja élete első önálló koreográfiáját. A *Faun délutánja* premierjén hatalmas botrány tör ki, a koreográfia felrúgja a klasszikus balett minden szabályát, ráadásul obszcén is, olyan igazi jó párizsi botrány ez, Debussy dühödten távozik, lincshangulat és ünneplés: bukás és megdicsőülés, Nizsinszkijről beszél egész Párizs, ő mosolyog, Serge Lifar szerint ez a mosoly ürességet takar, Nizsinszkij tökfilkó, azért mosolyog örökké, mert nem érti, mit beszélnek körülötte. A *Faun* azonban fordulópont, Nizsinszkij akar lenni a társulat koreográfusa, saját

elképzeléseit akarja megvalósítani, Gyagilev fél a kockázattól, és attól, hogy végleg elveszti a befolyását Vaclav fölött, valószínűleg unják is már egymást... A tökfilkó bezárja az ajtaját Szergej Pavlovics előtt, és beleszeret Romolába...

– Van kedve velem ebédelni? – kérdi azon a pétervári első találkozáson Gyagilev. Vaclavnak van kedve. *Lvov herceg* is velük tart, ő hívta fel Gyagilev figyelmét a fiúra, életveszélyes gesztus, nem tudom, mennyi benne a nagylelkűség, mennyi a mazochizmus vagy perverzitás: az ebéd végén már földre sújtja a felismerés: hiba volt. Lvov herceg hatalmas vagyon birtokosa, a sportok felügyelője, miniszteri rangban lévő cári tanácsos, 37 éves, csodálatos palotában lakik a Bolsaja Moszkovszkaja ulicán, és több mint egy éve önfeláldozóan szerelmes Vaclavba, kísérgeti, ajándékokkal halmozza el, őrködik Bronja fölött, támogatja az anyjukat, a család legjobb barátja, ha betegek, saját orvosával gyógyíttatja őket, hetekig ül Vaclav ágya mellett, mikor az – élete első bordélyházi látogatása alkalmával beszerez egy nemi betegséget. (Nem a végzetes és irodalmi szifiliszt, csak egy banális trippert.) Kissé zűrzavaros ez a

barátság a cári tanácsos és Vaclav között: *„Szeretett, ahogy egy férfi szeret egy fiatal fiút... Szerelmes verseket írt hozzám. Nem olvastam el, nem válaszoltam, mégis írt. Szerettem, mert éreztem, hogy szeret. Mindig vele akartam élni... Arra kényszerített, hogy csaljam meg Gyagilevvel, mert az hasznos lesz számomra. Telefonon ismerkedtem meg Gyagilevvel. Tudtam, hogy Lvov nem szeret, ezért elhagytam. Folytatni akarta a kapcsolatunkat, de megértettem, hogy nem volna tisztességes, ha hűtlen lennék...”* Nem derül ki, kihez lett volna hűtlen, Gyagilevhez-e vagy Lvovhoz...? Homoszexuális élményeket is átélt skizofrén betegek előtörténetében gyakran megjelölhető a *Schicksalperson,* a sorsdöntő személy – írja Bleuler. Lvov ugyan háttér-figura, de a dráma expozíciójában neki jut a legjelentősebb szerep: a végzetszerűséget jeleníti meg. Nem csoda, hogy a döntő pillanatban egyszerre csak ott terem színpadunkon... Az emigráció kiszámíthatatlan véletlenje ‘19 február végén Sankt Moritz-Dorfba vezérli Lvovot, egyenesen a Guardamunt villa elé, ahol a kapuban Wilhelm várakozik – de erről később lesz szó.

Ki csábít el kit?

„Wagner, a vén csábító még halála után is elszedi tőlem azt a néhány embert, akire hatni tudnék…” – panaszkodik Nietzsche utolsó silsi nyarán Malwida Meysenburgnak. Heller Ágnes is csábítónak nevezi Wagnert. „Akivel szakítani kellett… – mondja Heller –, mert Nietzsche élete, jövője és ösztöne, legmélyebb énje követelte a Wagnerrel való szakítást. Mégis a Wagner iránti egyre erőteljesebb megszállottság, különösen a Wagnerrel való szakítás fényében, nem éppen ennek ellenkezőjét jelzi? Ha elhagyunk valakit, akkor vajon állandóan a szakításról vagy a másikról beszélünk-e, állandóan, minden alkalommal önmagunkat igazoljuk-e? Átkozzuk-e naponta azt, akit olyan messze magunk mögött hagytunk?” Nizsinszkij levelet ír Gyagilevnek, nem adja fel, ott van a negyedik füzetben, verset is mellékel hozzá… Hosszú írások: *„Nem akarok veled dolgozni* – írja többek között. *– De magam sokat dolgozom. Nem haltam meg. Isten él bennem, én meg Istenben. Sokat gyakorolok. A táncom fejlődik.”* Mit akar bizonyítani? *„Isten voltam. Isten vagyok benned. Te egy állat vagy, én a szeretet. Nem vagyok a tiéd. Nem vagy az enyém. Most már szeretlek. Mindig szeretlek. Tiéd vagyok. Enyém vagy. Szeretlek ragozni. Szeretem magam ragozni. Tiéd vagyok. A*

magamé vagyok." Hat évvel a szakítás után mit gondoljunk erről?

Elvonási tünetek kínozzák az elcsábítottakat, Nizsinszkijt éppen úgy, mint Nietzschét. „Az én hasisom Wagner volt – írja Nietzsche az Ecce homóban –, Wagner par excellence minden német ellenmérge, igen, méreg, nem vitatom... Ahogy megszületett a Tristan zongorakivonata, fölcsaptam wagneriánusnak. Szegényes a világ annak, aki soha nem volt elég beteg e 'pokolbeli kéjhez'. Úgy gondolom, bárki másnál jobban ismerem Wagner művészetének rettenetét, az idegen révületek ötven világát..." Heller szerint Nietzsche Cosimába is, Wagnerbe is szerelmes, és azzal, hogy elszakad tőlük, „az egyedüllétbe és a szeretetlenségbe, ugyanakkor saját sorsának ritka magaslati levegőjébe röpíti fel magát. (A Lou Salome-élmény újabb csábítás és újabb csalódás, utána még magányosabb...) Az embernek fel kell szabadítania sok más énje mögött eltemetett legénebb énjét!" – így Heller. Nietzsche megírja az Emberi, túlságosan is emberi című könyvét, Wagner pedig a Parsifalt, elküldik egymásnak a két művet, a küldemények keresztezik egymást, „a két könyv

találkozásakor mintha baljóslatú csörrenést hallottam volna. Nem két kard csapott össze?" – kérdi Nietzsche. Nizsinszkij is párbajról beszél: „Párbajra akarom kihívni Gyagilevet, úgy, hogy az egész világ lássa. Be akarom bizonyítani, hogy Gyagilev egész művészete merő butaság." Kard ki kard! Nizsinszkij, hogy művészi és emberi értelemben elszakadhasson Gyagilevtől – a házasságot választja. De melyik a legénebb én? Az élet-halál viaskodás, amit Nietzsche folytat (ti. a Parsifal miatt), olyan filozófiai helyzetbe hozza – mondja Heller –, „hogy az őrültség marad egyetlen menedéke". Nem lehet nem gondolni a viccre a bennszülöttről, aki abba őrül bele, hogy vesz egy új bumerángot, és nem tudja eldobni a régit. Blaszfémia, igen, de a költő szerint a nagyság nem ismeri az attitűdök pátoszát.

Nizsinszkij megint levelet ír Romolának. *„Az én szeretett, drága Romuskámnak. Megharagítottalak, szándékosan tettem, mert szeretlek. A boldogságodat akarom. Félsz tőlem, azt mondod, megváltoztam. Megváltoztam, mert Isten akarta, Isten akarta, mert én akartam... Te nem tudod, mit akarsz, és én tudom, mit akarok.*

Házat akarok építeni. Te nem akarsz házban élni. Te azt hiszed, hogy én buta vagyok, én meg azt hiszem, hogy hülye vagy. Hülyének lenni rossz." Romola azért hülye, mert húst eszik, Vaclav nem akar húst enni, dühös, öklével rácsap egy dióra, vagy lehúzza a karikagyűrűjét, elhajítja, visszahúzza, újra elhajítja, a húsevés tagadása számára élet-halál kérdés, Romola kiborul, megint az a suttogás a telefonban Fränkel doktorral... Nizsinszkij neofita vegetáriánus, csak néhány hónapja ragaszkodik ilyen makacsul vagy ilyen *dölyfösen* ahhoz, hogy ne egyen húst... Dölyfösnek Wagner mondja Níetzschét, amikor a vegetarianizmusról vitatkoznak, mert – természetesen – fiatal korában Nietzsche is absztinens, de ő később meggondolja magát... *„miként Richard Wagner – aki megtérített –, én is tapasztalatból lettem a vegetarianizmus ellenzője... És íme, morálom még egynéhány jó tanácsa: kiadós étkezés könnyebben megemészthető, mint a silány. A jó emésztéshez az egész gyomornak munkálkodnia kell. Tartózkodjunk a főétkezések közötti táplálkozástól és a kávétól: a kávétól megkomorodik az ember. A tea kis mennyiségben, ám erősen, kizárólag reggel hasznos."* Alkoholt nem kell inni – azt Nizsinszkij sem iszik. *„A víz is megteszi...* – írja Nietzsche. –

Kedvelem azokat a helyeket, ahol tiszta forrásból meríthet az ember; van egy kis poharam, úgy követ, mint egy puli." A reneszánsz értelemben vett virtus és a moráltól mentes erény alapfeltételének tekinti a helyes táplálkozást, többek közt a hús fogyasztását. Nizsinszkij viszont ellenkezőleg, a morál védelmében akarja leszoktatni az emberiséget a húsevésről, mert érzéki izgalmat okoz, bujaságot szül, ami a morál halála. Komikus ellentmondás: a költő, aki voltaképpen nem is élt, dühödten védelmezi a nemiséget a számára gyűlöletes keresztény morállal szemben, míg a táncos, akit megélt élményei motiválnak, parsifali önmegtartóztatásról fantáziál, és durván rátámad hatéves kislányára, Kyrára, amikor félreérthető mozdulatokon kapja. A gyerek halálra rémül, Romola kiborul, a pillanatot soha többé nem lehet jóvátenni. Az elviselhetetlenségig szaporodnak a veszekedések, a jóvátehetetlen pillanatok, míg egy fagyos február végi délelőtt Nizsinszkij azzal lép ki a Guardamunt villa kapuján, hogy ide soha többé nem jön vissza! Ez Nizsinszkij futása, a második felvonás fináléja.

A futás:

Sietve megy a falu felé, átvág egy erdőn, néhány pillanattal előbb tűnik el a havas fák között, mint ahogy Lvov és társasága felbukkan a Chantarella utcában. Ma értette meg, hogy senki sem szereti őt igazán, már Kyra sem, csak otthon, Oroszországban, az édesanyja, akit talán soha többé nem láthat. Lehet, hogy egy pillanatra Lvov is az eszébe jut, de aztán rögtön elfelejtkezik róla, nem tudja, hogy Lvov talán éppen akkor ér a Guardamunt villa elé. – Szép ez a ház – mondja Lvov. – Szívesen kivenném egész télre... – Az egyik zürichi fiatalember, aki a kíséretében van, megkérdi a kapuban álldogáló Wilhelmet, hogy vajon kiadó-e? Nem, közli a fűtő, egy híres orosz művész a bérlő. Lvov megkérdi, hogy kicsoda, Wilhelm megmondja, a zürichi fiatalember izgatottan felkiált, hogy ez fantasztikus, látogassák meg, de a cár egykori tanácsosa elsápadva kijelenti, hogy az ember nem állít be ismeretlenül senkihez, még akkor sem, ha honfitársa... És továbbmennek, éppen ellenkező irányban, mint Nizsinszkij.

„Elszöktem hazulról, mert a feleségem nem értett meg. Mentem és mentem." Egy frank tíz cent van a zsebében, de a bankban

talán még van háromszáz frankja, majd csak futja egy szobára... Romolára gondol, arra, hogy Romola is gyötrődik, és ő nem tud rajta segíteni. Fränkel doktorra gondol, Romola biztosan elszalad hozzá, már tudja, hogy ő elment. Márkus Emíliára gondol, nemsokára megérkezik, Vaclav szíve összeszorul, gyorsabban lép, csak el innen, menekülni minél messzebbre! Bolyong a szomszéd faluban, kivesz egy szobát egy frankért, de nem marad ott, Isten rászól, hogy menjen ki az erdőbe. Megy, mendegél. Esik a hó, gyerekek szánkáznak és hógolyóznak, beáll közéjük, egy kunyhóhoz ér, bekopog, egy jólelkű asszony süteménnyel kínálja, elbeszélgetnek, továbbmegy, fel a hegy tetejére, rettenetes hideg van, távolból síelők hangját hallja, de ő egyedül van a világban, kétségbeesetten megáll, nem tudja, mihez fogjon, Isten parancsára vár. Továbbmegy. Újra megáll, Alpok – bolyongás a hóban –, halálfélelem: ismerős motívumok, de Nizsinszkij zsebében nincs lapos flaskó portói borral, és nem lát csodálatos képeket, mint Hans Castorp. Ez már a vég – gondolja. Saját testét látja a hóban heverve, elképzeli, ahogy rátalálnak, ahogy elviszik a feleségéhez. Sír. Fél. Nem akar megfagyni. Visszafordul. Megy, mendegél. Az Inn mentén

halad. Fáradt. De váratlanul megszállja egy titokzatos erő, futásnak ered, a keresztútnál megtorpan. Most dönteni kell, merre tovább? Haza, vagy oda, ahol azt a szobát kivette? Akkor még huszonöt *verszta* van hátra. Oda kéne menni. Változtatni kéne az életén. Egyáltalán: ki ő? *„Én Isten vagyok* és *Bika Apis vagyok. Egyiptomi vagyok. Hindu vagyok. Indián vagyok. Fekete vagyok, kínai vagyok, japán vagyok... Tolsztoj fája vagyok. Tolsztoj gyökerei vagyok."* – Jön egy lovasszekér, a ló felfelé üget, Nizsinszkij feláll, elindul a ló mellett, ösztönösen együtt halad vele. *„Megértettem, hogy az emberek addig ösztökélik a lovakat és az embereket, amíg a ló és az ember megáll vagy földre rogy, mint a kődarab. A ló és én úgy határoztunk, hogy verjenek bennünket az ostorral, ameddig akarnak, akkor is a saját fejünk után fogunk menni, mert életben akarunk maradni. A ló ment, mentem én is."* Érzi, amit a ló érez. Érzi a ló fájdalmát. Vele szenved. De nem veti magát sírva és jajveszékelve az állat nyakába, ahogy az a torinói Piazza Carlo Albertón történik Nietzschével, amikor meglát egy kocsist, aki a lovát bántalmazza. Néhány nap múlva egy baseli idegklinikára szállítják. A pályaudvaron Nietzsche beszédet akar intézni a tömeghez, és mindenkit át akar

ölelni. Nizsinszkij még nem tart itt. Egyelőre befejezi a második füzetet: *„Keresem az Istent, az Isten meg engem keres, egymásban megtaláljuk egymást. Nizsinszkij az Isten / Sankt Moritz-Dorf / Villa Guardamunt / 1919. február 27-én."*

HARMADIK FÜZET (március)

És Márkus Emília megérkezik Sankt Moritz-Dorfba. Már hatvanéves, de még szép és hódító, úgy mosolyog a fűtőre, aki a csomagokat cipeli be a házba, hogy az elkábulva ismeri fel: a sors ismét egy rendkívüli személyiséggel hozta össze... Azt is tudja, hogy amire várt – bármi legyen is az –, most már hamarosan bekövetkezik.

Nizsinszkij nem jön elő a szobájából. Figyel. Megismeri hangjukat. Képzeletben látja őket. Ülnek a kandalló körül, teáznak. Louise, a szobalány nagy tál süteményt hoz be. Magyarul beszélnek. Vaclav szereti a magyar nyelvet, szívesen megtanulta volna, de Romola nem akarta. Párdány Oszkár a süteménnyel tömi magát, megint hízott. Romola és anyja róla beszélnek, ezentúl örökké csak róla fognak beszélni, őt kirekesztik, végleg, és Emma figyelni fogja őt, kölcsönösen figyelni fogják egymást, és ez meggyorsítja a

zuhanást. Éjszaka majd pusmognak az ágyban, a felesége anyja és a férje... Emma ilyenkor gondolja ki cselszövéseit. Igaz, Párdány Oszkár inkább aludna, de Emma nem hagyja, telebeszéli a fejét, Vaclav jól ismeri a szokásait. Később majd lenn, a nappaliban üdvözölni fogják egymást, Emma arcon csókolja a vejét, Vaclav arcon csókolja az anyósát, Júdás csók lesz, egyikük részéről sem lesz a csókban szeretet, csak a látszat kedvéért... Nizsinszkij irtózik a látszattól. Csapdában van, azt képzeli, hogy Emma férjének részvényei vannak a bolondokházában, érdeke fűződik hozzá, hogy őt oda bezárják, undort érez. A naplójához menekül. Amit beleír, az megrendítő üzenet abból a másik világból, ahová már félig-meddig átlépett:

„Hallottam a feleségem zokogását. Hallottam a feleségem nevetését. Hallottam a feleségem anyjának fenyegetőzéseit. A falat néztem, és a festett tapétát láttam. Hangtalanul sírtam. A lámpát néztem és az üveget láttam. Belenéztem a semmibe, és az ürességet láttam." Alig különbözik attól, amit Nietzsche él át: *„És az a borzongató csönd, ami körülveszi az embert. A magány hét fallal van körülzárva, semmi nem hatol át rajta. Emberek közé*

mész, barátokat köszöntesz: de csak újabb sivárságba ütközöl, egyetlen pillantás sem köszön rád…”

Amit Romola elmond az anyjának:

A rajzokról mesél. Vaclav sok száz rajzáról, ezek legtöbbször körök, mágikus körök, melyekből néhány vonással megdöbbentő arcokat alakít ki, emberevő. Gyagilev-pofákat, magányos szörnyek arcait, elborzasztó pókokat és ijesztő szemeket. Peter Ostwald amerikai pszichiáter szerint ezekkel a kör alakú formákkal próbálta magát a széteséstől megőrizni. (*„Felépítek majd egy kör alakú színházat. Tudom, mi a szem. A szem a színház. A közönség az agy. Én a szem vagyok az agyban. Szeretek a tükörbe nézni és egy szemet látni a homlokon. Gyakran rajzolok egyetlen szemet.”)* A cirill betűkkel teleírt füzetekről mesél. Vaclav éjszakákon át ír, lázasan, rejtélyesen, Romola csak három szót tud elolvasni oroszul, három nevet, amely állandóan szerepel ezeken a lapokon: *Bog* – azaz Isten =, *Lloyd George* és *Gyagilev…* Mániákról mesél. Gesztusokról. Hangsúlyokról. Titkokról. Magányos sétákról. Csendről. Tombolásról. Arról a szörnyű estéről a Suvretta színháztermében. És arról, ami néhány nappal az után az

este után történt. Romola elmeséli, hogy egy társaságban megkérdezték Vaclavot, mire készül mostanában? Most fejezett be egy kísérletet – válaszolta –, ki akarta próbálni, milyen az, *ha az ember őrültnek tetteti magát!* Jó tréfa volt! Ó, micsoda boldogság volt ez akkor, micsoda megkönnyebbülés! Hát csak szerep volt? Mindenki nevetett, Romola anyja is nevet: Vaclav furcsa álcát öltött? Romola kínlódik, nem tudja, hogy álca volt-e, másnap minden újrakezdődött, az újabb kísérlet vagy a régi őrültség? Tulajdonképpen Vaclav sem tudja. És a bizonyosság legalább olyan ijesztő, mint a bizonytalanság. Romola még csodára vár, egy reggelre, amikor Vaclav a régi módon mosolyog rá, és minden olyan lesz, mint azelőtt volt... Nizsinszkij is arra a reggelre vár, miért késlekedik? *„Megértik a Hamletet?"* – ezt a kérdést Nietzsche teszi fel az *Ecce homo*ban: *„Nem a kétely, a bizonyosság őrjítő... Ilyesmit érezni mélység, örvény, filozófia nélkül lehetetlen. Mindnyájan rettegünk az igazságtól..."*

Az események felgyorsulnak. A Guardamunt villa átalakul színpaddá. Kezdődik a harmadik felvonás. Guardamunt valamilyen olasz dialektusban azt jelenti, hogy *felfelé néző*...

Hova fel? A csillagokba vagy az Alpok csúcsára? Mindenesetre van valami jelképes ebben a névben, mint ahogy a szavak és gesztusok is jelképesek mostantól: itt mindennek titkos jelentése van, szereplők és nézők között folytonos a helycsere... A napló néha olyan, mint egy rendezői jegyzőkönyv egy színházi próbáról, tele apró-cseprő fizikai cselekvések leírásával, melyek a szeretet, az elutasítás, a nagylelkűség, a megvetés, a rejtett könyörgés, félbemaradt mozdulatai. Szimbolikus cselekvések halmozása. És néha a szeretet gesztusai. (*„A feleségem bejött és megcsókolt. Azt hittem, hogy Isten jött be. Megértettem, hogy a szeretetben Isten van.”)* A darab tulajdonképpen ellen-Hamlet, nincs benne meggyilkolt király, a címszereplő *normálisnak* tetteti magát, és nem Angliába küldik, hanem Zürichbe, egy ideggyógyászhoz. Csak az nem világos, hogy ebben az adaptációban ki tartja a kezében a mérgezett kardot, amivel megsebzik majd a királyfit. Ki a gyilkos?

Nizsinszkij nagyszerű „come back”-et tervez. Az első előadást Párizsban tartja meg, a Châtelet színházban, a bevételt szétosztja a szegény francia művészek között, akik annyit szenvedtek a háborútól. Megrendítő békeszózatot

mond. És eltáncolja az igazságot és a szépséget, ahogy a Suvretta Hotelben tette, mindenütt a világon eltáncolja. Megtanítja az embereket az igazságra és a szépségre. Ha elbukik a bolsevizmus otthon, Oroszországban is táncolni és tanítani fog! Erre vár annyi év óta: *hazamenni* – feleségével és kislányával – Szentpétervárra, az anyjához, a húgához, a Mariinszkij színházhoz, a régi kollégákhoz, a helyhez, ahol érti, amit beszélnek, de Szentpétervár nincs már, és a háború brutálisan keresztülgázolt az életén, végleg elvágta a gyökereitől. Ki hát a gyilkos, a téboly okozója? A háború, amelyet Nizsinszkij mitologikus világában Lloyd George személyesít meg. *„Lloyd George gyilkos, mert több millió ártatlan embert megölt... Mindenkit meggyilkol, aki az útjában áll. Engem is megöl."* És: *„Lloyd George – az Márkus Emília."* És: *„Márkus Emma – az Gyagilev."* És: *„Gyagilev meg akar ölni."* És: *„Gyagilev az Lloyd George."* A kör bezárul.

Menekülni akar. A menekülés útja: valami hatalmasat létrehozni! Bebizonyítani, hogy nemcsak nagy művész, de nagy tudós is, óriási találmányok szülőatyja, az emberiség jótevője. Lóg a szeren. Feltalálja a tökéletes töltőtollat,

Amerikában akarja szabadalmaztatni, a bevételt szétosztja majd a szegények között. Mindenféle trükkel férkőzik majd közel a szegényekhez, ha kell, haldoklónak vagy súlyos betegnek tetteti magát, hogy megszánják és beengedjék őt a kunyhóikba. És tőzsdézni fog, van egy szisztémája, amivel nyerni lehet, magával viszi Oszkárt is, hadd lássa a csodát, hogyan robbantja fel Nizsinszkij háromszáz frankkal a tőzsdét. Feltalál egy vashidat, amely vaskábelre feszítve összeköti Európát Amerikával, fölöslegessé teszi a gőzhajókat, megszünteti a távokat, a vonat tízszer olyan gyorsan közlekedik majd a két világrész között, mint ahogy azt a hajók tették. Feltalálja, hogyan lehet szén nélkül fizikai erőt fejleszteni. Kidolgoz egy egészségvédő eljárást, hogy kiszűrje a légtérből a füstöt. „Ökológiai" problémák foglalkoztatják. A Föld légszomjban szenved. Vagy a levegőhiány pusztítja el, vagy megfagy, mint a Mars. Ő felmelegíti a Földet, és megóvja a fulladástól is. Felszólítja az embereket, fogjanak össze, rombolják le a gyárakat, amelyek megmérgezik a Földet. A levegőhiány földrengéseket okoz. *„Tudósok, dobjátok félre a könyveiteket, gyertek hozzám, tegyetek fel kérdéseket, mindenre választ adok!"* Szétfeszíti az öntudat.

„Miért vagyok én olyan bölcs?” Ki szerénytelenebb: az *Ecce homo* írója vagy ő? És ki őrültebb? *„Én vagyok az első, ki fölfedte az igazságot, mert én éreztem-szimatoltam meg, hogy a hazugság hazugság...”* Nizsinszkij írja ezt? Csak a szövegkörnyezetbe helyezés ad rá választ: *„Zsenim a szaglásomban rejlik... Hozzám hasonló vidám hírmondó még nem élt a föld kerekén, eleddig nem sejtett, szédítő magasságban lévő föladatokat ismerek; velem kezdődnek újra a remények.”* Ez természetesen Nietzsche. Az önapoteózis csalóka módon enyhíti a ritka magaslati levegő magányát.

Egy vasárnap Wilhelmnek kimenője van, kényelmesen leballag a faluba, csikorgó hideg van, de süt a nap. Wilhelmnek jókedve van, várják a haverok, akikkel tekézni fog. A posta előtt pillantja meg gazdáját. Nizsinszkij nyakán egy jókora aranykereszt lóg, lassú, ünnepélyes léptekkel jár, minden arra haladó férfihoz, nőhöz, gyerekhez odalép, és halkan, szelíd mosollyal, rossz németséggel megkérdi: volt ma már templomban? Részt vett a szentmisén? Siessen, Jézus Krisztus várja. Wilhelm lába földbe gyökerezik: harminc évvel ezelőtt már látta *ezt az arckifejezést, már átélte*

ezt a jelenetet. Utolsó nyáron Nietzsche gyakran járkált így Sils-Maria utcáin, mindenkihez odament, megkérdezte a parasztoktól, hogy vannak, és a kéziratait osztogatta nekik. (Ahogyan fél évvel később Torinóban szólította meg az embereket, veregette a vállukat, hogy megkérdezze: – *Siamo contenti?* – örülünk? És közölje: – *Son dio ho fatto questa caricatura...* – ő az isten, aki ezt a *karikatúrát* csinálta.) Ez a görnyedt tartás, ez a lecsüngő fej, ez a merev tekintet is azonos! Wilhelm nem megy el tekézni, hazasiet, tisztában van a szerepével, neki kell átadni a rossz hírt: Nizsinszkij úr éppen olyan őrült, mint Nietzsche úr volt.

Wilhelm nagy jelenete a kertkapuban játszódik. Romola és anyja éppen sétálni indul, amikor a fűtő megjelenik. Elnézést kér. Tisztelettudóan azt mondja, szeretne valamit közölni. Körülnéz, nem hallja-e idegen a szavait? Van érzéke a drámához: tudja, hogy a tömörség és kihagyások fokozzák a feszültséget. Szűkszavúan tájékoztatja a két hölgyet arról, amit a faluban látott. Futólag megemlíti Nietzschével kapcsolatos élményét is. Még egyszer elnézést kér. Vége. Romola lemegy a faluba, Márkus Emília visszavonul a házba.

Később hívatja a fűtőt, leülteti a szalonban. Oszkár szivarral kínálja, Emília megkéri, legyen diszkrét, az emberek fecsegni fognak arról, ami ma a faluban történt. Magától értetődik, hogy hallgatni fog, mondja méltósággal Wilhelm. Emma mosollyal jutalmazza. Wilhelm látta már a moziban Asta Nielsent és Mary Pickfordot mosolyogni, és természetesen fogalma sincs arról, hogy Magyarország legnagyobb színésznőjével társalog, Magyarországról sincs fogalma, Emma mégis lenyűgözi, valamiképpen kiválasztottnak érzi magát. – Meséljen Nietzschéről… – mondja neki Oszkár. A fűtő mesél. Emma és Oszkár nagy figyelemmel hallgatják. Néha feltesznek egy kérdést. Egészen nyilvánvaló: látják Wilhelm feje körül a glóriát. Tíz perc, húsz perc? Wilhelm nem tudja. Kap még egy szivart, mielőtt elbocsátják. Nem szívja el, elteszi. Kiáll a kapuba, bajszát sodorja, vár. Most még mire vár? 1919. március 2-a van: Wilhelm életében fényes nap, felemelő emlék. Aznap délután Fränkel doktor expresszlevelet ír Zürichbe Bleulernek, a burghölzli pszichiátriai klinika igazgatójának, melyben kéri, vizsgálja meg betegét, Vaclav Nizsinszkijt.

Nizsinszkij tudja, hogy ez már a végjáték, hogy Bleuler már vár rá. Sajátos ideológiát talál magának ehhez a konzultációhoz. Nemcsak házat akar építeni, gyereket is akar. Fiút. Azt akarja, hogy testileg-lelkileg tökéletes legyen, Lombrosótól akar tanácsot kérni, de Bleulerrel is beéri. Nem biztos, hogy mindez öncsalás. Már az elmegyógyintézetben van, amikor születik még egy gyerekük – egy lány, Tamara... *„Mondjunk igent az életre, akár a legidegenebb és legkeményebb megpróbáltatások közt is; akarjuk az életet, még ha... akár legfennköltebb típusait kell is föláldoznia – ezt nevezem én DIONÜSZOSZINAK, hídnak a tragikus költő lélektanához..." (Bálványok alkonya).*

Már csak két oldal van hátra a naplóból. Íme:

„Nem félek a haláltól. Kérlek benneteket, ne féljetek tőlem. Nem kell engem megölni, mert mindenkit egyformán szeretek. Zürichbe megyek, és az Istennel együtt fogom tanulmányozni a várost. Majd írok róla. Nizsinszkij vagyok, nem vagyok Krisztus. Krisztus olyan volt, mint én, szeretem őt." Különös! Hónapok óta Krisztussal azonosítja önmagát, most pedig egyszerre csak méltósággal elhatárolódik. „Nem vagyok Krisztus." E tekintetben

fordított utat jár be, mint Nietzsche, vagy azt is mondhatnám, útjuk végén találkoznak, és micsoda találkozás! Nietzsche, aki 62 pontban fogalmazza meg vádjait a kereszténység ellen, és közli, hogy az *isten halott,* most ilyen leveleket ír: *„Zengj új dalt: megdicsőült a világ, és örvendeznek* a *mennyek. – A Megfeszített”.* És egyesíteni akarja Európát, egy nemzetek fölötti Európát akar létrehozni, a jó európaiak Európáját. Végül is mindegy, hogy annyi éven át a kereszténység ellen hadakozott, és a háborút dicsőítette, ha útja végén vágyai azonosak Nizsinszkij vágyaival, sőt a mieinkkel is. Igen, a célnál találkoznak. Nizsinszkijnek a napló utolsó két oldalán ismét eszébe jut Nietzsche. *„Nem az ész vagyok, hanem az értelem. Tolsztoj sokat beszélt az értelemről. Schopenhauer is írt az értelemről. Én is az értelemről írok. Én vagyok az értelmes filozófia. Az igazi filozófia vagyok, nem olyan, amit kispekulálnak. NIETZSCHE MEGŐRÜLT, MERT ÉLETE VÉGÉN MEGÉRTETTE, HOGY MINDEN BUTASÁG VOLT, AMIT LEÍRT. MEGIJEDT AZ EMBEREKTŐL, ÉS MEGBOLONDULT. ÉN NEM FOGOK FÉLNI AZ EMBEREKTŐL, HA FOGUKAT CSIKORGATVA RÁM VETIK MAGUKAT.”* Nietzsche szenvedése tükröt tart elé: felismeri benne önmagát. Ezt a testvériséget

Nietzsche is vállalná: *„egy isten, egy Dionüszosz szenved így…”* A balett istene.

Március negyedikén Nizsinszkíj, Romola, Márkus Emília és Párdány Oszkár elindulnak Zürichbe. Idézem – kevés kihagyással – a napló utolsó lapját:

Jól ebédeltem, de éreztem, hogy nem kellett volna levest ennem. A levest konzervből csinálták. Pénzt akartam magamhoz venni, de Isten szólt, hogy ne tegyem. A csekk-könyvemet tettem el. Lássák a Tőzsdén, hogy bankhitelem van. Hinni fognak nekem, és kölcsönt adnak. Pénz nélkül fogok nyerni. Rossz ruhát veszek fel, mert a Tőzsde valódi életét akarom látni. Becsapom őket. Felveszem a jó ruhámat, és úgy teszek, mintha egy gazdag külföldi volnék. Egyszer Gyagilevvel mentem a Tőzsdére, ismert ott egy brókert, kicsiben játszott, nyert. Én is kicsiben fogok játszani, nyerni akarok. Tudom, hogy a kisemberek veszítenek, mert idegesek, és butaságokat csinálnak. Mindenkit megfigyelek, és mindent meg fogok érteni. Gyalog megyek ki a pályaudvarra, nem fiákerrel. Ha mindenki fiákeren megy, akkor én is. Isten meg akarja mutatni az embereknek, hogy olyan vagyok, mint ők…

Most indulok… .

Várok...

Nem akarok...

Ennyi!

És még egy mondat. Egy utolsó. Íme: *„Odamegyek a feleségem anyjához, és beszélgetek vele, nehogy azt gondolja, hogy Oszkárt jobb szeretem nála. Figyelem az érzéseit. Még nem halt meg, mert irigykedik."* A többi néma csend, azaz üres lapok...

UTÓJÁTÉK

„Én, aki ezt a tragédiát teljesen egyedül alkottam meg... a negyedik felvonásban... megsemmisítettem az isteneket... Mi történjék hát az ötödik felvonással? Ideje egy komikus befejezésen gondolkodni..." Nietzsche pontosan tudta, mi vár rá – mondja E. F. Podach –, tudta, hogy a tragédia véget ér, jön a komikus befejezés, a farce, a szatírjáték. Nizsinszkij további sorsa bonyolultabb: mert a szatírjáték később kalandfilmmé módosul.

Bleuler skizofrén eredetű elmezavart és könnyebb mániákus izgalmi állapotot diagnosztizál. Elmegyógyintézeti kezelést nem javasol, csak teljes nyugalmat. Egy hotelben

szállnak meg, éjszaka Nizsinszkij dühöngeni kezd, és huszonnégy órára bezárkózik a szobájába. Ennél a pontnál történik a tragikus vétség, melynek terhét Romola Márkus Emíliára és Párdány Oszkárra hárítja – noha valószínűleg mind együtt döntöttek. Romola verziója szerint anyja sétálni viszi őt, miközben Párdány kihívja a rendőröket, akik elmegyógyintézetbe szállítják Nizsinszkijt. Ott rohama van, sorsa megpecsételődik. A kétségbeesett Romola, Bleuler segítségével Kreuzlingenbe, a Bellevue-szanatóriumba viteti Vaclavot. (Ez Binswanger intézménye, amely olyan nagy hatást gyakorolt Michel Foucault-ra. És egy utolsó véletlen: Binswanger nagybátyja volt a jénai klinika vezetője, ahol Nietzsche élete utolsó tíz évében a legtöbb időt töltötte.) Következik majdnem húsz év, amely alatt Nizsinszkij hol teljesen elmerül a homályban, hol jobban van, de állapota mindenképpen reménytelen, amíg Romola nem szerez tudomást arról, hogy ezt a fajta betegséget már sikeresen kezelik inzulinnal. És megtörténik a csoda: egy-két év alatt Vaclav visszatér a világba. Orvosi felügyelet mellett, csendes, nyugodt, majdnem normális életet élnek, arra készülnek – örökké arra készülnek –, hogy majd iskolát

nyitnak. Boldogok. De kitör a második világháború... Kiutasítják őket Svájcból, nincs hova menniük. Pestre jönnek, Márkus Emíliához, ahol minden megismétlődik. *„Ó, az ember örökösen visszatér! A kis ember örökösen visszatér!" (Zarathustra)*

Ez a visszatérés most sokkal veszélyesebb. Márkus Emília olyan elutasító, hogy hamarosan kiköltöznek tőle. Rejtélyes sztori: Romola Nizsinszkij halála után újabb könyvet ír, amelyben színesen, hitelesen leírja fantasztikus háborús kalandjaikat Magyarországon és később is, amíg Angliában nyugalmat találnak, de könyvében nem említi, hogy még pereskedett is az anyjával a Pulszky örökség miatt, miközben fiatalabbik lányát, Tamarát Márkus Emília nevelte fel, kényeztette, imádta. A Pulszky–Nizsinszkij mondakörben még sok fehér folt van... Nizsinszkij 1950-ben hal meg, Londonban. Nem maradnak utána művek, csak ezek a füzetek. Táncáról nincs film, a fotók és rajzok keveset árulnak el, legendája – mely a szemtanúk emlékeiből szövődött – még ma is szövődik. E szerint a halálos ágyán, mielőtt végleg *alámerült,* karjával különös köröző mozdulatot tett, amely egyértelmű utalás volt, a *Rózsa lelke* című balett

egyik felejthetetlen pillanatára. Mintha búcsúzóul Zarathustra szavait idézte volna – e mozdulattal: „*És egykoron táncolni akartam, mint még sohasem táncoltam, minden egeken túl akartam táncolni...*”

A HARMADIK NŐVÉR

1.

„Mivel előző éjszaka minden elhatároztatott, hajnali négyre megrendeltem a csézát. Figyeltem, ahogy elhalványodnak a csillagok, és kivilágosodik. Végre négy óra lett. Nem sikerülhet, lehetetlen – gondoltam –, biztosan leselkedik ránk valahol valami veszély. Mentem. Megláttam őt. Odalépett hozzám. Még maradt egy negyed óra. Még valamit el kellett rendeznie, rövid időre magamra hagyott. Milyen borzasztónak tűnt ez a várakozás!”

Ezernyolcszáztizennégy július huszonnyolcadika van, hajnali négy óra, a helyszín London. Shelley huszonegy éves, most szökteti meg új szerelmét, a tizenhat éves Mary Godwint. Fenti szöveg a Maryvel közösen vezetett naplóból való. A költő a Skinner Street 41. számú ház előtt álldogál, Mary apja, a tabukat döntögető politikai filozófus, William Godwin ifjúsági könyvesboltja előtt. Most még csak az ébredező madarak törik meg a csendet. Pár óra múlva majd megremeg a föld Godwin háza és a nemes Shelley család

Field Place-i birtoka alatt. A költő már jó ideje famíliája szégyenfoltja. Egy ateista tanulmány miatt kirúgatta magát az oxfordi egyetemről, zűrzavaros életet él, a szabad szerelem és az ír forradalom lelkes híve, szegények gyámolítója, három évvel előbb már megszöktetett egy tizenhat éves lányt, legkedvesebb húgának, Elisabethnek a barátnőjét, mi több, feleségül is vette, együtt buzgólkodtak az írországi lázadók érdekében, már a második gyerekük is útban van, ám véget ért az idill, a költő elköltözött otthonról, és most egy másik fiatal lány jó hírének tönkretételén fáradozik. A forradalmár Godwin éppen úgy felháborodik majd, mint a gőgös Shelley klán. Mary édesanyja – a szép és tehetséges Mary Wollstonecraft író, filozófus, a nők jogainak elszánt harcosa, aki politikai főművét (*Rights of Women)* Talleyrandnak, a francia forradalom oktatási miniszterének dedikálta, aki tíz nappal kislánya születése után meghalt – bizonyára támogatta volna a fiatalok ügyét; egy hónappal előbb a szerelmesek az ő sírjánál, a St. Pancras temetőben fedték fel egymás előtt érzelmeiket. „A magasztos és elragadtatott pillanatot, melyben megvallotta, hogy ő az enyém – írja egyik

barátjának, Thomas Hoggnak Shelley –, az enyém, aki már rég az övé voltam –, nem lehet lefesteni halandó képzelet számára." A pillanat jelentőségét talán aláhúzná, ha elgondolnánk, hogy a sír fölé terebélyes tölgyfa hajolt akkor, melyet e felejthetetlen temetői dialógus éjszakáján kettésújtott egy villám. Baljós jel, vagy valamilyen égi üzenet, „zápor zuhan, s villám, bús angyalok", de milyen üzenet? A rájuk váró utazás némely állomásán a szerelmesek majd Wollstonecraft írásait olvasgatják, Mary mindenhová magával cipeli e becses műveket, melyeket Shelley is lelkesedéssel tanulmányoz.

Már jócskán elmúlt hajnali négy óra, Shelley még mindig várakozik, úgy érzi, öröktől fogva áll itt, szíve hevesen dobog, alig kap levegőt, a szabad szerelem hetyke hívét szinte földre sújtják Mary iránti érzései. „Nem hiszem, hogy az emberi természet bírhat oly kiválósággal, amit benne maradéktalanul fel ne lelhetnék..." – írta a már idézett, Thomas Hoggnek címzett levélben. „Azonnali és heves szenvedély ébredt bennem e felbecsülhetetlen kincset birtokolni. Először magam elől és előle is rejtegetni igyekeztem ez érzés valódi természetét, és nem láttam, hol a

határ, melyen az önfeláldozás már őrültséggé válik." Pár perccel múlt négy. Mary megjelenik a bejáratnál. Odaszalad Shelleyhez. A naplóbeírás tömören összefoglalja a következő pillanatokat: „A karjaimban volt, biztonságban voltunk, már útban Dover felé." Mary gyengélkedik, rosszul viseli a rettentő hőséget, ezért minden állomáson megállnak, Shelley nagyon félti őt, a pihenőket mégis túl rövidre szabja, rossz arcú férfiakról vizionál, akiket Godwin fogadott fel, hogy őket feltartóztassák. Maryvel közösen vezetnek naplót az útról, az első két nap eseményeit azonban csak ő jegyzi le. Írja, hogy Dartfordtól négylovas kocsival száguldottak Doverig, ahová délután négy felé érkeztek meg. Fürödtek a tengerben, vacsoráztak, lerakodtak, a tengerészekkel és a vámosokkal tárgyaltak. Végül hat óra felé elindultak egy kis csónakon. Szép este volt, de Maryt elgyötörte a tenger. Alig tudott mozogni. „Egész éjszaka a karomban feküdt, a kevés erő, ami még kimerült tagjaimban megmaradt, mind abba összpontosult, hogy a fejét megtartsam a mellemen. A szél erős volt és ellenkező irányt vett." A tengerész azt javasolta, hogy ha nem tudják elérni Calais partjait, induljanak Boulogne felé. Az utat két órányira becsüli, ám telik-múlik

az idő és ők még mindig egyformán távol vannak. Közben „a hold belehullott a viharos, vörös horizontba, és a gyors, tünedező fény lassan elhalványult a virradatban." A szél erősödik, vihar jön, a hullámok beözönlenek a csónakba, még a tengerész is megijed, Mary nem vesz tudomást a veszélyről, szótlanul hever szerelmese karjában, Shelley gondolatai a halál körül járnak, nem fél, de bizonytalanságot és csalódottságot érez, ha meg kell halniuk, gondolja szorongva, akkor megszűnik ez az édes összetartozás Maryval... „És reggel lett, kialudtak a fények, lecsillapodott a szél. Miközben Mary még aludt, megérkeztünk Calais-be. A homokon lépkedtünk. (...) – Mary – szóltam –, nézd, felkelt a nap Franciaország fölött... – Átmentünk a homokon egészen a fogadóig. Bevezettek bennünket egy apartmanba, megfelelőnek látszott, lehetett benne ülni, lehetett benne aludni. Mary ott volt velem." És Mary írásával: „Shelley velem volt."

Este a hajóskapitány közli, hogy egy feldúlt, kövér hölgy érkezett ide, azt állítja, hogy Shelley megszöktette a lányát. Tehát nem sötét arcú férfiak üldözték őket, csak Mary mostohaanyja, Mrs. Godwin. A kövér hölgy azonban nem is

tárgyal Maryvel: saját édes lányát, a Marynál néhány hónappal fiatalabb Jane-t akarja hazacipelni. Jane-t? Az olvasó felkapja a fejét, nem érti. Nem is könnyű megérteni. Shelley részletesen megörökítette az utókor számára ennek a felejthetetlen két napnak minden fontos eseményét, nagyjából az első perctől az utolsóig. De hogy Mary hat hónappal fiatalabb mostohatestvére, Jane is velük szökött el azon a hajnalon, hogy ő is ott ült a tűző napon a csézában, hogy együtt keltek át a háborgó tengeren, a francia partoknál ő is megcsodálta a felkelő napot, szóval hogy negyvennyolc órán át folytonosan velük volt, azt Shelley, abban a felfokozott lelkiállapotban, amelyben a naplót írja, egyszerűen elfelejti megemlíteni.

– Jane, nincs kedved velünk jönni? Te jól beszélsz franciául, majd tolmácsolsz... – Valami ilyesmit mondtak neki a szerelmesek egy-két nappal a szökés előtt. Jane-t vonzotta az ötlet, ő még iskolába járt, tetszett neki, hogy önálló döntést hozhat, és kiveheti részét a botrányból, a szerep is tetszett, amit akkoriban betöltött, a szerelmesek titkos találkái alkalmával a temetőben mindig ő állt őrséget. Nem sokáig mérlegelt, igent mondott, pihekönnyű pillanat

volt, kaland, Jane imádta a kalandokat, akkor hát, fel a vitorlákkal, indulás Xanaduba! Ő és Mary még egészen kicsik voltak, még írni és olvasni sem tudtak, amikor otthon, a zongora alá bújva hallgatták, ahogy Coleridge a *Kubla Khánt* olvasta fel Godwinnak. Jane dúdolva pakolt, elképzelte, hogy reagál majd az anyja, amikor búcsúlevelét olvassa. Aztán úgyis megbékél, Godwin majd lecsillapítja, ez nem történhet másként egy családban, ahol a családfő a szabad akaratról ír értekezéseket.

Még volna visszaút, a calais-i fogadóból haza, a Skinner Streetre. Anyja az ékesszólás minden árnyalatát beveti, hogy erre rábírja őt, de Jane elhatározása szilárd, új országokat és városokat akar megismerni, és már itt áll a nagy kalandhoz vezető út kapujában, egy képzeletbeli regény hősnőjének érzi magát. Ráadásul ez kegyelmi korszak; Napóleon áprilisban mondott le, a háborús évek véget értek, Dorothy Wordsworth sokak érzelmét fejezi ki, amikor azt írja: „egyetlen perc alatt minden olyanná vált, mint egy álom... béke van, béke...” Valamit Jane is megérezhet ebből a légkörből, esze ágában sincs meghátrálni. Mrs. Godwin teljes vereséget szenvedve, sietve eltávozik.

2.

„Üdv, üdv! – hazámnak partja már, víz kékjén szürke folt…” A *Child Harold* is ott lapul Mary poggyászában, sok más könyv mellett. Hat hétig utazgatnak. Pénzük hamar elfogy, Shelley eladja az óráját és az óraláncát, de ez sem elég, egy Tavernier nevű bankár menti meg őket némi kölcsönnel. Párizsi élményeik ambivalensek, a város még nem tért egészen magához, utcáin még a forradalom és a háború fájdalmas emlékei kísértenek, Shelley csüggedten állapítja meg, hogy a Tuileriák parkja elhanyagolt, a Notre Dame belseje kiábrándító, a Louvre kincsei egyhangúak, csak Poussin *Özönvíz* című festménye előtt áll meg álmélkodva.

Svájcba vágynak. Kocsit bérelnek, aztán szekeret, a szekeret eladják, vesznek helyette egy szamarat, a szamarat is eladják, vesznek helyette egy öszvért, az állat sántítani kezd, eladják, vesznek helyette egy lovat, azt is eladják, ismét vesznek egy öszvért (vagy megfordítva történik), a jámbor állat engedelmesen viszi a hátán a gyengélkedő Maryt. „Négy nap alatt százhúsz kilométert tettünk meg” – írja Shelley egy levélben, amit elhagyott feleségének, Harrietnek küld el. „Az utóbbi két napon háború sújtotta

tájakon jártunk. Nehéz leírni ezt a kietlen pusztulást. Lerombolt és kiégett falvak, egyik a másik után; lakóik éheznek, egykor független gazdacsaládok az út mentén koldulják kenyerüket ebben a nyomorúságos országban. Élelem, szállás sehol, mocsok és éhínség mindenütt…" Egyik este egy Guignes nevű városka fogadójában szállnak meg, nemrégen Bonaparte és tábornokai töltöttek ott el egy éjszakát, a fogadós (úgy képzelem) áhítattal mutogatja a szobát és az ágyat, amelyben Napóleon álomra hajtotta a fejét, Shelley meg (ezt is csak képzelem) az ágy támlájára felírja a témába vágó verse első szavait: „Gyűlöltelek bukott zsarnok…" Az út viszontagságait Mary tűri a legrosszabbul, mintha a rájuk szakadt boldogságot kicsit nehéz volna cipelni, apja miatt bánkódik, akit istenként tisztel és akit szökésével jóvátehetetlenül megbántott. Néha azonban felejthetetlen pillanatokat élnek át. Például egy erdei séta alkalmából, amikor mindhárman elalszanak a fák alatt, „a fű lágy volt – írja Shelley –, és ahogy a szél mormolt a fák lombjai között, az édesebb volt, mint egy aeol hárfa muzsikája… és elfelejtettük, hogy Franciaországban vagyunk, sőt, arról is elfelejtkeztünk, hogy a világon

vagyunk…” Augusztus közepén érkeznek el Svájcba. A táj elbűvöli őket, „és akkor… ó, és akkor jött a félelmetes Alpok…” – ez Jane naplójában olvasható. „Azt hittem, hogy pelyhes, fehér felhőket látok, és meglepődtem, amikor hosszas vizsgálódás után kiderült, hogy ez bizony a hóborította Alpok. – Igen, az Alpok; emitt egy kiszögellés, amott egy magányos hegycsúcs, a leheletkönnyű felhők egy pillanatra egyetlen tömbbé simultak össze, megpihentek, majd elszálltak, fenséges, felejthetetlen jelenet volt…” Lucern határában hat hónapra kibérelnek egy kis házat, de már a második napon tudják, éppen csak annyi pénzük maradt, amennyi nagyjából fedezi a visszautat, hajóval. A kora őszi Rajna szerencsére nagyon békés, a fedélzeten ringatózva Jane a *Lear király*t olvassa. A mű valósággal földre sújtja, sír, amikor Cornwall kiszúrja Gloster szemét. Néhány nap múlva másodszor is elolvassa a darabot, ahogy ő mondja, „szembenéz a borzalommal”. A próbát kiállja, bár Cordelia sorsa túlságosan felkavarja. „Milyen igaz – írja a naplójába –, a valódi szeretet nappali fényben nem mutatja meg magát…” Milyen szeretet?

Rotterdamban újabb hajóra szállnak, ám még sincs elég pénzük, a kapitány kölcsönzi a jegyüket Angliáig. A hosszú út alatt a lányok egy-egy elbeszélést írnak, Jane *Az idióta* címet adja az övének, a francia felvilágosodás kedvelt témáját tárgyalja, egy vadon felnőtt lányról ír, aki minden társadalmi törvényt felrúg. Az átkelés viharos, a tenger megint vadul háborog, mindenki beteg a hajón, kivéve Jane-t.

3.

Az ártatlanság kora véget ért, ami most következik, az tragédiák és gondok sorozata lesz. Shelleyt az adósok börtöne fenyegeti, barátoknál bujkál, a különválás ideje alatt Mary és ő szerelemtől bódultan naponta több levélkét is váltanak, és regényes körülmények között randevúznak, néha csak egy félórára. Napról napra élnek, állandóan költözködnek, előfordul, hogy nincs mit enniük, egy jó barátjuk, aki a Kelet-indiai Társaság tisztviselője és egyben szatíraíró (a *Nightmare Abbey* című rémregény szerzője), Thomas Love Peacock segít rajtuk. Shelley apja csak akkor hajlandó támogatni őket, ha Shelley írásban deklarálja, hogy

visszatér a keresztény egyház kebelébe, felháborító feltétel, családjára tehát nem számíthat, a helyzet kétségbeejtő, Shelley ráadásul Mary apjának is tartozik, ez becsületbeli ügy, mély hálát és tiszteletet érez Godwin iránt, aki őt, megrögzött ateistát átvezette a deizmus reményteljesebb világába. Shelley egykor Godwin rajongó híve volt, az ezernyolcszáztizenkettes évben hat hétig mindennap találkozott a *Politikai igazság* mélyen tisztelt szerzőjével, „az anyag és a szellem, az ateizmus, a hasznosság és igazság, a papság, az egyház és a kormányzat" kérdéseit vitatták meg ketten, és Shelley eltökélte, hogy Godwint megmenti a csődtől, hitelre tekintélyes összegeket vett fel számára, de a Mester tovább követelőzött, és Shelley vállalta, hogy szerez még pénzt, csakhogy közbejött a váratlan szerelem Maryval, és minden összezavarodott. A helyzet csak a következő évben, Shelley nagyapjának halála után, ezernyolcszáztizenöt tavaszán rendeződik úgy-ahogy, mert ekkor a Shelley által örökölt birtokok egy részéért cserébe apja átvállalja adósságait, némi készpénzt is ad és évi ezer fontos évjáradékra kötelezi magát. A készpénzt – ahogy

szokta – az arkangyali Shelley majd azonnal szétosztja rászoruló barátai között.

Most azonban még csak ezernyolcszáztizennégy ősze van, és nemcsak ő és Mary vannak bajban, de elhagyott felesége, Harriet is. Shelley nagylelkűen felajánlja, hogy éljen velük, miért ne lehetnének boldogok együtt mindnyájan? Hiszen nem is olyan régen még együtt lelkesedtek a szabad és értelmes emberek békés közösségéért. Shelley figyelmen kívül hagyja, hogy e nemes eszme a gyakorlatban csak bajt és viszályt hozott rájuk, egy szép napon beköltözött hozzájuk Harriet jóval idősebb vénkisasszony nővére, Elisa, magához ragadta a háztartás vezetését, és gyűlöletes viselkedésével többé-kevésbé tönkretette húga és Shelley házasságát. Más alkalommal Shelley egyik idős irodalmi barátnője fészkelte be magát, jó ideig náluk lakott, és sikeresen megutáltatta magát mindenkivel. Végül az Oxfordból ismert jó barát, Hogg is betoppant, és ott maradt, és zűrzavart és bánatot okozott (erről majd később lesz szó). És most Jane van itt Shelley-vel és Maryvel, ő akár vissza is mehetne a Skinner Streetre, csakhogy ott a fullasztó napi gondok és depresszió fogadná, és anyja, mint valami ócska

regényben, kolostorba akarja küldeni, hogy megvédje Shelleytől, inkább a pokolba, mondja Jane.

A Wollstoncraft rokonságból két nagynéni ugyan kiváló bentlakásos lányiskolát tart fenn Dublinban, de ha odavennék Jane-t, azzal az intézmény jóhírét kockáztatnák. Dublinig is eljutott a szóbeszéd, hogy a hírhedt filozófus, William Godwin nyolcszáz fontért eladta a lányait Sir Timothy Shelley parlamenti képviselő elzüllött fiának. Jane rámered Mary gömbölyödő kis hasára, mit tegyek, hova menjek? Mary rejtélyesen mosolyog, befelé figyel, Jane úgy érzi, elárulták, de Shelley felelősnek érzi magát érte, úgy véli, bűn volna őt visszaengedni az anyjához, ahhoz a közönséges némberhez, akinek fogalma sincs a filozófiáról. Jane tehát velük marad. Shelley modern költők verseit adja Jane kezébe, görögre tanítja, fortepianót bérel számára, Anakreónt fordít vele, papírhajókat úsztatnak együtt a tavon, a deizmusról társalognak, az önképzés évei ezek, Jane új élete, *vita nuova.*

Jane nemsokára megváltoztatja a nevét is, először Clare-nek hívatja magát, aztán Clary-nek, végül felveszi a Claire nevet (Claire = világos, áttetsző, fényes), mélylélektani

magyarázatok szerint Jane ösztönösen választotta annak a bölcs és vonzó fiatal nőnek a nevét, aki a *Nouvelle Héloïse* harmadik szereplője, és a szerelmespár mindkét tagjával egyformán bizalmas viszonyban van. Claire. A Clairmont családnév valószínűleg csak fantomnév, senki sem tudja, hogy ki volt Mrs. Godwin lányának és Charles nevű fiának az apja, *Claire Clairmont* mindenesetre jól hangzik. Egy név csak zaj és füst, mondja Goethe, de Claire nem így gondolja, új nevéhez új szerepet keres, jelentékenyebbet, mint az eddigi volt.

Fanny Imlayről viszont még nem volt szó.

Ő Wollstonecraft első gyereke, Mary féltestvére. Apja Gilbert Imlay, az amerikai függetlenségi háború egyik tisztje, üzletember, író, talán kalandor, Wollstonecraft életének nagy szerelme. Párizsban kerültek össze, a forradalom kellős közepén. Fanny ezerhétszázkilencvennégyben született, néhány héttel Danton kivégzése után, amikor dühöngött a terror és csapkodott a guillotine. Imlay hamar beleunt a családi életbe, lelépett, Wollstonecraft öngyilkos lett, Imlay megmentette, megint együtt éltek, Wollstonecraft ezúttal nemcsak a szeretője, de a munkatársa is akart lenni, Imlay

egy különösen nehéz feladatot bízott rá, aminek a megoldásához Svédországba kellett utazni, Wollstonecraft a kétéves Fannyval és egy pesztonkával indult a veszélyes útra, élményeiről filozofikus könyvet írt, ez Coleridge és Wordsworth számára is inspiráció volt. (*Letters Written During a Short Residence in Sweden, Norway, and Denmark in* 1796.) „Ha volt valaha könyv, amely arra hivatott, hogy az olvasót szerelembe ejtse írója iránt, akkor ez az…" – mondta később Godwin. Mire Wollstonecraft és a pici Fanny visszaérkezett Franciaországba, Imlay már másik nővel élt. Wollstonecraft megint öngyilkos lett, megint megmentették, visszament Angliába, megszerették egymást Godwinnal, összeházasodtak, boldogok voltak. És világra jött Mary, és Wollstonecraft néhány nap múlva meghalt, Fanny akkor négyéves volt, Imlay nem akart tudni róla, Godwin, a formaságok mellőzésével, örökbe fogadta, és jó apja lett. Korai élményei azonban láthatatlan teherként nyomták Fanny vállát, néha súlyos depresszió rohanta meg, anyai örökség. Godwin három év múlva feleségül vette a szomszédasszonyát, a kövér hölgy magával hozta fantom-apáktól származó gyerekeit, Charlest és Claire-t, később még

született egy fiuk, öt gyerek nevelkedett az egyre nagyobb gondokkal küzdő családban, amelynek istene Godwin volt, vallása a műveltség és kreativitás. „Családunkban – mondogatta Claire – ha valaki nem írt olyan regényt, tanulmányt vagy valamit, ami minden eddig megírt regényt vagy alkotást felülmúlt, akkor szánalmas teremtménynek tekintették, arra sem volt érdemes, hogy megemlítsék a nevét…" Fanny neve ritkán hangzott el, úgy volt jelen, mint egy könnyű sóhaj, mindkét húgát különbnek tartotta önmagánál, szabálytalan Hamupipőke, nem a testvérei bántották, hanem ő bántotta önmagát, önkéntes szolgálólány volt, mostohaapját szolgálta, pumpoló leveleket írogatott a nevében kegyes urakhoz, akiknek elemi kötelességük lett volna – Godwin szerint – a zsenik támogatása. „Mary lányom egyes dolgokban tehetségesebb az édesanyjánál – írta Godwin egyik barátjának –, Fanny, a legidősebb, csendes, nyugodt, szerény lány, külső megjelenése jelentéktelen, legnagyobb hibája, hogy hanyagságra hajlamos, de józanul gondolkodik, éles megfigyelő, kiváló emlékezőképessége van, főképpen csak önmagára hallgat. Mary sok mindenben éppen az

ellenkezője. Mindenben kitűnik, van benne valami parancsoló, rendkívül élénk szellem. Tudásvágya nagy, és bármihez hozzáfog, kitartása jóformán legyőzhetetlen. Mary lányom, azt hiszem, nagyon szép; Fanny nem valami csinos, de általában megnyerő."

Az ezernyolcszáztizenkettes év elején, amikor Shelley mint Godwin rajongó híve felbukkant a Skinner Streeten, Claire még kislány, Mary Skóciában él egy barátnője családjánál, Fanny azonban jelen van, megpiszkálja a tüzet a kandallóban, behozza a teát, megterít, leszed, Shelley rámosolyog, ő félénken viszonozza, Hamupipőke és a herceg nemsokára mély értelmű beszélgetésekbe bonyolódnak egymással. Azon a végzetes nyáron, amikor Shelley megszöktette Maryt (és Claire-t), Fanny éppen a skóciai rokonságnál volt, Godwin azonban hazaparancsolta, és ő engedelmesen eleget tett a hívásnak. A szökevények visszajöttek Londonba, hírt adtak magukról, Fanny el-elsétált a házhoz, ahol éppen laktak, belesett az ablakon, hazaballagott, néhány nap múlva újra odasétált, újra benézett, így ment ez, ha észrevették, elszaladt, mert Godwin megtiltotta, hogy szóba álljon velük. Odabent, az

ablakon túl, igazi élet zajlott, íze és színe volt a dolgoknak, nem az a nyúlós semmi, ami az ő élete.

Svédországi úti leveleiben Wollstonecraft Fannyról és az anyaságról is elmélkedik. „Amikor nemének kiszolgáltatottságára gondolok, többet érzek iránta (ti. Fanny iránt), mint anyai szeretetet és aggodalmat. Rettegve gondolok a jövőre, amikor majd arra kényszerül, hogy a szívéért feláldozza az elveit, vagy az elveiért a szívét. Reszket a kezem (...), mert mikor a rózsákhoz pírt adagolok, egyúttal a tüskéket élesítem, amelyek – ha nem vigyázok rá – majd megsebzik. Rettegek attól is, hogy a szellemére gyakorolt hatásom ne tegye alkalmatlanná abban a világban, amelynek lakójául rendeltetett. Boldogtalan nők! Micsoda sorsotok van!”

4.

Nagyjelenet: este van, Mary alszik, Shelley mellette ülve olvasgat, egyszer csak beront Claire, arcát eszelős rettegés torzítja el, szeme kimered, ajka szederjes, szólni akar, nem tud. Végre mélységes iszonyattal a hangjában elmondja, hogy a párnája a szokott helyen volt az ágyában, ő háttal az

ágynak becsukta az ablakot, visszafordult, legfeljebb tíz másodperc telt el, ám a párna a szoba közepén hevert a földön, valaki tehát e valószínűtlenül rövid idő alatt ott járt és ledobta a párnát az ágyról, de hát hogyan és miért, és ki volt az, netán Shelley? Reszketve, elborzadva néz Shelleyre, aki nagy nehezen megnyugtatja. Letelepszenek a kályha mellé, egész éjjel beszélgetnek, parajelenségekről és horrorisztikus dolgokról társalognak, Shelley imádja ezt a témát. A hajnal kékes-szürke fényében Claire egyszerre ijesztő magabiztosságot vél leolvasni Shelley arcáról, úgy érzi, ez az ember teljességgel a hatalmában tartja, ez a felismerés elviselhetetlen, a rettegés elemi erővel rohanja meg, a földre veti magát, úgy rángatózik, mintha epileptikus volna, sikoltozik és vonaglik. Shelley Maryhez rohan, néhány szóval informálja, aztán odaviszi hozzá Claire-t. A rángatózás fokozatosan abbamarad, Claire elalszik. Valódi roham volt vagy komédia? Száz év múlva, a hisztéria gazdag irodalma mindkét feltevést igazolná, a szenvedés elkerülhetetlen, a szerepkeresés így is, úgy is fájdalommal jár.

Claire a maga részéről visszafogottabban írja le az eseményt a naplójában, magát a hisztériás rohamot nem említi. A továbbiakban hasonló jeleneteket már csak csökkentett módban produkál, ingatagon ugyan, de megáll a tudatos és tudattalan határánál.

Ezernyolcszáztizennégy október tizennegyedikén Shelley ezt írja a naplóba: „Claire érzéketlen és teljesen képtelen, hogy legalább elemi szinten barátként viselkedjék... Azt hiszem, teljes szigort kell tanúsítanom. (...) Beszélgettünk. A jelleme és az értelme még kialakulatlan. De azért remélni lehet, hogy tekintettel lesz másokra is, és átérzi a dolgokat. Talán engedményekre is képes lesz...”

A beszélgetés valóban hatékony, „ha az ember belátja a hibáit – írja a naplójába Claire –, akkor már helyrehozza... ez a reggel sokkal nagyobb hatással volt rám, mint bármi eddig...”

Négy nap múlva Mary megjegyzi, hogy csodák csodája, Shelley és Claire ezúttal békésen beszélgettek és nem dühítették fel egymást... „Milyen gyűlöletes dolog a veszekedés – írja aznap Claire is a naplójába –, az ember ezer olyan kellemetlen dolgot mond, amit nem gondol komolyan,

és amivel keserűséget és csalódást okoz. Gyűlölöm ezeket az érzéseket...” Vagy: „Nem tudok rájönni, hogy mi az ördög van velem, csak sírok, és fogalmam sincs, hogy miért sírok...” Claire még kapkod, keresi a helyét és a szerepét. Némasági fogadalmat tesz, egy-két napig nem szólal meg, máskor elveit feladva hazamegy Godwin házába, két nap múlva ismét felbukkan, mintha semmi sem történt volna, csakhamar rettenetes epegörcsök támadnak rá, szegény Claire, szegény Mary, szegény Shelley, az érzelmek iskoláját járják mindhárman. Claire szerepe mindenesetre formálódik, végül ő lesz az a vidám pajtás, később pedig bizalmas jó barát, aki Shelleyt mindenhova elkíséri, vagy ki tudja, talán ennél is több?

Mary ekkoriban szorgalmasan vezeti a naplót, a napi eseményeket írja le, egyúttal megörökíti olvasmányaik címét, szédítő mennyiségű könyv, az ókortól a kortársakig mindent elolvasnak hárman, irodalmat, tudományt, filozófiát, görögöket, latinokat, rendszer nélkül, hatalmas étvággyal. (A zárójelben olvasható megjegyzéseket én teszem.)

november 26. vasárnap:

„Egész nap munka. … Este Shelley az *Emberi Jogok Kiáltványát* olvassa. Claire-nek rosszkedve van – olaszul olvas –, Shelley odaül hozzá, beszél a fejével."

november 29. kedd

„Egész nap munka. Shelley a *Fairy Queent* olvassa hangosan (Edmund Spenser műve), aztán Parkerhez megy, Claire elkíséri (pénzügyek intézése), este Hogg jött, vitatkoztunk a tudás szeretetéről és a szabad akarat szükségességéről. Hogg nagyon zavaros, alaposan téved, az érvei roppant gyöngék, téveszméket dédelget…"

november 30. szerda

„Egész nap munka, 'hejhó!' – Claire és Shelley reggeli előtt Parkerhez – reggeltől estig Shelley az utált ügyvédeivel, én a munkámmal, este Shelley és Claire meg akarták keresni Claire bátyját, Charlest – nem találták."

november 31. csütörtök

„Munka – Shelley és Claire továbbra is Charles Clairmontot keresik – vele jönnek vissza – Hogg is jött – sokféléről beszélgettünk – ma éjjel nem vitatkoztunk…”

december 4. vasárnap

„Claire és Shelley elmentek – rosszul éreztem magam – dolgoztam – estére jobban lettem – *Agathon*t olvastam (Wieland műve). Hogg jött – ma este jobban szerettem őt, mint azelőtt – de most is attól félek, hogy egy *enfant perdu,* aki rosszul érzi magát a bőrében…”

december 6. kedd

„Rosszullét – Shelley sétál, Claire – mint máskor is – vele megy – egy csomó helyet akarnak felkeresni… – kiolvastam az *Agathon*t – Sh. Moore naplóját olvassa (Thomas Moore, költő, Byron barátja), Hogg jött este. Egyre jobban kedvelem őt.”

Itt megállok.

Már szó volt róla, hogy Hogg, az oxfordi hű barát, aki szolidaritásból otthagyta az egyetemet, amikor Shelleyt

kirúgták, Shelley és Harriet otthonában is gyakori vendég volt. Kissé rámenős vendég; amikor Shelley több hétig távol van, megpróbálja Harriettet elcsábítani, Harriett felháborodik, Shelley nem emelne kifogást, sőt, de szolidaritást vállal a feleségével és szakít Hoggal, ez hosszas, fájdalmas levelezésben történik. Hamarosan azonban kibékülnek, Hogg ismét felbukkan, ezúttal Maryt akarja elcsábítani, „why not?", mondja előzékenyen Shelley, és valamelyik Hogghoz írott levelében „közös kincsüknek" nevezi Maryt. De szó sincs idillről, Mary sírva panaszolja Claire-nek, hogy Shelley azt akarja, feküdjön le Hoggal, és Beaumontra és Fletcherre, az ismert Jakab kori szerzőpárosra hivatkozik, akiknek közös szeretőjük volt, ó istenem, Beaumont és Fletcher! Shelley feltehetően csak gondolatjátékokat űz, és Mary a maga módján végül belemegy a játékba. Kisbabát vár, ez megviseli, Shelley és Claire örökké együtt lógnak, nem féltékeny, de egyedül érzi magát, ráadásul akkoriban születik meg Shelley és Harriet kisfia, mindez elég ok az elbizonytalanodásra, a szerelmes Hogg kitartó ostroma legalább kiegyenlíti az erőviszonyokat.

Mary tizenegy levelet írt Hoggnak, hívta és küldte, ígérgetett és halogatott, türelemre intette, várjon, amíg megszületik a kisbaba, de sürgette is, jöjjön! Majd ha meglesz a baba, akkor ő meg Hogg boldogabbak lesznek, mint az angyalok, akiknek az örökkévalóságról énekelnek, vagy mint a Claire által elképzelt tökéletes világban a szeretők… Hogy valójában mi volt Mary és Hogg között, az talány és homály marad, nem ez lesz az egyetlen talány és homály a Shelley-kör szappanoperájában, angol romantika, titkok kora, ez a *spirit of time.*

Volt-e Shelleynek viszonya Claire Clairmonttal? Paul Foot, a néhány éve meghalt angol újságíró meséli, hogy ezerkilencszázhetvennyolcban a Byron Társaság ünnepélyes ülésén ez volt a fő vitatéma. A nagy talány szenvedélyes taglalása nem akart véget érni, egyetlen akadémikus sem akadt, aki határozottan állást foglalt volna. Végül a közel nyolcvanéves Beatrice Haas jelentkezett szólásra: „Nincs itt semmi rejtély… – mondta. – Ha ezernyolcszáztizennyolc tavaszán Este-ben, Byron villájában, én lettem volna kettesben Shelley-vel, még szép, hogy ágyba bújtam volna vele!”

(Az ülést a tudós urak emelkedett lélekkel lezárták, Mrs. Haas azonban, azt hiszem, tévedett: az említett év tavaszán Shelley és Claire nem jártak Byron villájában, nyár végén voltak ott, de nem egyedül, és a körülmények sem voltak romantikusak.)

Ötödik levelét Mary ezernyolcszáztizenöt január huszonnegyedikén írja Hoggnak. „Ha ma este hazamégy, kedves Alexy, remélem, felvidítja magányodat, hogy ott találod a levelem, amit elolvashatsz és csókkal illethetsz, mielőtt aludni mégy... Alexym, tudom, hogy mennyire és milyen gyöngéden szeretsz, és örömmel tölt el, hogy boldoggá tudlak tenni – öröm és gyönyörűség vár ránk majd a nyáron, amikor zöld lesz a fák lombja (...) vígan ragyog a nap, amikor majd legdrágább Hogg, meglesz a kisbabám, és te olaszra tanítsz, tudod, együtt fogunk olvasni, ó mennyi könyvet! De még ennél is nagyobb örömünk lesz Shelleyben...” Mary a továbbiakban a Shelley iránti forró érzelmeit festi le, leghőbb vágya boldoggá tenni Shelleyt, bízik benne, hogy Hoggnak is ez a leghőbb vágya, és ha Hogg és ő boldogok egymással, akkor Shelley is boldog lesz... A gondolatmenet egy-két további patetikus mondat után

megszakad, mert Maryt elhívják valahova, azután meg Claire és Shelley hazaérkeznek, letelepszenek Mary mellé, és véget nem érő beszélgetésbe bonyolódnak, „ami nem valami jó kísérőzene, amikor az ember levelet ír valakinek, akit szeret…" Hogy is mondják a *Hamlet* „egérfogó" jelenetében? „A hölgy mintha nagyon is fogadkoznék…"

„1815. március 6.

Drága Hogg, a kisbabám meghalt – eljönnél hozzám, mihelyt tudsz? – Látni akarlak… – Amikor lefeküdtem, tökéletesen jól volt – éjszaka felébredtem, meg akartam szoptatni, de úgy láttam, mélyen alszik, nem akartam felébreszteni – halott volt, és mi erre reggelig nem jöttünk rá – görcsök okozták a halálát, ezt látni lehetett…

Ugye eljössz – te olyan nyugodt ember vagy, és Shelley attól fél, lázam lesz a tej miatt – mert én most már nem vagyok anya…"

Ezernyolcszáztizenöt május közepén Mary beírja egy üres füzet első oldalára, hogy *regenerálódásuk* örömére új naplóba kezdett. Akkor már ismét gyereket vár, és Claire, akinek állítólag levegőváltozásra van szüksége, elköltözik egy

Lynmouth nevű denveri faluba. Hogy miként űzetett ki a Paradicsomból, az nem derül ki, valószínűleg Shelley vette rá – Mary nyugalma érdekében – az ideiglenes távozásra, ő vállalja a költségeket is, és lovagiasan el is kíséri Claire-t új állomáshelyére, ahol egy idős hölgy vendége lesz. „*The business is finished...*" – írja ugyancsak az új napló első oldalára Mary, amikor este Shelley hazaérkezik.

Most nyugodt és termékeny hónapok várnak rájuk. Augusztus elején végre beköltöznek a Windsor Park mellé egy szép kis házba, és Shelley megírja első, jelentősnek mondott művét, az *Alastor, avagy a magány szelleme* című költeményt, „egy romlatlan és kalandos szellemű ifjúról..."

A magány szellemével azokban a hónapokban, száműzetése helyén, Claire is találkozik. „Néhány házacska, rózsás arcú kisgyerekekkel, házsártos feleségek, részeges férjek – nem bánnám, ha vonzóbb és romantikusabb képpel szolgálhatnék – írja első levelében Fannynak –, mondjuk madrigálokat éneklő pásztorokról és pásztorlánykákról meg báránykákról, de nem mondhatok mást, mert ez az igazság. Egy kis házban lakom, az ablakomat lonc és jázmin fonja körül..." Csak később veszi észre, milyen vadregényes helyre

száműzték, „tájképfestő számára a leggyönyörűségesebb téma…” – lelkesedett Thomas Gainsborough, aki jó néhány évtizeddel előbb itt töltötte nászútját. A táj a költőket is idevonzotta, itt merített ihletet Wordsworth és Coleridge, és a *Lorna Doone* szerzője, Richard Doddridge Blackmore, és Shelley és Harriet is itt nyaraltak házasságuk első heteiben. Ezen a helyen, amelyet Anglia kis Svájcának neveznek, minden szerelemről beszél, Claire azonban egyedül van, akkor is egyedül volt, amikor kötélen vezetett fél napon át egy bamba öszvért azokban a rettenetes francia falvakban, miközben Shelley és Mary titkokat susogtak egymás fülébe a vízparton. Claire úgy érzi, becsapták, becsalogatták egy másféle életbe, egy jobb életbe, ahonnan most kitaszították.

Vagy mégsem.

Még Cliftonból Mary levelet ír Shelley-nek, aki akkor hetek óta az ideális lakást keresi számukra Londonban.

1915. július 27.

„Szeretett Shelleym, amit most mondok, az nem valami rossz hangulatból adódó szeszély – hanem olyasmi, amit komolyan kell venned és amivel számolnod kell… kérlek,

többé ne legyünk egymástól távol, ne tegyük ezt – nem vagyok így boldog – amikor bemegyek a szobámba, nincs édes Szerelem – vacsora után nincs Shelley – pedig olyan sok fontos dolgot szeretnék mondani – vagy neked kell hazajönnöd vagy nekem kell egyenesen hozzád mennem…”

Igazi szerelmes levél, ebben a stílusban folytatja, másnap lesz szökésük egyéves évfordulója. Aztán hirtelen kissé bátortalanul megkérdezi: „Mondd, Claire veled van? Mert én többször is érdeklődtem felőle, és nem jött tőle levél – de komolyan, a legkevésbé sem lepődnék meg, ha megírtad volna neki, hogy Londonban vagy nélkülem, és neki kedve lett volna utánad menni…”

Nem tudom, Shelley mit válaszolt.

Ez a lymouthi nyár mindenképpen vízválasztó, Claire-ben lázadó gondolatok ébrednek, valami rendkívüli dologra vágyik, voltaképpen egész életében valami rendkívüli dologra vágyott. Claire tudja, hogy író nem lesz belőle. De talán színésznő? Jól zongorázik, szépen énekel, kecsesen táncol, egy csomó monológot tud kívülről, könnyen tanul nyelveket, vajon hova vezet mindez, mit kezdhet magával? Ősszel véget ér a száműzetése, bátyjával, Charles-szal

Írországba utazik, mire a következő év telén visszatér Londonba Shelleyhez és Maryhez, már felkészültnek érzi magát, hogy megalkossa a saját történetét.

5.

Az angol romantika kedvelői jól ismerik a folytatást, tudják, hogy miféle történetről van szó. Claire magasra emelte a tétet; elcsábította Byront. A részletekben az ördögök helyén ezúttal angyalok bújnak meg, és egyebekről is tudósítanak. A sztori úgy kezdődik, hogy Claire levelet ír Byronnak. Nem azzal a varázslatos fordulattal kezdi, hogy „én írok magának…" (Puskin még a Carszkoje Szeló-i líceum tanulója), leveléből Tatjána édes szerénysége sem olvasható ki, inkább valamilyen különös, kissé mesterkélt alázat. Egyelőre nem árulja el kilétét. „Egy idegen ember fordul önhöz…" – írja, és a költő jóindulatát és türelmét kéri. Hosszan mentegetőzik, amiért belefogott ebbe a levélbe. „Remegek a félelemtől, ha e levél sorsára gondolok… Vannak esetek, amikor az erény elvonul, hogy átadja helyét az őrületnek, a zseni tekintete azonban észreveszi az álruha

mögött megbúvó valóságot.” Értsd: ha Byron valóban zseni, akkor felismeri Claire különleges értékeit. Ez provokáció. A következő pillanatban rátör a rémület, kényes helyzetben van – írja –, egy szakadék szélén áll, bármikor belezuhanhat, boldogságát Byron kezébe helyezi. Most még nem árulja el, ki ő valójában, mert nem tudná elviselni, ha nevetségessé válna. És Byron ne dobja tűzbe ezt a levelet, értsd, ne akarjon Clair-től megszabadulni, mert a Teremtő nem pusztíthatja el a teremtményét. Mindezt sokkal bőbeszédűbben és nagyobb pátosszal fejtegeti. Aztán áttér a lényegre.

„Ha egy nő, akinek a híre eddig makulátlan volt, férj vagy kísérő nélkül kiszolgáltatja magát önnek, és dobogó szívvel bevallja, hogy évek óta szerelmes önbe, ha diszkréciót és védelmet kér, amit mélységes szerelemmel és korlátlan odaadással viszonozna, el tudná őt árulni? Vagy diszkrét maradna, mind a sírig? De nem szeretem a fölösleges beszédet: vagy akar, vagy nem akar engem. Ne döntsön elhamarkodva, de ne várasson soká a válasszal; gyűlölöm, ha kínoznak és ha feszültségben kell élnem. És azért is tudnom kell a válaszát, mert el kell hagynom a várost. Címem: E. Trefusis, 21, Noley Place, Mary le Bonne.”

Ez tehát új szerep lenne, új partnerrel, e szerint Claire bensejét titkos szerelem férge rágja, alakját tragikum és leheletnyi fenyegetés lengi körül, vigyázzatok, nem olyan régen történt, hogy Corday Sarolta tőrt ragadott... Szerelem? Nem erre tart e szenvedély! A lynmouthi erdők csendjében talán bevallotta magának, hogy már nem éri be azzal az ambivalens *pas de deux*-vel, amit Shelleyvel lejtett eddig, ami barátság is volt, de kicsit flört is, és majdnem szerelem, vagy biztosan az, vagy egyik sem, csak pusztán jó pajtások tánca. Az évszázados tölgyfák alatt talán eldöntötte, valamit ő is letesz a ház asztalára: *levadássza* Byront.

Ezernyolcszáztizenhat március eleje van, soha rosszabb pillanatban nem zaklathatná a *Child Harold* és *A kalóz* körülrajongott szerzőjét. Irracionális rajongás és országhatárokon túl terjedő felháborodás kíséri lépteit, legendáját előkelő származása, szépsége, kalandos múltja is táplálhatta, magyarázat még sincs rá. Talán csak a szimmetria-elv működött itt? A franciáknak ott volt Bonaparte, hogy gyűlöljék vagy imádják, az angolok, a kétségbeejtő nyomor és a régensherceg undorító uralmának szorításában egy istenfiút teremtettek maguknak. „Egy nap

arra ébredtem, hogy híres vagyok…" – írta Byron. A legenda túlélte a századokat, százötven évvel később a Hyde Parkban Mick Jagger a *Child Harold* költőjének öltözve lépett fel… és egy megzenésített Shelley-verset énekelt…

Ezernyolcszáztizenhatban azonban a költőkirály éppen makacsul menekül a nyilvánosság elől. Mindenki tudja, hogy felesége, Annabella Milbanke rejtélyes okok miatt otthagyta, kislányától, Adától eltiltották, perek fenyegetik, anyagi helyzete bizonytalan, a jó társaság elfordul tőle, noha népszerűsége nem csökkent, hiszen személye állandó beszédtéma; az emberek kuncogva olvassák egyik elhagyott szeretője, Caroline Lamb regényét (*Glenarvon*), amelyben őt mint nőfaló, immorális földesurat teszi nevetségessé, Byron minden tekintetben mélyponton van. „Immáron a második hetet töltöm zaklatottságban, megaláztatásban, gyalázatban, sötét rágalmaknak kiszolgáltatva, és még csak nem is cáfolhatom a vádakról terjedő találgatásokat s aljas mendemondákat, mert az, aki egyedül felvilágosíthatna, megtagadja, hogy ismertesse velem részben vagy egészben a készülő vádiratot." Ezt nem sokkal Claire felbukkanása előtt írja a feleségének. A sötét rágalmak a féltestvéréhez,

Augusta Leigh-hez fűződő kapcsolatát érintik, testvérszerelemmel (féltestvér szerelemmel) vádolják őket, ezt a rettentő titkot maga Augusta árulta volna el Annabella Milbanke-nek, de ki tudja, így volt-e? Akárhogy történt, én azt gyanítom, hogy Augusta volt az egyetlen lény a Földön, akit Byron valóban szeretett... („Hogy mindenem íme e vészben / Odalőn – szívem egyben okult: Mit híve-rajongva becéztem, / Legdrágábbnak bizonyult.")

Claire első, fent idézett levelére nem jön válasz. Új levelet ír, személytelenebb stílusban közli, hogy fontos ügyben, négyszemközt szeretne Byronnal beszélni, este hétre odamenne a lakására, őlordsága vajon fogadja-e? A találkozó létrejön, Claire felfedi személyazonosságát, romantikusan kiszínezi az élettörténetét, és bírálat céljából átadja Byronnak azt a félbemaradt elbeszélést (*The Idiot),* amit még a Rotterdamból Doverbe tartó hajón kezdett írni; a természeti körülmények között felnőtt, nomád lány históriája nemcsak divatos téma, hanem az ő idealizált önképe is, de hát kicsoda ő? A szeme sötét, a haja fekete, kecsesen mozog, gondolkodni Wollstonecraft és Godwin műveiből tanult, a homlokán a műveltség áruvédjegye:

„made by Shelley…” A költőkirály kegyesen engedi, hogy Godwin mostohalánya, ez az immorális kisasszony udvaroljon neki, nem minden levelére válaszol, de azért találkozgat vele, és Claire szinte naponta ír neki, néha mélabúsan, néha vad – tabukat döngető – eszméket fejteget, szándékosan megbotránkoztatná Byront, tetszik neki, hogy a költő, akit kicsapongó élettel vádolnak, őt romlottnak és erkölcstelennek tartja.

Byron a nemrég leégett és újjáépült Drury Lane Királyi Színház művészeti bizottságának tagja, színészeket szerződtet és darabokat keres, Claire azt mondja, színésznő akar lenni, tanácsot kér, eligazítást, egy jó tanár nevét, Byron a színházban, az úgynevezett zöld szobában fogadja, Claire szaval, aztán énekel, tiszta, szép és szuggesztív hangja van, Byron bámul, őszintén el van ragadtatva, kitűnő tanárt ajánl, de Claire szinte rögtön meggondolja magát, mégsem választja a rögös színészi pályát, már mindegy, mit mond és mit tesz, már nincs szüksége ürügyekre ahhoz, hogy Byronnal találkozhasson. A színházban, amelynek színpadán Shylock szerepében a nagy Kean is fellép, állítólag kísértetek mászkálnak, egy szürke köpenyes, rizsporos hajú férfi

háromszögletű kalapban és lovaglócsizmában egy velencei erkély mögül bukkan elő, ő az egyik legkedveltebb házi kísértet, nemes úr, akit egykor ezen a helyszínen döftek le, ez amolyan igazi brit dolog, állítólag napjainkban is nagy számban kóválygognak kísértetek az angol színházakban. A szürke ember ráérősen sétál a díszletek közt, Claire észreveszi, felsikolt, a látomás eltűnik, Claire-t balsejtelem járja át, de lehet, hogy ezt én képzelem csak. Ami biztos: volt egy délután, néhány elvarázsolt óra, amikor Claire énekelt Byronnak, és ez az élmény érzelmes vers írására inspirálta a költőkirályt, ebben Claire-t a Szépség lányának nevezi, mágikus hangulatról beszél, az éneklő lány édes hangjáról, a versben gyöngédség van, talán szerelem is, persze mindez csak költészet, életének eme mélypontján Byron meggyőzően állítja, hogy kiveszett belőle a szerelem iránti képesség. Március vége van, amikor Claire ezt írja Byronnak: „Van valami kifogása a következő terv ellen? Csütörtök este kimehetnénk postakocsival a városból, mondjuk tíz vagy húsz mérföldre, valahová, ahol szabadok leszünk, és senki sem ismer ránk. Másnap, korán reggel visszajönnénk. Mindent úgy rendeztem el, hogy a legcsekélyebb gyanút se

keltsük." Byronnak nincs kifogása a terv ellen, és a Szépség Leánya, aki Mary Wollstonecraft könyveiből tanult meg élni a jogaival, egy éjszaka tartamára megszökteti a költőkirályt. Másnap reggel pár sort firkant egy cédulára, a becses papír szerencsés módon fennmaradt az utókorra. „Áldjon meg az Isten, én még nem voltam ilyen boldog. Nem felejtelek el soha, mindig emlékezni fogok a gyöngédségedre és hogy milyen szenvedélyes volt a tekinteted..."

Ezzel a kis levélkével Claire akár el is búcsúzhatott volna, de még hátravolt néhány hét, amíg Byron (örökre) elhagyja Angliát, és ő újabb találkozókat kezdeményezett. A varázslat azonban hamar elmúlt, és Claire kapkodott. „Nem várom öntől, hogy szeressen, nem vagyok méltó a szerelmére, tudom, hogy ön mindenben fölöttem áll... Tudja, hogy amikor önt meglátom, nem tudok megszólalni?" Ilyenféle kínosan alázatos leveleket küldözget Byronnak, bevallja, hogy gyenge és reszket, és szerelmes, és félszeg, és nincs más vágya, mint egy kis széken ülni B. lábainál, mindig így érzi magát azokkal, akiket szeret, ha meglátja őket, szeretne letérdelni eléjük... Felemás szövegek, nem illenek Claire vagány és ironikus figurájához, de hiszen csak április végén

lesz tizennyolc éves, mai fogalmak szerint még gyerek! Bizonytalanságában Shelley-re hivatkozik, Shelley ismeri őt legjobban a világon, Shelley szerint két Claire van, egy jó és egy rosszabb, de azért a rossz is jó, csak kicsit ideges, és ha Claire szeret valakit, akkor csak a jó énje nyilvánul meg, és semmi sem csodálatosabb, mondja Shelley, mint a jó Claire társaságában lenni, „és ezt olyan férfi mondja, akit szerettem és akiért szenvedtem…" Tessék? Szerette, szenvedett, ki, mit, hogy? Shelleyt szerette, feketén-fehéren olvasható. Vagy csak konfabulál, hogy érdekessé tegye magát? Akárhogy is, a vonatkozó irodalomban sehol sem említik ezt a vallomást; kezemben tartom tehát a kulcsot (kicsit rozsdás), amely talán kinyitja a titkok kamrájának ajtaját, most már csak azt kéne tudni, hogy hol van az a kamra, illetve van-e ilyen egyáltalán?

Claire még egy utolsó, kicsit perverz próbálkozást tesz: Maryt is bevonja a játékba. Hogy mostanáig mit mondott el neki és Shelleynek erről a szárnyaszegett kalandjáról, azt nem tudom, a költőkirály és Mary találkozását mindenesetre meghökkentő levéllel készíti elő: „Ön bele fog szeretni Marybe, aki nagyon szép és szeretetreméltó, és nagy

csodálója önnek és műveinek, és ez a vonzalom kétségtelenül áldott lesz, nekem meg semmi sem okozhat nagyobb örömet, mint önt boldognak látni. Ha így lesz, megkettőzött buzgalommal igyekszem majd Mary kedvében járni, mindent meg fogok tenni, amit kér tőlem, jót is, rosszat is, nehogy kockáztassam annak a személynek a szeretetét, akit a sors az ön szerelmével áldott meg."

Őrült beszéd, a rendszer benne az, hogy amennyiben nem birtokolhatja Byron szerelmét, legalább Maryvel osztozna rajta, mint „közös kincsen" hiszen ez Shelley tanítása, és Claire nem ismeri a köznapi féltékenység kínjait. De azért furcsa ötlet; érthető, hogy napjainkban, amikor az a nyilvánvaló, ami bonyolult, és az egyszerű szóba sem jöhet, mindenféle ambivalenciákat és mélylélektani bonyodalmakat magyaráznak ebbe a furcsa ajánlatba, ez azonban túlreagálás. Claire valószínűleg csak önbizalma utolsó morzsáit menti a bizarr ajánlattal. A projekt egyébként szétpukkan, csak formális megismerkedés lesz belőle. Április közepén két folyóirat durván megtámadja Byront, a magánéletét gyalázzák, „megkezdődött", mondja ő, talán örül is, újabb ok, hogy távozzék. Április

huszonharmadikán kedden, ifjú orvosa, Polidori és három szolga társaságában elhagyja Angliát. Az indulás előtti vasárnapon még találkozik Claire-rel, a randevúért a lány könyörög, egyúttal visszakéri a leveleit, el akarja őket égetni. Ennek a kérésnek – szerencsére – Byron csak részben tesz eleget. Claire addigra már valószínűleg rábeszélte Shelleyt és Maryt, hogy ne Olaszországba menjenek nyaralni, hanem Svájcba, a Genfi-tóhoz, ahol a két költő megismerkedhet egymással. Hogy beszélt-e nekik már a Byronnal való románcáról, nem tudom, Shelley mindenképpen el akarta hagyni akkor Angliát, bárhova elment volna, rossz hangulatban volt, könyve, amely februárban jelent meg (*Alastor... and Other Poems),* nem kapott jó bírálatokat. Májusban indulnak útnak Párizsból, érthetetlen optimizmussal, Claire diadalmas levelet küld Byronnak, jelenti, hogy már úton vannak, nemsokára megérkezik a teljes „Tahitiról szalasztott filozofáló törzs", ami célzás Diderot *Pótlék Bougainville utazásához* című művére, melyben a távoli sziget népességének szerelmi szokásairól is szó van. És fine primo tempo.

6.

Fanny levele Maryhez, ezernyolcszáztizenhat május végén (részletek a szövegből): „Kéred, hogy írjak az itteni helyzetről. A lehangoltság általános, és naponta hallani mindenféle szörnyűségekről, amelyeknek okait nem értem. A papát ezek a dolgok nem foglalkoztatják. Mr. Booth azt mondja, a béke hozta ránk ezt a sok gyalázatot; a háború alatt a kontinens országai a harccal és határaik védelmével voltak elfoglalva, egyedül Anglia volt szabad ország, a gyárak több millió munkást foglalkoztattak, magas bérrel. Most itt a béke, a külföld kapui bezárultak, honfitársaink milliói éheznek. Ahol azelőtt háromszáz munkás is dolgozott, ott most legfeljebb három vagy négy ember talál munkát. Sok helyen felkelések törnek ki. Mondják, leváltanak minisztereket, de szerintem az egész rendszer megváltoztatására volna szükség. Mr. Owen azért biztat bennünket, azt mondja, ne csüggedjünk, két év múlva már élvezni fogjuk elgondolásai gyümölcseit. Mr. Owen azt akarja, hogy a gazdagok adják át a vagyonukat a szegényeknek, napi két-három óránál többet senki se dolgozzék, az emberek legyenek egyenlőek, öltözzenek

szerényen, bárki szabadon lehessen bármilyen vallás híve – mindez túl romantikus, nem tudok benne hinni. Owen úr egyébként valóban nagy és jó ember. Múltkor azt mondta nekem, hogy szeretné, ha anyánk még élne, mert senki mással nem találkozott, aki ennyire hozzá hasonlóan gondolkodott, és aki olyan lelkesen magáévá tette nézeteit.

Most mindjárt postára adom a könyveket, amelyeket kértél... küldenék egyebet is, de a költségek... Tudod, hogy minden tekintetben másoktól függök... Lord Byron nagyon érdekel... minden művét olvastam... mikor elhagytátok Angliát, még csak a *Childe Harold*ot ismertem és kisebb verseket. Az élvezet, amit ezek olvasása okozott és a hála, amivel tartozom neki, hogy sok sötét órámat felvidította, arra ösztönöznek, hogy mindenre kíváncsi legyek vele kapcsolatban. Eddig azt hittem, a *Childe Harold* róla szól, és nagyon rossz véleményem volt a személyéről, de ha nem így van, tudni szeretném, milyen ember ő. A *Gyaur,* a *Lara* és *A kalóz* róla mint emberről nem beszélnek. Mesélj nekem legközelebb a vele töltött órákról, apróságokról még inkább, azokból lehet legjobban következtetni az emberre. Olyan szép arca van, mint a portrékon? Kellemes a hangja? Hogyan

szokott beállítani hozzátok, csak úgy, lazán, barátian, éppen csak bekukkant, vagy hogy? Nem pletykaéhségből kérdezem, de igazak-e vajon azok a dolgok, amelyeket Londonban terjesztenek róla a botránykavarók? Tényleg olyan féktelenül veti bele magát a kicsapongásokba? Az írásai alapján nem tudom elhinni, hogy ilyen utálatos."

Ez a nyár (és talán az ősz is) fekete betűkkel kerül a krónikákba.

Fanny nem tesz említést arról, hogy ezekben a hónapokban Európa sok országában olykor bibliai sötétség borítja az égboltot, a nap el-eltűnik, folyton esik, tífuszjárvány dühöng, babonás hiedelmek ütik fel a fejüket, és világvége jövendölésekkel rémisztik az embereket. E jelenségek oka a Tambora nevű vulkán előző évi kitörése az indonéz szigetvilágban. Ezen a különös nyáron a Genfi-tó mellett, az Alpok lábánál azonban jóval kegyesebb a természet, mint a kontinensen általában, a gyakori esők sem riasztják el a nyaralókat. Az apokaliptikus hangulatot Mary tíz év múlva megjelenő Az *utolsó ember* című utópisztikus regényfolyama hitelesen eleveníti meg: „Valami rendellenes lopózott az elemek közé... A szél, a levegő hercege

végigviharzott királyságán, dühödten felkorbácsolta a tengert és engedelmességre kényszerítette a lázadó földet. Nagy veszedelmet hozott le reájuk Zeusz a magasból, járványt hozott és éhínséget, hogy hulljon az ember."

Mire Fanny levele megjön, Maryék már letelepedtek egy Cologny nevű falu mellett, a *Maison Chapuis* nevű házban. Byron pedig néhány száz yardnyival arrébb bérelt ki nevezetes villát: egykori tulajdonosa, *Charles Diodati* 1639-ben gyerekkori legjobb barátját, Miltont látta itt vendégül. Érkezésekor azonban mindkét csapat Genf külvárosában, az *Hôtel d'Angleterre*-ben száll meg, Shelleyék tíz nappal előbb, mint Byron és Polidori. A költőkirály olyan elgyötört az úttól, hogy első nap egyáltalán nem mutatkozik, és a hotel regisztrációs könyvében az életkorra vonatkozó rubrikában százévesnek vallja magát. A bejegyzés Claire-t szellemeskedő levélre inspirálja: „Sajnálom, hogy ennyire megöregedett. Igaz, amilyen lassan jött, akár kétszáz évesnek is gondolhatnám. Remélem, tiszteletreméltó életkora már nem tűr el több utazást... Én olyan boldog vagyok." Byron nem reagál. Még másnap sem látható, a környéket járja Polidorival, bérelhető házat keresnek. Claire újabb levélkét

ír: „Két hete vagyok ebben az unalmas hotelben, és ez a hangsúlyozott közöny, amit irányomban tanúsít, igazán udvariatlan és kegyetlen bánásmód." És jól ismert utasítgató modorában este fél nyolckor a hotel egy bizonyos pontjára rendeli Byront, ahonnan majd „a szobába fogja vezetni". Polidori néma rosszallása mellett Claire még egy időre visszaszerzi zsákmányát, de csakhamar kénytelen belátni, hogy a románcnak immár visszavonhatatlanul vége, Byron soha többé nem akar vele kettesben találkozni, ebbe bele kell nyugodnia. „Nem tudom, hogy szóljak önhöz. Barátomnak nem mondhatom, én szeretem önt, önt viszont én egyáltalán nem érdeklem. Ha az ablaka alatt fuldokolnék, annyit mondana csak, hogy „ah, voilá!..." Igaza van. Byront taszítja az alázatnak és birtokolni akarásnak ez a keveréke, és a pletykáktól is retteg, a Genfi-tó környékén nyaraló angolok, a londoni *haute volée* tagjai megbotránkozva hallgatják, és dagasztják a híreket a költő valódi és képzelt tetteiről. Hűséges barátnőjének, Mme de Staëlnak coppet-i kastélyában is jó néhány angol előkelőség vendégeskedik, amikor Byron betoppan (mezítláb, víztől csepegve), a brit hölgyek rémülten felsikoltanak, mintha maga a Sátán jött

volna látogatóba, egyikük el is ájul, Byron erről így számol be egy barátjának: „Mrs. Hervey (regényeket ír) elalélt, amikor megjelentem Coppet-ban, de aztán magához tért. Amikor elájult, de Broglie hercegné (Mme de Staël lánya) így kiáltott fel: ez mégiscsak túlzás, egy hatvanöt éves asszony!" Byron némileg paranoiásan, de joggal állapítja meg, hogy személye állandó figyelem tárgya itt Svájcban is, márpedig ő – kissé eszelősen – még nem adta fel, hogy házasságát helyreállítsa, Mme de Staël is ezen fáradozik, „evvel aztán – tudósítja Byron Augustát – éppolyan szóbeszédet támasztott körülöttem, mint amilyen a La Manche túloldalán kélt annak idején." Szegény Claire, önhibáján kívül, a legrosszabbkor repült neki a lángnak, akkoriban még az is kétséges volt, hogy megússza-e ép bőrrel az égési sérüléseket.

A találkozás az angol romantika két nagyja között Byronék megérkezése után harmadnap reggel jött létre. Claire meglátta, amint Byron és Polidori kikötnek egy csónakkal, szólt a társainak, mindnyájan lementek a partra, Claire bemutatta egymásnak a két költőt, akár fanfárok is szólhattak volna, az idő egy pillanatra megállt. Byron meghívta Shelleyt vacsorára, egyedül csak őt, az angol

romantika (második nemzedékének) ünnepi lakomája volt ez, Claire celebrálta, noha őt nem hívták az asztalhoz. Ez volt vajon a szerep, amire vágyott?

Gondolatjáték: később, Olaszországban Byron és Shelley közös ismerősök révén feltehetően megismerkedtek volna, de ez a majdnem folytonos, meghitt együttlét Svájcban, három hónapon át, kegyelmi korszak volt. Ha nincs a közös nyaralás, akkor ezernyolcszázhuszonkettőben talán nem alapítanak együtt folyóiratot, és Shelley nem megy Pisába szerkesztőtársuk, Leigh Hunt és családja elé, onnan nem megy át Livornóba, hogy nemrég beszerzett vitorlásával (Williams nevű barátja és egy hajósinas társaságában) a viharos tengeren visszainduljon Lericibe mindazokhoz, akik várták (Mary, Claire, Williams élettársa, Jane meg a gyerekek). A többit tudjuk. „Barát ne sírjon felettem / Se félelem, se remény…" (A hajó neve eredetileg *Ariel* volt, ám Byron, puszta barátságból elintézte, hogy a vitorlán a *Don Juan* név díszelegjen, Shelley nagyon bosszankodott emiatt.) Okok és következmények persze másféleképpen is összefűzhetők, sokféleképpen, de mert a romantikában úgymond a föld összeér az éggel, talán nem egészen őrült a

gondolat, hogy Claire anélkül, hogy tudta és akarta, azzal, hogy akkor és ott a Genfi-tó partján összehozta egymással Shelleyt és Byront, a halál angyalának szerepét is eljátszotta.

Íme, egy gyors leltár erről a közös nyaralásról: csónaktúrák, gyalogutak a hegyekben, zarándoklatok a környékre, ahol még Rousseau, Voltaire és Gibbon szelleme lebeg. Hajnalig tartó beszélgetések. Új művek. (Byron: *A chilloni fogoly. Child Harold* III. *Az álom. Sötétség. Prometheus.* Shelley: *Himnusz az intellektuális szépséghez. Mont Blanc.) A* viharos napokon unaloműző mulatságok, Polly-Dolly (Polidori) kínzása, nincs kegyelem, leverik rajta, amit kollégista korukban nekik kellett elszenvedni. Olykor rájuk tör a vágy a magány után, akkor egyedül bolyonganak csónakkal a tavon, „...magányos sajkám magányra talált mohos fa, sás közt...”

Mary és Claire inkább csak az esti beszélgetéseken vesznek részt, napközben mint szorgalmas méhecskék a költészet kertjében gyűjtik a mézet, Byron kéziratait másolják, bár a viszony Byron és Mary között nem valami bensőséges, Mary feszélyezett, ha együtt vannak, tisztában van vele, hogy ez az ember valójában lenézi őt, mert nő és

mert Godwin lánya, ráadásul Byron „nem az a lázadó titán, aminek hitték, csak egy sértett arisztokrata” (Maurois).

Június tizennyolcadika az emlékezetes nap, amikor odakinn megint rettentő vihar dúl, és ők öten, a két költő, a doktor és a két lány a Diodati-villa szalonjában üldögélve német kísértethistóriákkal múlatják az időt. Egyszer csak Shelley felugrik, arca eltorzul, valami rettentő vízió gyötri, a többiek által nem látható szörnyekkel hadakozik. Polidori szakszerűen közbeavatkozik, vízzel fröcsköli, Shelley lassan-lassan megnyugszik. Csend. Byron felkiált: „És ha mindnyájan írnánk egy kísértethistóriát?” „Írjunk...” – mondják ők. Persze nem pontosan így történt, és nem pontosan ez hangzott el, ők akkor ott mindenesetre eléggé elszállt állapotban lehettek, amihez talán némi laudánum-oldat is hozzájárult. Hogy valójában hogy történt és miért történt, arról a *Frankenstein* hosszú előszavában Mary számol be. Shelley egy felejthető rémtörténetet agyal ki, Claire nem fejezi be az övét, Byron is töredéket ír, ezt felhasználva Polidori megírja az első angol nyelvű igazi vámpír-históriát, a fő-vámpírt Byronról mintázza, Mary csak egy hét múlva fog a munkába, hősiesen végigcsinálja, húsz és fél éves,

amikor remekműve, a *Frankenstein vagy a modern Prométheusz* ezernyolcszáztizennyolc január elsején megjelenik. „Ó Istenem, ha az én művem lehetne! – írja akkor őszinte bámulattal Claire egy Byronnak küldött levelében. – Egy bájos nő, és ennyi erő, kultúra és intellektualitás…”

Azon a kísértethistóriás júniusi napon Claire egyébként már terhes, és már elmondta ezt Shelleynek. Shelley a hírt egy hosszabb csónaktúrán közli Byronnal. „Vajon enyém a poronty?” – kérdi a költőkirály. Ez a cinikus reakció arra készteti Shelleyt, hogy végrendeletében a Claire-nek szánt évi hatezer fontos évjáradékot a duplájára emelje. Már augusztus van, amikor a gyerek jövendő sorsáról tárgyalnak hármasban: Augusta felnevelné, ajánlja Byron, Claire valamilyen közeli rokonság címén bármikor meglátogathatná, Claire tiltakozik, egy gyereknek hétéves koráig a szülei mellett a helye – mondja, és Shelley erélyes figyelmeztetése ellenére a legrosszabb lehetőséget választja, vállalja, hogy a gyereket egyéves kora után átadja az apjának, ő maga meg minden szülői jogáról lemond. Erre a kétségbeejtő lépésre egy kamaszos ábránd miatt szánja el magát, a születendő gyerek belépőjegyét akarja megvásárolni

az angol arisztokrácia féltve őrzött kasztjába, ugyanakkor elvakultan bízik abban, hogy a gyerek összekötő kapocs lesz anya és apa között. Ismeretes, hogy Byron, a teljes igazságot részletekben adagolva, ekképpen számol be Augustának: „...H. elmondta, miféle mesék keringenek rólam és viselt dolgaimról – szemenszedett *hazugság.* (...) Ami a sok 'szeretőt' illeti, Uramisten – összevissza egy volt. Ne szidj meg, mit csinálhattam volna? – egy őrült lány volt, akármit mondtam vagy tettem, csak futott utánam, vagy inkább futott előttem – ugyanis már itt találtam, mikor megérkeztem –, s a poklok kínját szenvedtem végig, míg rábírtam, hogy menjen szépen haza, végül el is ment. (...) Nem szerelem volt, nem is leszek én már szerelmes sohasem, de hát nem nagyon játszhattam meg a sztoikust egy olyan nővel, aki nyolcszáz mérföldet tett meg, csak hogy filozófiátlanítson..."

7.

„Isabel akkor (...) már sokat látott a világból. Két évet töltött egy előkelő, bentlakásos iskolában Londonban, két hetet volt

Bathban, s egy este Southamptonban vacsorázott." (Jane Austen: *Szerelem és barátság)*

Shelleyék szeptember közepétől Bath központjában bérelnek lakást, megfelelő távolságban Londontól, hogy Claire terhessége rejtve maradhasson a világ és legfőképpen Godwinék előtt. Mary nem bánná, ha Claire leszakadna róluk és visszamenne Lynmouthba a kedves, idős hölgyhöz, akinél már eltöltött hosszabb időt, de Shelley erről hallani sem akar, nekik most Claire mellett a helyük, mondogatja. Húsz év múlva majd Mary kijelenti egy levelében, melyet mindnyájuk közeli barátjának, Trelawnynak ír, hogy ő meg Claire sohasem voltak barátok, sohasem szerették egymást, senki sem tudta számára olyan kínossá tenni az életet, mint Claire, és voltak idők, amikor azt képzelte, hogy „a mennyország nem más, mint egy Claire nélküli élet..."

Itt vannak hát ezen a divatos fürdőhelyen, ahol a korabeli angol irodalom hősnői sóváran remélnek álmaik hercegével találkozni. Néha talán Maryt és Claire-t is megrohanja a vágy, részt venni Bath nagyvilági életében, beleolvadni a fantasztikus kalapok, csokrok, fodrok forgatagába... de ezek csak röpke pillanatok, bál helyett Mary tudományos

előadásokra jár, Claire meg levélírásba temetkezik, rendszeresen küldözgeti naplószerű tudósításait az ő álomhercegének, aki még az Alpokban bolyong, nem zavarja, hogy soha nem kap választ. Shelley különféle trükkökkel próbálja Claire ügyét támogatni, ő is levelet ír Byronnak, ebben idillikus életükről számol be: „Mary a kandalló előtt kuporogva olvas, Claire éppen önnek ír levelet, a macska és kölykei a szófa alatt alszanak, a kis Willy most ment aludni, csak ön hiányzik…" *Nature morte, áldott állapotban lévő fiatal nővel,* bolond, bolond Shelley, azt képzeli, hogy Byron vonzónak találja majd ezt az idillt? Amúgy csak bizonyos időbeli távlatból visszatekintve bizonyul idillnek. Akkor és ott Marynek nem ez a véleménye. Shelley pár napra elutazik Marlow-ba, házat keres, ahol végleg otthonra találnának, „egy ház, egy tó vagy egy folyó partján… – írja neki Mary –, méltóságteljes fák, isteni hegyek, ott legyen a mi kis egérlyukunk, ahol meghúzódunk… na de kell a csudának. Csak egy kertet adj nekem, és hogy Claire távol legyen, és hálás leszek a sok jóért, szerelmem." Latinul írja: „absentia Clariae". Hamarosan azonban bomba robban, és a közösen átélt

tragédia egy időre közelebb hozza őket egymáshoz. Részlet Mary naplójából:

„Szerda, október 9.

Curiust olvasom – rajzoltam – Este egy nagyon ijesztő levél jött Fannytól – Shelley azonnal Bristolba sietett – hajnali két óráig vártuk őt, de nem tudott meg semmi újat."

A nagyon ijesztő levél mindössze néhány szóból áll:

„Most mindjárt elmegyek egy helyre, ahonnan – úgymond – nem lehet visszatérni."

„Csütörtök, október 10.

Shelley megint Bristolba ment... tizenegykor jött haza."

Godwin is Bristolban nyomoz Fanny után, mert azt a kétsoros ijesztő cédulát ő is megkapta. De csak október tizenkettedikén tudják meg, mi történt, amikor a Cambrian nevű újság hírt ad arról, hogy a kilencedikéről tizedikére virradó éjszaka egy swansea-i hotelben egy ismeretlen fiatal lány nagy adag laudánummal megölte magát. A személyleírás pontosan illik Fannyra. Végrehajtotta hát, amit anyja két ízben is megpróbált; Fannyt azonban nem mentette meg senki. Feltételezem, hogy százszor is elolvasta

Wollstonecraft borús elmélkedéseit, amelyeket az ő születése után vetett papírra: „Rettegve gondolok arra, hogy az én szellemi hatásom alatt majd nem lesz képes beilleszkedni a világba…”

Fanny ez év őszén már nagyon rossz állapotban volt, és ezt senki sem vette komolyan; őrlődött a Skinner Street és Maryék között, elhitte Mrs. Godwinnak, hogy húgai kinevetik őt a háta mögött, mégis vágyott közéjük, szerette volna, hogy a kis William szeresse, kétségbeesetten görnyedt Godwin problémáinak súlya alatt. Írországi nagynénjeitől várta a megváltást, valamikor régen az volt a terv, hogy Fanny az általuk vezetett intézetben tanít. Csakhogy közben történt egy s más, és a tantiknak Godwin züllött lányai nem kellettek, sem tanulónak, sem tanárnak. Fannyra ezek után rászakadt az égbolt, kuporgott a romok alatt, nem tudta, mit kezdjen az életével. Vajon megfordult-e a fejében, hogy Shelleyhez forduljon? Képzeletben talán látta önmagát, amint félénken halad az utcákon Bathban, mellette díszes fogatok suhannak el, egy-egy elegáns, ifjú dáma futólag rátekint, mit keres itt ez a szürke veréb? Aztán bekopog Maryékhez, ott Lord Byron a *Child Harold* harmadik cantóját

olvassa fel egy nagy társaságnak, bosszúsan néznek az új jövevényre, aki az áhítatot megzavarja... Nem, Fanny senkitől sem kér segítséget, kocsiba ül, elviteti magát Bristolba, ott megírja a kis cédulát, amit Marynek és Godwinéknek szán, aztán átviteti magát a kilencven kilométerrel arrébb fekvő Swansea-be, egy olcsó hotelben szobát vesz ki, búcsúlevelét az asztalra készíti... „Már régen elhatároztam, hogy a legjobb, amit tehetek, ha végét vetem egy olyan életnek, amely már a kezdet pillanataiban is szerencsétlen volt, és amely olyan sok szenvedést okozott azoknak, akik nem kímélve egészségüket, megpróbálták ezt az életet elviselhetővé tenni. A halálom híre némelyeknek talán majd fájdalmat okoz, de nemsokára úgyis áldott feledésbe merül, hogy létezett egy olyan teremtés, mint én."

Fanny nem tévedett; minden pontosan úgy történik, ahogy megjósolta, sőt... Godwin mindenkinek azt mondja, hogy Fanny, aki Skóciában vendégeskedett, valami súlyos betegségben váratlanul meghalt, Marynak pedig megtiltja, hogy részt vegyen a temetésen. Ő maga sincs jelen, senki sincs jelen, mint ismeretlen halottat helyezik szegényt a földbe. Dehát Godwin csak egy házi zsarnok, nem Théba

királya, Mary a tilalom ellenére igazán elkísérhette volna a testvérét utolsó útjára, miért nem tette meg? Godwin később helyesbít, újabb verzióval áll elő, eszerint Shelley magába bolondította a lányait, mind a hármat, végül azonban Maryt választotta, mire Fanny bánatában megölte magát. „Fanny (Mary Wollstonecraft és Imlay lánya) meghalt, és halála olyan fájdalmas következményekkel jár (legalábbis számomra), hogy ezt az időszakot sohasem fogom elfelejteni... Sohasem éltem még át ilyen szörnyű órákat. Minden olyan nyomorúságos, hogy néha azt kívánom, bár magam is halott lennék...” – így Claire, egy Byronnak szánt levélben. Van ebben egy árnyalatnyi ijesztgetés is, de ami a lényeget illeti, őszinte. Csakhogy ő nem Wollstonecraft lánya, nem örökölte a hajlamot a depresszióra, mindig tettrekész és optimista, és lehetőleg vidám, hamar túlteszi magát a bajokon, amit Shelley, aki sokat szenved Mary melankóliájától, hálásan értékel. Fanny öngyilkossága egyébként Shelleyt mélyen megrázza, gyönyörű hatsoros verssel adózik az emlékének („Misery – O Misery, / This world is all too wide for thee...” – írja a vers végén).

Még nincs olyan távol a Werther-korszak, de az is lehet, hogy ez a furcsa, komor nyár mérgezte meg a lelkeket; két hónappal Fanny öngyilkossága után Harriet, Shelley elhagyott felesége beleöli magát a Serpentine nevű tóba a Hyde Parkban. Harriet, aki két kicsi gyerekkel magára maradt, édes volt és szép és üde és tehetséges, „árnyalt és kifejező stílusú leveleit élvezet olvasni; egy korához és életkorához képest igen értelmes, művelt nőt mutatnak, aki szenvedélyes érdeklődéssel osztozik férje minden gondjában és gondolatában" (Tótfalusit idézem). Mindenféle verziók keringtek a történtekről, a leginkább hitelesnek tartható magyarázatot Harriet tragédiájáról Claire írja le 1878-ban, nyolcvanéves korában, egy Trelawnynak küldött levelében. A lényeg, hogy Harriet összejött a Wellington-hadsereg egyik kapitányával, terhes lett, a kapitányt Indiába vezényelték, egy ponton nem jött tőle többé levél, ennek megvolt az észszerű oka, de Harriet nem várt tovább, azt hitte, elhagyták, hogy őt mindenki elhagyja, családja is szorongatta, féltették a jó hírüket, kétségbeesésében és reménytelenségében belevetette magát abba a rettenetes, jéghideg tóba. Ez azonban kései magyarázat. Ami közszájon

forgott, és amit William Michael Rossetti, Shelley egyik hivatalos életrajzírója is felhasznált, az Godwin verziója volt: e szerint Harriet elzüllött, prostituálódott, nem talált kiutat. Sajnos, Shelley is ezt hitte el, vagy inkább ezt *akarta* elhinni? Szerb Antal mondja az arkangyali költőről: „Valahogy minden fonákjára fordul, amit tesz, mindenkin segíteni akar, nagy áldozatok árán is, és közben sorsokat dúl fel, körülötte a nők öngyilkosok lesznek, a gyermekek meghalnak, a barátok elidegenednek. Szomorú élet, de az angyal még ezt sem veszi észre, versei mindvégig szeráfikus ujjongással énekelnek."

A gyerekeit nem ítélték neki, pedig keményen küzdött értük; a cél érdekében ő és Mary még arra is hajlandók voltak, hogy feladják elveiket és összeházasodjanak. Ezernyolcszáztizenhat december tizenhatodikán Mary beírja a naplóba, hogy Londonba megy Shelleyvel, és „huszonkilencedikén egy esküvő lesz". Ennyi. Még hozzáírja, hogy „...rajzolok. Lord Chesterfieldet és Locke-ot olvasok". Nem említi, hogy Godwinék is jelen lesznek az esküvőn. Most, hogy lánya sorsa rendeződött, Godwin – a társadalmi előítéletek bírálója – kitárta felé a karját.

8.

A nyolcvanéves Claire-t, aki akkor már húsz éve Firenzében élt, néhány hónappal a halála előtt felkereste egy Silsbee nevű amerikai tengerészkapitány, aki nagy rajongója volt Shelleynek, és irodalmi hírnévre vágyott. Nehezen, de sikerült Claire-t rávennie egy több napig tartó interjúra; ezt az anyagot használta fel később Henry James Az *Aspern levelek* című kisregényéhez. Silsbee rajongó hangú, kissé patetikus cikke, sajnos, tele van bosszantó tévedésekkel és ferdítésekkel, sőt csacska fantazmagóriákkal is, különösen a Byron-sztorit illetően. Vagy ő kente be cukormázzal az eseményeket, vagy Claire öreg korára kissé mitomán lett. Silsbee finoman provokált, azt remélte, feketén-fehéren kiderül, hogy voltaképpen mi volt Claire és Shelley között, egyenesen nem merte feltenni a kérdést, elszólást remélt, öreges figyelmetlenséget, de Claire legyőzhetetlen volt, ha ki akart térni egy válasz elől, merengő, rejtélyes mosoly jelent meg az arcán és hallgatásba burkolózott.

„Mikor volt életében a legboldogabb?" – a tengerész egyéb buta kérdések között ezt a buta kérdést is feltette. Claire csak mosolygott. Pedig naptári pontossággal

meghatározhatott volna néhány olyan korszakot, amikor éppen boldognak érezte magát, legfőképpen azt a tizenöt hónapot, amikor a kislánya éjjel-nappal vele volt.

Clara-Allegra ezernyolcszáztizenhét január tizenkettedikén született Bathban. „Apja neve George Gordon Lord Byron, felsőházi tag... – olvasható a keresztlevélen –, állandó lakhelye nincs, a kontinensen utazgat." A kislány gyönyörű, kék szemű, göndör hajú, mosolygós, alakja felismerhető Shelley *Julian és Maddalo* című elbeszélő költeményében. „A jó Természet sosem alkotott szebb játékszert (...) szemére nincs szavam, az olasz ég tükre..." Claire imádja, egy pillanatra sem válik meg tőle. „Amikor hozzám bújik és alszik és a szabályos lélegzését hallgatom, húszezer darabra tudnám magam vágatni érte..." – írja Byronnak. Akkor már Marlow-ban laknak, egy *AIbion House*-nak nevezett tágas, kényelmes házban, itt születik meg ősszel Mary és Shelley harmadik gyereke, Clara. Nemcsak a népes családnak jut itt elég hely, jöhetnek a barátok, több napra, akár hetekre is, Shelley köre, a „kiválasztottak" (ahogy később nevezték magukat). Előző évben Leigh Hunt lapjában, az *Examiner*ben megjelent

Shelley *Himnusz az intellektuális szépséghez* című költeménye, amit nagyon jól fogadnak. Huntnál sok író és költő megfordul, Shelley az ő révén ismeri meg Keatset is, akinek azonnal felkínálja barátságát, Keats azonban túlságosan visszahúzódóan fogadja költőtársa közeledését. Az ötgyermekes Hunt házában Shelley és Mary rögtön otthon érzik magukat, hol itt, hol ott gyűlnek össze, köztük van Peacock is, akit elbolondít – ahogy ő írja – Claire sötét szeme, hollófekete haja, áttetsző bőre, külföldies öltözködése (?), tehetsége, humora és érzéseinek finomsága. Peacock házasodni akar, Claire-rel képzeli el az életét, ez légvárnak bizonyul, Claire elutasítja. Könnyedén teszi, e pillanatban képtelen a jövőre gondolni, karjában tartja a kislányát, győztesnek érzi magát. Öt év múlva, a totális vereség pillanatában, szemben a kilátástalan jövővel, a Shelley-kör egy másik hűséges tagja, aki a halotti máglyáról kimentette Shelley épen maradt szívét, a már többször említett jóképű író és kalandor, Edward John Trelawny hasonló ajánlatot tesz. Claire a kölcsönös vonzalom ellenére őt is el fogja utasítani, hogy pontosan mi történt köztük, és miért az történt, nem tudja senki. Marynek így számol be a dologról:

„ő a mozgalmas és zűrzavaros életet kedveli, én a nyugalmat. Ő csupa érzelem, de nincsenek elvei; én tele vagyok elvekkel, de sohasem voltak érzelmeim…”

Abban az ezernyolcszáztizenhetes évben, az *Albion House*-ban, pici babájával a karján, Claire újfajta vonzereje Shelleyt versírásra inspirálja, Byronhoz hasonlóan ő is az éneklő lányt szólítja meg *A daloló Constatiához* című költeményében. „Constantia ne nézz; / sötét erőd szemedben – mint a láng, / noha nem szól az, lezárt ajkadon hangjai mélyen alszanak; / leheletedben s hajadon / bódító illata lebeg, / érintésedben tűzpatak…” Hosszú, sok szakaszból álló szenvedélyes szerelmes vers, vagy csak a költői képzelet műve… Shelley majdnem egyidejűleg Maryhez is csodaszép verssorokat intéz, gyöngéd ajánlást, és köszönetét, miután befejezi *Az Iszlám lázadása* című elbeszélő költeményét. „Elkészült nyári munkám, Mary, s végre / megtérek hozzád, szívem otthona, / mint királynőjéhez tündér-vitéze / a bűvös lakba zsákmányt visz haza.” Három év múlva, Pisában majd Emilia Vivianihoz ír szépséges szerelmes költeményeket, ahhoz a madonnaszerű, varázsos fiatal lányhoz, akit szülei erőszakkal bedugtak egy zárdába. Shelley a kiszabadításáról álmodozik,

ám méltatlanra pazarol, a madonna egy haszonleső kis dög. Szimbolikus világában akkoriban Emiliát az elérhetetlen Nappal azonosítja, Maryt a hűvös Holddal, Claire-t egy száguldó üstökössel. (*Epipsychidion*) Végül színre lép az édes (kicsit hamis) Jane és élettársa, Edward Williams. A Jane-hez írott versekben nosztalgia és szenvedély keveredik, lehet, hogy csak elméletben. Mindezt nem kell komolyan venni, és halálosan komolyan kell venni. Shelly a természetbe is szerelmes, tengerbe, égbe, szélbe, madarakba, felhőkbe, tájakba, képekbe, forradalomba, filozófiába, az emberiségbe, „lenni nincs, csak látszani, s mi mind egy álom árnyai”...

Akkor, ezernyolcszáztizenhétben, huszonegy évre bérelik ki az *Albion House* nevű építményt, tehát ezernyolcszázharmincnyolcig. Addigra már gőzvasút szállítja az utasokat Liverpool és Manchester között, és Viktória már egy éve Anglia királynője, a brit parlament alapvető reformokat fog végrehajtani, a fél ország a *Pickwick klub*ot olvassa, és ami a legfőbb: abban az évben Sir Timothy végre beleegyezését adja, hogy Mary szerkesztésében megjelenjenek Shelley költeményei, azzal a kikötéssel, hogy életrajzi jegyzeteket mellékelni tilos.

Ezernyolcszázharmincnyolcban Claire hosszú külföldi távollét után ismét Londonban él, ezúttal egy angol család szolgálatában. Kapcsolata Maryvel az idő tájt felhőtlen, kölcsönösen büszkék egymás teljesítményére, és hogy egyedül is helyt tudtak állni. „Hallom, hogy megint írsz, ez boldoggá tesz engem... – írja Claire. – Mindig félek, hogy mint a harcosok a nagy csaták után, meg akarsz pihenni a babérjaidon. Te ezt kényelmesnek találnád, de én bánkódnék, mert nagyszerű, ha egy nőírót ünnepelhetünk, és ki érdemelné meg nálad jobban az elismerést?" Claire különös változáson megy át ezekben az években. Odaadóan ápolja súlyos beteg anyját; miután eltemeti, áttelepül Párizsba, ott már várja valaki, hogy ki várja, azt senki sem tudja, és most már örökre rejtély marad. „Rettenetes nehéz elhatározás ez – írja majd Marynak –, annyira idegen a gondolkodásmódomtól, de végül a kétségek és rémületek rohamai után döntöttem... vagy inkább megengedtem, hogy az érzelmeim döntsenek helyettem..." Lakást vásárol annak a pénznek a kamataiból, amit Shelley hagyott rá, és amihez még soha nem nyúlt. Életében először lakik egyedül (a *Montmartre* szélén, a *rue Neuve de Clichy* 3. szám alatt a felső

emeleten), különféle nemzetiségű művészek vagy félművészek társaságát élvezi, vagy a maga választotta karosszékben üldögél, olvas, vár, a férfi, akit vár, néha eljön hozzá, néha nem jön el hozzá, Claire volna az *őrült* lány, aki egykor Byront üldözte?

De vissza ezernyolcszáztizenhétbe, az *Albion House*-ba, amit – mint említettem – huszonegy évre bérelnek, ám fél év után felbontják a szerződést. Az ügyintézés még hónapokig eltart, már ezernyolcszáztizennyolc van, ők meg végérvényesen eldöntötték, hogy menni kell, Byron már jó ideje Velencében tartózkodik, el kell vinni hozzá Allegrát. Április végén Milanóban vesz búcsút Claire a kislányától, akit Elise, a svájci nörsz egy Byron által küldött ember kíséretében átad Velencében az apjának. Claire még ötven évvel később is érzi a kínzó fájdalmat, ha eszébe jut az a szörnyű nap, amikor megvált a kislányától. „Irtózatosan szenvedtem, a halál hideg lehelete markolta össze a szívemet" – emlékezik egy Trelawnynak írott levelében.

De menni kell Itáliába Shelley egészsége miatt is, és a költészet miatt is, mert az olasz varázs és az ókori Róma emlékei misztikus inspirációt jelentenek, és valóban, ott a

helyszínen születnek majd Shelley utolsó nagy művei (a *Prometheusz,* a *Cenciek,* a *Julian és Maddalo, Az anarchia maszkja,* az *Adonais,* a *Hellasz* stb.), és Mary néhány méltánytalanul elhanyagolt alkotása is *(Mathilda, Valperga, Proserpina, Midas).* Rómába készül Keats is, Leigh Hunt is jön majd, meg Trelawny is jönni fog, és lesznek idősebb barátok is ott, anyai barátnők, mint Mrs. Gibson és Mrs. Mason, és egy festőnő, Amelia Curran, aki Claire-t megörökíti, sokan lesznek ott, britek, akiket az édes olasz varázs csábít Délre, és a zord hazai időjárás vagy önmaguk elől menekülnek. Az *Albion House* lakóira hirtelen tör rá a leküzdhetetlen vágy, hogy menni kell; a megismerés vágya (vagy a halálvágy) hajtja őket, és a megismerés (vagy halál) csakis itáliai élmény lehet.

A négy olaszországi év alatt négy halál. Az első áldozat az egyéves Clara, akit ezernyolcszáztizenhét szeptember elején, Velencében, egy hosszú utazás öl meg, bonyolult história, elég annyi, hogy Shelley parancsára, Claire érdekében kelnek akkor útra a már betegeskedő kisbabával, a halál oka dizentéria, a halál oka Claire, gondolja a kétségbeesés óráiban Mary. És egy évvel később a „gyönyörű

gyermek”, a három és fél éves Willie is meghal, a helyszín Róma, ahol már terjedt a malária, ám a szülők még halogatták az indulást, mert nem tudtak elszakadni a várostól. Ezernyolcszázhuszonkettő márciusában meg beteljesedik, amitől rémálmaiban Claire rettegett, az ötéves Allegra tífuszjárvány áldozata lesz Ravenna közelében egy zárdában, ahová Byron egy évvel előbb adta be. Claire sajátosan reagál a tragédiára: a szörnyű hír vétele után mintha megnyugodna, talán erőt ad neki a gyűlölet, amit ettől fogva érez Byron iránt, mert ő kétségbeesetten tiltakozott a zárda ellen, lélekrombolónak és testileg ártalmasnak tartotta a zárdai nevelést, a római katolikus vallást, a bezártságot, az ottani levegőt, az apácákkal való kontaktust, és mindvégig rossz előérzetek gyötörték.

Byron a kislányával úgy bánt, mint egy ölebbel, a szépsége megejtette, a kettőjük közötti hasonlóság meghatotta, a halála mélyen megrázta, a négy év alatt mégis fütyült rá, négy különböző család gondjaira bízta, mielőtt beíratta az apácákhoz, ahol egyszer sem látogatta meg. Amikor Allegra megérkezett Velencébe az apjához, a költőkirály alvilági kicsapongásainak korszaka éppen

lecsengőben volt, később meg a Giuccioli grófnő iránti új szerelem foglalta le, kerülni akart minden problémát, Claire-t tartósan el akarta távolítani a gyerektől, csak Shelley vizitelhetett nála néhányszor a zárdában.

(Egy negyedik kisbaba lelkecskéje is ott lebeg a másik hárommal a földi vagy égi szférákban, bebocsátásért esedezve. Shelley-ék kirúgott férfi szolgája, Paolo meg akarta zsarolni egykori gazdáit, ezért elterjesztette, hogy a két évvel azelőtti karácsony táján, amikor Shelley, Mary és Claire Nápolyban voltak, Claire-nek kislánya született Shelleytől, Elena Adelaide, akit mint Shelley és egy Marina Padurin nevű nő gyerekét regisztráltak, ami egy ismeretlen nő neve, egyes feltevések szerint csak elírás, Shelley valójában Mary Godwint diktálta be. A baba másfél éves korában meghalt, addig nevelőszülők gondozták, Nápolyban. „A gazember, a legszörnyűbb rágalmat szórja rám…" – mondta Shelley, és ügyvédhez fordult, aki kellőképpen ráijesztett az inasra. Claire erről az esetről csak sokkal később értesült, ugyanis saját önállósodása és Mary nyugalma érdekében olaszországi tartózkodásuk második évétől olykor több hónapra is áttelepült Firenzébe, fizetővendégként egy

félig német orvoscsaládhoz. A kiválás a hármasból nem ment könnyen, sűrűn jöttek-mentek a levelek Firenze és Pisa között, a Paolo-témát azonban sem Mary, sem Shelley nem érintette. Az életrajzírók sem bolygatják ezt a kérdést, vagy illemtudóan hallgatnak róla, vagy álmegoldásokat keresnek a többismeretlenes egyenlethez. A múlt század harmincas éveiben egy nápolyi hivatalból előkerült a fantom-kislány anyakönyvi kivonata, elegáns megoldás azonban továbbra sincs, marad a homály és a nyugtalanítóan lebegő kis árnyalak. Byron hátmögötti megjegyzése mindenesetre egyértelmű volt: „Kitelik tőlük – mondta, amikor a pletyka hozzá is eljutott –, ateisták és vegetáriánusok; egyáltalán, felneveltek ezek akár egy gyereket is?" Amikor azonban Shelley személyesen számolt be neki a képtelen rágalomról, teljes együttérzéséről biztosította őt, ezek után Mary külön megköszönte a baráti bizalmat, amit irányukban tanúsít.

A sebek nem gyógyulnak be. Mary bénító depresszióban vergődik, ebből negyedik, egyben utolsó gyerekének, Percynek születése valamennyire kimozdítja, de ő már sohasem lesz a régi, soha, soha, ezzel fokozza Shelley fájdalmát, a két fájdalom, a kétféle magány különös módon

elidegeníti őket egymástól „Egyaránt szenvedek a kínoktól és az örömtől… – írja Shelley egy Claire-nek küldött levelében. – Most természetesen azt kérdezed, hol találhatok én örömöt? Hát a szél, a fény, a levegő, a virágok illata, mindez annyira felkavar…”

Byron–Shelley–Keats… az angol romantika második nemzedékének szent hármasa, mint fénykép (?) szobám falán… A valóság azért zűrösebb: Byron nem szereti Shelley verseit, ha meg szereti, ezt általában nem közli vele. Shelley rajong Byron műveiért, de személyét és szeszélyeit néha kicsit utálja. Keats plebejus, ők arisztokraták, Keats mindkettőjükkel bizalmatlan, barátkozni nem hajlandó, Shelley mégis barátjának tekinti, elsiratja („sírok Adonaisért – sírjatok / ó, érte mind!”), és az ő verseinek kötetét viszi magával a tenger mélyére. Byron egy nagyúr könnyedségével lődözi néha az irónia nyilait Shelley hátába, a halála után azonban megvédi a rágalmaktól és kijelenti, hogy nála jobb, önzetlenebb emberrel soha nem találkozott. Hogy mindebből mi a tanulság, azt nem tudom.

9.

„Az angol nevelőnő alszik, feje az asztalon heverő írómappán pihen, a mappában egy megkezdett levél, szalmakalapja a fűben, fekete haja kócosan beborítja az arcát. Milyen fiatalnak néz ki most... – gondolta Hermann, a német nevelő, aki akkor jött ki a kertbe. Egy Iszlavszkij nevű nyaralóhelyen voltak, húszmérföldnyire Moszkvától, gazdag ügyvéd birtokán, Hermann a kamaszfiút, Fjodort tanította, az angol nevelőnő a négyéves Dunyával és két idősebb kuzinjával foglalkozott. Hermann leül a fűbe, nézi az alvó fiatal nőt, vajon álmodik-e, és ha igen, vajon miről, és kinek írja ezt a félbehagyott levelet? Már egy éve ismerik egymást, jó barátok, összetartanak ebben a barbár országban, ahol az emberek tekintete annyira elgyötört és örökké csak lovakról, kártyáról, italról, ételről beszélnek, mert ami fontos, arról tanácsosabb hallgatni. Aki külföldről jön, rögtön tisztában van azzal, hogy a leveleket és a véleményeket bölcs dolog elrejteni. Hermann mégis mindent elmesélt az életéről, a kisasszony azonban semmit, csak annyit lehet tudni róla, ami a sikeres együttműködéshez

szükséges. Télen együtt tanították be a háziaknak a *Szöktetés a szerájból* című operát, nyáron úszásra oktatták a gyerekeket, Hermann verset is írt akkor a különös lényről, aki madár is és hal is, úgy énekel, mint egy pacsirta, és úgy siklik a vízen, mint egy ezüstponty, jó vers, de nem mutatta meg a kisasszonynak, mert a kisasszony utálja a verseket, öt nyelven beszél, ezer könyvet elolvasott, de a költészetet megveti, kiiktatta a tanrendből, ekkora gyalázatra egy német nevelőnő, Goethe és Wieland nemzetéből nem vetemedne soha...”

E néhány bevezető sorral – úgy képzelem – Claire a lehetetlent kísérelte meg: valamiféle irodalmi önéletrajz keretében megörökíteni oroszországi élményeit, hasonlóan ahhoz, ahogy azt Mme de Staël csinálta Olaszországgal. De újra csak be kellett látnia, hogy ezzel a képességgel egyáltalán nem rendelkezik, a szöveg nehézkes, és van benne valami kellemetlen tetszelgés, nem, ez nem jó, mint mindig, ezúttal is eltépi a fogalmazványt, és nincs kedve újra nekifogni.

A bevezető Bécsről szólt volna, ahol Shelley halála után Claire angolt akart tanítani, de nem kapott munkavállalási

engedélyt. Kész melodráma, Claire nagyon beteg, senki sem tud rajta segíteni, firenzei barátai hiába fordulnak Byronhoz, végül Mary küld pénzt. A menekülés útja Oroszország. Első évben, Szentpéterváron, mintha egy szép téli mesébe pottyanna, egy kedves grófkisasszony műveltségét csiszolgatja, aztán következik Moszkva, a gazdag ügyvéd zajos, bolond családja, Claire itt két idősíkban él, a jelenben, amit a mindennapok zűrzavara jelent a sokgyerekes házban, és az elszalasztott múltban, amikor átéli, amit nem adatott meg átélnie: hogy olvasni tanítja a négyéves Dunyát, aki szőke, göndör, kék szemű, „komoly, finom, s habár vad, mégis szelíd…" Amolyan éber álom ez, amiben az ember az angyalokkal is társaloghat. Ahogy hajnalonként ő is, amikor az alvó Dunyát nézi. A múltról az ittenieknek nem beszél, és ha a délceg Gamb, aki maga is ír, verseket akar felolvasni, Claire tiltakozik. „Sok szépet írsz erről a Gambról. Szerelem?" – kérdezi levélben Mary, „Barátság" – válaszolja Claire. *„Amitié amoureuse?"* – kérdezi Mary.

Dunya már ötéves, amikor meghal, és Claire jobban összeroppan, mint Allegra halálakor, a megismétlődő tragédia egy időre elnémítja. Következik egy orosz rémmese:

a borzalmas Galitzin herceg hat borzalmas lányát oktatja, miközben a kegyetlen zsarnok, I. Miklós ül a trónra. Claire szíve a dekabristákért dobog, de meg kell fontolnia minden szót, minden sóhajt és mosolyt, igaz, mosolygásra nincs is ok, a legjobb hallgatni, főleg arról, hogy ki ő, és milyen környezetből jött. Végre adódna egy jó állás, az egyetem angol professzora ajánlja, csakhogy éppen akkor látogat Moszkvába a professzor londoni ismerőse, aki közvetlenül Mrs. Godwintól értesül Claire múltjának minden titkáról. A professzor többé Claire köszönését sem fogadja.

Mikor öt év után elhagyja az országot, Claire öntudattal jelenti Marynek, hogy sok fiatal orosz nő lelkébe és agyába ültette el Wollstonecraft tanait. Ha így van, ezek a magok szapora és értékes termést hoztak: köztudott, hogy a század hatvanas éveiben, amikor a zürichi egyetemek Európában először nyitották ki kapuikat a gyengébb nem előtt, az orosz lányok csapatostól özönlötték el az auditóriumokat.

Élete utolsó húsz évében – noha akkor is utazgat – Firenzében telepszik le, ott, ahol valamikor kitapasztalta, mit jelent lemenni a pokolba. A *Via Romana 43.* szám alatt él, a *Boboli kert* háta mögött, Paula nevű unokahúgával és annak

házasságon kívül született kislányával. Claire-nek vagyona nincs, csak a Shelley-relikviák, kéziratok, levelek. Sok érdeklődő jelentkezik, de Claire csillagászati árakat szab akár egy levélért is. Silsbee kapitány mindenkinél kitartóbb. Több hónapot tölt el Firenzében, lovagiasan kísérgeti a nőket, beépül az életükbe, viszonyt kezd Paulával, noha nem is találja őt vonzónak, bármire képes a zsákmányért. „Vegyél el feleségül, és minden a tiéd…" – mondja neki Paula. Ez túl nagy ár, Silsbee elmenekül. Paula dühöng, Claire nevet. „Te ne nevess!" – kiált rá Paula. „Shelley is nevetne… – mondja Claire.

MALLARMÉ MACSKÁI

‘89 kora tavaszán *Jorge Semprun,* a Gonzales-kormány kultuszminisztere programját ismerteti a képviselőházban. Utána egy baszk nacionalista képviselő kér szót. Ironikusan kijelenti, hogy némi kisebbségi érzése támadt a tudós szónokot hallgatva, mert fogalma sincs róla, hogy ki az az *obskúrus drámaíró* valamelyik kelet-európai országból, akiről a beszédben – többek között – szó volt.

Az obskúrus drámaíró, *Václav Havel,* ekkor éppen letartóztatásban van, mert tüntetést szervezett Jan Palach emlékére. Semprun azt reméli, a spanyol kormány nevében léphet fel bebörtönzött írótársa érdekében.

Nem sokkal ezután Semprun hivatalos meghívást kap Prágába. Kabinetfőnöke útján válaszol, közli, hogy amíg Havel nincs szabadlábon, nem látogat el Csehszlovákiába, és nem fogad onnan érkező hivatalos vendéget.

Az ilyen gesztus vagy erkölcsi tett általában hidegen hagyja azokat, akikhez az üzenete szól... Igaz, Havel felfogása szerint idővel a reménytelen erkölcsi tettek is

politikai értékké szublimálódhatnak. Ez esetben azonban *nem elmenni Prágába* – érzelmi kérdés is. Nem elmenni Prágába, azt jelenti, hogy Semprun lemond a találkozásról egy várossal, amelybe több mint harminc éve szerelmes, ahová állandóan vágyakozik, ahol valamiféle „titokzatos és csodálatos harmónia van kő és víz, ég és fák, jelen és álom között, amely a legszebb a szenvedélyes, gyöngéd és kétségbeesett városok közül…" És egyik önéletrajzában: „Ha még volna időd, mesélnél Prága girbegurba utcácskáiról, képzeletben megint ott bolyonganál, mint azon az 1958-as délutánon, elmesélnéd, hogy emlékeidben és álmaidban miért lett Prága kivételezett város, amelyről a buchenwaldi vasárnap esték messzeségéből álmodoztál…" Művei tele vannak prágai motívumokkal: helyszínek, emberek, élők és holtak, álomalakok… „Kafka és Milena városa… álmaidban ma is látod és néha rémálmaidban is…" Prága „erosza" – egy spanyol-francia író életében és műveiben…

Semprun tehát nemet mond a prágai meghívásra. Erről persze H., az obskúrus drámaíró mit sem tud. Lehet, hogy éppen azokban a percekben, amikor a spanyol parlamentben

elhangzik a neve, ‘89. március 2-án, mondja el az utolsó szó jogán beszédét a prágai városi bíróság előtt. Bebizonyítja, hogy a Palach-évforduló csak ürügy, letartóztatását már régen elrendelték, bizonyítékai vannak arról, hogy ügyében Žák őrnagy törvénytelenül járt el.

Žák? – kérdezhetné S. nem egészen egy év múlva, amikor már bekövetkeztek azok a politikai változások, amelyekről úgy hitte, az életében már nem fognak bekövetkezni, és majdnem két évtizednyi késéssel végre Prágában is bemutatják a *Beismerő vallomás* című filmet, melyet Costa Gavras-val és Yves Montand-nal készített Arthur London emlékirataiból. A vetítés utáni fogadáson Václav Havel, a csehszlovák köztársaság elnöke fogadja a vendégeket. *Žák!* – és Semprun elmondhatná, hogy ismert egy Žák nevű cseh fiút Buchenwaldban, a láger földalatti mozgalmában dolgozott. Olyan nyugodt, kiegyensúlyozott fiú volt. Folyton Prágáról mesélt, annyit beszélt szeretett városáról, hogy amikor Semprun 1954-ben először meglátta, úgy érezte, hogy álmaiban már járt ott. Žák jazz-együttest szervezett a lágerben, ami kétszeresen illegális volt, mert nemcsak az SS-ek elől kellett rejtegetni, hanem a vaskalapos német

kommunisták elől is. *Jiři Žák...* Emigrációban halt meg. S. valószínűleg elmondaná, hogy Jiři Žák révén ismerte meg a lágerben *Josef Frankot,* akit cseh barátai *Pepikunak* neveztek, de ez egy külön történet. Rengeteg *külön történet* van, és mindegyik történetből egy másik következik, de Jiři Žákról, de Frankról és „Prágáról, a vén Európa közepén erről a varázslatos városról mindenképpen beszélni szerettem volna Václav Havellel" – írja Semprun a könyvben, amit rövid miniszterségé eseményeinek és azokkal kapcsolatos gondolatainak és asszociációinak szentel. *(Federico Sanchez tisztelettel üdvözöl benneteket...* 1995, *Federico Sanchez vous salue bien...)*

Az íróval szeretett volna beszélgetni, nem az elnökkel. Nem sikerült. A filmvetítés után, abban a „roppant szimpatikus hatvannyolcat felidéző bruhahában" nem volt lehetőség komoly beszélgetésre. És néhány hónappal később egy hivatalos kormánylátogatás alkalmával Havel túlságosan elfoglalt volt, fáradtnak látszott, a beszélgetést tolmács fordította, így csak a formalitásokra szorítkoztak, az egész nagyon *„frusztráló"* volt – írja Semprun csalódottan. És az

olvasó is csalódott, mert – amire vágyott – a szellem prágai *hepiendje* elmaradt.

Ezért szeretem elképzelni, hogy *nem így történt.* Hogy a volt politikai deportált és a volt politikai fogoly – a spanyol kultuszminiszter és a csehszlovák köztársasági elnök – igazán eszmét cseréltek. Beszélgettek. Jiři Žákról. Buchenwaldról. A jazzről. Igen, különösen a jazzről. Hogy H. megkérdezte, milyen jazz volt az, amit akkor Buchenwaldban játszottak?

Elképzelem, hogy arról is beszélgettek, azokról a *külön történetekről...*

'90 októberében tehát S. hivatalos úton van Prágában. A protokoll előírásai szerint egy villát bocsájtanak a spanyol kultuszminiszter rendelkezésére. Elképzelem, amint S. ott áll a diplomatanegyedben a *Villa Cepiska* előtt. „Élete spiráljának" egy másik szakaszában, amikor még az illegális spanyol kommunista párt vezetőségének tagja volt, és *Federico Sanchez*nek hívták, többször lakott ebben a villában, amelyet Gottwald vejéről neveztek el. S.-nek ott a Cepiska villánál eszébe jut, hogy *élete a már látott, már átélt dolgok*

örökös, csömörig tartó ismétlése... és arra gondol, hogy elmondja majd H.-nak ezt is és a *Manesova* utcát is, ahol a spanyol KP politikai bizottságának irodája volt. Ha valamilyen pártértekezletre jött Prágába, a cseh „testvérpárt" néma, arcnélküli képviselői egyenesen a Manesova utcába vitték lefüggönyzött autójukon, onnan meg az egykori Steiner Hotelbe, ami akkor a párt szállodája volt. Elmondja majd a komor és fenséges kastélyt Prága környékén – cseh királyok egykori tulajdonát –, melynek magányos és dermedt parkja olyan volt, mint egy Verlaine-vers víziója. Elmondja azt az óriási, barátságtalan termet, amelyben Dolores Ibarruri, Santiago Carrillo és a többi *bonzok* tartották vég nélküli konferenciáikat... Elmondja azokat az 1964-es áprilisi napokat a kastélyban, amikor ismét a „sztálinizmus" kérdése volt a napirenden. Carrillo – válaszul S. felszólalására – kijelentette, hogy a sztalinizmus elavult história, a fiatalokat csöppet sem érdekli már, hogy csak egyes pártvezetőket foglalkoztatja ez a téma, valószínűleg azért, mert bűntudatuk van, mert vezekelni akarnak. Carrillo szinte magánkívül felkiáltott, hogy a múltnak az effajta hánytorgatása nem egyéb, mint a

„kispolgári értelmiségiek mazochizmusa”! Akkor S. mint derék kispolgári – sőt, inkább mint derék nagypolgári – értelmiségi alaposan megforgatta a kést saját sztalinizmusa sebeiben: annyi évi hallgatás után *Josef Frank*ról beszélt a Pasionariának és a többieknek. Soha többé – mondta befejezésül –, bármi legyen is az ára, nem vehetik őt rá az igazság feláldozására a pragmatikus párt- vagy államérdek oltárán. Felszólalása után mélységes csend volt a teremben, majd felfüggesztették az ülést. Utána még volt egy ebéd, amit makulátlanul fehér kesztyűs és fehér mellényes inasok szolgáltak fel némán a cseh királyok boltíves ebédlőtermében. De ez csak groteszk közjáték volt a tragédia utolsó felvonása előtt, egy utolsó lakoma: Semprun kiűzetett a paradicsomból, kizárták a spanyol kommunista párt vezetéséből és magából a pártból is. Federico Sanchez meghalt.

– *Jorge, beszélj nekem Josef Frankról...* – mondhatná Havel 1990. október 22-én, a *Vinarka* étterem különtermében. Szeretem elképzelni, hogy H. olvasta S. önéletrajzi írásait. Valaki titokban behozta az országba, suba alatt tovább adta,

valamilyen hozzáférhető nyelven. A nyolcvanas évek közepe táján valamiképpen H. kezébe kerülhettek, mondjuk ‘83 vége felé, miután „egészségi okokból engedélyezett büntetésmegszakítás” címén majdnem négy év után végre kiengedték a bory-i börtönből.

Ha olvasta, akkor tudja, hogy S. milyen feltétel nélküli nyíltsággal számol be saját opportunizmusáról és gyávaságairól. Akkor tudja, hogy egy októberi nap délelőttjén, 1952-ben Semprun egy párizsi kávéház teraszán üldögélve itta a kávéját, amikor meglátta az Humanité-ben az újságcikket Josef Frankról, arról az emberről, akit legjobban tisztelt a buchenwaldi földalatti mozgalomban. Frank a Slansky-per másodrendű vádlottjaként bevallotta, hogy a lágerben a Gestapo ügynöke volt, áruló, gyilkos stb., stb. ... Most, hogy erről beszélget Havellel, S. újra látja önmagát, majdnem negyven évvel ezelőtt az Humanité-vel a kezében ott, a kávéházban. Abban az időszakban még rajongó verseket írt Ibarrurihoz, borzalmas verseket, amelyeket pont egy negyedszázad múlva kegyetlen öngúnnyal közöl le a *Federico Sanchez* önéletrajzában. Elolvassa hát a cikket Josef Frankról, újra és újra elolvassa.

Egy pillanatra mintha megbénulna, émelyeg, a hideg rázza, mert tudja, *halálos bizonyossággal* tudja, hogy Frank ártatlan, és beleszédül a gondolatba, hogy mostantól fogva minden, amit igazságnak tartott, *nem-igazsággá* fog torzulni. Irodalmi értelemben S. akkor veszti el politikai ártatlanságát, mert mégis hűséges marad a Pártszellemhez, „ami a hegeli *Weltgeist* utolsó, degenerált történelmi megtestesülése". Senkinek sem beszél Frank ártatlanságáról, nem nyilatkozik, nem ír újságcikket. Hallgatása egy életre szóló szégyen marad, ám ahogy több mint egy évtized múlva vall erről, az felkavaró *erkölcsi tett.* Frankot felakasztják, hamvait tíz másik társa hamvaival együtt szétszórják a Prága környéki behavazott utakon. Semprun a következő évben elkezdi veszélyes illegális útjait Spanyolországba. 29 éves akkor.

Játsszunk az idővel – elképzelem, hogy S. és H. is játszanak.

Látom Havelt azon az 1952-es októberi délelőttön, amikor Frank vallomását lehozza a világsajtó. Kicsit esetlen kamasz, a görebjei fölé hajol egy prágai laboratóriumban, ahol akkor dolgozik, mert nagypolgári származása miatt nem vették fel a gimnáziumba. Nincs sok ideje Josef Frank sorsán

eltöprengeni, valójában Slansky sem érdekli túlzottan, és fényévnyi távolságra vannak tőle Semprun morális konfliktusai. Esti iskolába jár, és kulturális klubot szervez a barátaival. Meg akarnak ismerni minden jelentős nonkonformista írót és művészt. Üldögél a *Slavia* kávéházban, számos barátjával (köztük van Milos Forman is), áhítattal hallgatják az éppen aktuális szent költő szavait, vagy beszáguldják a várost és az országot egy-egy újabb nonkonformista után. Kész csoda, hogy nem csukják le őket, talán azért ússzák meg, mert olyan fiatalok. *Harminchatosoknak* nevezik magukat, az évről, amelyben születtek. Tizenhat évesek.

Tovább játszom az idővel.

Amikor viszont S. tizenhat éves – 1939-ben –, H. még csak három, és azt hiszi, hogy a világ az ő házuknál ér véget, és ennek a nyájas világnak ő, Václav Havel a középpontja. Abban az időben S. viszont éppen valami fix pontot keres (a filozófiában? Giraudoux műveiben?), szilárd talajra áhítozik bizonytalanná vált világában. A kiváló IV. Henrik gimnáziumba jár Párizsban, és a még kiválóbb École

Normale Supérieure előkészítő osztályát végzi. „A IV. Henrik kés volt, amely elvágta a köldökzsinórt, elszakított gyermekkorom homályos régióitól, az anyanyelv gyökereitől, a gyermekkori ég színeitől, az igék és a számok növényi rostjaitól, a gyermekkorom háborúja utáni zavaros korszakban, két háború közt, minden háború közt". Három évvel később – 1942-ben – már Gérard-nak nevezik a bajtársai az ellenállási mozgalomban. Mindig így nevezik, az auxerre-i és a dijoni börtönben, a compiegne-i táborban és a deportáló vonaton is.

Három évvel előbb, 1936-ban, amikor Václav Havel születik, Semprun még Madrid rezidenciális negyedében él családjával. Kétlépésnyire van egykori lakásuktól az *Antonio Maura* utca, amelyet anyai nagyapjáról neveztek el, aki a konzervatív párt feje volt, és néhányszor miniszterelnök XIII. Alfonz kormányában. Tegyük hozzá, hogy S. egyik nagybátyja – Miguel Maura – 31-ben a második spanyol köztársaság egyik alapítója, később belügyminiszter, apja – José Maria Semprún Gurrea – pedig Toledo kormányzója, majd a Köztársaság rendkívüli és meghatalmazott követe Hágában és Rómában. S. életének spirálja tehát 1988-ban,

amikor belép Gonzales kormányába, visszaér a kiindulópontra... – *Szóval ez amolyan családi predesztináció* – mondaná S. –, *és kevés köze van a személyes érdemhez.* Szeretem elképzelni, amint ennél a pontnál Havel elneveti magát, és azt mondja, hogy ez a családi predesztináció – kisebb mértékben – rá is érvényes. *A hatalomról* beszélnek (nem a külsőségeiről, azt megvetik), hanem a csábító lehetőségről: *beavatkozni* a dolgok menetébe. – *Ismered Malraux sztoriját a Nehrunál tett látogatásáról?* – kérdi S. Addigra már egészen oldott a hangulat a teremben, a tolmács pihenhet, S. és H. a rokonszenv *basic* nyelvén társalog, a botcsinálta Eckermannok alaposan hegyezik a fülüket.

– Malraux a De Gaulle kormány nevében, hivatalos látogatást tesz Indiában – meséli S. – Nehru fogadja, akivel már régebbről ismerik egymást. *Így hát miniszter lett?,* mondja üdvözlés helyett Nehru. Mire Malraux: *Mallarmé egy este kihallgatta, mit beszélgetnek a csatornán üldögélve a macskák. Egy tekintélyes fekete macska megkérdezte az ő macskáját: „Hát te mit csinálsz?" „Pillanatnyilag úgy teszek – felelte a derék Raminagrobis –, mintha macska volnék Mallarménál..."*

Meleg van. A két közéleti méltóság kigombolkozik. Havel vadul dohányzik. Azt képzelem, hogy most már összevissza ugrálnak egyik témáról a másikra. H. azt mondja, hogy Glucksmann. S. azt mondja, hogy Foucault. Szóba kerül Heidegger is. Ezek ketten imádnak filozófiáról társalogni. – Beszélj nekem Bělohradskýról... – mondja Semprun. Elhangzik egy könyvcím: *A nem-személyiség eszkatológiájának válsága...* – A testőrök egyike elalszik. S. az 1935-ös európai értelmiségi konferenciáról beszél, amit Husserl és Jan Patočka szerveztek Prágában. Mániája ez a konferencia, akkor egy percre *kirajzolódott egy lehetséges Európa szellemi arculata, sokfélesége, kritikai szelleme...* Igen. Hogy aztán 1978-ban egy rendőrségi kihallgatáson Jan Patočkát agyonverjék.

– *Nem akart hős lenni!* – mondja Havel.

– *Nem írom meg a beletörődés versét.* (Weöres Sándor fordítása) – Semprun René Chart idézi, nagyon szereti, sokat hivatkozik rá.

Délután van. Már több órája beszélgetnek.

S. elmondja, hogy egyszer elképzelt egy cseh színházi rendezőt, akit Karel Kepelának nevezett el. Ez a Kepela ‘68

után emigrál. Párizsban színre viszi egy spanyol író darabját, ami egy rögtönzött bírósági tárgyalásról szól: Kafkát állítja bíróság elé a családja, mert felbontotta eljegyzését Felice Bauerrel. S. elmeséli, hogy Kepela és a spanyol író gondolatban elkísérik Kafkát magányos velencei útján, elképzelik, hogyan szemlélődik Veronese *Dialektika* című képe előtt, megtárgyalják Kafka weimari és zürichi utazását Max Brod társaságában, és vele vannak a rivai szanatóriumban, ahol Kafka negyvennyolc óra alatt elcsábít – persze a maga módján – egy 18 éves svájci lányt... Erről a kalandról az egykori fiatal lány maga számol be Kepelának, már idős hölgy korában, Kafka sírjánál. A regénynek, amelyről Semprun mesél, *A fehér hegy* a címe, többértelmű utalással a prágai Bila hora emlékhelyre. Szeretném, ha Semprun önironikusan megjegyezné, hogy ez nem egy igazán jó regény, és csak cseh vonatkozásai miatt beszél róla, meg azért is, mert annyi minden van benne az életéből és a mániáiból. Szeretném, ha arról beszélne, hogy néha kétségei támadnak, vajon nem cseréli-e össze az életet az irodalommal? Hogy annyi minden jut az eszébe az életéről, az a század őrületéből következik, de egy regényt nem a

megéltek megírása teszi naggyá, egy nagy regényben a valóságot kell újra megteremteni, és őt a folytonos önismétlés neurózisa fenyegeti. H. azt mondja, ismeri ezt a félelmet. Az embert kétségek rohanják meg, hogy vajon megtalálja-e a „második szuflát". – *Nem kérdezem, hogy megtaláltad-e...* – mondja S. – *Én sem kérdezem* - mondja H. Nevetnek. Szeretném, ha Semprun az *áprilisról* beszélne, arról az alig elviselhető szomorúságról, amit az a spanyol író, *A fehér hegy* című regényben minden év áprilisában érez, amiért túlélte Buchenwaldot. Patton tábornok III. Amerikai Hadserege egy vasárnap, április 11-én szabadította fel a tábort – az április a spanyol író számára minden évben nagy megpróbáltatás. Végig kell élnie mindig ugyanazt, a halál emlékét, feloldhatatlan magányban, mert a halál emlékét nem lehet és nem szabad másokkal megosztani. Szeretném, ha S. elmesélné, hogy az a spanyol író a regényben egyszer áprilisban nem bírja tovább elviselni az áprilist, és a folyóba öli magát. Havel ekkor talán azt mondaná, hogy néha arra gondol, *„az öngyilkosok tulajdonképpen az élet értelmének szomorú őrei..."*

...A testőr, aki az előbb elbóbiskolt, hirtelen felriad. Ő veszi észre először, hogy ezek ketten meglógtak.

Lerázni a követőket, utcákon lopakodni, konspiratív lakásokban rejtőzni, fontos dokumentumokat lenyelni éppúgy nem lehet elfelejteni, mint a biciklizést. Ebben mindketten világbajnokok. A testőrök nem találják meg őket.

...Egy Renoir-képet néznek a Nemzeti Galériában. S. ide mindig elzarándokol. Élete misztikusan fonódik össze néhány festménnyel a világ különböző városaiban, elsősorban és mindenekfölött Velázquez *Udvarhölgyek* című mágikus alkotásával. De különös jelentőséggel szerepel műveiben két Vermeer-kép is, a *Delft látképe* és az *Utcácska,* vagy az *Európa elrablása* és a *Dialektika* Veronesétől. Még néhány, másik festő, másik város és múzeum, és itt, a Nemzeti Galériában Karel Skreta műve, a *Szent Vencel születése.* „Ezek azok a képek, amelyek körül lehetséges lett volna életem újrarendeződése..." – írja más-más szavakkal több könyvében is. És: „Az én életem semmi más, mint ez a Renoir-festmény, e festményre függesztett tekintetem... Csak Renoir festményére emlékszem, a nevető, telt idomú

fiatal nő kicsattanó életörömére... És saját nosztalgiámra emlékszem, amely Renoir nevető, aranybarna nőalakja láttán elfogott. Emlékszem nyakának ívére, ruhája vállrészén a kelme gyűrődésére... keblének a kelme alatt kirajzolódó feszes gömbölyűségére. S ma hevesen dobog a szívem, s a tenyerem nyirkos lesz, amikor eszembe jut, mire gondoltam Renoir vászna előtt: arra, hogy bizonyára Milena is többször állt ugyanezen a helyen, mozdulatlanul, és Renoir festményében gyönyörködött...” Ezek csak kiragadott mondatok egy hosszú monológból, ami olyan, mint egy rekviem Milena Jesenskáért, aki a ravensbrücki koncentrációs táborban halt meg.

Záróra van a Nemzeti Galériában. Elképzelem a teremőrök zavarát, amikor felismerik Pan Václavot. Úgy képzelem, hogy kiadós konspiratív séta után jöttek ide, H. megmutatta vendégének azokat a szép szecessziós házakat és palotákat, amelyeket nagyapja épített a városban, a barrandovi villanegyedet és filmstúdiókat, apja és nagybátyja alkotásait. Talán Voskovecről és Werichről is mesélt, az ABC színházról, ahol Werich díszletmunkása volt,

a Divadlo Na Zabradli színházról. Ez egy *másik Prága,* hány másik Prága van?

(A teremőrök talán már értesítették az igazgatót, az igazgató a főigazgatót, mindjárt itt lesznek, hogy fogadják a magas rangú látogatót és vendégét. Ki lehet ez az ősz hajú ürge? A teremőrök nem tudhatják, hogy az ürge nincs is itt. A vonaton ül Milenával és Kafkával, útban Zürichből Bukarest felé.)

„Egyszer, 1956 januárjában, 'Federico Sanchez' hamis útlevéllel érkezett Madridból Zürichbe. Pontosabban több hamis útlevéllel. Zürichben cserélni kellett, hogy 'felégessük a nyomokat'. Amikor ezt az utazást tettem, Havel éppen csak próbálgatta a szárnyait mint drámaíró. Burzsoá származása miatt nem jutott be az egyetemekre, a fundamentalista társadalmi purifikátorok egyik áldozata volt. Így hát a jazzben és az akkor Prágában elszaporodó kis avantgárd színházakban találta meg azokat a játékszabályokat, amelyek kialakították alkotói magatartása etikáját és tartalmát... A lényeg, ennek az emléknek a *fénylő magja,* amit meg szerettem volna osztani Václav Havellel, az a zürichi

Bahnhofstrassén egy könyvesbolt kirakata volt… melyben egy vékony könyvecske kínálta magát: *Briefe an Milena*… Heves szívdobogással azonnal birtokolni vágytam, azonnal olvasni vágytam… Szerettem volna Havelnek az utazás folytatásáról mesélni, bizonyára szórakozott volna rajta. A hosszú útról a különvonatban, amely Bukarest felé vitte a román párt és kormány vezetőit és Dolores Ibarrurit és kíséretét. Egy Kelet-Németországban megtartott kongresszusról jöttek. A nap az étkezőkocsiban telt el, a vég nélküli baráti lakomák és ivászatok légkörében. De este, amikor magamra maradtam a hálókocsiban, szívdobogva olvastam Kafka Milenához írott leveleit, megrendülve fedeztem fel ezt a gyötrelmes szerelmet…"

– Mennyi véletlen egybeesés… – szeretném, ha Havel ezt mondaná, amikor Milena nevét hallja. Egy bőröndöt látna maga előtt, amibe apja megsárgult újságokat rejtett el 1948 után: a *Přitomnost* című liberális-demokrata lap néhány évfolyamát. 1939 nyaráig, amíg a Gestapo betiltotta a lapot, Milena ide írta nagyszerű publicisztikáját. A főszerkesztőt is Buchenwaldba hurcolták, túlélte, H. apjának barátja volt. Ferdinand Peroutka, ismert újságíró, persze, S. is ismeri a

nevét... Igen, *vagy a világ túl kicsi, vagy mi vagyunk hatalmasok, mert betöltjük...* Szeretném, ha S.-nek ez a citátum jutna eszébe Kafka egyik Milenához írott leveléből.

Esteledik. Mindketten fáradtak. Vannak beszélgetések, amelyeket csak abbahagyni lehet, befejezni nem. Elköszönnek egymástól. Havel visszamegy a hivatalába. Semprun még benéz a régi zsidó temetőbe, ezt sohasem mulasztja el, ha Prágában jár. A világon talán egy hely varázsa sem hat rá olyan erővel, mint ezé... A csend teljessége, a nyugalom, amiben benne van az üldöztetés annyi évszázadának megszenvedett bölcsessége, az egyetemes emlékezés atmoszférája, ami fölöslegessé teszi a szavakat.

A NIZAN-ÜGY

1.

Egy osztálytabló 1917-ből:

A IV. Henrikről elnevezett tekintélyes párizsi fiúiskola tanulói. Megsárgult, kicsit groteszk kép. Három hosszú padon tizenöt-tizenhat éves fiúk, kamasz Rudolf Valentinók, csokornyakkendők, lenyalt frizurák, ünnepélyes ábrázatok. És két kakukktojás: két szemüveges clown, az egyik túláradó boldogságot mímel, a másik kétségbeesett búbánatot. Jean-Paul Sartre és Paul-Yves Nizan. Elválaszthatatlan barátok.

„Legyünk supermanek! – ajánlotta Nizan 16 éves korunkban. – Miért ne? – mondtam. – Vegyünk fel gael neveket! – Vegyünk. – Furcsa nevek voltak: Az övé R'ha, az enyém Boor'hou. Órákon át, napokon át mászkáltunk Párizsban. Új volt a világ, mert mi újak voltunk benne. Mentünk, beszéltünk, saját nyelvet találtunk ki. Egy éjszaka a két superman felkapaszkodott a Sacré-Coeur dombjára. Paul-Yves a szája balcsücskéhez tapasztotta a cigarettáját,

rettentő grimaszt vágott és így szólt: 'Hé! Hé! Rastignac!' – Én utánoztam: ‚Hé! Hé!' – Senki nem beszél szebben ezekről a párizsi sétákról, mint ő: a barátom. Olvassák el újra Nizan regényét, *Az összeesküvést...*" – emlékezik Sartre.

Sartre és Nizan, vagy ahogyan a többiek csúfolják őket: Nirtre és Sarzan. Két rendkívüli képességű diák. Az Ecole Normale Supérieure-be is együtt veszik fel őket; szobatársak. Még külsőleg is hasonlítanak, pedig Nizan divatosan öltözködik és jóképű, Sartre csúnya és elhanyagolt, mégis össze szokták őket téveszteni. Negyven év múlva, Sartre halála alkalmából a televízióban Raymond Aron így kezdi beszédét: „nem beszélhetek úgy Sartre-ről, hogy Nizanról ne beszélnék..."

Felvételt nyerni az École Normale Supérieure-be a húszas évek végén nemesi előjog, belépő a halhatatlansághoz. Az Ulm utcai épület valamikor zárda volt, később hadikórház, barátságtalan és hideg, az étel ehetetlen, de a zord talajról magasra szárnyalnak a gondolatok. „Még soha nem találkoztam annyi nagy szellemmel ilyen kicsi helyiségekben..." mondja Raymond Aron, aki örömmel

emlékszik az iskolára. És Nizan dühös iróniával: „Az intézmény Franciaország hidrafejeinek egyike... aki itt tanul, annak tisztességtudásra és a jó összes erényére kell majd oktatnia a népet. E rózsák kertjében a Képmutatás a királynő.” Egy korabeli anekdota szerint az országot az „Éc. Norm. Sup.”-t végzett egykori diákok bandája irányítja. Nizan, Sartre és Raymond Aron a legkülönbek bandájához tartoznak: akik annyira kiválóak, hogy a szokásrendszernek is hátat fordítanak: eszük ágában sincs az államot szolgálni. Nonkonformisták, féktelenek, vadak, őrültek, vízibombákat hajigálnak szmokingos úrifiú társaikra, aljas beavatási szertartásokat eszelnek ki, és persze ott vannak ‘24. november 24-én a Nemzetgyűlés Palotájában, a hosszú virrasztáson, egy nappal azelőtt, hogy Jaures hamvait a Pantheonba szállítják. Az egész banda ott van.

Nizan cinikus. Elragadó. Jóképű. A nők odavannak érte. Dandy. Melankolikus. Bohóc. Mindent elolvasott, évek óta jelennek meg írásai, nagy jövő vár rá, filozófus és író, a professzorok tisztelik. Néha napokra eltűnik; „éberen és józanul, holttestnek látta önmagát, szemében férgek nyüzsögtek, felállt, tapogatózva leakasztotta kerek

Borsalino-kalapját s eltűnt; harmadnap akadtak rá, részegen, idegenek társaságában" – írja Sartre. Előfordul, hogy csak úgy céltalanul bolyong az utcákon, egyszer autóval valami öngyilkosság-félét követ el, próbálgatja a meghalást... Sokszor rejtélyesen eltűnik, ha előbukkan, nem szól senkihez, még Sartre-hoz sem, van hogy fél évig nem méltatja szólásra, Sartre szenved. Máskor pedig megkérdi. „Hát soha nem gondoltál arra elalvás előtt, hogy vannak emberek, akik álmukban halnak meg? Nem érezted, hogy sietned kell, gyorsan, gyorsan csinálnod, s már nincs időd? Azt hiszed, halhatatlan vagy?" És Sartre: „Úgy van: azt hiszem, hogy halhatatlan vagyok." Sartre kiválasztottnak érzi magát, Nizan néha megkérdezi önmagától, nem sújtja-e átok?

Idős szülők gyereke. Apai nagyapja breton paraszt. Apja saját szorgalmából bejut az angers-i Ipari Főiskolára, előbb munkás, aztán technikus, aztán vasúti mérnök. Elveszi egy másik mérnök lányát, beilleszkedik, úgy él, mint a többi nantes-i polgár. Fia imádja. Vasárnaponként kettesben kirándulnak, tanulmányozzák a természetet: köveket, fákat,

növényeket, mind a ketten boldogok; az anya beletörődve statisztál az idillhez, az apa „ebben az időben gyakran nevet, mert erősnek érzi magát, még ha olykor el is fárad. De kételyek nem gyötrik az életével kapcsolatban." Az elszalasztott lehetőségeket csak akkor ismeri fel, amikor elveszti állását; és ezzel nehezen megszerzett helyét a nantes-i polgárok között – magyarázza Sartre abban a megrendítő előszóban, amelyet Nizan *Aden Arabie* című könyvéhez ír a hatvanas években. „Akkor elborzadt az életétől... meglátta és megutálta a halálát." Nizan apja „fél évszázadon át hazudott önmagának, hinni akart abban, hogy még lehet belőle valaki, valaki más, aki igazán ő maga lesz... és most be kellett ismernie, hogy már lehetetlen a változás. Ez egyenlő volt a halállal." És: „Nizan nem érezte szabadnak magát. Apja balszerencséje ránehezedett, fékezte lendületét, befolyásolta hangulatait, mintha megszállás alatt élt volna..." Nizan első regénye, az *Antoine Bloyé,* amelyben apjának állít emléket. A regény nagy siker, Goncourt-díjra jelölik, de azt egy másik fiatal író, Malraux nyeri el, *Az ember sorsa* című művével. Nem ez lesz az egyetlen alkalom, amikor majd Nizan és Malraux útja egybefut.

Egy részlet az *Antoine Bloyé*-ból:

„A rue Tolbiac-on ment, körülötte nők és férfiak haladtak ügyes-bajos dolgaik nyomában, amikor váratlanul megrohanta a gondolat, hogy meg fog halni. A járókelők a rájuk váró örök élet tudatában folytatták útjukat, Antoine pedig hirtelen magára maradt. Egyetlen pillanat alatt tört rá a bizonyosság, ez a tökéletes, csak saját magára vonatkoztatható felismerés... (...) Antoine persze mindig tudta, hogy meg fog halni, de ahogy ez a hozzá hasonló embereknél lenni szokott, csak homályos sejtelem volt, és mélyebben nem dúlta fel. – Halandók vagyunk – mondja az ember –, meghalok, mint mindenki... – De ez a 'meg kell halnom!', ez többé nem valamilyen kínos ügy része volt, nem valami bűntett vagy szerencsétlenség, amitől az ember el tudja magát vonatkoztatni, nem a véletlen húzása, hanem figyelmeztetés: a test nedves és vibráló mélységeiből, az izmok és az erek szöveteiből tört elő, és a mindent tudó szív hangja volt. Ettől a pillanattól Antoine folyton csak a halálra gondolt."

Az előzmény: Antoine Bloye-t kidobják az állásából, fölöslegessé válik, elveszti nehezen megszerzett társadalmi pozícióját... Nizan mániákusan állítja regényében, hogy a trauma, ami hősét éri, azért ilyen végleges, Bloyé azért érzi magát menthetetlenül elveszettnek, mert elárulta a munkásosztályt, amelyhez eredetileg tartozott... „Úgy járt-kelt, mint akit megaláztak, mint aki a börtönből jön, és homlokán és ruháin szégyenfoltot hord... Olyan volt, mint a katona, akit lefokoztak...” 11 éves kisfia éjszakánként szinte belehal a félelembe, mert apja kilopódzik a lakásból, az utcákon bolyong, csábítja a Szajna... Paul-Yves Nizan is rettegve töltötte az éjszakákat, félt, hogy apja a Szajnába öli magát. Hallani vélte, hogy apja segítségért kiált, ezért ő is kiáltani akart, egész életében kiáltani akar majd, hogy ne fenyegesse ez a befejezés, ez a jóvátehetetlen üresség. Bűvészmutatványokkal próbálkozik, amelyek a halált csak kicselezhető kockázattá változtatják át... Húszéves korában kétségbeesett sietséggel nézi a nőket, az autókat, a világ minden dolgát; mindent látni akar, mindent meg kell kapnia.

...Amikor 1934-ben feleségével egy évre Moszkvába megy, a 29 éves Nizan azt reméli, hogy a győztes forradalom hazájában megtalálja a választ: hogyan lehet megszabadulni a halálfélelem kínjaitól.

2.

Firenzei képeslap 1925-ből: Nizan küldi Sartre-nak. „Itt mindenütt fasisztákat látsz és az olasz tisztek szépséges uniformisát. Az egész nép katonásdit játszik... Felmegyek Rómába, ahol nyilván fogad majd a pápa. Hódoljunk az ellentéteknek: a tiara és a sarló. Apropó sarló, nagyot dobbant a szívem, amikor az Arno partján egy ház falán ezt láttam: VV Lenin = evviva Lenin."

„Nizanban volt valami titokzatos... – mondja Raymond Aron –, és ez mindenkit vonzott... Sejtettük, hogy természetes eleganciája, sziporkázó szelleme, intelligenciája valami mélységes szorongásból táplálkozik, amit csak a nagy gondolatok és a határozott cselekvések tudnak legyűrni." Mindenféle szellemi és irodalmi irányzatot kipróbál; dadaista, szürrealista, Bretonra esküszik, megtagadja Bretont, kacérkodik a vallással, a freudizmussal, a szociál-

fasizmussal, a filmcsinálással. Utóbbival később sem hagy fel, ő és Sartre abszurd amatőrfilmeket forgatnak. „Nizannal sohasem vitatkoztunk – meséli Simone de Beauvoir –, komoly kérdésekről mindig kertelve beszélt; gondosan válogatott anekdotákat mondott, de kerülte, hogy levonja belőlük a következtetést; körmét rágva prófeciákat és szibillai fenyegetéseket hangoztatott. Így hát elhallgattuk, hogy véleményünk nem egyezik."

Harmadéves korában váratlanul dezertálni akar. Egy tekintélyes angol kereskedő Adenben házitanítót keres a fiához, habozik, elvállalja-e az állást? Elmenjen-e ebből az „utálatos kaszárnyából, ami az École Normale?" – írja később *Aden Arabie* című megragadó útirajzában. „Amelynek nagyhatalmú elnöke egy patriotizmusba fulladt töpörödött aggastyán, aki földig hajol a hadsereg előtt..." Híres íróktól kér tanácsot, Duhamel-t is felkeresi, az egész École Normale röhög azon, amit a nagy mester válaszol:

„Ha mint családapától kérdezi a véleményemet, akkor azt tanácsolom: ifjú ember, először fejezze be a tanulmányait. De ha mint férfi a férfihez intéz hozzám kérdést, akkor azt mondom: „Menjen, fiam, fedezze fel a világot!" Nizan megy.

„Húszéves voltam – írja az *Aden Arabie*-ban. – Ne mondja senki, hogy ez a legszebb életkor, mindez rád szakad: szerelem, az eszmék, a család felbomlása, a felnőtt világba illeszkedés. Nincs helyed a földön." És: „Fáradt kamaszok voltunk, akiket elnyűtt az iskola, megrontottak a humán tárgyak, a morál és a polgári konyha." Vagy: „Előttünk a nyugdíjas professzorok szép öregsége, és mögöttünk a jövendő professzorok búbánatos fiatalsága." De mit keres Arábiában? Dezertálása nem olyan végérvényes, mint Rimbaud távozása, csak kísérletezés, Malraux is kísérletezik a Távol-Keleten, mások is; első világháborús kamaszok, feszítik a húrt, de azért Rimbaud kérdéseit (melyeket Somlyó György sorol fel) Nizan is felteszi: „Kihez szegődjem? Milyen állatot imádjak? Melyik szentképet rohanjam meg? Milyen szíveket rombolok össze? Milyen hazugságokat kell elhinnem? Milyen vérben gázolnom?..." Attól tart, hogy eljön a nap, amikor majd ő is beáll a sorba, és ha így lesz, akkor végképpen nem szeretheti önmagát: a lázadás az egyetlen, ami még bizonyítja, hogy ellenáll. „Kihez szegődjem?" Erre azért választ kap: félévi levelezés után bizonyossággal tudja, hogy szerelmes a lányba, akit

már két éve ismer, hogy ez az érzés kölcsönös, és élete végéig így lesz: „Ezer és három asszony az ezerháromszor ugyanolyan, ezért Paul-Yves – mondja Sartre – csak egyetlent kívánt, aki ezer és háromszor lesz valaki más…" És Nizan: „Maga minden: bajtárs, feleség, szerető, mindaz, amit a többi férfi egész életében hiába keres!" A szerelmesek Londonban jegyzik el egymást, a Peter Pan szobor tövében. Henriette Alphen 18 éves, kívül-belül tökéletes, és fantasztikus képessége van az alkalmazkodáshoz. Családját fényévek választják el Nizan családjától, apja zeneszerző, nagyapja karmester volt III. Napóleon udvarában, anyai dédapja egykor Bordeaux város legendás főrabbija. Nizan és Malraux ezen a ponton is találkoznak egymással: zsidó polgárlányokkal az oldalukon rohannak a forradalomba…

Az adeni epizód véget ért. A tanulság: „Spinoza szerint az emberi nem két ellensége a gyűlölet és a megbánás. Nem akarom a megbánást megismerni, a gyűlölettel pedig különbékét kötök. Ahogy a felejtéssel is…"

A különbéke: a marxizmus. Egy későbbi tanulmányában az ókor materialistáiról meggyőzően fejtegeti, hogy az epikureizmus Lucretiusnak nemcsak fegyvert ad a kezébe a

vallás ellen, hanem abban is segíti, hogy szorongásait legyőzze. *A marxizmus* lesz Nizan epikureizmusa. Ezt Raymond Aron nem érti: egy okos ember, egy szellemi kiválóság nem lehet marxista! Hacsak nem bolond. Hacsak nem mániákus. Hát erről van szó, Raymond Aron fellélegzik: *Nizan bolond, kommunistának képzeli magát, ez mánia...*

(1930-ban Oszip Mandelstamnak egészségi panaszai voltak. Orvoshoz ment. Továbbküldték a pszichiátriára. A pszichiáter energikus ember volt, nem kertelt, Nagyezsda szemébe mondta, hogy férje mániás bolond. Rögeszméje, hogy verseket ír, hogy az emberek költőnek tudják, hogy a hatóságok zaklatják, hogy az Írószövetség packázik vele, noha csak hivatalnok, szürke kis beosztott. A kórházak dugig vannak ilyen bolondokkal, akik Napóleonnak képzelik magukat. Mandelstam esete banális, mindennapi kór, de sajnálatos módon gyógyíthatatlan... Mániája túlságosan mélyen gyökerezik: egész életében költőnek fogja képzelni magát.)

De vissza az Ulm utcai iskolába: Egy este Sartre rosszkedvűen és dühösen gubbaszt a szobájukban, szerelmi bonyodalmaktól szenved. Nizan kopogás nélkül lép be, sápadt, fáradt, komor. „Nem látszol vidámnak" – mondja Sartre-nak. „Te sem" – hangzik a válasz. Lemennek egy kocsmába, leisszák magukat, és örülnek, hogy helyreállt a barátság, Nirtre és Sarzan. A „banda" azonban feloszlik. „Nemzeti ünnep..." – írja Nizan Henriette-nek: „A banda kinn volt az utcán... De már túl öregek vagyunk ahhoz, hogy bandát alkossunk. Már nem masírozunk együtt hatan, már külön-külön járunk, én, Sartre és ők, ki-ki a maga létezésének foglyaként, és csak jobb híján a többiekkel együtt. Éjfélre Larroutis és Sartre berúgott, Péron és én ezt nem találtuk mulatságosnak. Hazamentünk." Nem tudja, hogy általtja magát: sohasem lesz túl öreg ahhoz, hogy „bandát alkosson". Sőt: új bandához csatlakozik.

Öt marxista filozófus a Sorbonne-ról. „Öt fiatal ember mind a rossz életkorban, húsz és huszonnégy között: a jövő, amely rájuk várt, zavaros volt, mint egy sivatag, amiben délibábok vannak, csapdák és hatalmas magányok" – írja

majd *Az összeesküvés*ben. Kommunisták vagy szimpatizánsok, „a filozófusok csoportjának" nevezik magukat. Nizan nem megy közéjük üres kézzel: *Heidegger*ről beszél nekik, akit a többiek nem ismernek még. A többiek közül az első: lengyel emigráns, aki ismeretlen német és orosz nyelvű marxista szövegekkel házal, a második: megalomániás álmok megszállottja Elzászból, Messiásnak képzeli magát; a harmadik: egy dúsgazdag párizsi bankár lázadó fia (szobájában egy valódi Renoir, amit arccal a falnak támaszt, ha a fiúk jönnek hozzá...), a negyedik: leszerelt katona és filozófiai doktor, egy Don Juan, az ötödik: a pszichiátria mániákus híve. A nürnbergi törvények szerint egy „tiszta francia" és négy zsidó: egy elzászi, egy francia, egy lengyel és egy magyar, a pszichiátria mániákusa, *Politzer György* 16 éves korában menekül Budapestről, ahol a Tanácsköztársaság bukása után halálra ítélték. Talán ő a legtehetségesebb, a legfurcsább, csupa szélsőség. Nizan őt érzi magához a legközelebb. Idézem Henriette-et: „Sartre után Georges Politzer volt Nizan legjobb barátja, és ez a háborúig tartott... 1929-ben Georges őrülten szerelmes volt egy baszk lányba, akit Maï-nak hívtak. Szerelemből nálunk

sem volt hiány. Négyesben mentünk nyaralni a Chevreuse völgyébe. Georges és Maï eltűntek. Szénaboglyákba fészkelték be magukat, kipirult arccal, kócosan bukkantak elő. Paul-Yves és én már egyéves házasok voltunk. Illedelmesen ültünk a fűben, vártuk őket. Persze azért nem voltunk túlságosan illedelmesek. Nyár, szerelem, forradalom. Van ennél szebb?"

Henriette és Nizan a '27-es év végén házasodnak össze. Sartre-t és Raymond Aront hívják tanúnak. Az anyakönyvvezetőnél Nizan összeesik, kórházba szállítják: perforált vakbél és tüdőembólia, néhány napig mintha vereséget szenvedne abban a permanens meccsben, amit a halállal játszik, de teljesen rendbe jön, sikeresen megszerzi filozófiából a legmagasabb tanári diplomát, az „agrégation"-t, hamarosan gyereket várnak... „Hát halálveszélybe kellett kerülnöm, hogy férfivá legyek?" – kérdi az egyik szereplő *Az összeesküvés*ben. Fél évvel az esküvője után Nizan belép a kommunista pártba.

A többi „filozófus" is párttag már. Égnek a vágytól, hogy valami jelentős dolgot csináljanak, egy marxista folyóiratot,

a legkülönb filozófia legkülönb szócsövét. Sikerül, a bankár fia szponzorálja. A folyóirat neve: *Revue marxiste.* A szerkesztőség a rue Monsieur-le-Prince-ben van, egy üzlethelyiségben. Henriette mindennap arra tolja a gyerekkocsit, hathónapos kislányukat viszi a Luxembourg-kertbe levegőzni. Néha bekukkant a fiúkhoz: „A raktárban ültek; zordak voltak, titkokkal terhesek, gyanakvó pofákat vágtak…" – meséli. „Csöppet sem bíztak bennem. Én voltam szemükben a burzsoá léhaság megtestesítője."

A folyóirat színvonalas, de a szerkesztőségben egyre hevesebb ideológiai csaták dúlnak, mert csak Nizan és Politzer ragaszkodnak a pártvonalhoz, a többiek anarchisták és zavarosak. Ráadásul anyagi problémák is adódnak, és a Komintern felfigyel: mi ez a „független" marxista folyóirat, amely a francia KP keretein kívül jelenik meg, és kikerüli az ellenőrzést? A többi inkább burleszk: Megjelenik a szerkesztőségben egy elegáns szőke úr, egy gyönyörű hölgy és egy pompás kutya, az úr szláv akcentussal beszél, azt mondja, hogy a folyóirat nagy csodálója, és segíteni szeretne az elvtársaknak, amennyiben anyagi problémáik volnának. A megoldás: Monte Carlo. Egy csalhatatlan rulett-szisztémát

tud felajánlani. Ha a folyóirat pénzét megjátsszák, két nap múlva milliárdosok! A róka és a holló meséje; az egyik fiú megfogadja az önzetlen tanácsot, két nap múlva elúszik a *Revue marxiste.* Vádaskodások, vizsgálat, még néhány zavaros fordulat, provokáció és pártból kizárás, Nizant és Politzert ugyan nem sújtják a szankciók, de az egész dolog nagyon kínos. Később, *Az összeesküvés*ben Nizan önirónia*i*val emlékezik azokra a fiatalemberekre, „akik azt gondolják, hogy a felforgatás szándéka az egyetlen nemes szándék, akik számára Spinoza, Hegel és a marxizmus nem egyéb, mint nagy összekuszált referenciák, és akik semmit sem tudnak a valóságos életről, amelyet a férfiak – munkájuk, feleségük, főnökük és gyermekeik körében – élnek". Íme a heideggeri *tényleges élettapasztalat felé fordulás...*

3.

Egy csendélet:

Kék viaszosvászonnal letakart konyhaasztal. Egy csupasz villanykörte gyenge fénye. Fehér tojástartóban tojás. Más nincs ezen az elmosódott képen: csak a lágytojás magányossága...

Kölcsön tojás, Mandelstam a szomszédból hozza, hogy Ahmatovát megkínálhassa. Este van. A GPU nyomozói csengetnek be, házkutatást tartanak Mandelstamnál, letartóztatják, elviszik a Ljubjankába. A többit tudjuk Nagyezsda Mandelstam emlékirataiból, a kálvária összes stációját. Azt is tudjuk: Mandelstam régóta készül keresztre feszítésére. A tojás ott marad az asztalon, *nature morte.* 1934. május 13.

Abban az évben feltűnően szép a tavasz Moszkvában, Nizan idillikus leveleket küldözget az anyjának, beszámol arról, hogy már zöldbe borultak a fák, az emberek virágokat ültetnek, a Moszkva folyón békés csónakázókat látni, a Kultúra Palotájának parkjánál nincs kellemesebb hely a világon, az élet élénk és változatos... Ők ketten Henriette-tel a munka és biztonság atmoszférájában élnek. Egy aggódó anyának küldött levelek ezek, dokumentum-értékük nincs.

Nizant a francia KP küldi ki egy évre a Szovjetunióba. Jutalomutazás? Mesteriskola? Már sikeres fiatal író, irodalomkritikus és publicista, Bourg-en-Bresse-ben középiskolai tanár és kommunista képviselőjelölt. Persze ez

csak őrült kaland marad, nem választják meg. Henriette igazi „katonafeleség”, minden őrült kalandjában vele tart, a gyerekeket – addigra már kettő van – olyankor odacsapják Henriette szüleihez, Moszkvában sincsenek velük. Nizan itt a „Littérature Internationale” francia példányait szerkeszti, cikkeket ír; fogadja a francia és angol írókat. A Komintern p.r. aktivistája vagy liftes boy... Okom van feltételezni, hogy Nizan balek. Hogy ezt a kompromisszumot nem ismerő okos fiút a pártja cinikusan kihasználja. De erről még szó lesz.

1934... Idézem Szolzsenyicint: „Kérem a jóindulatú Olvasót, kíméljen meg! Eddig nem remegett kezemben a toll, nem szorult görcsbe a szívem, mert ez a 15 év vagy a törvényes forradalom vagy a forradalmi törvényesség védőpajzsa alatt pergett le. De most elromlanak a dolgok: az olvasó emlékezhet, százszor is elmagyarázták nekünk, elsőként maga Hruscsov: ‘1934 körül megsértették a törvényesség lenini normáit...’ Ezután hogyan ássunk le a törvénytelenségek parttalan mélységeibe? Hogyan haladjunk előre a keserűség áradatában?”

Januárban ül össze a bolsevik párt tizenhetedik kongresszusa: Sztálin kegyesen megbocsát Buharinnak és másoknak, Kirovot csak az év végén lövik le, és az elkövetkező néhány évben a kongresszusi küldötteknek és pártvezetőknek több mint a felét megölik. De most a kegyes kongresszusi hangulat szellemében meghirdetik az Írószövetség első kongresszusát '34. augusztus 17-re. A világ minden tájáról jönnek majd az írók. Ezekben az években a kommunizmus baljós vonzerőt gyakorol a nyugati értelmiségre.

„Éppolyan szokványossá vált az a társalgási fordulat, hogy X. Y. belépett, mint néhány évvel korábban, a katolicizmus divatjának idején az, hogy X. Y. áttért…" – írja Orwell. Hitler fegyverkezik, a Komintern taktikát vált, a demokráciát akarja védelmezni, a Szovjetunió a Népszövetség tagja lesz, nyugaton teljes a dezillúzió. „Nem hiszem, hogy tovább kellene kutatnunk annak okát, miért is sereglettek a harmincas évekbeli fiatal írók a kommunista pártba. Hinniük kellett valamiben…" – így Orwell. „Ez volt számukra az egyház, a hadsereg, az igazi hit, a fegyelem…

Hűségük minden tárgya, minden babona, amelyet értelmük száműzött, most visszatérhetett, alig-alig álcázva. Hazafiság, vallás, birodalom, katonai dicsőség – egyetlen szóban: Oroszország. Apa, király, vezér, hős, megváltó – egyetlen szóban: Sztálin. Isten: Sztálin, Sátán: Hitler. Mennyország: Moszkva. Pokol: Berlin. Betöltetett minden hézag."

És özönlenek a Szovjetunióba – ahogy Trockij gúnyolja őket – a „radikális turisták". *Az útitársak.* Sokan már hónapokkal a kongresszus előtt mennek oda, mint Illyés is. Moszkva óriási hűhót csap körülöttük. A lapok nagyobb szenzációnak tartják egy-egy híresség érkezését, mint a külvilág híreit. Pedig elég esemény van azon a nyáron:

Dollfuss osztrák kancellárt megölik, Hindenburg német kancellár meghal, Hitler átveszi az abszolút hatalmat, de előbb még elrendeli a wiessee-i vérengzést, lemészároltatja Röhmöt és társait. Néhány okkal több arra, hogy az „írástudók" elmenjenek Moszkvába.

Ma egy popzenész vált ki akkora lelkesedést, mint annak idején ők... Általános ujjongás tör ki, mert Gide rokonszenvvel nyilatkozik a Szovjetunióról, vagy Berlinbe megy Malraux-val, hogy Dimitrov szabadon bocsájtását

követelje. Félelmetes, hogy az útitárs-mánia mögött milyen súlyos kisebbségi komplexusok rejlenek, milyen mohó étvágy bekebelezni a nyugati értelmiséget... Gide egyik Moszkvában tartózkodó barátnője nem hisz a fülének, amikor '36. június 16-án, Gorkij temetésének napján Gide hangja harsog az utcákon: gyászbeszédét közvetítik a megafonok Az emberek megállnak és áhítattal hallgatják... Azokban a napokban háromszázezer képeslapot nyomtatnak ki Gide fényképével. Az újságok naponta lehozzák az életrajzát. Senkit sem a művei érdekelnek, hanem az, hogy a Szovjetunió barátja, itt van, végre eljött!

(Soká kérette magát. Néha viasszal tömte be a fülét, hogy ne hallja a csábéneket... '32-ben a Forradalmi Írók Szövetségének gyűlésére „gyöngeségből ment el, mint a kutya, amelyet odazavartak"... De fantasztikus beszédet mondott, és mindenki azt kérdezte: „Oroszországba mikor megy?" Menjen vagy ne menjen? „Néha arra vágyom, hogy elüssön egy autó" – mondta a dilemmától elcsigázva. Az oroszok nem engedték ki a markukból. Hatalmas példányszámokban adták ki könyveit, hozsannázó kritikákat írtak, november 7-e előtt felkérték, hogy telefonon

üdvözölje a szovjet népet. Bedőlt. Megtette. Levelek százait kapta a Szovjetunió minden részéből. Szentként tisztelték. Ez tetszett neki, otthon egy Beludzsisztánból kapott lila-zöld csíkos selyempongyolában mászkált, bolsevista selyem, érzéki öröm volt hordani, nőtt az érzelmi feszültség a csábítás tárgya és a csábítók között. Ki hinné, hogy Mallarmé tanítványa öklét rázva állt az emelvényeken, és ezer és ezer francia munkás éljenezte szavait? De a '34-es szovjet írókongresszusra mégsem ment el, hiába ostromolták. Félt, hogy megszabnák, miről beszélhet, miről nem, és a homoszexualitást a szovjetek 8 évi börtönnel büntetik, lehet-e erről nyilatkozni? Gide otthon maradt, levelet küldött maga helyett, amelyben deklarálta, hogy a művészetnek még a Szovjetunióban is el nem kötelezettnek kell maradnia. Ehrenburg hozzászólt: a szovjet íróknak is ez a véleményük. A szirénhangok továbbra sem hallgattak el, sőt, Nizan is csatlakozott a kórushoz. Tanulmányt írt Gide-ről, és szívélyes levelezést folytatott vele: „...a legjobb tanulmányt egész életművemről ön írta, Nizan, ön, akit már régóta szeretnék személyesen megismerni..." – köszönte meg Gide. És Nizan: „Kedves André Gide! Nagyon reméljük,

hogy eljön Moszkvába az Írókongresszusra. Távolléte nagy csalódást okozna orosz barátainak. A legjobban én örülnék, ha megtenné ezt az utazást." 1935-ben a forradalmi írók párizsi kongresszusára Moszkva nem delegálta Babelt és Paszternakot; a franciák táviratban kértek magyarázatot, válasz helyett Babel és Paszternak megérkezett, Paszternak feltűnően szótlan volt, azt mondták, depressziós. Egy Victor Serge nevű trockistának mondott belga újságíró ügye kisebb botrányt kavart, a hatóságok nem engedték haza a Szovjetunióból, Gide tiltakozó levelet küldött Potyemkin szovjet nagykövetnek, Potyemkin nem válaszolt, Gide magyarázatot kért, azt mondták, a követ beteg, de megígéri, hogy Gide levelét továbbítani fogja Sztálinnak, ez meggyőzően hangzott, Gide megnyugodva ment ebédelni Ehrenburg és Paszternak társaságában. Serge-t később kiengedték a Szovjetunióból, de Gide még megpróbált az orosz vonzás elől menekülni... Amikor 1936-ban mégis elmegy, két hónapon át utazgat az országban. Hazajön, megírja az élményeit. Ortodox és neológ szovjetbarát körökben óriási a felháborodás. Nizan méltóságteljes indulattal reagál, pontról pontra cáfolja Gide kritikai

állításait. Őszinte és meggyőző írás. Gide is őszinte és meggyőző. Nizannak nagyon fáj, hogy Gide már nem hisz a Szovjetunióban, Gide-nek legalább ennyire fáj, hogy már nem hihet benne. Kard-ki-kard két moralista között. Gide újabb tanulmányt ír a Szovjetunióról, „retusálja" az előzőt, ortodox és neológ körök végleg kiátkozzák. „Igen, igen – írja többek között Gide –, csodálom a bizalmatokat és azt is; hogy úgy szeretitek a Szovjetuniót – ezt irónia nélkül mondom –, de mégis, elvtársak, valljátok be, most már kezdtek aggódni... És növekvő szorongással kérdezitek magatoktól (a moszkvai perek kapcsán például), de hát meddig kell ezt nekünk támogatnunk? (...) A dolgokat olyannak kell látni, amilyenek: a Szovjetunióban a nép ma boldogtalanabb, mint valaha, és bármely más ország polgáránál kevésbé szabad." (Mintha személyesen Nizanhoz intézne üzenetet...)

4.

Szocreál kép:

Zöld palatetős dácsa Sztalinabad közelében. Színes kert, nyárfák és egy nagydarab bajszos tadzsik, puskával a kezében. Őrködik a

ház előtt. A kertben fiatal asszony, sokszínű szoknyában a virágokat öntözi. Arrébb kecske legelészik békésen. Idill.

‘34 májusában Tadzsikisztánban amolyan mini-írótalálkozót tartanak, főpróbát az augusztus 17-én megnyíló, moszkvai kongresszus előtt. Nizanék is jelen vannak; ez az egyik programpontja háromhetes tadzsikisztáni útjuknak, melyen Ilja Ehrenburg elragadó lánya az egyik kísérőjűk. A találkozón az orosz írókat Babel képviseli, a költőket egy Petrov vagy Pavlov vagy Ivanov nevű ember – emlékezik majd harminc évvel később Henriette Nizan, és itt van a török-perzsa nagy költő, Lakhuti is. Egyik este velük vacsoráznak a tadzsik kormány képviselői... Rengeteg bor és vodka fogy, záporoznak a pohárköszöntők, az a Petrov vagy Pavlov vagy Ivanov nevű orosz költő is felköszönti Sztálint, de valami helytelen dolgot mond, a külföldiek nem értik, hogy mit, csak érzékelik, hogy hirtelen dermedt csend támadt. Babel felugrik, a költő hátába bokszol, tökrészeg vagy öregem, aludd ki magad, el akarja vonszolni a helyszínről, a költő vonakodik, Babel erősebb, mint ő, elcipeli. Pár perc múlva

sikoltozás hallatszik a kertből, a költő a kertész feleségét akarja megerőszakolni. Akkor bezárják a szobájába. Ismét üvöltözés: a Petrov vagy Pavlov vagy Ivanov nevű orosz poéta kimászott az ablakon, és a kertben legelésző kecskét akarja magáévá tenni. Íme a bizonyság: a költő egy részeg állat, felségsértés nem történt. Az írók és a tadzsik kormány fellélegezhetnek. Praktikus túlélési technika, amit talán Babel inspirált a háttérből. Lehetetlen, hogy Nizan ne érezte volna meg a technika mögött a rettegést, és ne tett volna fel magának öngyötrő kérdéseket. Legalábbis remélem. De csodálatos tadzsikisztáni útijegyzetében, amit az Europe című folyóiratban közöl, sem a sztalinabadi írótalálkozót, sem az incidenst nem említi meg. A dátumot sem: 1934. május 13. Az este, amikor Mandelstamot letartóztatják.

„Paul és Henriette Nizan. Több hónapja vannak itt. Kommunisták. Lelkesek. De szerencsére nem vesztették el a humorérzéküket…" – írja Clara Malraux, akit nem hagyott közömbösen Nizan charme-ja: „Mikor az *Aden Arabie* megjelent – írja –, azt mondtam Andrénak: Ha nem magára voksoltam volna, Nizanra voksolnék, ami persze beképzelt

kijelentés volt, mert semmi sem bizonyította, hogy ő rám voksolna-e? Különben is, már talált magának egy másik zsidólányt. A megjegyzést csak azért tettem, mert ez a fiatal író, és mögötte a férfi, igazi klasszis volt. Gyöngéd tekintet, határozott gesztusok, élénk irónia, lenyűgöző intellektualitás. Kevésbé volt ragyogó, kevésbé volt lírai, mint a férjem, de félelmetesebb mélységei voltak, és jobban ragaszkodott meggyőződéseihez.” .

Kölcsönös rokonszenv: Nizan nagylelkűen elfelejti, hogy Malraux elhalászta az orra elől a Goncourt-díjat. Egyébként is: Malraux még csak útitárs, és bár sokkal jobban kiismeri magát a szovjet terepen, több és fontosabb kapcsolata van a művészeti és politikai életben, őt is meg kell nyerni... és a csábítás Nizan feladata. Ő fogadja a kongresszusra érkező Malraux-ékat júniusban. Egy kicsit olyan, mintha saját nem-kommunista hasonmását fogadná... Cikket ír a Literaturnaja Gazetába: „A francia olvasók Malraux-t az egyik legkényelmetlenebb írónak tartják. Olvassák, de nem szeretik... Mert ezt az írót legfőképpen a halál témája foglalkoztatja... Megpróbálja legyőzni a szorongást. (...)

Ehhez a cselekvésből, a forradalmi cselekvésből merít erőt. A heroizmus megmenti az embert az ürességtől, a szorongástól és a magánytól, és visszaadja elveszett méltóságát, mert igaz bajtársi kapcsolatokat teremt ember és ember között…" Önvallomást ír Malraux ürügyén? Cikke végén mindenesetre megadja a császárnak, ami a császáré: Íme: „*Az ember sorsá*ban az ember méltósága a téma. Ez a gondolat segít Malraux-nak abban, hogy legyőzze az akadályokat, amelyek őt a proletariátustól elválasztják. Ha előítéleteitől megszabadul, fenntartás nélkül a forradalom oldalára, a proletariátus zászlaja alá fog állni!" Úristen! És mégis jóban voltak, Malraux és Nizan. Annie Cohen-Solal, az egyik legjobb Nizan-monográfia szerzője fel is teszi a kérdést: Nizan gáncsnélküli misszionárius volt? Vagy csak a ráosztott szerep beszélt belőle? Egy biztos: ők négyen, franciák, gyakran nevetgélnek a szovjet mindennapok nevetséges dolgain, szerencsések, tehetik, mindegy, hogy útitársak-e vagy párttagok, fiatal francia írók, mindkettőjük első regényét kiadták a Szovjetunióban, anyagi problémájuk nincs… Sinkó Ervin nyomora és Don Quijote-i hányattatásai jutnak az eszembe, ahogy a következő évben majd itt keresi

a szerencséjét, a fejedelmi útitárs, Romain Rolland felelőtlen tanácsára... Bár néha azért ő is elneveti magát... A kérdés csak az: ki nevet a végén? Vagy inkább: Ki döglik bele? És miért?

A sors iróniája, hogy ‘38-ban Nizan hajtja végre a párt ítéletét Sinkó Ervin fölött, akit szellemi karanténba zárnak, amióta a Szovjetunióból visszatért. Váratlanul leállítják írásai közlését, így éppen a Nizan által megtérített egykori „útitárs”, Jean Richard Bloch lapjánál, a Ce Soir-nál is, ahol akkor Nizan dolgozik. Sinkó reklamál. „J. R. Bloch nincs a városban – mondják –, de Nizan, camarade Nizan igen, ő itt van... – Csakugyan két hónapja már, hogy semmit sem közöltek? Nizan egész el van ámulva és ígéri, hogy mindjárt utánanéz, és értesíteni fog. De nem értesít...” Szégyenkezve idézem Sinkót. Szóval Nizan fegyelmezett párttag módjára követi az utasításokat. De lehet, hogy akkor is csak balek volt.

(Még tanuló-párttag, amikor moszkvai utasításra a francia KP-nak le kell számolnia az úgynevezett szociálárulókkal, olyanokkal – szentségtörés! – mint Barbusse, aki a rábízott Le Monde munkatársait már a

jövendő népfront szellemében verbuválja, sőt jobboldali írókkal is dolgozik, Joyce-szal például. Barbusse magatartását ‘30-ban a RAPP nemzetközi kongresszusa keményen elítéli. Beindul a Barbusse-ellenes kampány, amelyben Nizan kamikaze szerepet tölt be, és sejtelme sincs arról, hogy már előre megírták a végkifejletet; Barbusse marad a Le Monde élén, könyvet írt Sztálinról, aki kedveli őt, érinthetetlen. Nizant a szó szoros értelmében „taccsra vágják”, Thorez viszont elégedett: ez a túlintellektualizált „normalien” kiállta a megbízhatóság próbáját.)

5.

Pillanatfelvétel:

Kockás tweedben néhány miniatűr törpe úr. Egy picike törpelány, jól szabott kosztümben, aprócska kékrókával a nyaka körül. Oldalán selyemszőrű spicc. Az urak vidáman lengetik a kalapjukat, a törpekisasszony egy szál rózsával integet, és csókot hint. Háttérben a Brianszki pályaudvar.

A törpelány azt mondta, örül, hogy megismerheti Nizanékat. Ez az első napokban történt, és Henriette nem

felejti el a kedvességét. Mert a Brianszkaia Gastinitzában, ahol sivár kis szobát foglaltak nekik, csak komor és zárkózott arcokat látni. A hotel ronda, szürke, kaszárnyaszerű épület, messze a város központjától: átutazó mérnökök és hivatalnokok szállnak meg itt, leszegett fejjel cipelik tömött aktatáskáikat, jelentéstételre mennek valamelyik hivatalhoz. A szomszédságban zöld palatetős faházak, és egy vacak kis bolt, ami magánkézben maradt, Henriette mindennap bejön, bonbonokat vásárol, szétosztja az utcán játszó gyerekek közt. Azok Kukulkának szólítják. Egy nap rendőr igazoltalja a gyanús külföldi nőt, nincsenek nála a papírjai, hosszas telefonálgatás után eresztik csak szabadon. Henriette nem ijed meg: szilárdan hiszi, hogy nem történhetnek velük fatális félreértések a szocializmus hazájában...

Csak bosszúságok. Csak rejtélyek. Miért nem várja őket senki, amikor megérkeznek? Miért ebben a rémes kis hotelben szállásolták el őket, miközben Léon Moussinac – Nizan kollégája a Littérature Internationale-nál – a kényelmes és régimódian elegáns Metropol Hotelban lakik egy tágas apartmanban? Miért ilyen visszafogott a kritika,

amikor az *Antoine Bloyé* megjelenik oroszul? „A forradalmi regényirodalom figyelemreméltó darabja” – írják. Egyetlen pozitív jelző: „figyelemreméltó”. Ám éppen figyelmet nem kap, sem a mű, sem az alkotó, sem a francia kritikai fogadtatás. Aragon vitathatatlan tekintélynek számít Moszkvában, egyházi méltóságnak kijáró tisztelettel hallgatják a szavait, de amit Nizan regényéről írt a Commune című lapban, még vitára sem méltatják: „Ha egy csont eltörik, a töréspont helyén lüktető, heves fájdalomérzés van, amit borzongató fájdalomnak szoktak hívni. Erre a kifejezésre kell gondolnom, amikor az *Antoine Bloyé-t* olvasom… Nizan stílusában olyan költői erő van, olyan lebegő poézis, ami a nagy festők sajátja; Gustave Courbet képeihez hasonlít.” De itt fütyülnek a lebegő poézisra, az École Normale Supérieure-re, az agrégation-ra, fütyülnek magára Paul-Yves Nizanra is, hisz már szőröstől-bőröstől lenyelték, ott van a hatalmas szovjet cethal gyomrában, és az a dolga, hogy segítsen odacsalni a nagy halakat. „Két kiváló francia író lépett be a kommunista pártba – jegyzi fel Romain Rolland, miután ‘34-ben a Szovjetunióból hazatér –, Aragon és Nizan. De nem úgy néz

ki, hogy Nizannak ez Moszkvában sok örömet okozna. Nem figyelnek rá, privilégiumokat nem élvez, csak a kötelességek terheit viseli. Keserűen jegyezte meg: ahhoz, hogy az embert itt megbecsüljék, pártonkívülinek kéne maradni, és hogy itt ő senkit sem érdekel mint író…"

A szovjet újságok nem említik a nevét a kongresszus vendégei között, nem szólal fel, nincs dokumentum arról, hogy ő is ott van – pedig ott van! – a Szakszervezetek Házának oszlopcsarnokában, amikor Malraux Zsdanov beszédére reagál és kételyeit fejezi ki: a mérnök a „lélek mérnöke" volna? A mérnök felfedező, a mérnök hódító, a mérnök szabad ember – mondja. És: „Arról fogok beszélni, ami összeköt bennünket, és arról is, ami szétválaszt." Malraux útitárs, ő beszélhet így, a terem tetszést nyilvánít, Nizan is? Aragon is felszólal, őt pártfegyelem köti, pontosan tudja, mit várnak tőle, mit kaphat azért, amit ad: Gorkij csodálattal beszél róla, az elit körülrajongja, orosz felesége, Elza és sógornője, Lily Brik – Majakovszkij nagy szerelme – révén otthon érzi magát. Vajon megismerkedik-e Nizan Lily Brikkel? Ehrenburg szerint, amikor Majakovszkij neve elhangzott, egyesek vadul tapsoltak, mások hallgattak, és

Nizan? Hogy reagál Radek felszólalására, aki elítéli Joyce-ot, mert az kuplerájnak ábrázolja a világot? Elégedetten hallgatja-e, hogy Buharin a forma fontosságát is elismeri az irodalmi alkotásban? Ott van-e a grúz költők fogadásán, amikor Paszternak és Tyihonov felolvassák a fordításaikat? A kongresszus üres óráiban mit csinál, kikkel beszélget a büfében? Illyés Gyulát már ismeri, egyszer Malraux-ék és Fagyejev társaságában Nizan és Henriette megmutatták Illyésnek a GPU kirakatnak szánt javítóintézetét Bolsevóban... Egy környéken lakó barátját akarja meglátogatni, mondta akkor Nizan Illyésnek. Ki az a barát? Egyáltalán: a barátai kicsodák? Henriette említi, hogy Léon Moussinac apartmanjában sűrűn találkoztak Michoels-szel és társulatával, és ez nagy hatást tett rájuk. Nizan nem ír erről. Érdeklődik-e nála Paszternak Gide felől? Ott van-e Gorkij dácsájában, amikor Malraux – állítólag – tósztot mond Trockijra, és Joyce-ról és Nietzschéről vitatkozik? Megcsodálja-e a különös testvérpárt, Klaus és Erika Mannt, akik itt csak egymással állnak szóba? Jelen van-e a Metropol éttermében, amikor a részeg Olesa vén pederasztának nevezi Sztálint? Sétálgat-e vele Babel a Moszkva folyó

partján? Elmondja-e neki is, amit Malrauxéknak, hogy bár fényűző életet él és kedvelik az istenek, egyetlen dologhoz van csak joga: nem írni... Ha megtalálnák a regényeket, amelyeket a fiókjában őriz, halott ember volna... Beszélget-e Babellel arról a másik részeg íróról vagy költőről, aki botrányt okozott a tadzsikisztáni fogadáson? És Ehrenburg beavatja-e a bizalmába? Csavarog-e vele olyan ismeretlen utcákban, ahol ópium illatát viszi a szél, és ahol a feketekereskedelem fölött szemet hunynak a hatóságok? A Kínai Negyed mellett elsuttogja-e neki Ehrenburg, amit Clara Malraux-nak elsuttogott? Hogy a legnagyobb orosz költő egy asszony, Ahmatova, akiről bölcsebb nem beszélni... És hogy van egy másik költő-óriás is, Oszip Mandelstam, akinek az ember a nevét sem ejtheti ki...

Nem. Nizannak nincsenek ilyen élményei.

Ideküldték, idehívták, és még sincs itt... Már szövődik a Népfront terve, ami majd '36-ban győzni fog Franciaországban. A tervet Moszkva szövi. Nizan nem tud róla. A francia párt nevében Albert Vassart tartózkodik Moszkvában, ő továbbítja a Kreml utasításait. Nizan egyszer sem találkozik vele. Nincs itt és otthon sincs, ahol minden

forr és alakul, és változik. Lemarad a szimbolikus kézfogásról Thorez és a jövendő miniszterelnök, a szocialista Léon Blum között... Balek?

Valami történt vele, még az első moszkvai napokban, valami rejtélyes dolog, aminek Henriette sem találja a magyarázatát, és aminek következtében Nizan elnémult, három hónapon át jóformán senkihez sem szólt, csak a legszükségesebbeket közölte. Érzéseiről, gondolatairól még Henriette-nek sem beszélt. Miért? A legracionálisabb feltevés a legirracionálisabb: mondjuk megismert Párizsban egy orosz írót vagy kulturális személyiséget, valakit, akivel jó viszonyba keveredett, és aki támogatta az utazását. Ám '34 januárra az illető kegyvesztetté vált, netán eltűnt, Nizan nem kapott információkat, homályos célzásokból, ki nem mondott szavakból kellett megfejtenie a helyzetet, annyit azért megértett, hogy ez tabu téma, még Henriette-nek sem említheti. Félt? A félelem konkrét dolgokkal függ össze, ez rosszabb, ez szorongás, „a semmit nyilatkoztatja ki és elnémítja az embert" – Nizan Moszkvában is olvassa Heideggert... Itt van hát az Ígéret Földjén, és légüres térben érzi magát. Állíthatja-e valaki, hogy ilyesmi nem

mindennapi eset? De valószínűleg csak képzelődöm. Hogy valójában mi is történt? Írásaiban keresem a választ.

„Elidegenedettek vagyunk, üres szavakat mondunk, énünkben szakadások vannak és háborúk. Több emberre szakadunk szét: mindazokra, akik lehetnénk." *(Aden Arabie)* Kikre? És: „Elképzelek egy olyan kort, amelyben az embert nem az elutasítás, hanem az egyetértés teszi naggyá, és azt tartja dicsőségnek, ha egyformának érezheti magát a többiekkel." *(Az összeesküvés)* Kikkel? Meggyőződésem, hogy Nizan már az első moszkvai napokban az identitás-zavar sokkját éli át, és ebből végig nem tér magához. „Ki vagyok én" – kérdi –, miért vagyok itt, mit akarok, ők mit akarnak; ők kinek látnak, miért vannak kételyeim?" Ilyesmire nem kap az ember választ. Nizan hallgat. Regényt ír, *Trójai faló* a címe; egy vérbe fojtott kisvárosi felkelésről szól. Mintha a kongresszusi elveknek akarna megfelelni: francia szocreál... néhány felejthetetlenül szép passzussal, melyek a halálról vagy haldoklásról szólnak. Moszkvai cikkei egyébként elég szűkszavúak. Igaz, lelkesedik, de nem gyújt tömjént Sztálinnak, mint mások, sőt: alig írja le a nevét. Ízlés kérdése? Valószínűleg. Amit elmond a Szovjetunióról, azok

persze pozitívumok. Vagy mert úgy véli, hogy szép és jó dolgokat látott, vagy mert reméli, hogy a dolgok később olyanok lesznek: szépek és jók. Nem hazudik: mitizál. '32-ben kiadott *Házőrző kutyák* című pamfletjében Buharin nyomán egy „új típusú" emberről beszél... arról, aki nappal filozófiát tanul és éjjel puskával a kezében őrködik, aki magas rendű problémákkal foglalkozik és rá egy órára fát vág, aki a könyvtárat bújja, de gyárban is megállja a helyét... Nem írja, hogy rátalált erre az új típusú emberre, de hogy születőben van, azt sejteni engedi... Nem adja fel, a bolondériáit hajszolja... „A legintenzívebb élményem az volt – írja –, amikor egy egész éjszakán keresztül néhány fiúval és lánnyal a szerelemről és a halálról beszélgettünk. Ezekkel a kérdésekkel minden civilizáció szembenéz. A szovjet fiatalok lesznek azok, akik meg fogják találni a válaszokat." Mi ez, ha nem mitománia?

(– Mit vár az élettől? És mit gondol a halálról? – kérdi egy-egy üzemi találkozón a munkásokat Malraux, a másik mitomán. Otromba kérdés, rosszallóan néznek rá. Csend. Egy asszony rászánja magát a válaszra: – Mit várunk? Hogy

győzzön a szocializmus. Mi mást? – Na de a halál... arról, hogy meg kell halni... mit gondolnak? – Boldogan halunk meg a szocializmusért... – általában ezt mondják „Különös – jegyzi meg Malraux –, csak egy dolog jut eszükbe a meghalásról: hogy meg lesznek ölve...")

„Nizan még ortodox volt, amikor megjött Moszkvából... – mondja Brice Parain –, még marxista volt, de már mutatkoztak a hajszálrepedések... amikor találkoztunk, főleg Heideggerről beszélt és a halálról"...

És Simone de Beauvoir: „...hogy az emberek ott is úgy halnak meg, mint másutt... egyedül... és előre tudják, hogy így lesz... Nizan számára ez a felismerés hatalmas csapás volt..."

És Raymond Aron:

„Pontignyban hallottam egy előadását. Különös volt. Az a gyönyörű középkori apátság, az ódon falak, a cisztercita szerzetesek parkja... még az átható orgonaillatra is emlékszem... a két háború közt az irodalom, és tudomány legjobbjait hívta oda össze egy-egy 'dekádra' az összejövetelek lelkes szervezője, Paul Desjardin... – Túl sok

itt az okos ember! – viszolygott Roger Martin du Gard, de azért mindig eljött. Szóval Desjardin felkérte Nizant, hogy tartson előadást a Szovjetunióról. Azt hiszem, május volt, a parkban hallgattuk. Feltűnt, hogy a Szovjetunióról nem sokat szólt, inkább Heideggerről és a metafizikáról... Mély benyomást tett mindenkire."

És Sartre:

„Később jöttek a moszkvai perek, megrázták, de nem vágták el a gyökereitől, Nizan kitartott. Persze nem volt vak; ami a vétke volt, az volt az erénye is: a tagadások embere nem tudta, hogyan kell egy egyetértést megtagadni. A perekről egyszerűen hallgatott... Mindent a pillanattól akart kicsikarni..."

Goncourt-díjat akar. Új regénybe fog és kiadót cserél. El a párt kiadójától, át a Gallimard-hoz, burzsoá cég, nem baj, egy író, aki ad magára, ott publikál, ők adják ki Malraux műveit is. Be akarja hozni a Moszkvában elvesztegetett időt. „Kicsit elfelejtettek itt – írja az anyjának –, ezért most nagy hajszában élek. Cikkek (irodalom és külpolitika), konferenciák, utazások az országban és külföldön. Már sokat

nyertem presztízsben, de ezek most lehetetlen idők…” Lehetetlen idők: a Szovjetunióban kivégzik Zinovjevet, Kamenyevet és másokat. Hitler remilitarizálja a Rajna-vidéket, Franciaországban győz a Népfront, Nizanék és Malraux-ék együtt ülnek a Saint-Germain-des-Prés egyik kávéházának teraszán, amikor kijönnek a választás eredményei. Malraux azon tűnődik, ne lépjen-e be a kommunista pártba, de belátja, hogy önrontó gesztus volna, lám, Nizan milyen régóta hajt, és csak a Ce Soir külügyi rovatának vezetője, a fontos intellektuális pozíciókat Aragon és Gabriel Péri töltik be. Egy este híre megy Párizsban, hogy Saint-Exupéry repülő gépe eltűnt az Atlasz hegység fölött, ez szinte sokkolja az embereket, mindenki tiszteli őt, aki „nap mint nap legyőzi a veszélyt, a szorongást, a félelmet, a halált, és ezt minden pátosz, felhajtás és dobpergés nélkül teszi” – írja Nizan Saint-Exupéry egyik könyvéről szóló kritikájában. – Ha lezuhant volna – mondja Gide –, Radiguet halála óta ez volna az első olyan európai íróhalál, ami *igazi dráma.*

(Azon a tavaszon Mandelstamék elhagyják voronyezsi száműzetésüket és Zadonszkba mennek üdülni. A szükséges pénzt – Ahmatova és Paszternak adományát – Ahmatova viszi el nekik. Zadonszkba éri őket el a moszkvai perek híre. Ettől kezdve Mandelstam nem kap munkát, légüres tér veszi körül, ismerősei elfordulnak, ha az utcán találkozik velük.)

6.

1937. július 31. Ce Soir. Egy sajtófotó.

Az Austerlitz pályaudvar – egy különvonat és egy koporsó, amelyben Gerda Taro holttestét hozzák Spanyolországból. Taro a polgárháború áldozata, a Ce Soir fotósa volt, a világhírű magyar fotóriporter, Robert Capa szerelme. A párt képviseletében Nizan kísérte a vonatot. Taro koporsójának kulcsát arany-vörös-lila színű szalag köti át, a Katalóniai Köztársaság színei. Nizan elteszi. Mikor már nem él, Henriette megtalálja az íróasztalán.

Nizan többször jár Spanyolországban a polgárháború alatt. Először ‘36 nyarán, a polgárháború kitörése előtt megy oda egy nagy riportkörútra. Élményei feldúlják, érzi a közelgő tragédiát. Hosszú cikkben írja meg a benyomásait. A

cikket Barcelonában kezdi el, a Hotel Colon kávéházban. Körülötte „szép szőke spanyol nők”, de ő nem figyel rájuk, a márványasztalka fölé görnyedve dolgozik, néha kortyol a poharából, vörös bort iszik vagy egy „horchata” nevű specialitást... Nagy a hőség. Ingujjra vetkőzik. Aki ránéz, vékony, szemüveges fiatalembert lát papírjai fölé görnyedve. Elképzelem, hogy éppen akkor, néhány asztalnyira tőle egy másik pápaszemes fiatalember üldögél, aki szintén újságíró és marxista, egy évvel később született, mint Nizan, és néha még a cikkei is hasonlítanak Nizan cikkeire... Mellette szép fiatal felesége rajzolgat, talán az itallapra: karikatúrát csinál Nizanról. Jópofa rajz, akkora töltőtoll van Nizan kezében, mint egy puska. Férje jólesően elvigyorodik, a vak is látja, hogy a fickó kolléga, bértollnok, nincs olyan jó dolga, mint neki, aki lustán üldögélhet itt szép fiatal felesége oldalán: Nizan megérezné, hogy figyelik, idegesen odafordulna, a két szemüveg egy hosszú másodpercen át farkasszemet nézne egymással. Ennyi. Azok ketten elmennének, a rajz az asztalon maradna, a pincérnek tetszene, feltenné a falra, mondjuk a konyha előtti folyosón.

Nem biztos, hogy nagyon meghamisítom a valóságot, amikor azt képzelem, hogy Bálint Györgyék éppen akkor, éppen abban a kávéházban tartózkodtak. El kell olvasni Bálint György *Spanyol emlék* című cikkét. Íme egy részlet: „A nap melegen sütött, a tenger kék volt, a 'horchata' nevű hűsítő ital olyan volt, mint a hajszesz, a rendőr fehér parafasisakban álmodozott őrhelyén, a lapok a népfrontkormány újabb szociális reformterveit ismertették, s a mozikban Gaál Franciska-filmet játszottak, Marokkóban néhány tábornok konspirált, de ezt nem lehetett látni, mert nagyon messze volt. Ilyen volt a világ Barcelonában is, a hatalmas téren, a Plaza Catalunán. Szép nők ültek a Hotel Colon kávéházban, szép, szőke spanyol nők. Körülbelül egy héttel később itt volt a legvéresebb ütközet, itt verte le vad ellentámadással Francisco Ascara anarchista vezér szabadcsapata Goded és Buriel tábornokok felkelő tüzéreit. Később a felkelők ebbe a szállodába húzódtak be, itt folyt a végső mészárlás... Mi feketét ittunk a Colonban, utána bikaviadalra mentünk, aztán sétáltunk a Ramblán, aztán meghallgattunk egy politikai gyűlést, vacsoráztunk egy német vendéglőben, limonádét ittunk a kikötő

világítótornyának tetején, aztán elutaztunk. (...) Az utolsók közé tartozom, akik még látták a békés Spanyolországot."

Egy hét múlva kitör a polgárháború: Nizan azonnal odamegy. „A pompás márványlépcsőkön hatalmas emberfolyam áradt fel meg le, százféle öltözetet hordó fegyveresek, acélsisakjaikra betűket, apró jelvényeket festettek, mint a háborúsdit játszó gyerekek: egy különös opera díszlete volt ez ott Barcelonában, amely spontánul jött létre és a fiatalság, a szenvedély és a halál volt a témája." A cikk, amiből ez a részlet van, a Regards-ban jelenik meg, címe: *Hotel Colon,* a milícia főhadiszállása... Ez alkalommal Henriette is ott van. Harminc év után is emlékszik a vasszékekből emelt barikádra, amely az épületet körülvette. Emlékszik a fegyveresekre, köztük egy szép barna férfira, pilótazubbonyban, derekán aranyozott szegélyű, széles fekete övvel, egy paptól vehette kölcsön. Amikor meglátta Nizanékat, felüvöltött, odarohant, ölelgetni kezdte őket. Moszkvai ismerős volt: Helios Gomez, mérnök. Akkor a Colon szállóban az önkéntesek parancsnoka. Henriette visszaidézi a búcsúvacsorát, amit egy svéd építész rendezett Moszkvában Gomez tiszteletére. Nizan rettentően berúgott,

az asztal alatt ülve reggelig énekelt Gomezzel. Én meg elképzelem, ahogy Gomez a Hotel Colonban karon ragadja Nizanékat, ahogy odavezeti őket a konyha előtti folyosóhoz. *Mi Jaca...* – harsogná a rádió, mialatt Gomez megmutatná a falon a Nizanról készült karikatúrát. Nizanék nem értenék, hogy került ez ide; Gomez sem értené, ők haza akarnák vinni a rajzot, de nem tudnák lekaparni a falról, olyan erősen odaragadt. És Henriette később azt mondaná, hogy a Hotel Colonnal együtt bizonyára a rajz is elpusztult... Az embert „borzongató fájdalom" fogja el, ha arra gondol, hogy a szörnyű vég akkor már mindkettőjükre – Bálint Györgyre és Nizanra – ott leselkedik a Hotel Colonban. À la recherche...

– Inkább látnám holtnak, mint kommunistának – mondta valamikor Nizan anyja, de ez persze csak olyan szólásmondás volt, hisz imádta a fiát és büszke volt rá. Ez is, az is bekövetkezett... – teszi hozzá Henriette. – Kommunista lett és halott. – És elmeséli, hogy amikor eljegyezte magát Nizannal, egyik nagynénje lelkesen fogadta a hírt: – Egy normaliennel? Remek! – De kommunista – vallotta be Henriette nagymamája. – Jaj, kommunista? – A nagynéni

nagyon megijedt. – De a szó jó értelmében... mondta gyorsan Henriette nagymamája. – Ha a szó jó értelmében, az más... – a nagynéni megnyugodott. „Normalien és kommunista *a szó jó értelmében...”* Ez lehetett volna a sírfelirata.

7.

Egy jegyzőkönyvből:

Az elhunyt neve: Paul-Yves Nizan, beosztása: tolmács, törzskönyvi száma: 944. *Temetés 1940. május 25-én* 5. *szám alatt az audruicqi temetőben. Az elhunytnál talált tárgyak: egy kulcs, egy kés, egy pipa, egy dohányzacskó, egy francia–angol szótár, egy aranyóra, egy fémből való lánc, aprópénz. A tárcája eltűnt.*

De még a harmincas években vagyunk, és még élnek a holtak, és még vannak gyanútlan városok és emberek, akiket fel kell rázni! Londonban megkoronázzák VI. Györgyöt, az emberek mámorosan táncolnak az utcákon, nem tudják, hogy ez haláltánc, csak Nizan tudná? „...nevetések, apró sikkantások, részeg csoportok, a szűk éjszakai utcákban egymásba olvadó, tántorgó párok, a nyomor szörnyű fantomjai, ittas öregasszonyok virágos-tollas kalapokban,

Soho lányainak nagy menetelése nyugat felé, a Shaftesbury Avenue járdáján egy nagyon öreg asszony lassú táncot lejt, merev szemekkel forog a kalapján lengedező papírtollak alatt... Egész London azt sugallja, hogy holnap itt olyan robbanás lesz, amilyen nem volt a fegyverszünet óta...” Nemcsak tudósításokat ír, hanem az események kulisszái mögé is benéz, felfedezi a „toll-kamerát”, úgy ír, mintha dokumentumfilmet forgatna vagy lírai etűdöket, mindegy, hogy miről, a Népszövetségről vagy a francia külügyminiszter kelet-európai útjáról, az az őrült meggyőződés vezeti a tollát, hogy meg tudja fejteni a jeleket, hogy tehet valamit, mert a világ még nem esett szét darabokra, és minden mindennel összefügg, a varrógép az esernyővel és a Heldenplatz a Caso del Campóval: „Madrid jut az eszembe – írja az Anschluss napjaiban Bécsből – és Azana elnök az elnöki palotánál... látom, ahogy a Caso del Campo fenyőfáit nézi és távolabb a Sierra Guadamarra fölött a háború felszálló füstjeit... Hallom a hangját: látja azokat a füstöket? Ott dől el a sorsunk: a magáé is... És ez tizennyolc hónapja történt.” Nizan ‘38 szeptember végén a müncheni egyezmény megkötésének szinte minden percét rögzíti,

meghonosítja a tényfeltáró újságírást. A cikksorozat *Szeptemberi krónika* címmel könyvalakban is megjelenik, ez óriási tett, a párt azonban nem nagyon méltányolja, sőt... egyszerre csak Aragon is megszervez magának a Ce Soirban egy saját külpolitikai rovatot. Szakmai féltékenység? Bizalmatlanság? Egy láthatatlan kamarilla láthatatlanul marginalizálja, amit Nizan csinál, de erről senki sem beszél, hisz tudjuk: amiről nem beszélünk, az nincs...

„Paul Nizant néhány hónapja láttam; a Vendredi körül csoportosult fiatal entellektüel-klubban, a Savoirban tartott előadást Malraux-ról. Középmagas, szemüveges, pedánsan jól öltözött úriember; ami előadásában legjobban meglepett, az előadói modora volt. (...) Inkább gondolkozott az emelvényen, önmagával vitázva, mint – előadott. A zsúfolt kis teremben (valami kvéker misszió helyisége volt) mégis mindenki áhítatosan hallgatott és hallgatózott; Nizan zümmögve, szárazon és nagyon előkelő merevséggel beszélt, s a néhány mondat, amelyet sikerült leolvasnom a szájáról, igen egyszerű, szkeptikus és nyugtalanító volt." – Fejtő írja ezt 1939-ben egy Párizsban megjelenő magyar folyóiratban. Sejtem, hogy Nizan mit 'zümmögött' akkor és ott, olvastam a

Reményről írt recenzióját: „Malraux sokáig kérdezte önmagától, hogy lehet-e nem elválasztani a cselekvést a regénytől, amelynek éppen a cselekvés a tárgya? Most megadta a választ." Vagy: „Malraux nem változik, most is azt kutatja, hogy az ember életének és halálának mi lehet az ára."

Fejtő egyébként Nizan regényével foglalkozik: „*Az összeesküvés...* a kritika egyhangú tanúsága szerint az utóbbi évek legjelentékenyebb francia könyve. (...) Szemérmesen mond el nyerseségeket és nyersen tesz gyengéd vallomást; önmagához és a világhoz egyaránt tárgyilagos, vagyis kegyetlen. Hősies, mint Malraux, csak sokrétűbb, kétkedőbb. Nagyobb benne a feszültség az értelem és akarat között, mint Malraux-ban. (...) Könyvének egyik része, egy nehéz, szomorú szerelem leírása vetekszik a *Chartreuse de Parme* legszebb oldalaival. (...) egy stendhalian vad és értelmetlen szerelem lüktetése – ez a rész remekmű!" „A regény hősei tizennyolc-húszéves fiúk, aránylag szűk birodalomban mozognak, (...) főutcája a rue d'Ulm, s középpontja az École Normale. (...) Nizan, mondhatnám, meghatott ellenszenvvel boncolja és rakja össze a fiatalembereket – úgy, ahogy az

ember önmaga szellemét boncolja és rakja össze. (...) nem tagadta meg – mint sokan szemére vetik – előbbeni politikai véleményeit; ellenkezőleg, miután szinte ellenségesen leleplezte a köréjük fonódó illúziókat, miután rámutatott arra, hogy ifjonti zavar, szexuális elégedetlenség és halálvágy is indíthatja s mozgathatja a forradalmárokat: mellékük állt, közöttük maradt. A credo quia absurdum egy új, elkeseredett fajtája ez: hiszem és teszem, habár csúf és igazságtalan – mert nem lehet másként, mert egy csúf világgal nem lehet nem csúfosan szembeszállni s végezni." Credo quia absurdum.

Nizan most sem kapja meg az áhított Goncourt-díjat. Interallié-díjjal jutalmazzák; az is jelentős elismerés, de azért nem ugyanaz... Nem ez az egyetlen csalódás, ami éri. Annie Cohen-Solal alaposan utánajár: a párt szinte fogcsikorgatva üdvözli a sikert, szűkszavú, közönyös kommünikék jelennek meg. „Gombóc volt a torkomban nyilatkozza egy elvtárs, akinek fel kellett volna Nizant köszöntenie –, sohasem rokonszenveztem vele, túlintellektualizáltsága idegesített..." Thoreznek

személyesen kell közbenjárnia, hogy legalább egy régi barát akadjon, aki valóban meleg hangon üdvözli Nizan kitüntetését. „A párt értelmisége lovagrendnek tekintette magát – írja később Sartre az *Aden Arabie* előszavában –, korunk permanens hőseinek nevezték egymást, és azt hiszem, ebben az időben mondta egyik volt tanítványom, finom iróniával, hogy mi kommunista intellektuelek felsőbbrendűségi komplexusban szenvedünk.” Semmi kétség: Nizan nem tartozik a lovagrendhez.

Az összeesküvés 1938 őszén jön ki. Mandelstam, akit másodszor is letartóztattak, azokban a napokban érkezik meg a tranzitlágerbe.

1939. március 15.: a nácik bevonulnak Prágába. Nizan ettől fogva elszántan küzd cikkeivel egy angol–francia–szovjet katonai szövetségért. Szilárdan hiszi, hogy csak a Szovjetunióval való szövetség mentheti meg Európát a háborútól. Mandelstam akkor már halott.

8.

1939. szeptember 25.

„Itt küldöm kilépési nyilatkozatomat a francia kommunista pártból. Jelenleg katonai szolgálatot teljesítek, helyzetem tehát nem engedi meg, hogy ehhez bármilyen kommentárt fűzzek." Nizan nyílt levele az Oeuvre című lapban. A levél címzettje Jacques Duclos, a francia kommunista párt egyik vezetője.

„Egy délután a Brûleurs de Loups teraszán ültünk a Régi Kikötőben, Marseille-ben, amikor megpillantottuk Nizant, hatalmas gumihattyúval a hóna alatt; este indul Korzikába, feleségével és gyerekeivel; ott találkozik Laurent Casanovával" – azaz Thorez titkárával, meséli Simone de Beauvoir. „Megivott velünk egy pohár konyakot, aztán bizalmas, de diadalmas hangon közölte, hogy hamarosan megkötik a háromhatalmi szerződést; ő, aki mindig oly tartózkodó volt, ezúttal lázasan ujjongott: 'Térdre kényszerítik Németországot' – jelentette ki. A Ce Soir külpolitikai rovatvezetőjeként nyilván ismeri az istenek legbensőbb titkait; optimizmusa bennünket is felderített. Kölcsönösen békés és kellemes vakációt kívántunk egymásnak, s Nizan elbúcsúzott tőlünk, a hattyúval a karja alatt, örökre. (...)" Aztán eljön 1939. augusztus 23., amikor a

szovjet–német paktum híre megjelenik az újságokban; „éjszaka borult a földre, csontjainkat is átható éjszaka” – emlékezik vissza Beauvoir. Nizannal szeretnének beszélni. Nem értik, miért volt olyan rosszul tájékozott. „Hogy reagál az eseményekre? Sem magánéletében, sem politikai tevékenysége során nem bizonyult olyan embernek, aki minden békát lenyel. Vajon mit mond?”

Semmit. Semmiről sem tud. Korzikában együtt iszogat a párt vezetőivel, azok gratulálnak a cikkeihez, és éjszaka, amikor a Nizan család alszik, összeülnek hosszú, titkos tanácskozásokra... Nizan tele bizakodással továbbutazik családjával egy Porto nevű kis faluba. Három hét nomád paradicsom a Földközi-tenger partján, kibérelnek egy halászhajót, ringanak a vízen, horgásznak, hegyet másznak, búvárkodnak, köveket és kagylókat tanulmányoznak, Nizan továbbadja a gyerekeinek mindazt, amit az apjától tanult... Az ártatlanság három hete: ide, Portóba még az újságok sem jutnak el. De annak azért híre jön, hogy Franciaország mozgósít. Azonnal hazainduln. Az ajacciói kikötőben zűrzavar, felzaklatott tömeg, indulásra készülődő hajók. Nizan megveszi a Ce Soirt, meglátja Aragon aznapi

vezércikkének a címét: *A szovjet–német paktum, Sztálin békepolitikájának sikere...* Majdnem rosszul lesz. Laurent Casanova is ott van a családjával, ők is visszamennek Párizsba. Nizan rájuk sem néz. Nem szól hozzájuk, néma, az egész hajóút alatt ki nem nyitja a száját. Párizsban rögtön bemegy a Ce Soirhoz. Magyarázatot kér. Nem mondanak semmit, vagy inkább: semmit sem tudnak megmagyarázni.

Elképzelem, milyen egyedül érzi magát, amikor kilép a szerkesztőség épületéből az utcára. Abszolút magány ez, mint a nagy szerelmi csalódások után. De hiszen ez az: szerelmi csalódás; ezért a szerelemért tíz évet adott az életéből, és ő is csalt és hazudott, elsősorban önmagának – nem valószínű, hogy ez most ne jutna az eszébe. Krokodilt is evett ezért a szerelemért! Átverték, becsapták, hülyét csináltak belőle, és ő hülyét csinált magából, cinkost. *Balek* volt. Soha életében nem volt még olyan dühös, mint most. Sartre szerint többé már nem is tud ettől a dühtől megszabadulni. Eszembe jut egy naplójegyzet *Az összeesküvésből:* „Késleltetni a halált – a düh segítségével. A magánéletben. A politikában." Valóban késleltetni akarja?

Másnap leutazik a csapatához, Orléans közelébe.

Segédszolgálatos, a parancsnok titkára. Őrlődik. Ki akar lépni a pártból. – Egyedül leszel! – figyelmezteti Henriette, aki szinte naponta leutazik hozzá. – Tudom, hogy egyedül leszek – válaszolja Nizan. És egy levélben, amit Henriette-hez ír: „Lengyelország dolgát nem tudom elfogadni és a pánszlávízmus visszataszít…”

Nem nyeli le a békát: de csak Lengyelország megszállása után teszi közzé kilépési nyilatkozatát. Részletes indokolást később ad. A lényege: a Szovjetuniónak természetesen meg kell védenie magát, ehhez minden eszközt felhasználhat, de Sztálin csaló, fel akarja falni Lengyelországot és Finnországot, cselszövései XII. Károly undorító trükkjeihez hasonlítanak. És a szovjet párt majd tapsolni fog ahhoz, hogy a németek lemészárolják a francia munkásokat és parasztokat? A rue Racine bürokratái öngyilkosságot követnek el, ha nem határolják el magukat az oroszoktól, szervilis idióták, nem olvastak Clausewitzot, „de Iljicset sem”, most cinikusnak kell lenni, machiavellistának, szövetséget kötni a polgári pártokkal, paradox módon éppen azért, hogy a KP ne veszítse el az arcát, és elnyerje a franciák bizalmát.

Később azt írja Henriette-nek, hogy kommunista bajtársaival megbeszélte a dolgot, és azok egyetértettek a döntésével. Még később, hogy gyűlnek a jegyzetei egy második *Szeptemberi krónikáh*oz, amely a hadsereg kafkai világát fogja bemutatni. Azt írja, hogy ezentúl egyetlen erényt ismer el, és az nem a mártíromságra való hajlandóság, nem az önfeláldozás, nem a feltétel nélküli hit, hanem kizárólag a megértés vágya. „A józan ítélőképesség."

Az Humanité-t betiltják, de Thorezék nem vizsgálják felül álláspontjukat, sőt: megindul a szörnyű gyalázkodás azok ellen – és jó néhányan vannak –, akik a paktum miatt elhagyták a pártot. Thorez cikket ír, címe: *Árulók a szégyenfa alatt...* Ocsmány szöveg, ismerős nyelvezet, Thorez folyékonyan beszéli: aki kilépett, az áruló, rendőrspicli, beépült besúgó. A régi elvtársak elfordulnak Henriette-től az utcán, vagy felszólítják, hogy nyilvánosan tagadja meg Nizant. Még Politzer is megszakítja vele a kapcsolatot.

Ennyi.

Emiatt nem érdemes hősi halált halni. Már csak azért sem, mert amikor megtörténik, a hősi halál csöppet sem

hasonlít egy hősi halálra, és nem jön létre a sokszor elképzelt kozmikus találkozás a lét és a semmi között... Mindenesetre Nizan számára megadatik a választás lehetősége, hogy mint Sartre egyik hőse *A szabadság útjai* című regénytrilógia utolsó kötetében, maga döntsön élete és halála fölött; a regénybeli hős azzal, hogy fegyvert ragad, Nizan úgy, hogy elutasítja az életbenmaradás egyik esélyét.

Amikor a '39-es év végén pár nap szabadságon van otthon, rejtélyes ebédmeghívást kap egy Madeleine Le Verrier nevű nagyvilági hölgytől, aki az uralkodó polgári körök amolyan titkos belső tanácsosa. A hölgy kitűnő kapcsolatokat tart fenn a baloldallal is, és régóta ismeri és becsüli Nizant. Még egy vendég van jelen. M. Fels, aki a Tájékoztatásügyi Minisztériumban dolgozik, Giraudoux vezetése alatt. A desszertnél M. Fels sajnálatát fejezi ki, amiért egy ilyen kiváló intellektus, mint Nizan, az utászoknál teljesít szolgálatot. A Tájékoztatásügyi Minisztériumban többet tehetne a hazájáért: például rádióadásokat szervezhetne... hogy jól ismeri a kommunista pártot, az különösen szerencsés körülmény, ami

hozzájárulhat az adások sikeréhez... Nizan egy pillanatig sem habozik, fagyos udvariassággal elutasítja az ajánlatot. Az ebédnek vége. M. de Fels elmegy, a háziasszony kikíséri, behallatszik Fels úr szemrehányó hangja: „kedves barátnőm, maga engem félrevezetett...” És Nizan a felesége füléhez hajolva: Megkezdődött... – súgja.

„Senki sem fogadja el sorsát. De aztán belerázódik” – írja naplójába *Az összeesküvés* egyik szereplője. „Az irány szóval kapcsolatban az embert mindig elfogja valami képtelen szófacsaró kedv, megpróbálja úgy értelmezni, hogy jelentéssel helyettesítse a törekvést. Csakhogy (...) az életben sohasem lehet visszatérni ahhoz a bizonyos ponthoz, amikor az ember több lehetőség között választott.”

Az utókor azonban visszatérhet.

Elképzelem, hogy ott és akkor, Mme Le Verrier szalonjában van az a bizonyos pont: ha nem utasítja el Fels úr ajánlatát, ha Giraudoux munkatársa lesz, ha vele együtt evakuál, ha csatlakozik az Ellenálláshoz, ha az ellenállásban megbékél a kommunista párttal, ha nem békél meg vele, ha lebukik és mártírhalált hal, mint Politzer, ha nem bukik le,

ha a háború után Malraux maga mellé hívja, ha nem hívja… „De hát az irányt nem lehet megváltoztatni, egyetlenegy, szükségszerű irány van csak. (…) Az emberi értelem hiába igyekszik valamilyen jelentését megtalálni törekvéseinknek, amelyek az életnek a halálhoz vezető, egyirányú útjába torkollanak.”

Elképzelem Bálint Györgyöt ‘39 nyarán azon a londoni reggelen, amikor a tea és a lágytojás között úgy dönt, hogy nem emigrál. („A halált is le lehet győzni, ha vállaljuk, és nem törődünk vele, mikor csap le…” – írja 1940-ben). Elképzelem Saint-Exupéryt 1944. július 31-én reggel, mielőtt utoljára felszáll a gépével. 14 évvel öregebb, mint a korhatár. Sejti, hogy ezúttal leszedik a gépét. Mégis megy. A gaullisták évek óta éppen úgy gyalázzák és bántják, mint Nizant a párt. Bizonyítani akar? Mi hajtja? Halálvágy? Hazaszeretet? Elképzelem Mandelstamot a húszas évek elején, amikor Baltrušaitis litván költő és frissen kinevezett moszkvai nagykövet felajánlja számára a litván állampolgárságot. Először elfogadja, aztán meggondolja magát. Ki tudja, mit hoz még a jövő, egy ilyen irat megmentheti az életét! – vitatkozik Baltrušaitis. De Mandelstam fatalista, és nem fél,

mert felfogása szerint a halál nem más, mint az élet betetőzése...

Elképzelem, hogy ezt úgy mondja, mintha viccelne...

9.

Ötfogásos vacsora.

Kék nyúl vendéglő. Lille.

A menükártya túloldalán tintával néhány angol tiszt aláírása, és a hadmérnöki század neve: 14th Army Field Workshop. És egy jókívánság franciául: ÉLJENEK A SZERELMESEK: RIRETTE ÉS PAUL! –1940. május 13.

Nizanék rendezik a vacsorát.

Henriette: „Paul-Yves már hetek óta az angoloknak tolmácskodott. Ő kérte magát ebbe a beosztásba. Szívesen csinálta, szeretett angolul beszélni és olvasni, imádta Lewis Carroll nyelvtörő játékait. Úgy éreztük, tartozunk az angoloknak valami kedvességgel, itt vannak idegenben, értünk verekszenek. Az asztalnál én voltam az egyetlen nő, mindenki nekem udvarolt, nem tagadom, élveztem. Ők meg ugrattak bennünket: nem igaz, hogy több mint tízéves

házasok vagyunk, most vagyunk nászúton, ilyesmi. Nem ment a fejükbe, hogy én csak úgy idejöttem Paul-Yves után...”

Igen, Henriette otthagyja a gyerekeit, a szüleit, a munkáját és rohan Lille-be, kivesz egy szobát egy ócska kis szállodában, és várja nap mint nap, hogy Nizan a közeli Carvin nevű városkából elugorjon hozzá. Egész nap várakozik, négy héten át. „...Soha nem voltunk boldogabbak, mint az alatt az egy hónap alatt, amikor teljesen egymáséi lehettünk, még ha csak néhány percre is...”

Ez a leghosszabb együttlétük, amióta Nizan bevonult.

De addig is majdnem mindennap írnak egymásnak. Kiemelek mondatokat Nizan leveleiből:

„Egy világháborúnak kellett kitörnie ahhoz, hogy megtudtam: a szerelem szó erőtlen, ha rád gondolok. Inkább szenvedélyt mondanék. Vad szenvedélyt. Egyáltalán nem bírom elviselni, hogy nem vagyok veled. Ez a fonákja a boldog szerelemnek.

Csak veled tudok beszélni a világról.

Ha sokat írsz nekem és mindennap, akkor lakmározni tudok a készletből, ahogy az az alattomos Descartes tanácsolja. Jól szeress engem, szerelmem... a hiányod állandó, de néha tetőfokon van: akkor megőrülök, és hülyeségeket csinálok... Talán kibírom, amíg újra találkozunk... addig ravasz leszek, és szívós, mint egy patkány, hogy utat harapjak ki magamnak...” (Analógiákat keresni tilos, a kín és a léthelyzet nem összehasonlítható; de azért ezek is levelek egy hitveshez...)

Ide kívánkozik egy régi levél is: még 1927-ből, Adenből:

„Kizárólag maga jár az eszemben. Ez új kaland. Csodálatos. Minden bámulatosan egyszerűvé válik. Az életemnek új irányt szab. Azok a szép és eleven absztrakciók, mint bátorság, hűség, lojalitás, biztosan elvezetnek bennünket a boldogsághoz, és a boldogságon túl talán ott lesz életünk valódi értelme: a megváltás. Talán csak azok találnak az életükben értelmet, akik értelmet adnak neki. Ezt mi ki fogjuk kényszeríteni magunknak a sorstól.”

Kikényszerítették.

Mit lehet ehhez hozzáfűzni?

1940 május utolsó hetében már megkezdődött a dunkerque-i visszavonulás. A század, amelyben Nizan szolgál, 23-án hajnalban betelepszik egy Mme Coëtlogon nevű arisztokrata hölgy kastélyába. Néhány nappal előbb Nizan már járt itt, megismerkedett a háziakkal, beszélgettek: Mme Coëtlogon lunch-re hívja a kimerült társaságot, amit sajnos, nem tudnak elfogyasztani, mert 10 óra felé a németek nagy erővel támadják a környéket. Nizan aggódva sürgeti a háziakat, hogy menjenek le az óvóhelyre. Négy óra körül minden elcsendesedik; Mme de Coëtlogon felmegy. Nizan az első emeleti lépcsőfordulóban fekszik; egy nagy üvegablak mellett. A golyó hátulról fúródott a fejébe. Már nem él. A hölgy levélben írja meg a körülményeket Nizan családjának. Kitér arra, hogy ő és fiai milyen rokonszenves, kiváló fiatalembernek ismerték meg Nizant, halála őket is, az angolokat is mélyen megrázta. Hosszú, együttérző levél, háborús időkben szokatlan gesztus.

A háború után Henriette Audruicqbe utazik, keresi Nizan kéziratait: a háborús jegyzeteket és a *Somosierra-i este* című félbemaradt regényt, amely *Az összeesküvés* folytatása lett

volna. Semmit sem talál. Egy angol katona talán kegyeletből ismeretlen helyen elásta a papírokat.

10.

Egy sajtónyilatkozat 1947-ből: aláírói többek között Raymond Aron, André Breton, Simone de Beauvoir, François Mauriac, Brice Parain, Jean Paulhan, J.-P. Sartre, Ph. Soupault. Részletek:

„Nizant, aki nemzedéke legtehetségesebb tagja volt, szándékosan agyonhallgatják. Mintha másodszor is el akarnák temetni. Bizonyos politikai körök pedig azt suttogják, hogy áruló volt. Aragon közölte egyik társunkkal, hogy Nizan rendszeresen informálta a Belügyminisztériumot a Kommunista Párt tevékenységéről. Ha bizonyítékokat kérünk, hallgatnak vagy Nizan műveire hivatkoznak, melyekben gyakran szerepelnek árulók." A nyilatkozat továbbá arra a vádra is kitér, mely szerint Nizan fizetett ügynök volt. Az aláírók követelik: mutassanak bizonyítékokat.

A válasz az Humanité-ban jelenik meg. A cikkíró kifejti, hogy a nyilatkozat íróinak nem Nizan emlékének

rehabilitációja volt a valódi céljuk, hanem a KP lejáratása. Nizan ügynök volt, amikor kilépett a pártból, rágalmakat szórt egykori elvtársaira, egyúttal Franciaországot is elárulta, írásaival azokat a politikusokat támogatta, akik ellen azelőtt fellépett, regényeiben mániákusan foglalkozott az árulás témájával, nem kétséges, hogy Nizan profi áruló és besúgó volt. Akik a védelmére keltek, azok hidegvérű provokátorok. És így tovább. Bizonyítékokról nincs szó.

– A háború után sokan úgy csináltak, mintha mi gyilkoltuk volna meg a saját kezünkkel... Nem mi lőttük le! – mondja idegesen Aragon; mikor 1980-ban Annie Cohen-Solal felkeresi. Nem ők. Egy tény: Nizan művei eltűnnek, a hamis vádak megfélemlítik a kiadókat, sőt az olvasókat is. „Nizan elvtárs megsemmisítése elhatároztatott, mert a fejébe fúródott golyó nem bizonyult elégségesnek. El kellett hitetni; hogy soha nem is létezett...” – írja Sartre. De eljönnek a hatvanas évek, és Nizant felfedezik a fiatalok. Nem a párt tagját, aki igent mondott és dicsőségnek tartotta a csatlakozást, hanem a mindent tagadó srácot, a dühös fiatalt, amilyen Nizan húszéves korában volt. Hamvait a többi dühös fiatal jelképesen újra eltemeti a Diáknegyedben.

De a Nizan-ügy csak akkor zárul le, ha lezáródik azoknak az áldozatoknak a pere, akiket e század Nagy Ábrándja becsapott, megalázott és legyilkolt.

KI AZ AZ AKLIN LOVAG?

Saint-Ex

A saint-maurice-i kastély és park, ahol a népes Saint-Exupéry család minden szünidejét és szabad idejét eltölti, jelképes hely, annak az állandóságnak a szimbóluma, amelyet az első világháború visszavonhatatlanul lerombol. Saint-Maurice – képzeletemben – egy nagyalakú ódon mesekönyv, túlrajzolt illusztrációkkal: a világ közepén egy elvadult park, a park közepén a masszív, XVI. Lajos korabeli kastély, a kastélyban hatalmas előcsarnok, hideg termek, csigalépcsők és barátságos kis hálószobák, melyeket porcelánkályhák fűtenek. („Az a kis kályha mindentől megóvott minket... fogalmam sincs, miért hittem azt, hogy egy hűséges uszkár...") A parkban sűrű feketefenyők, hársfák, különös virágok, rejtélyes zugok, őzek, angoranyulak, békák, tarka madarak – akik itt élnek, mindig itt éltek, mindig itt fognak élni, és az idő (Albert Fuchs szavait veszem kölcsön), „az idő itt csak órákban, legfeljebb napokban mérődik, a többi mértékegység hiányzik, ahogy

egy kis boltban is hiányoznak a nagy súlyok…” Ebben az elvarázsolt parkban az öt Saint-Exupéry gyerek különös szertartásokat és rítusokat eszel ki, itt külön ideje van a játéknak, és külön ideje a rejtőzködésnek. Amikor olyan igazi, vad nyári vihar készül kitörni, és az első villámlások után hirtelen új illata lesz a parknak, a gyerekek sajátos versengésbe fognak egymással és az esőcseppekkel. E furcsa szabályokra épülő játék helyszíne a park, végcélja a ház. A győztes az istenek kegyeltjének mondatik és felveheti *Aklin lovag* nevét, persze csak a legközelebbi viharig. De hát ki az az Aklin lovag?

Nemcsak halála, személyisége is rejtélyes. Családja a XII. századból származtatja magát, ám Antoine de Saint-Exupéry gróf sohasem említi nemesi származását. A Szaharában a bennszülöttek néha varázslónak hiszik, különösen ha a hideg sivatagi estéken kártyatrükkökkel szórakoztatja őket. Tonio – így szólítják barátai és a családja – mutatványaival mindenkit lenyűgöz. Általános vélemény, hogy Saint-Exupéry kiiktatta a világból a lehetetlen fogalmát. Hipnotizál. Írást elemez. Aerodinamikai elméleteket és

műszaki találmányokat spekulál ki. Bajtársaival együtt megteremti a francia légipostaszolgálatot. A heisenbergi hullámmechanikával foglalkozik. Rangos irodalmi díjak birtokosa. Szópókerbajnok. Nagyevő és nagyivó, XVI. századbeli pajzán nóták tudora. Speciális hite, áhítata, Istene van. Mindenki szereti, rengeteg barátja van, mégis magányos. Imádja az édesanyját és a testvéreit, de alig találkozik velük, bolondul a nőkért, felesége van, de élete nagy részét távoli tájakon tölti bajtársaival vagy egyedül, többször lezuhan, napokra eltűnik a Szaharában, érte aggódik egész Franciaország, a miniszterelnök repülőgépeket indít a keresésére, profi túlélő, aki meghalni sem tud igazán, csak láthatatlanná válik a felhők között vagy a tenger mélyén, valahogy úgy, mint Leslie Howard egy ködös estén a *Modern Pimpernel* című filmben...

A háború után valóságos Saint-Exupéry kultusz tör ki. Rengetegen rengeteget írnak róla. A rá vonatkozó kulcsszavak: friss légáram – a cselekvés költészete – égi és földi – új dimenziók – újfajta egzotizmus – messzeségek helyett magasságok – heroizmus – modern humanizmus. Ez utóbbi címkét Sartre ragasztja rá, mert az egzisztencialisták

kegyesen befogadják az előfutárok arcképcsarnokába, Malraux, Hemingway és mások mellé, azok közé, akik „az építkezés irodalmát teremtették meg a szubjektivista és kvietista irodalom helyett". Heidegger a század nagy egzisztencialista művének kiáltja ki *A kis hercege*t... Ennyi hozsanna már visszaüt, az ember beleun szerzőbe és műveibe. Szerencse, hogy később új divatok és új kultuszok jönnek, és akadnak olyanok is a francia kritikusok között, akik élvezettel deheroizálják a hőst, átvitt értelemben újra géppuskatűz alá fogják, hogy lezuhanjon a felhők közül és iskolai kötelező olvasmánnyá degradálódjék. Ez a törekvés szórakoztatóbb, mint a szentté avatás. Idézem a legjellemzőbb sorokat:

„Egyszer volt, hol nem volt, volt egyszer két barátom, ők voltak a legjobb barátaim. Egybekeltek. Boldogan éltek. Világra hoztak egy gyereket. Fiút. Aranyhaja volt. Naphosszat gügyögött: 'Bácsi, mondd, miért így? Miért úgy?' Imádnivaló volt. Kimerítő volt. Túltengett. Már csak a lebegő, hosszú sál hiányzott róla. Gondolom, kitalálták, hogy szólították a szülei: Kis Hercegnek, hát persze. Én meg egyre ritkábban látogattam el hozzájuk.

Nem mintha a csöppség utálatos lett volna... Dehogy.

Szegény kölyök... Eszembe jutnak azok a házi feladatok, amelyeket régen úgy kedveltek a professzorok: írj le egy képzeletbeli beszélgetést Achilleusz és Odüsszeusz között, Rodriguez és Julien Sorel között! Jön a Kis Herceg a sivatagból, jön Zazie a metróból, mit mondanak egymásnak? Na mit? A szőke beáll a cserkészek közé, Albert Schweitzert filozófusnak tartja, minden évben kilométereket gyalogol a chartres-i katedrálishoz, és lehet, hogy a Saint-Cyrre jelentkezik, katonaiskolába.

Íme, ez lett *Az emberek földje* írójából? (Van-e szebb könyvcím ennél?) Ez lett? Egy istenség kék egyenruhában? Még a nevéből is lecsíptek három szótagot, és nem vette észre az iróniát? Saint-Ex... mint egy ütött-kopott glória... A 'férfias' ifjúság védőszentjei, Szent Cyr és Szent Ex, oltalmazzatok! Fogalmam sincs, hogy létezik-e a Szovjetunióban valamilyen Saint-Cyrhez hasonló katonaiskola, de abban biztos vagyok, hogy Saint-Ex éppen úgy megfelel a vörösnyakkendős pionírоknak ott, mint itt az első áldozó kisfiúknak. Saint-Ex arkangyal és pilóta, tripla szent, minden mennyország befogadja: a katolikus, a világi

és a marxista. Bámulatos képlékenységgel engedi át magát a különféle propagandáknak, Vichy ifjúsági táboraiban éppen úgy otthon van, mint az ellenállás kommandóiban. Bármely könyvtárban felcsap prédikátornak, Moszkvától Versailles-ig. Praktikus, ugye?"

Így egy Jean-Louis Bory nevű kritikus.

A könyv, amelyben ezt a tanulmányt olvastam, 1971-ben jelent meg. A Saint-Exupéry téma azóta is, könyvekben, cikkben, tévében, világhálón, sőt újsághírben is jelen van. Modern mítosz, ezen már nem változtat az sem, hogy fény derült halálának rejtélyére. De vajon valóban megtudtuk-e, mi történt? Nem a repülőgép roncsaira vagy a tengerből kihalászott karkötőre gondolok, hanem arra, hogy bizonyos jelek szerint ezt a halált megfellebbezhetetlenül *elrendelte magának...* Életműve betetőzésének szánta? De hát miért? Erre keresem a választ.

Napok

1939. december közepe, Orconte.

„Sár. Eső. Reuma. Egy farm, ahol alszom. Üres esték. Kétségek, mélabú. Szorongás a 10 000 méter magasság miatt.

Sőt: félelem. Hát persze. Együtt lenni a hozzám hasonlókkal, mert ha elhagyom őket, akkor senki vagyok. Megvetek mindenkit, aki 'néző' marad. Megtaláltam, amit meg kellett találnom. És olyan vagyok, mint a többiek. És fázom, mint a többiek. És félek, mint a többiek. És reumám van, mint a többieknek. És nem volt más választásom, ahogy nekik sem volt. Őket a csendőr terelte ide, engem valami, ami a csendőrnél is hatalmasabb. Névtelen katona szeretnék lenni."

Nem tudom, kihez szól ez a levél, és sok másik is, a legkitárulkozóbbak azok közül, melyeket Saint-Ex élete utolsó éveiben írt. A biográfiák csak annyit sejtetnek, hogy egy hölgyről van szó, de nem közlik a nevét. Irodalomtörténetben szokatlan tapintat ez. Befolyásos hölgy lehetett, mert néhány héttel e levél írása előtt az író kétségbeesetten kéri őt, intézze el, hogy a hátországi szolgálatból a vadászrepülőkhöz helyezzék, mert ha nem mehet frontszolgálatra, becsavarodik... Nem akar az a fajta dédelgetett entellektüel lenni, akit felraknak a Giraudoux által vezetett Propaganda Hivatal polcaira, mint egy üveg lekvárt, hogy majd a háború után elővegyék. Mme X.

közbenjárása sikeres, Saint-Exupéryt a Felderítő Légierő II/33-as Osztagához helyezik kapitányi rangban. A II/33-as Osztag naplója szerint ő az, akire 1940 tavaszán elsőnek bíznak egy új, Bloch 174-es gépet:

„Orconte, március 29. Bevetés reggel 7-kor, 8. számú Bloch 174. Legénység: Saint-Exupéry (pilóta), Moreau kapitány (megfigyelő), Bagarel segédtiszt (rádió-géppuska).

Fényképes felderítés: 10 000 méter magasság.

Útvonal: Orconte, Verdun, Neuchâtel, Châlons-sur-Marne, Orconte. Kedvezőtlen légköri viszonyok. Félfordulat. 1 óra 25 percnyi repülés." Saint-Ex június elejéig hét rendkívül veszélyes küldetést hajt végre ezzel a géppel, szakmailag sikeres, ám katonailag teljesen értelmetlen és reménytelen missziókat. Május 23-án a német légelhárítás heves keresztтűz alá veszi, de csak akkor fordul vissza, amikor gépe súlyosan megrongálódik. Június 2-án őt és néhány társát a pálmával ékesített háborús kereszttel tüntetik ki.

Június 10-én kezdenek a franciák dél felé menekülni. Az exodus kétségbeejti. „Őrjöngő ragály ez az exodus – írja *A hadirepülő*ben. – Hová mennek? Nem tudják. Menedék nem

volt. Járható út nem volt. Azért csak menekültek... Ahány garázs, szín, fészer csak volt, mind a keskeny utcákra okádta a legkülönfélébb szerkezeteket, új autókat és ötven éve alvó, ócska kocsikat, szénásszekeret és teherautókat, omnibuszokat és kordékat. Repedésig tömött lepedőkben cipelik a holmikat összevissza a kocsik felé. Pedig hát az ember már régóta nem folytat nomád életmódot. Falvakat épít magának, amelyek századokig állnak. A családi ház fogadja születésekor, és elviszi a halálig, azután, mint a jó komp, visszafordul a fiúért. De most vége a tanyázásnak! Letettek házuk örökkévalóságába vetett hitükről. Elmennek, azt sem tudják, hová."

Június 14-én a németek bevonulnak Párizsba, és a francia kormány Bordeaux-ba teszi át székhelyét, a város három napra világszínpaddá változik, minden fontos szereplő idegyűlik; többek között Pétain marsall. A miniszterelnök hívta ide Spanyolországból abban a reményben, hogy a „verduni hős" személyes jelenléte a kormányban lelkesítőleg hat majd a katonákra. Itt van de Gaulle is, lobbizik, Churchill javaslatát szorgalmazza: Anglia és Franciaország alakítsanak uniót, közös hadsereggel... A

propozíció süket fülekre talál. És jönnek az álhírek, arról, hogy Oroszország és Amerika belép a háborúba. És jönnek a próféciák, sok évszázaddal előbb elhangzott jövendölések... Június 16-án Gertrud Stein amerikai írónő, aki akkor Bellay környékén tartózkodik, szóba elegyedik egy helybeli lakossal, a derék ember roppant boldogan újságolja, hogy a németek már Lyonnál vannak, ez nagyszerű – magyarázza –, mert egy régi jóslat értelmében, ha majd Párizst és környékét megszállja az ellenség és az egyik szomszédos ország királya elárulja Franciaországot, egy másik szomszédos ország királya pedig megtébolyodik, akkor egy dicső aggastyán fehér lovon Lyon kapujához vonul és megmenti a hazát! És íme: Párizs elesett, a belga király lepaktált, az olasz király megőrült, Pétain lova fehér, mihelyt Lyon elé ér, Franciaország megszabadul ellenségeitől!

Ugyanaznap, június 16-án Saint-Exupéry is Bordeaux-ban van, Algériába akar repülni, negyven társát viszi magával. „A repülőtéren elképesztő mennyiségű repülőgép várakozik, a hangulat mégis letargikus" – írja emlékirataiban egy Henri Torrés nevű híres képviselő és ügyvéd felesége, aki akkor

ápolónőként szolgál. „A szörnyű levertséget még fokozza a júniusi hőség. Egy Farman körül azonban sürgölődés látszik, néhányan benzint töltenek a gépbe. Egyikőjük felénk fordul, de hisz ismerem őt, hát persze, nem tévedek, Saint-Exupéryt látom! *Megyünk Algériába,* mondja gondterhelten a nagy pilóta. Puff! Ezt nevezem szerencsének, hát akkor elvihet bennünket is…" A gép Perpignanban üzemanyagot vesz fel, ott lengyel pilóták rohanják meg, Saint-Ex néhány lengyelt még bezsúfol a gépbe, ez már valóságos Noé bárkája, katonák, egy nő, egy kutya és madarak. Tulajdonképpen lopott bárka, hivatalosan senki se bízta rá a Farmant. A repülő alkatrészei fokozatosan szétesnek a levegőben, a Baleári-szigetek fölött olasz vadászgépek üldözik őket, de csodával határos módon mégis sértetlenül jutnak el Oranba.

Június 17-én Pétain kormányt alakít, „nehéz szívvel" felszólítja a katonákat, hagyják abba a harcot, közli a franciákkal, hogy „nekik ajándékozza magát", azaz a nemzetet nem hagyja magára e nehéz órákban. Fegyverszünetet kér a németektől. Ugyanaznap Londonban de Gaulle megalakítja a Szabad Franciák Nemzeti Bizottságát. Másnap, 18-án reggel légvédelmi ballonok

szállnak London fölé, és Churchill drámai beszédben közli a Parlamenttel és honfitársaival, hogy a franciaországi csata véget ért, Anglia magára maradt. A Manchester Guardianben megjelenik egy David Low nevű ember rajza, a magára maradt Anglia jelképe: brit katona áll magányosan egy magányos sziklán, melyet a tenger hullámai ostromolnak... Aznap a magyar lapok a francia kapituláció és a bihari főispán panama ügye mellett főleg Horthy születésnapjával foglalkoznak, Ugyancsak június 18-án de Gaulle történelmi beszédet mond a BBC mikrofonja előtt, további harcra és reményre buzdítja honfitársait, bár abban a káoszban csak kevés franciához jutnak el szavai, ráadásul rádió sincs sok. Furcsa módon ezt a beszédet általában összetévesztik annak a felhívásnak a szövegével, ami nélkül a de Gaulle-legenda sokkal szegényesebb volna, és amit majd július végén ragasztanak ki a tábornok munkatársai a londoni házak falaira: „Franciaország elvesztette a csatát! De Franciaország nem vesztette el a háborút!" Mire majd Saint-Exupéry: „Mért nem mondja ki tábornokom, miért nem mondja ki, hogy igenis elvesztettük a háborút? Mi elvesztettük, de szövetségeseink majd megnyerik."

Alger, Hotel Aletti… Esténként a századfordulós pompával berendezett szálloda halljában üldögélnek a munkanélküli francia pilóták, lázas fecsegéssel ütik agyon az időt, a háború folytatásáról ábrándoznak reménytelenül, kései Csehov-figurák… Ez nem Saint-Ex műfaja. Hamar átlátja, hogy mindnyájukat taccsra vágták… (Alig kibogozható félreértések és taktikai lépések sorozata, hogy miért alakul így; amikor a légierő is, a flotta is, de Gaulle is, ők is, és az algériai erők főparancsnoka, Nogues tábornok is harcolni akarnak, de ez egy másik sztori.) „A lehetségesen túli szomorúság gyötör…" – írja Algerból a Névtelen Hölgynek. Hamarosan demobilizálják, visszamegy Franciaországba, belekezd *Citadella* című könyvébe, abba, amit életműve legjelentősebb alkotásának szán, de nem tudja elviselni a megszállás és a kollaboráció atmoszféráját. Cselekedni akar, fel akarja rázni Amerikát, hogy adja fel semlegességét! Később majd *A hadirepülő*ben ezt egyértelműen kifejezi: *„…Ha meghalunk a Demokráciáért, szolidaritást vállalunk a Demokráciákkal. Hát akkor harcoljanak ők is velünk! De a leghatalmasabbik, az egyetlen, amelyik megmenthetne bennünket, tegnap távol tartotta magát, és ma is távol tartja magát."* Már van

némi terepismerete, többször járt az Egyesült Államokban, azt reméli, hallgatni fognak rá.

Tranzit

November utolsó hetében érkezik meg Lisszabonba, ebbe a „világos és szomorú paradicsom-félébe…" René Clair, Jean Renoir, Kisling, Jules Romains és mások társaságában járja a konzulátusok, követségek, nemzetközi rendőrség és hajótársaságok labirintusait. Saint-Exupéry nevét jól ismerik itt, sok helyre hívják, többek között a lisszaboni Műegyetemre is, ahol hatalmas hallgatóság előtt a Légiposta hőskoráról kell beszélnie. Saint-Ex váratlanul bejelenti, hogy megváltoztatta a témát, nem a légiposta-szolgálatról fog beszélni, hanem arról, ami mostanában leginkább foglalkoztatja: a *félelemről mondana néhány szót…* „A termen borzongás futott végig… – emlékezik vissza Renoir. Csodálatos elemzést hallottunk… Nyilvánvaló volt azok számára, akik ismerték, hogy Tonio a halálról beszél, arról, hogy túlságosan sokszor volt már a közelében, hogy felkészült rá, hogy gyötrődik mások halála miatt, hogy gyászol."

Hogy Guillaumet-re gondol, barátjára és bajtársára, akivel együtt teremtették meg a Casablanca-Dakar postajáratot.

Azokban a lisszaboni napokban tudja meg, hogy Guillaumet gépét belőtték a tengerbe. Talán Guillaumet utolsó szavaira gondol: „Lőnek ránk – S.O.S. – kigyulladt a motor!" Guillaumet a légiparaszt, társa a csendben, modern mesehős. („Ugyanabból az anyagból vagyunk, én Guillaumet-ből vagyok...") Egyszer régen Guillaumet kényszerleszállást hajtott végre az Andok hegységeiben. Körülötte, fölötte és alatta csak a havasok, a jég, a fagy, helyzete kilátástalan volt. Mégis elindult. Öt nap, négy éjszaka gyalogolt; emberfölötti erőfeszítéssel, háromezerötszáz méter magasságban. Megmenekült. „Nincs olyan állat, amelyik utánam csinálta volna..." – mondta később. Saint-Ex ugyancsak öt napon át kereste. Már elterjedt a hír; hogy Guillaumet életben maradt, amikor végre meglátta őt a San Carlos-i úton.

– Én már előbb is megláttalak, de te nem láttál engem... – mondta akkor Guillaumet.

– Honnan tudtad, hogy én vagyok? – kérdezte Saint-Ex.

– Csak te mersz ilyen alacsonyan repülni… – mondta Guillaumet.

Persze Guillaumet is ilyen alacsonyan repült volna, ha Saint-Ex tűnik el, vagy Mermoz, vagy bármelyik másik bajtársuk, *éjszakai repülők.* Már nagyon sokan meghaltak közülük. Már Mermoz is kiesett a sorból, nem ápolhatja majd nyugdíjas korában a leprásokat, mint ahogy azt eltervezte… Saint-Ex többé senkinek sem mondhatja, hogy „emlékszel, öreg?". Nem tudja igazán feldolgozni a gyászt. Később, 1941 decemberében amerikai önkénteseknek a Buenos Aires-i postajárat kezdeteiről mesél. Azokról az éjszakákról, amikor az embert harmincórás szolgálat után éjjel háromkor telefonhívás riasztotta, mert be kellett ugrani egy balesetet szenvedett bajtárs helyére. Tél volt, hideg volt, az ember vacogva lépett ki az ágyból, mogorván hajtotta le méregerős kávéját, sárban-latyakban hajtott el a központig, ahol bajtársai már negyvennyolc órája talpon voltak, szótlanul kezet fogtak, nézték egymás arcán a fáradtság és a reuma okozta kínok nyomait, a meteorológia vihart és havazást jelzett, de fel kellett szállni. Ha ott, az amerikai önkéntesek körében visszagondol e késői órák

hangulatára, a testvériség érzésére, a gesztusra, ahogy mogorván megszorították egymás kezét, meglepődve állapítja meg, hogy ezek az élmények ugyanolyan mély nyomot hagynak az emberben, mint a szerelem... Keresni az eltűnt bajtársakat, kimenteni a bajbajutottakat, a hajsza, a veszély, igen, ez élteti az embert, csak ez! Csodálatos korszak volt: egyformán adtak és visszakaptak, és egyformán szerették egymást.

Saint-Ex, Guillaumet, Mermoz és a többiek. Egy kicsit olyanoknak képzelem őket, mint egy lovagrend tagjait... *Aklin lovag* rendje volna?

A szövetségek korlátlan időtartamra szólnak, a vállalkozások helyszíne a messzeség, a Szahara, Patagónia; Kambodzsa, Kína, levegőég, óceán; forradalmak, háborúk... Bátor férfiak zárt világai ezek, ahol senki sincs egyedül, mégis mindenki magányos; de ez jó magány, a harcos magánya, ismerjük a húszas-harmincas évek irodalmából, azokból a művekből, amelyek az emberi élet értelmének a *tettet* tartják. Elveszett lovagrendek, melyekben kevés hely jut a nőknek és a normális életnek. Talán nem is vágynak utána.

„A nő veszedelmek földje…” „A férfi nem az asszonyért van, hanem az asszony által válik valakivé…” „A nő rendeltetése, hogy a szó bibliai értelmében a férfi társa legyen, tehetségével, vágyaival, személyiségével segítse párját hatalmas kozmikus feladatában: felkutatni a világegyetemben az *isteni érintés nyomait…”* „Szeretni nem azt jelenti, hogy egymást nézzük, hanem hogy együtt nézünk egyazon irányba.” „A szerelem mindenekelőtt hallgatás a csendben.” „Szeretni annyi, mint szemlélődni.” Íme néhány Antoine de Saint-Exupéry fenséges maximáiból. De hol vannak műveiben a hús-vér nőalakok? És Malraux műveiben hol vannak? Csak nem rejtőznek itt a küszöb alatt bonyolult ambivalenciák?

Fegyvert s vitézt énekelnek mind a ketten, Malraux és Saint-Ex, még barátok is, és micsoda irónia: egy nő köti össze őket jelképesen! Tonio életének első és legnagyobb szerelme, és Malraux életének végső, rezignált kapcsolata: Louise de Vilmorin. Saint-Ex 22 éves korában még a repülésről is lemond a lányért, de hiába, Loulou felbontja az eljegyzést, és ez a csapás a kirúgott vőlegényt borzasztóan megsebzi, igazán sohasem heveri ki a kudarcot. „Egy tucat

Colette-tel, Paulette-tel, Susyvel, Daisyvel és Gabyval" vigasztalódik, de ezek komolytalan kalandok. Aztán harmincegy éves korában, Buenos Airesben, összekerül egy argentin újságíró özvegyével, Consuelóval, akit feleségül vesz. A bohém, excentrikus és csapodár kis nő és a medveszerű Saint-Ex eléggé furcsa párt alkotnak, de jól szórakoznak együtt, és mindketten túlságosan hedonisták ahhoz, hogy egy jó mulatságról lemondjanak. „Saint-Exupéry látogatott meg – írja '31 tavaszán a naplójába Gide. – Nagyon örültem neki. Egy újabb könyvet és egy új menyasszonyt hozott magával. Elolvastam az egyiket, megnéztem a másikat. Melegen gratuláltam, főleg a könyvéhez. (*Az éjszakai repülés*hez.) Kívánom neki, hogy így sikerüljön a házassága is." Nem sikerül így. Saint-Exupéry még mindig Louise de Vilmorint szereti: Louise ír egy kisregényt, Saint-Ex szeretné, ha a Nouvelle Revue Française leközölné, elküldi Loulout Malraux-hoz, az tovább küldi Gaston Gallimard-hoz, a kisregény megjelenik az NRF-ben, Párizs új írónő születését avatja és Loulou Malraux-val is, Gaston Gallimard-dal is szerelmi viszonyba bonyolódik. Jól konspirál, a két úr nem tud egymásról, és nem tudnak a

harmadik úrról sem, a Frankfurter Zeitung délceg tudósítójáról, akit Loulou rendszeresen meglátogat Vendôme téri előkelő hoteljében. A schnitzleri körtáncnak az vet véget, hogy a német úrral Consuelo is le szokott feküdni, és mivel semmi kedve Louise-zal versengeni, lebuktatja őt Malraux előtt. Diszkrét kis botrány, az *hautevolée* kuncog, Malraux sértetten visszavonul, Gaston Gallimard is lelép, a történet egyetlen igazi kárvallottja Saint-Ex, akinek egyidejűleg kell tudomásul vennie felesége és örök szerelme hűtlenségét. Louise de Vilmorin vonzerejének nem ártanak az események, elismert írónő lesz, szalonja a párizsi és külföldi szellemi elit találkozó helye, minden fontos ember beleszeret, a legtöbbel viszonya van, néhánnyal házasságot köt (1940 és 1944 között Budapesten él, akkor éppen egy Pálfy gróf felesége és egy Esterházy herceg szeretője), kapcsolatai néha sok évtizeden át tartó párhuzamos folyondár motívumok, így Malraux-val való kapcsolata is. Idős korukban tartósan összekerülnek, az író a Vilmorin-kastélyban él, Louise haláláig.

Amikor vihar készült kitörni, ám az eső még csak szitált, az öt Saint-Exupéry gyerek vad tempóban futott át a parkon, a sűrű lombok alatt, a park mélyén megbúvó házhoz. Az utolsó, akit esőcsepp nem érintett, az istenek kegyeltjének nyilváníttatott, és felvehette Aklin lovag nevét.

De ki az az Aklin lovag?

„Utolsónak maradtam a sorban…" – írja Tonio Lisszabonból a Névtelen Hölgynek – Guillaumet halála óta pontosan érzem saját halálomat is. Nem arra az absztrakt halálra gondolok, ahogy a költők írnak róla bánatukban, vagy ahogy egy tizenhat éves fiú vágyik rá, mikor úgy érzi, „belefáradt az életbe". Nem. Ez férfihalál. Komoly halál. „Egy élet lepergése…" És néhány nap múlva: „Mit csináljak, mondd? Segíts! Ha kell, visszamegyek…"

Nem megy vissza.

1940. december 30-án az American Export Line Siboney nevű rozoga hajóján megérkezik New Yorkba, Jean Renoir társaságában. Előző nap Roosevelt évvégi rádióbeszédet intéz az amerikai néphez. „A színtiszta igazság színtiszta

beszédben – kell ennél több? – írja Roosevelt beszédéről egy levélben Thomas Mann. – Hihető, hogy akadnak amerikaiak, akik ezt vitatják és megcsúfolják? De hát mit jelent az ‘amerikaiak’! Ebben a világpolgárháborúban nincsenek már nemzetek, már csak párthívei vannak az Aljasságnak és a (viszonylagos) Emberi Tisztességnek.” Nemrégiben ugyan Roosevelt megígérte az amerikai anyáknak, hogy nem viszi háborúba a fiaikat (*your boys are not going to be sent in any foreign wars...),* de Thomas Mannt mély hálával tölti el, hogy az elnök szembefordult azzal a tradicionális amerikai izolacionizmussal, amelynek egyébként Lindbergh ezredes az egyik legnépszerűbb propagátora.

‘40 májusában a francia Propaganda Minisztérium felkérésére Saint-Ex – két bevetés között – drámai hangú nyílt levelet intéz az amerikai néphez. „Ti, akik annak a gigantikus hatalomnak a szócsövei vagytok, melyet óceánok védelmeznek, és óriási flottával, légierővel, hadsereggel rendelkezik, ti, akik semmitől sem féltek, miért mondjátok honfitársaitoknak, hogy a mi ügyünk nem a tiétek?” Saint-Exupéry elsősorban Lindbergh megnyilvánulásaira reagál. Fájdalmas tény, hogy Amerika idolját, aki ‘27-ben elsőként

repülte át az Atlanti-óceánt, a nácik manipulálják. ‘36-ban meghívják Németországba, ünneplik, diadalmenetben viszik körül, ő pedig megcsodálja a Luftwaffe technikai tökélyét és felkészültségét, elragadtatással nyilatkozik a német népről és helyesléssel szemléli a zsidóellenes intézkedéseket. ‘38-ban Göring a Német Sasoknak járó Szolgálati Kereszttel, a Verdienstkreuz-cal tünteti ki. Három héttel később zajlik le a Kristályéjszaka, és a közvélemény várakozása ellenére Lindbergh nem adja vissza a kitüntetését a náciknak, emiatt ugyan veszít a népszerűségéből, de sokan hallgatnak rá.

A Lindbergh–Saint-Exupéry konfliktus akár egy színdarab témája is lehetne, Giraudoux moralizáló stílusában. Az alap szituáció Saint-Ex és a Lindbergh házaspár egykori barátsága. Mivel a Háború és a Béke, a Jó és a Rossz kérdésében feloldhatatlan ellentét van köztük, kapcsolatuk megszakad, és Lindbergh felesége a két férfi között őrlődik. Ann Morrow Lindbergh maga is pilóta, de megbecsült író is. ‘39-ben Saint-Exupéry ír előszót egyik könyvéhez. Ann naplóbejegyzései szívszorító dokumentumok férje iránti szeretetéről és arról az erkölcsi vonzerőről és hatásról, amit Saint-Exupéry gyakorol rá anélkül, hogy annak amerikai

tartózkodása alatt egyszer is személyesen találkoznának vagy leveleket váltanának. „Férj, házasság, ez számomra minden a világon – írja majd Ann a naplójába, miután Saint-Exupéry halálhírét megtudja. – Számomra Charles jelenti az életet, a mindenséget. Saint-Ex jelentette a napot, a holdat és a csillagokat, amelyek fényt hoznak a földre és megszépítik az egész világot. És most már nincs fény a földön, és szépségét is elveszítette. Botladozva, öröm nélkül megyek tovább az utamon."

Ebben a rendkívüli háromszög-történetben az a legrendkívülibb, hogy Saint-Exnek fogalma sincs Mrs. Lindbergh érzelmeiről.

A háború elveszett – jelenti ki Lindbergh a '41-es év elején –, mi nem nyerhetjük meg Anglia számára, akkor sem, ha minden erőforrásunkat bevetjük... Csak az angolok, a zsidók és Roosevelt akarják a háborút..." És egy másik idézet, Roussy de Sales katolikus író és politikus New York-i feljegyzéseiből: „1941. január 24.: Lindbergh minden morális megfontolást elvet. Szerinte mindkét tábor egyformán felelős a háborúért. Nem hajlandó megtagadni a

hitlerizmust. A legtöbb ismerősöm nem veszi őt komolyan, de ez hiba. Lindbergh defetista." És '41. áprilisban, amikor a nácik már tizennégy európai országot elfoglaltak: „Lindbergh belépett az *American First* bizottságba. Eddig magánemberként szólalt meg, most *leader.* Száraz, kemény, majdnem brutális hangon beszél, rövid, pattogó mondatokban, időnként szünetet tart, kivárja a tapsot." Később, Pearl Harbor után, harcolni akar, de Roosevelt nem engedi katonai kötelékbe lépni. Mint az United Aircraft Corporation konzultánsa mégis repül, ötven japánok elleni bevetésben vesz részt: „Álmatlan éjszaka, hajnalban kábult félálom – írja akkoriban naplójába Ann. – Azt akarom, hogy megbocsássanak nekem, ó, annyira szeretném, hogy megbocsássanak... – mondogatom. És Charles: 'Megbocsássanak? De hát ki? És miért?' Én meg azt felelem, hogy azt nem tudom, de nagy szükségem van bocsánatra..."

A túlsó parton

„A gyerekkor az a nagy föld, ahonnan mindenki jön. Honnan jöttem? A gyerekkoromból jöttem, ahogy egy országból jön az ember..."

A saint-maurice-i kastélyban gyakran volt vendég Hubert bácsi, akitől Tonio valósággal rettegett. Hubert bácsi rettentő szigorú volt, ha unokaöccse rossz volt, „összevonta rettenetes szemöldökét, és azt mondta: legközelebb, ha Amerikába megyek, hozok egy fenekelőgépet. Amerikában minden tökéletesítve van. Azért olyan jók ott a gyerekek. És a szülőknek is nagy kényelem... Hát én nem szerettem Amerikát."

Nem szereti Amerikát most sem.

Pedig New Yorkba érkezése szenzációt jelent. Már a kikötőben újságírók rohanják meg, rögtönzött sajtókonferenciát kell tartania, másnap a New York Times első oldalon hozza le az interjút: „Saint-Exupéry, a levegő hőse, a nagy író négy hétig marad köztünk!" Csak négy hétig? Vagy áltatta magát, vagy végzetesen naiv volt! A Central Park 240 szám alatt bérelnek számára luxuslakást. Könyvei minden nagy könyvesbolt kirakatában láthatók, január közepén kézhez veszi a díjat, amit még '39-ben nyert el az *Emberek földje* című művével, kiadója, Curtice Hitchcock, azaz C. H., ezerötszáz személyes fogadást rendez a tiszteletére a Hotel Astorban. – Ugye, ír nekünk egy szép

könyvet a háborúról? – rohanják meg a lelkes amerikai olvasók és újságírók. Ez felbőszíti. *„A legyőzötteknek hallgatniuk kell. Hallgatnak. Mint a magvak”* – nemrég írta ezt be a jegyzetfüzetébe, és még nem tudja, hogy majd egy „szép háborús könyvbe” is bele fogja írni. – Mikor olvashatjuk? – kérdik. *„A háborút csinálni kell! Nem karosszékben ülve olvasni róla. Ezt most már Amerika is megérthetné!”* – válaszolja szigorúan.

Amerika azonban sok mindent nem ért meg, és ő idegennek érzi magát. Noha rengeteg a barátja, moziba jár, mulat, eszik-iszik, kártyatrükköket mutat be, gyönyörű fiatal nőknek udvarol, híres színésznők között forgolódik, mindez mégsem lényeges, Saint-Ex bohóc-álarc mögé rejti boldogtalanságát, és nem tud megbarátkozni az amerikai életformával.

„Nem túl vicces egy mai *Babbit* mellé szegődve figyelni, hogyan veszi meg reggeli újságját, hogyan emészti meg az előregyártott gondolatokat, hogyan választ három vélemény között (mivel csupán hármat kínálnak neki), és hogyan ebédel délben a drugstore-ban, ahonnan a legcsekélyebb egyénieskedés szigorúan ki van zárva. A szabadság

karikatúráját élvezem csak, amikor arról döntök, hogy a General Motors négy típusából melyiket válasszam, mit nézzek meg Mr. Z. három filmje közül, és mit egyek abból a tizenegy fajta ételből, amit a drugstore kínál. A szabadság itt csak a szabvány árucikkek közötti választást jelenti, az univerzális hasonlóság jegyében. Szebb házat, jobb kocsit, tisztább levegőt? És mindehhez milyen embert?"

Egész életében a technikai haladás és a gépek megszállottja volt, és szüntelenül egyre modernebb repülőgépek konstruálásán spekulált, amerikai tartózkodása első heteiben máris egy diktafont vesz magának, amit határtalan élvezettel használ, és mégis a csendet reklamálja, és az imát... „Itt a lelkek harsogó kürtökké változnak át... Valami gregorián énekfelét kéne a fejükre zúdítani." Megbolondult? Egy kicsit persze mindig bolond volt, és néhány heti New York-i tartózkodás után még bolondabbá válik. És betegnek érzi magát. Már évek óta időnként lázrohamok törnek rá, olyankor szulfamidokat szed, egy régebbi repülőbalesete következményeképpen szervezetében gennyes tályog lappang (micsoda szimbólum!). A sikeres műtét után lelkesen fogadkozik, hogy

újjászületett, a depressziónak vége, de megszegi a szavát, mert nem szereti Amerikát, és neurotikussá teszi a francia emigráció neurózisa…

Húszezer francia menekült él akkor New Yorkban. Őket nem azok a hálás érzelmek hatják át, mint a németeket, akik már feldolgozták több év tapasztalatait. „Kedves Mrs. Roosevelt – írja három héttel Saint-Exupéry New Yorkba érkezése után Thomas Mann –, itt küldöm Önnek a *The City of Man* lenyomatát, egy könyvecskét, amelyet a mieink egy csoportja készített teljes őszinteséggel és alázattal, mintegy kísérletként a jövendő világdemokrácia felvázolására és mintegy közreműködésül amaz alapvető problémák megoldásában, amelyekkel ma minden nemzet szembenéz. Ha a könyv elnyeri az Ön tetszését, és úgy véli, érdekelné az Elnököt, talán mutassa meg neki.” A jó tanuló felel.

A franciák azonban rossz tanulók. Bár gazdag kulturális hozadéka van az ottlétüknek (az oktatás, a színház, a divat és a gasztronómia területein), a bukás traumájával küszködnek, és ezt az élményt nehéz méltósággal feldolgozni. Követelőzőek, magabiztosak, nem sok tekintettel vannak környezetükre, hálátlanok és

ellenszenvvel vagy irigyen tekintenek az átlag amerikai polgár egészséges, prakticista életmódjára, naivitására. Tényleges hadviselés helyett egymás között hadakoznak, fegyverük a túlburjánzó retorika, a gyűlölködés, a vádaskodás. Vichy-Franciaország New York-i konzulátusa elégtétellel reagálja emigráns honfitársai kaotikus lelkiállapotát, és elszánt propagandát fejt ki a pétainizmus mellett, az emigráció legmilitánsabb tagjait megfosztja állampolgárságától, így Ève Curie-t és Henri Bernsteint, a népszerű színműírót is.

Az antifasiszta emigráció lelkiállapota a de Gaulle-kérdés miatt ilyen zilált. A három legfontosabb gaulle-ista csoport, a *Szabad Franciaország,* a *France Forever* és egy egyetemi tanárokból álló testület egymást cselezi ki, mindegyik önmagát deklarálja a tábornok képviselőjének. Ugyanakkor különféle nem-gaulle-ista csoportok is működnek, és mindegyik a maga igazát tartja az egyetlen igazságnak.

A helyzetet Roosevelt és de Gaulle rossz viszonya is komplikálja: *„Makacs hollandus vagyok, Bill, és már döntöttem: Folytatjuk, és nem másíthatod meg az elhatározásomat.”* – magyarázza Roosevelt William D. Leahy admirálisnak, hogy

miért nem hajlandó elismerni de Gaulle londoni Nemzeti Bizottságát mint a jövendő francia állam hivatalos képviseletét. Az USA elnöke őszinte ellenszenvet érez a francia tábornok iránt, önjelöltnek tartja, akinek a demokráciáról vallott nézetei túlságosan különböznek az amerikai gyakorlattól. Churchill közvetítésére egyébként Roosevelt és de Gaulle két alkalommal is megpróbál egymással normálisan beszélgetni (a casablancai konferencián, ahová egyébként csak taktikából hívják meg a tábornokot, és de Gaulle washingtoni látogatása alkalmából), de a diskurzus inkább két egymással nem konvergáló monológból és egymás kölcsönös meg nem értéséből áll. De Gaulle szerint az amerikai elnök tudatlan és nagyképű, Roosevelt pedig unalmasnak és nevetségesnek találja de Gaulle-t, aki hosszú történelmi fejtegetésekbe bonyolódik Jeanne d'Arc-ról és Clemenceau-ról. „A hosszú Charlie Szent Johanna reinkarnációjának tartja magát…" – írja Churchillnek. Anglia miniszterelnöke és az Egyesült Államok elnöke változatos csúfneveket aggatnak de Gaulle-ra, legtetszetősebb a menyasszony elnevezés, ami arra utal,

hogy a tábornok úgy viselkedik, mintha Franciaország megkérte volna a kezét.

(A csúfolódás jogos. Robert Aron szó szerint idézi, amit de Gaulle 1944 szeptemberében mond: „Én most visszavonulok. Franciaországnak egy tiszta ember képe kell. Meghagyom neki ezt a képet. Ha Szent Johanna férjhez ment volna, nem volna többé Szent Johanna…")

A hivatalos amerikai vezetés nagy elégtételére szolgál az is, hogy a nemzetközi tekintélynek örvendő francia emigránsok közül jó néhányan nemcsak távol tartják magukat a tábornoktól, hanem élesen bírálják is: így André Maurois, Jacques Maritain, Alexis Léger (azaz Saint-John Perse, a későbbi Nobel-díjas költő), aki egyébként Roosevelt tanácsadója, és Saint-Exupéry… „Saint-Exupéry, ez a bámulatra méltó író is itt van New Yorkban – írja egy Aiglion nevű politikus-történész, a korszak krónikása. – Makacsul elutasítja, hogy de Gaulle-lal szövetkezzék. Az amerikai adminisztrációnál nagy kárt okoz nekünk Saint-Exupéry kritikus magatartása a gaulle-izmussal szemben."

„Ez az ember összecseréli magát Franciaországgal! Miért nem tudja egyszerűen csak franciának tekinteni magát?" –

mondja Saint-Ex. Az antipátia most is kölcsönös: de Gaulle nem bocsájtja meg, hogy Saint-Ex nem jelentkezett nála Londonban az összeomlás után: „félkatonának" mondja, silány „kártyabűvésznek". A fél-katona meg lenéz huszonharmadik emeleti ablakából az utcára, és úgy érzi, húszezer szempár mered rá a kérdéssel: mit akarsz? Hova csatlakozol?

„Nekem az a dolgom, hogy táncba vigyem az amerikaiakat..." – mondogatja elbizakodottan, bár ezzel inkább csak önmagát bátorítja. Mert a politikusok, akikre számított, „a maguk dolgaival vannak elfoglalva, a maguk rossz kis álmait álmodják..." – panaszolja a Névtelen Hölgynek. Szerencsére nem csak politikusokkal akar tárgyalni. Tudósokat is felkeres, és azok szívesen fogadják. '41 júniusában például a magyar Théodore Kármánnal, az aerodinamika teoretikusával, az *Institute of Aeronautical Sciences* alapítójával találkozik, aki óriási tekintély az amerikai tudományos világban. Miután többször beszélgetnek, Kármán a következő levelet írja az N.A.C.A igazgatójának: „Antoine de Saint-Exupéry kifejtette nekem aerodinamikával kapcsolatos eszméit. Ezek rendkívül

újszerűek. Forradalmi változásokat hozhatnak a tudományágba. Egyik teóriáját annyira érdekesnek találom, hogy kérem, sürgősen fogadja őt." Fogadják. Komolyan veszik, bizonyos dolgokba beavatják; számításokat kérnek tőle, találkozókra hívják. Saint-Ex nemcsak a repülőgépekről tud sok mindent, Jean Renoir visszaemlékezései szerint szenvedélyesen érdeklik a nehézvízzel és az atomkutatásokkal kapcsolatos kérdések, titokzatos beszélgetéseket folytat Joliot Curie-vel, '42-től kezdve többször találkozik egy amerikai tábornokkal, aki a *Manhattan Project* szűk köréhez tartozik. Hogy miről beszélget ezeken a titkos randevúkon, az sohasem derül ki, Saint-Ex jó fél-katona, hallgat. És Amerika semleges marad. És a francia emigráció tovább marakodik.

– *Mikor írja már azt a könyvet a háborúról?* – kérdi C. H., a kiadója...

– *Nem írok rendelésre* – válaszolja Saint-Ex, mert a *Citadellán* dolgozik, főművén. Egy vulkánfiber kofferben hurcolja magával mindenhová a kéziratot.

„Azért imádkozom – írja Ann Morrow Lindbergh a naplójába '41 márciusában –, hogy Saint-Ex szabad tudjon

maradni, tiszta, független, egy olyan korszakban, amikor mindenkit katalogizálnak, fekete vagy fehér címkével látnak el, amikor mindenkinek csatlakozni kell valahová. Ó, ha sikerülne neki csak írni és kimaradni a tülekedésből."

És egy másik napon:

„Levél Sue-tól. Azt meséli, hogy Saint-Ex nem foglalt állást sem de Gaulle, sem Vichy mellett, noha mindkét párt az ellenkezőjét állítja. De én tudom, hogy egy ilyen emelkedett szellem nem tud fenntartások nélkül ide vagy oda állni, és egyik oldal iránt sem táplál ellenséges érzelmeket. Semleges. Szóval megmarad a középen. Ez nagyon jó hír, csak tartson ki."

Kitart.

Sem guelf, sem ghibellin nem akar lenni, csak saját maga, csak francia. Abban az illúzióban él, hogy egységet lehet teremteni a széthúzásban, és „megszelídítheti" az egymással csatázókat. „Semmi hasznuk az ilyen bírálatlan pereknek. Mindannyian legyőzöttek voltunk." Túlságosan bízik a mágiájában... Miért ne értene szót saját honfitársaival, amikor a spanyol polgárháborúban, az őt már-már

kivégzéssel fenyegető zord és félelmetes milicistát is megszelídítette egyetlen mosolyával?

„Vak ruletten pörgött az életem…" „Semmit sem tudtam róluk, hacsak azt nem, hogy minden komolyabb lelkiismeret-furdalás nélkül lőttek. A forradalmi előőrsök, bármilyen pártállásúak is, vadásznak, nem az emberekre, hanem a tünetekre. Az ellentétes igazságot fertőző betegségnek tekintik. Egyetlen kétséges tünetért elkülönítik a beteget. A temetőben. Ekkor történt a csoda. Ó, nagyon diszkrét csoda volt. Nem volt cigarettám. Az egyik fogvatartóm dohányzott. Egy kézmozdulattal kértem, hogy adjon egy szálat, és halványan rámosolyogtam. A férfi először nyújtózott egyet, lassan végigsimított a homlokán, felém nézett, és legnagyobb meglepetésemre, ő is elmosolyodott. Olyan volt ez, mint a napfelkelte. Ez a csoda eltörölte a drámát, egyszerűen eltörölte, ahogy a fény az árnyékot. Nem volt többé dráma."

De most van. Aki sem guelf, sem ghibellin, az önként kiteszi magát a támadásoknak. '41 tavaszán Saint-Ex nem hajlandó aláírni egy deklarációt, amelyben a *Fight for Freedom* csoport élesen elítéli Vichy-Franciaországot, nem

akarja nyilvánosan kritizálni az anyaországot, ahol honfitársai nélkülöznek és szenvednek. Tevékenyen közreműködik egy főleg kvékerekből álló bizottságban, amely élelmiszert küld Franciaországba. Mert az éhező gyerekek víziója nem hagyja nyugodni, és szolidáris akar maradni a megszállt zóna és a szabad zóna lakosságával.

„Nem ismertem senkit, aki mélyebb rokonszenvvel közeledett volna az emberhez és az ember szenvedéséhez, az egy Simone Weil kivételével, aki majdnem éhen halt abban a vágyában, hogy honfitársai sorsában osztozzék" – mondja egyik könyvkiadó barátja, Michel Pobers.

Állásfoglalásai miatt azonnal beindul a rágalomhadjárat és a gyalázkodás, a *France Forever* egyik militánsa kijelenti, hogy Saint-Exupéry gyáva volt ahhoz, hogy a Szabad Franciaország légierejéhez csatlakozzék, mások Vichy barátjának nevezik, sőt, ügynökének, aki Pétain megbízásából repülőgépeket jött vásárolni. A helyzetet már eleve összekuszálja, hogy '41 januárjában a Pétain-kormány egy Nemzeti Tanácsot hoz létre, amelynek soraiba illusztris embereket hív meg, és a sajtó hírül adja, hogy Saint-Exupéry is tagja ennek a kétes testületnek. Ő azonnal erélyes hangú

cáfolatot ad közzé a New York Times-ban, közli, hogy nem kérte fel senki, és semmilyen tisztséget soha el nem vállalna, de hiába tiltakozik, az antimilitarista André Breton egy inkvizítor durvaságával támad rá a sajtóban. Saint-Exupéry erre mélyen megbántott, dühös és felkavaró levélben reagál, hosszú levélben, amelyet végül mégsem küld el. Jól tette. Breton a mostani háborúban nem vett részt, a világot saját prekoncepciói szerint szemlélte, mítoszai és álmai jobban érdekelték a valóságnál, és Elisával való szerelme és a tarot-szimbólumok titkai lényegesen jobban foglalkoztatták, mint a háború; kérdés, megértette volna-e a levél „üzenetét". „Maga még sohasem nézett szembe a dilemmával: vállalni a halált? Mert akkor rájött volna, hogy az embernek olyankor nem gyűlöletre, hanem odaadásra van szüksége, Az ember nem *valami ellen,* hanem *valamiért* hal meg." És: „Engem a háború alatt háromszor hívtak be különféle biztonságot nyújtó helyekre (pl. a Tájékoztatási Hivatalba), abból a nyilvánvaló szándékból, hogy megmentsék becses irhámat. Én azonban kérvényeztem, hogy a felderítőkhöz osszanak be. Pedig az egyik lehetőséget a német offenzíva alatt kínálták fel, egy olyan periódusban, amikor három bevetésre

induló felderítőből kettő nem jött vissza, és én egyáltalán nem bíztam abban, hogy megérem a másnapot…" Ez csak heroikus póz – mondta volna Breton –, nem maga az egyetlen, aki Corneille-hősnek képzelte magát és nemet mondott a Tájékoztatási Hivatalnak. Paul Nizan is nemet mondott és belehalt: kinek használt a halálával? Maga is okosabban tette volna, ha elfogadja Giraudoux ajánlatát, és lelkesítő rádió-szózatokat intéz a fronton harcoló katonákhoz. Tartok tőle, hogy az irracionalitások nagy magisztere, Breton, nem ismerte volna fel Saint-Ex választásában az irracionalitás elemeit, a végzettel való szükségszerű találkozást. Nem ismerte volna fel a *mitikus választást* a hazafias álca mögött.

„Megváltoztam a háború óta…" – írja a Névtelen Hölgynek. „Megvetek mindent, ami a személyemre vonatkozik. Csak a könyvemet akarom befejezni. Ez minden. Mivel nem haltam meg a csatában, *kicserélem magam* valami másra… Sem pénzre, sem élvezetekre, sem társaságra nincs szükségem. Dagályosan fogalmazok? Lehet. Az is lehet, hogy tévedek, és egy középszerű könyvet írok. Mindegy. Ennyi telik tőlem. Nekem nagyon kell igyekeznem, jobbnak kell

lennem, mintha megöltek volna a háborúban. Most először nem érdekelnek ezek a szemét újságok. Máskor egy hónapra is lebénultam volna miattuk. De most nem izgat, hogy mit írnak rólam. Nincs időm."

Sziszüphosz görgeti a követ. Már 700 oldal elkészült a *Citadellá*ból. Néha borzasztó bizonytalanság tör rá. „Leveled pontosan, pontosan az, amire szükségem volt..." – írja majd '43 nyarán Algerból egyik Franciaországból érkezett barátjának, aki elolvasta a kéziratot és levélben reagált rá. „Már vagy harmincszor elolvastam. Nem tudhatod, milyen jelentősége van számomra... még egy ilyen levelet szeretnék... Munkámnak e stádiumában nem tanácsokra és kritikákra van szükségem. Nem, ilyenkor csak az a kérdés bénít meg, csak amiatt szorongok, hogy egyáltalán mivé *válik* a könyvem annál, aki elolvassa? És erre egyetlen válasz létezik csak, ami visszaadja az életerőmet, pontosan a tiéd. Pontosan. A te leveled."

A nagyratörő vállalkozást feltehetően a *Zarathusztra* inspirálta, de nem érezni benne (én legalábbis nem érzem) azt a *ritka magaslati levegőt,* ami Nietzsche művét áthatja, pedig minden benne van, amit Saint-Ex az életről gondol, és

amin akkoriban gyötrődik. Cselekménye nincs, meditációk, parabolák és példabeszédek sorozata az egész, színhelye a sivatag, hőse a kaïd, a berber főnök, aki elmondja, hogyan nevelte fel őt bölcs apja, és mit tanult meg emberekről, hatalomról, életről, Istenről... Merő költészet, szépség, idealizmus, áhítat és unalom! Imígyen szóla Saint-Ex... *„Nietzsche és Saint-Exupéry azért neheztelnek a kereszténységre* – jegyzi meg Pierre Menard –, *mert Isten a Fia számára lopta el azt a közvetítő szerepet, amit ők akartak betölteni...”* Megalománia? Talán csak rossz lelkiállapot, háborús trauma; az a benyomásom, hogy Saint-Ex gigantikus művét politikai és irodalmi testamentumnak szánta, vég nélküli búcsúlevélnek, üzenetnek az emberiséghez, amelyet csak abbahagyni lehet, befejezni nem. Talán azt remélte, hogy amíg írja, mégsem kell meghalnia...

„Csak egyszer láttam őt igazán boldognak New Yorkban... – emlékezik Lewis Galantière, Saint-Exupéry műveinek angol fordítója. – Saint-Ex vacsorát rendezett több véletlenül összeverődött francia bajtársa tiszteletére. A pilótákat, civileket vagy katonákat megmámorosította ez a találkozás. Kalandjaikat mesélték, félszavakból értették

egymást, idő és tér korlátai eltűntek, nem tudtak egymástól elválni, fantasztikus élmény volt...” Galantière Toniót nézte, a felhőtlen örömöt a szemében, figyelte, ahogy nevet, és azt gondolta, így nevethetett valamikor, a saint-maurice-i kastélyban, testvérei társaságában.

A láda

„És öreg házamat, Saint-Maurice-ot is látni szeretném még. És a ládámat. Igen, sokat gondolok a ládámra.” A saint-maurice-i kastély padlásán tartotta zöldre festett nagy ládáját, amelybe hétéves korától rejtette ötfelvonásos tragédiái piszkozatát, leveleit, fotóit, mindent, amit szeretett, amire gondolt és amire emlékezni kívánt. Ha visszalátogatott, kiborította az egészet a padlóra, és hason fekve szemlélgette kincseit. De ezt képzeletben is meg tudta tenni; a Szaharában, patagóniai magányában; a Bloch 174-es pilótafülkéjében, és New Yorkban is. „A lényeg, hogy valahol megmaradjon az, amit megéltünk. És a szokások. És a családi ünnepek. És az emlékek háza. A lényeg, hogy a visszatérésért éljünk.”

‘41 nyara némi reményt hoz: Roosevelt minden német konzulátust és hivatalos képviseletet bezárat, június 22-én a németek lerohanják a Szovjetuniót. Saint-Ex akkor valóban felocsúdik depressziójából, „ez már a vég kezdete” – mondja Pierre Lazareffnek, aki az *Amerika hangja* francia adásait vezeti. És megköti a szerződést egy háborús könyv írására.

‘41. december 7-én vasárnapi ebédre hivatalos; szintén Lazareffékhez, amikor a kétórás hírekben bemondják Pearl Harbor bombázását. Saint-Ex hosszú percekre elnémul, majd könnyekkel a szemében megragadja Lazareff karját: „Most pedig azt mondom, hogy ez a kezdet vége. Az amerikaiak belépnek a háborúba.”

Írja *A hadirepülő*t.

Decemberben Consuelo is megérkezik, szürrealisták lármás bandája veszi körül, köztük Marcel Duchamp, Max Ernst, Salvador Dali, Juan Miro. Saint-Ex két életet él: egy látszat-életet, feleségével és barátaival, és egy *valódit:* ezt éjszaka éli, amikor a könyvén dolgozik. Mindig éjszaka ír, kávéval stimulálja magát, néha diktafonba mondja a szöveget, cigarettáról cigarettára gyújt, összevissza dobálja a papírjait, szobája szédületesen rendetlen, sohasem találja az

előző napi anyagot, délig alszik, másnaposan ébred… Sajátos lelkiállapot ez: nem egy regény cselekményét szövi éjszakáról éjszakára, szorgalmasan, nem, ez a könyv, amely önreflexiók és vallomások halmaza, maga alá gyűri megalkotóját, nagy nyilvánosság előtt elkövetett pszichoanalízis, érthető, hogy halogatta a megírását… *„Áldozatfeladat. Ha könnyű a feladat, három eset közül kettőben visszajön az ember."* Ő a felderítő repülésre gondol, én őrá gondolok, Saint-Exre: ha befejezte művét, vajon vissza tud-e még jönni ebből a kettéhasadt állapotból, hogy csak egyetlen élete legyen? Egyetlen, valódi?

'42 februárja sötét hónap, a japánok elfoglalják Szingapúrt, az amerikaiak feladják Guadalcanalt, német nehézcirkálók törnek át a La Manche csatornán, az amerikai hatóságok „ellenséges nemzetiségű idegeneknek" bélyegzik a német és olasz származású menekülteket, Thomas Mann táviratban kéri Rooseveltet, hogy fontolja meg ezt a rendelkezést. Amerika még nem tért magához a Pearl Harbor utáni sokkból, amikor az *Atlantic Monthly*-ban három folytatásban megjelenik a *Flight to Arras,* azaz *A hadirepülő,* „a

szép háborús könyv", amire az amerikai közönség vágyott, és azonnal elnyeri a „hónap könyve" díját, sőt, a bestseller lista élére kerül.

„Saint-Exupéry műve és Churchill beszédei adják a leghatásosabb választ a demokrácia nevében a *Mein Kampf*ra. A szerző hatalmas szolgálatot tett hazájának" – írja Edward Weeks, az *Atlantic* szerkesztője. „Ki ne emlékeznék rá, milyen csekély presztízse volt abban az időben Franciaországnak? Erkölcsi halottnak látszott. És akkor megjelent *A hadirepülő,* és radikálisan megváltoztatta az amerikai közvélemény hangulatát. Az olvasó behatolt a pilóták meggyötört lelkébe, felfedezte, hogy ezek az emberek gyötrelmeik ellenére sem ismerték a csüggedést, és utolsó pillanatig tisztességgel végezték a dolgukat..." – így Pierre Lanux.

Az akkori olvasót a könyv pátosza nem bántja, engem néha zavarba hoz. Feszélyezetten olvasom, amikor Arras felé repülve honfitársairól meditál: „Minthogy belőlük vagyok, soha meg nem tagadom őket. Ha szégyent hoznak rám, bezárom a szégyent a szívembe, és hallgatni fogok. Akármit gondolok róluk, sohase leszek ellenükben a vád tanúja. (...)

Ha vállalom a megaláztatást, amit házam hoz rám, hatalmam van hatni a házamra. A házam én vagyok, én a házam vagyok. De ha elutasítom magamtól a megaláztatást, dőljön össze a ház, ahogy neki tetszik, én pedig megyek egyedül, dicsőségesen; haszontalanabb leszek a halottnál." Nem akarom tudni, hogy miért jövök ilyen szavaktól zavarba...

A hadirepülő francia változata csak fél év múlva jut el Párizsba, a cenzúra kétezer példány megjelenését engedélyezi, a kritika ünnepli, többek között modernségét méltatják. A kollaboránsok azonban heves támadást intéznek a könyv ellen, például azért, mert benne két zsidó barátjának is magasztaló emléket állít, az irodalmár Léon Werthnek, és halottnak hitt bajtársának, Jean Israelnek („akinek nagyon zsidós és nagyon piros, jó nagy orra volt..."), akiről Saint-Exupéry a „francia katonai bátorság szimbólumát mintázza..." A támadások elérik céljukat, a könyvet bevonják, ezután már csak illegális terjesztésben kapható. A sors elképesztő játéka, hogy Jean Israel, aki nem halt meg, hanem fogolytáborba került, a lágerben olvassa a

könyv egyetlen példányát, amelyet – kijátszva az őröket – édesanyja juttat el hozzá.

„Antoine de Saint-Exupéry könyve haditett, Franciaország első győztes csatája ebben a háborúban…" – írja a *Tribune*-ben Dorothy Thompson. Győzelem? Saint-Ex nem hallja meg a fanfárokat, csak az átkokat hallja, amelyeket a New York-i francia elit néhány képviselője, a „dzsungelnek" csúfolt *Office of War Information* francia munkatársai és egyes szuperpatrióták szórnak rá, köztük Breton és hívei. A *VVV* elnevezésű szürrealista folyóirat Saint-Exupéry paternalista és reakciós világnézetéről értekezik, egy Alexandre Koyré nevű francia filozófus pedig bebizonyítja, hogy a művet a fasizmus ideológiája inspirálta. Bozótharcok a dzsungelben, elenyésző kisebbség vívja Saint-Ex ellen, mégis úgy érzi, hogy behúzzák a mocsárba, szenved, elhajítja a babérkoszorút. „Oly magasztos elképzelésünk van az emberi lélekről, hogy nem bírjuk elviselni, ha megvet, nem becsül bennünket egy lélek; az emberek minden boldogsága ebben a megbecsülésben rejlik" – írja kedvenc filozófusa, Pascal.

Csend és nyugalom után sóvárog, ezért Consuelo egy csodaszép erdőktől övezett trópusi tájon, Northport közelében hatalmas épületet bérel ki, amelyet Bevin House-nak neveznek. „Kunyhóra vágytam és beköltöztem egy kastélyba…" – dohog Saint-Ex. De a vízparton még hallja, „ahogy a varangyosbékák hangversenyeznek, mint Saint-Maurice-ban, csak nem fújják olyan szépen…" A Bevin House-ban sok hétvégi vendég megfordul, többek között Jean Renoir, Maurois, Denis de Rougemont svájci író (Consuelo ügyeletes szeretője), vagy Annabella, a híres francia színésznő férjével, Tyron Power amerikai filmszínésszel, mindegy, ki van ott, a kastély ura éjszakánként maga töri meg a csendet és a nyugalmat, amire vágyott: nem engedi aludni a vendégeket, felolvas, sakkozik, kártyatrükkökkel káprázatja el közönségét, énekel, vitatkozik, „egy gép zakatolt az agyában, őrületes sebességgel, megállíthatatlanul" – mondja Maurois. Idegösszeroppanás, vagy a *látszat-élet* terrorja: doktor Jekyll vette át az uralmat? A vendégek beletörődnek a zsarnokságba, és újra eljönnek a „kastélyába." „Az ember elvarázsolódott a társaságában., semmi sem volt valóságos,

csak amit ő akart… Tonióban volt valami misztikus… A hétköznapi életre, azt hiszem, alkalmatlan volt…" – mondja Annabella. És Rivière *Az éjszakai repülő*ben:

„Nem ismerem az emberi életet, az igazság, a szomorúság pontos értékét. Nem tudom pontosan, mennyit ér egy ember öröme. Vagy egy reszkető kéz. Vagy a könyörületesség, a kedvesség… Az élet tele van ellentmondással, az ember úgy vágja ki magát belőle, ahogy tudja…"

A sors iróniája, hogy azt a művét, amelyet a világ minden nyelvére lefordítanak, és amely halhatatlanná teszi a nevét, *A kis herceg*et is rendelésre írja, ott a Bevin House-ban, amikor látszólag csak a vendégeit terrorizálja.

'42 forró nyara van, mondjuk augusztus 17-e. Aznap bombázzák az amerikaiak Rouen városát, a 2. magyar hadsereg a Donnál harcol, Dieppe-nél az angolok egy sikertelen partraszállási kísérletet hajtanak végre, Churchill Moszkvában van, és megpróbálja megmagyarázni Sztálinnak, hogy miért késlekedik a franciaországi partraszállás, a németek már a sztálingrádi támadásra készülnek.

Aznap Saint-Exupéry a Café Arnoldban ebédel kiadójával, C. H.-val, azaz Curtice Hitchcockkal. Amíg az ételt várják, szórakozottan firkálgat egy szénceruzával a fehér abroszra. C. H. megkérdi, hogy mit rajzol, semmi különöset, válaszolja, csak egy apró emberkét, akit „a szívében hord". C. H. szerint pontosan így fogalmazott, ilyen giccsesen. Valóban a szívében hordta: láttam egy csomó régebbi levele fakszimile példányát, mindegyiken ott voltak ezek a bájos firkálmányok, az apró figura, meg vicces kis állatok. Ismerősei megemlékeznek arról, hogy minden papírszalvétát telerajzolt ezzel a kis magányos alakkal, néha egy felhőn állva, koronával a fején, néha egy hegytetőn, vagy virágok között, amint egy lepkét csodál... Curtice Hitchcock töprengve nézi a rajzokat: Jók. Furcsák. Mi volna, kérdi hirtelen, mi volna, ha Saint-Ex mesét írna erről a kis figuráról? Nem volna kedve gyerekkönyvet írni? Nem, Saint-Exnek nincs kedve, sem gyerekkönyvhöz, sem ahhoz, hogy már megint behúzzák a csőbe egy megrendeléssel. C. H. nem Gergely pápa...

'42. augusztus 21. A német csapatok kitűzik a horogkeresztes zászlót a Kaukázus legmagasabb csúcsára, az

Elbruszra, Magyarország Horthy Istvánt gyászolja, aki előző nap zuhant le „Héja” típusú vadászgépével. Léon Wencélius, francia egyetemi tanár a Fifth Avenue-n sétálgat Saint-Ex-szel, aki elmondja neki, hogy C. H. gyerekkönyvet akar tőle. „Hülyeség, ugye? Mit gondol?” Wencélius nem tudja, mit gondoljon, egy jó gyerekkönyv nagy dolog, ebben egyetértenek, Saint-Ex például imádja a *Mary Poppins*t. Mindenesetre színes ceruzákat vásárol. Firkálgat. Lassan kialakul valami a fejében. Vázlatokat csinál. Egy egész éjszakát átkínlódik, amíg egy olyan majomkenyérfát tud rajzolni, amelynek gyökerei átfonnak egy apró planétát. Belemerül az ecsetek, festékek, színes ceruzák, agyonfirkált papírlapok elképesztő rendetlenségébe. És magányába. Mert a mű alapinspirációja a magányérzés, filozófiájához egy Sertillanges nevű pap *Az Istenben való hit forrásai* című műve ad támpontot, amelyhez Saint-Ex a következő jegyzetet fűzte: *„Ha túl korán választanak el bennünket Istentől, olyankor, amikor még menedékre szorulunk, akkor mint magányos kis alakoknak kell az életünkért megharcolnunk.”*

„Léon Werth-nek, amikor még kisfiú volt…” *A kis herceg* dedikációja legendás: írója ezzel a néhány szóval életre kelt egy nevet, amely érthetetlen módon nem szerepel a francia lexikonokban.

„Saint-Exupéry barátja, akiért nem szűnt meg remegni a megszállás alatt, sárga csillagot hordott – emlékezik a filmíró, Henri Jeanson. – Egy nap valamelyik olvasó megkérdi majd, hogy ki volt ez a Werth, akit Saint-Exupéry ilyen nagy becsben tartott, és akkor talán majd újra felfedeznek egy nagy írót, aki feledésbe merült, és aki az egyik legszebb regényt írta az első világháborúról. *(Clavel Soldat)* Szabadelvű volt és antimilitarista, jelentős műkritikus, barátságos és nagylelkű… a mások festményei, a mások írásai adták számára az élet értelmét, és a pipájából merítette filozófiáját. Szegénységét méltósággal és humorral viselte. Húsz évvel volt idősebb Saint-Exnél. Gyakran vitatkozott kedves Toniójával, de bár különböző utakon haladtak, ahelyett hogy távolodtak volna egymástól, mindig találkoztak… „ha különbözöm tőled, azzal nem sértlek meg, hanem megnövellek…” – mondta Saint-Ex.

Ugyancsak Léon Werth a címzettje ‘43. januárban a *Levél a túszhoz* című esszének:

„Aki ma éjjel az eszemben jár, ötvenéves. Beteg. És zsidó.” Nosztalgikus, szorongó visszaemlékezés: „A háború előtt történt egy napon a *Saône partján,* Tournus mellett. Az ebédhez egy olyan éttermet választottunk, melynek deszkaterasza a part fölé nyúlt. Tökéletes békébe burkolóztunk, a rendetlenségtől védetten, mélyen beágyazódtunk a változhatatlan *civilizációba...”*

És különös módon, sok ezer kilométerrel távolabb egy másik, sötét világban, szinte ugyanezen a napon, Léon Werth ezt írja a naplójába: „...Vajon viszontlátjuk-e még együtt, Tonio, a fleurville-i vendéglőt? A *civilizációnkat* megtaláljuk-e még?”

(Láttam róluk fényképet: a kicsi, vékony, madárszerű Werth, a medveszerű, testes Saint-Ex, feleségeik és Werth kisfia társaságában, és nevetés és nyár... à la recherche...)

‘42. november 8-án a szövetségesek partra szállnak Észak-Afrikában, és az USA és Vichy között végre megszakadnak a diplomáciai kapcsolatok. Ez hatalmas fordulat. „Tíz évet fiatalodtam!” – telefonálja boldogan Saint-Exupéry Léon

Wencéliusnak. A dolog nem éri egészen váratlanul, amerikai katonai kapcsolatai révén voltak bizonyos információi... Talán több is, mint amennyivel de Gaulle rendelkezett, aki dührohamot kap a hírre, és azt az elképesztő kijelentést teszi, hogy reméli, a Vichyhez hű hadosztályok bekergetik a szövetségeseket a tengerbe, mert „nem lehet Franciaország területére csak úgy betörni!". A partraszállás válaszlépéseként a németek Franciaország szabad zónáját is megszállják, ám ezt Londonban, a *Marseillaise* elnevezésű gaulle-ista újság vezércikkírója kevésbé tartja drámainak, mint az amerikaiak észak-afrikai partraszállását, ami – szerinte – „sokkal aljasabb merénylet a francia becsület ellen..." A tábornok még dühösebb, amikor Eisenhower Giraud-t nevezi ki az észak-afrikai erők főparancsnokának, ezt a köztiszteletben álló katonát, aki nemrég szökött meg kalandos módon Königsteinből, a nácik fogságából. „Giraud fasiszta!" – jelentik ki a gaulle-isták, és vérszomjasan álmodoznak eljövendő hadbírósági tárgyalásokról.

(Vajon biztos-e, hogy de Gaulle is erről ábrándozik? „Franciaország mindig két húron szokott játszani – mondja ebben az időben egyik bizalmas emberének. – 1940-ben a

Pétain-húrra éppen olyan szüksége volt, mint a de Gaulle-húrra." Ezt a megjegyzését a tábornok később nyilvánosan letagadja.)

Az észak-afrikai partraszállással eljön az igazság pillanata: Saint-Exupéry évek óta erre vár. És most őrültséget csinál: beszédet mond a rádióban, felhívást intéz minden francia emigránshoz. A szöveget az algériai francia újságok és a *New York Times Magazine* is leközlik. Íme néhány részlete:

„Franciák, egyesítsük erőinket! Béküljünk ki, hogy szolgálhassunk! A *német éjszaka egész földünket elborítja...* Az új igazságok mindig az elnyomottak pincéiben készülődnek: Ne legyünk szájhősök! Ők negyvenmillióan vannak. Jobban megoldják a francia-problémát, mint mi. Minden jog náluk van. Vitáink fantomok vitái, ambícióink komikusak!"

Ez gyalázkodás: a gaulle-isták önmagukat tartják a Szent Írások őrzőinek. És hogy mondhat olyat, hogy az „egyetlen hely, amire most egy francia aspirálhat, az a fronton van, vagy *egy kis észak-afrikai temető csendjében"...* – hogy mondhatja ezt azoknak a honfitársainak, akik az emigráció évei alatt Amerikában elnökvezérigazgatók lettek és bankárok?

Naiv beszéd: felszólítja minden 18 és 48 év közötti férfi honfitársát, hogy jelentkezzék Giraud zászlaja alá. Saint-Ex azt képzeli, hogy példabeszédekkel szelídítheti meg a gaulle-istákat. „1940-ben több találat érte a gépemet, de visszatértem... akkor a kantinban nagy diadallal lehajtottam egy pohár remek Pernod-t. Az italt pókeren nyertem el valamelyik bajtársamtól... Volt köztük royalista, szocialista, és egy Israel nevű zsidó; mindnyájunk között a legbátrabb... Ittuk a Pernod-t, és mély szeretettel koccintottunk egymással." Miről beszél? Barátságról, mély szeretetről egy morálisan összezavart, neurotizált hallgatóságnak?

Nem hallják meg. Nem értik, amit mond, félreértik, de Gaulle elleni merényletnek tartják. Tévedéseit óriásira nagyítják, igazságait észre sem veszik. Valamelyik fanatikus gaulle-ista kijelenti, hogy Saint-Exupéry szélhámos, aki csak azért ül repülőgépre, hogy könyveit reklámozhassa. A legfájóbb, hogy olyan köztiszteletben álló személyiségek sem értenek vele egyet, mint Jacques Maritain, a katolikus író. Udvarias, nyílt levélváltás, személyes találkozás, tisztázni akarják álláspontjaikat, de semmit sem sikerül tisztázni.

Elég volt.

Harcolni akar. Visszamenni *valódi* életébe: a II/33-as osztaghoz.

„Mindig iszonyodtam a tanú szerepétől. Mi vagyok én, ha nem veszek részt? Részt kellett vennem, hogy valóságos legyek."

„Elmegy Afrikába és ott megölik. Érzem... – jegyzi fel 1942. december 8-án naplójába Anne Morrow Lindbergh. – Szinte örömmel megy, mohón... Charles fatalista, azt mondja, ha Saint-Ex sorsa az, hogy meghaljon Afrikában, akkor meghal, ha nem, nem... Tudom, visszatér szeretett Afrikájába, oda, ahol valaha kijátszotta a halált... most visszafizeti a számlát. Mindebben kérlelhetetlen logika van. És most már sohasem tudja meg, hogy... – Miért, aki halott, az számodra megszűnik? – kérdi Charles."

1943. április 1. van, amikor Saint-Exupéry két és negyedévi amerikai tartózkodás után hajóra száll. Az intrikák légkörében az illetékes fórumok öt hónapig húzzák az időt, amíg végre beosztják Tuniszban állomásozó régi osztagához. Kérését, hogy repülőgépen tehesse meg az utat, megtagadják.

Már ezt sem bánja, csak indulhasson. Akkoriban egy gyönyörű házat bérelnek Consuelóval, a Hudson partján: Greta Garbo háza volt. Amikor barátai búcsúzni mennek hozzá, menetkészen ül Greta Garbo nevezetes zöld bársonnyal bevont könyvtárszobájában az ablak előtt, ahonnan kilátni az East River-re, és a *Life* fotósa címlapképet csinál róla. Akik látták ezt a fotót, azt mondják, Saint-Ex boldogan vigyorgott.

AKLİN LOVAG

Consuelótól már a hajón ülve búcsúzik:

„Látja, Consuelo, negyvenkét éves vagyok. Egy csomó balesetem volt. Ejtőernyőt nem tudok használni, mert nem tudom a vállamat mozdítani. Éjjel-nappal zúg az egyik fülem. Olyan, de olyan fáradtnak érzem magam! És mégis elmegyek, én, akinek tíz ürügye is volna ahhoz, hogy felmentsék, aki már keményen kivette a maga részét a háborúból. Elmegyek. Nem tudom elviselni, hogy távol legyek azoktól, akik éhesek, és csak egy módon tudok békében lenni önmagammal: ha a lehető legtöbb szenvedést vállalom. És ebben bőséges részem lesz, nekem, aki nem tud

egy kétkilós csomagot vinni, nem tud az ágyról felkelni, nem tud lehajolni... Nem azért megyek el, hogy meghaljak. Azért megyek, hogy együtt áldozzak az enyéimmel. Nem akarom megöletni magam, de örömmel elfogadom, ha ily módon kell elaludnom...”

Nem éppen szerény levél. Feltételezem, hogy amikor megírta, hősnek látta magát. Talán szentnek is. És nem bánta volna, ha szólnak a harangok. Ha elismerést kap. Pontosan azokra a szavakra vágyhatott, amelyeket Ann Morrow Lindbergh jegyzett fel a naplójába. Ezt a levelet Consuelónak egy nagyon sebzett, nagyon dühös, nagyon hiú ember írta. Ez persze nem változtat a tényeken: elment, mint a középkori francia nótában: „Malbrough elmegy a háborúba, mi ron ton mi ron ton mi ron taine, Malbrough elmegy a háborúba, nem tudja, mikor jön vissza...”

„Futottunk a kert túlsó végéből a ház felé, keresztül-kasul a gyepágyakon, lélekszakadva. A záporeső első cseppjei nagyok és ritkák. Akit először ért az eső, elismerte, hogy legyőzetett. Aztán akit másodszor. Aztán akit harmadszor. Az utolsó életben maradott

az istenek védence, sebezhetetlen! A legközelebbi viharig viselhette az 'Aklin lovag' nevet.

Mindannyiszor néhány pillanat alatt valóságos gyerek-tömegmészárlás volt…"

Nem bukkantam sehol Aklin lovag nyomára. Valószínű hát, hogy képzelt alak. A sebezhetetlenség lovagja, bő fekete köpenyben, magasra emelt fejjel, gőgösen halad útján, ügyet sem vet a földön heverő közönséges halandókra, akiket nem vettek pártfogásukba az istenek. Titokzatos törzsi játék vagy rítus szereplője. Csábító játékról van szó: versenyfutás a sorsszerű és a vakvéletlen mezsgyéjén, a halhatatlanság a tét. Tonio később sem tud ellenállni a varázsának.

– Saint-Ex? Kedves fickó, kár hogy főbe kell lőni…

– Ugyan miért?

– Ő az oka annak, hogy az Egyesült Államok nem ismerte el de Gaulle-t.

– Felháborító… Ugye ő írta azt a micsodát? Mit is?

'43 késő őszén Algerban Saint-Ex így gúnyolódik saját magán…

A két legutóbbi micsodáját egyáltalán nem adják ki, *A hadirepülő* Algerban indexen van mint defetista mű, amely nem szolgálja a haza (a gaulle-izmus) érdekeit, *A kis herceg* pedig el sem jut Észak-Afrikába, a kiadók nem tartanak igényt rá, pedig angol nyelvterületen már olvassák, sőt, Korda Sándor meg szeretné filmesíteni. Az amerikai közönség ezúttal hűvösebben reagál, csalódott, valami férfias bravúrról szóló történetet vártak a *Flight to Arras* írójától. A kritika is zavartabb, néhányan ugyan remekműnek nevezik, de valójában ők sem tudnak mit kezdeni ezzel a furcsa írással. Megint Ann Lindbergh mutatkozik a legérzékenyebbnek: szerinte feloldhatatlan szomorúság és alig elviselhető nosztalgia árad a műből, és olvasása közben kétségbeejti a bizonyosság, hogy az író sohasem fog választ találni a kérdéseire, akkor sem, ha feláldozza magát, ha elmegy a háborúba, a halálba, nem fog választ találni soha.

‘43. október 30-án de Gaulle megjelenik Algerban, felszólal egy gyűlésen, köszönetet mond azoknak a francia íróknak, akik hozzájárultak a francia szellem megmentéséhez. Saint-Exupéry, André Maurois és Saint-

John Perse nevét nem említi meg. „Ez azt képzeli, hogy a Jóisten is gaulle-ista…” – mondja Saint-Ex.

Akkor már hónapok óta Algerban rostokol, és ez borzasztóan megviseli. Itt ugyanazt a gyűlölettel mérgezett légkört találja, mint New Yorkban, a francia kolónia soraiban, csak minden ádázabb, elszántabb, és kisszerűbb. Giraud, a főparancsnok ugyan bizalmába fogadja, de Saint-Ex kiábrándultan állapítja meg, hogy Giraud nem mer szembeszállni de Gaulle hatalmi mániájával, csak „verebek riogatására alkalmas”. Olaszország hadat üzent Németországnak, Kijevet visszafoglalták, és a szabad franciák már a jövendő tisztogatásokról ábrándoznak, Joseph Kessel, de Gaulle későbbi kedvenc írója egyenesen azt állítja, hogy Franciaországban, ha felszabadul, vérfürdőre lesz szükség. Saint-Ex undorodva próbálja befogni a fülét, és a *Citadellá*ban megalkotja majd a kancsal próféta portréját, „aki szent dühök lázában ég…” Egyébként meggyőződése, hogy olvassák a postáját, és nem biztos, hogy ez paranoia, Robert Aronnak is ez a benyomása: Itt Algerban a franciák jobban utálják egymást, mint a *boche*-okat.

„Esküszöm, hogy semmi dolgom ezek között az emberek között, ezen a planétán, ahol nem értenek meg és nem szeretnek. Itt csúszómászók uralkodnak. Mit akarjak én ezektől a tábornokoktól ma este? Egyedül vagyok; egyedül, egyedül. Magányosabb, mint egy halott" – írja a Névtelen Hölgynek. Érthető a kétségbeesése: eltiltották a repüléstől, már hónapok óta nem szállt gépre.

Fél évvel előbb Laghoutiban, egy oázisnál, amit a Szahara kapujának neveznek, újra felvette a szolgálatot. Nem volt könnyű idáig eljutni, azt mondták, túl öreg ahhoz, hogy gépre szálljon. Giraud Eisenhowerhez fordult, hogy engedélyezze Saint-Ex reaktiválását az egykori II/33-as felderítő osztaghoz, aminek akkor éppen Elliot Roosevelt volt a parancsnoka.

Egy forró májusi napon jelenik meg Saint-Ex a régi osztagánál. Egyszerre csak ott terem a kantinban, esetlenül, hatalmasan; furcsa öltözékében, ami a civil ruha és az Air France pilóták uniformisának keveréke, a becsületrend rozettája idétlenül fityeg a mellkasán, és az a sapka! Egy balkezes amerikai kalapos tákolmánya! Negyven fokos hőség

van, összes régi sebesülései sajognak, de boldog: együtt van végre a bajtársaival, akiknek *A hadirepülő*t dedikálta, haza érkezett. „Húsz évet fiatalodtam…” – írja egyik levelében. Hétheti hihetetlenül nehéz kiképzés következik, meg kell ismerkednie a világ leggyorsabb repülőgépének, a *Lightning*nek rendkívül bonyolult titkaival, az angol műszaki kifejezésekkel, néha úgy érzi, hogy nem bírja ki, de a kiképzés végén csúfondáros diadalt ül az amerikai hadvezetés fölött, amely őt fehérszakállú aggastyánként el akarta zavarni.

Az első 6 órás bevetést Algerban ünnepli egy kiskocsmában, többek között Jean Gabin társaságában. „Lenéztem a földre tízezer méter magasból – henceg – és ezt mondogattam magamban: a hazám fölött repülök, szarok a megszállókra!” A második bevetéskor szerencsétlenül elhibázza a leszállást, az olajfáknak ütközik és puff, az egyik szárny széttörik! Az amerikai parancsnok ezek után örökre eltiltja a repüléstől. Nem nyugszik bele, ravaszkodik, fantasztikus vacsorára csábítja az amerikaiakat, alaposan berúgatja az egész társaságot, hiába, nem oldják fel a tilalmat. Akkor ellop egy repülőgépet, megkeres egy ismerős

amerikai tábornokot, és addig sündörög körülötte, amíg megszerzi a boldogító engedélyt: visszamehet az osztaghoz. Az „idill” nyár közepéig tart. Perverz idill, nagyjából most is érvényes az, amit *A hadirepülő*ben ír: „Három hét alatt tizenhét gép személyzetét vesztettük el huszonháromból. Olvadunk, mint a viasz.” Júliusban a parancsnokság kíméletlenül érvényt szerez a korhatárra vonatkozó rendeletnek: 35 év fölött Lightningre szállni tilos!

Tartalékba kerül. Nem adja fel. Alger viszolyogtató légkörében őrült terveket kovácsol: Titkos ejtőernyős expedíciót tervez Franciaországba, meg akarja győzni az Ellenállás vezetőit, hogy ne készüljenek véres leszámolásokra a háború után... Konspirál, hogy Londonba vagy Washingtonba vagy Kínába küldjék. Hiába: a de Gaulle-féle adminisztráció minden kezdeményezését megbuktatja. Két újabb ötlet között papírrepülőket hajigál az utcán lelkes arab gyerekekkel. Hatezerötszáz repülési óra után eljutott a mélypontra.

Vissza kéne menni Amerikába.

Nem megy. *Elkötelezte* magát ebben a kalandban, tetőtől talpig, a veszteséget is vállalva, valami ilyesmit mond *A hadirepülő*ben, és ehhez tartja magát.

Egyelőre azonban leesik a lépcsőről, eltöri néhány csigolyáját; rettentően szenved, panaszkodó levelek tömegét írogatja, minő következetlenség: végül is erre vágyott, szenvedni akar – mondogatta –, most megkapja: íme a mezítelen szenvedés és a szenvedés szubsztanciája, akkor hát miért lázadozik?

Választhatná a Gide-féle megoldást is: az öregúr békében éldegél Algerban barátai házában, Erasmusra maszkírozott bársony sapkás írófejedelem, trónja körül kollégák és hódolók. Saint-Ex és ő ádáz sakkpartikat bonyolítanak, Gide mindig veszít, néha csal, és egyre inkább hagyja magát de Gaulle erényeiről meggyőzni... Írófejedelem lehetne Saint-Ex is...

Nem ezt választja. Az elevenen való megsüttetést választja, amiről *A hadirepülő*ben ír, a három réteg ruhát választja, a felszerelésraktárat, amit úgy cipel magával, mint egy zsibárus, az oxigén-vezetéket, a fűtőcsövet... Gondolom,

ezt nevezné Heidegger autentikus választásnak: az ember önmaga marad, és felfedezi „a halál általi szabadságot”.

1944. május 16. De Gaulle ideiglenes kormányt alakít, a németek feladják Szevasztopolt, Magyarországon megkezdődnek a deportálások. Ezen a napon Algheróban, Szardínia szigetén, Saint-Exupéry ismét bezupál.

Mesteri cselszövés előzi meg a nagy eseményt: megjön Amerikából egy fotóriporter, John Phillips, a Life munkatársa, aki címlapot csinált egyszer Saint-Exből, felkéri egy cikk írására, Saint-Ex megzsarolja, csak akkor dolgozik a Life-nak, ha John segít abban, hogy újra engedélyezzék a repülését. – Oké! – mondja John Phillips. Elmennek Nápolyba, bevágódnak egy magas rangú amerikai tábornoknál, a tábornok történetesen egy francia miniszterrel készül ebédelni, Saint-Ex jól ismeri azt az urat, meghívatják magukat az ebédre, visznek néhány üveg jó olasz bort, Saint-Ex azt hazudja, hogy újabb *A hadirepülő*t készül írni, ezúttal amerikai pilótákról, ennyi elég. Még öt bevetésre kap engedélyt. Csak ötre. De tudja, hogy ezt úgyis túllépi.

„Tudom, rám lőnek – írja Consuelónak –, de ez azért történik majd, hogy megőrizzem anyám házát Agay-ban, a vacsorákat Lazareff-fel, vagy a te kacsasültjeidet (mellesleg pocsékul csinálod, nem sütöd ropogósra), hogy megőrizzem a *dolgok minőségét...*"

Előttem egy nevető fénykép az algherói táborból: Saint-Ex egy amerikai őrmester mellett áll ingujjban, bal oldali zsebe degeszre tömve; két elképesztő gödröcske van az arcán nevetés közben, kihívóan áll, olyan „ihaj, evoé, éljen az élet!" tartásban.

Él. Két bevetés között ide-oda röpködve látogatja Észak-Afrika különböző helyein a barátait. Langusztával ajándékozza meg őket, mámorosan meséli életveszélyes légikalandjait, szerencsecsillagával henceg... Különös eufória: „Élek. Életben vagyok. Még most is életben vagyok. Még mindig életben vagyok."

Nyolc bevetést abszolvál. Első két alkalommal kínos hibákat csinál, harmadszor – éppen a negyvennegyedik születésnapján – a határán jár annak, hogy nem jön többé vissza „Ez csoda! 44 éves vagyok, és a világ leggyorsabb gépét vezethetem. És míg tízezer méter magasságban

Franciaország fölött röpködök, Észak-Afrikában pestisesnek tekintenek és betiltják a könyveimet... – írja utolsó levelében a Névtelen Hölgynek. – A legteljesebb veszélynek vagyok kitéve, abszolút védtelenül. Abszolút tisztán. Múltkor vadászgépek leptek meg, majdnem rámentem. Jólesett. Nem sportszenvedélyből vagy harciasságból, hanem mert semmi mást nem vagyok hajlandó elfogadni, csak a szubsztanciát. A fenébe a frázisaikkal. A fenébe a vitáikkal. És nem érdekel az erényességük...”

Július 30-án egy Meredith nevű amerikai fiú gépét lelövik. Meggyászolják, ahogy szokták: lakomával, ivászattal. Másnap Saint-Exnek kell felszállnia. Gavoille, a parancsnok – aki *A hadirepülő*ben is szerepel – ezt baljós előjelnek tekinti: le akarja állítani Saint-Ex repüléseit, de mert barátok, tapintatos megoldást keres. („Gavoille van. Szeret, gyűlöl, örül, zsörtölődik...”) Arra gondol, hogy szigorúan bizalmas katonai titkokba avatja Saint-Exet, ez esetben többé nem mehet ellenséges terület fölé.

Ez az utolsó pillanat, amikor még kiléphetne a játékból, de Saint-Ex nem él vele: kitér a beszélgetés elől, eltűnik,

nem kerül elő egész éjjel. Senki sem tudja, hol tölti az éjszakát...

Hol volt?

Nem derült ki.

Reggel kilenckor felszállt egy Lightning P-38-as géppel; feladata fényképezés volt, Lyontól keletre. 14 óra 30 után már bizonyossá vált, hogy eltűnt: *Pilot did not return and is presumed lost... no pictures...*

Előveszem *A hadirepülő*t:

„...lassan-lassan átéreztem azt a különleges érzést, amely olykor a halál közeledtével jár: hogy egyszerre csak ráér az ember... mint aki a végtelen szabad idejében lebeg... Hogy a valóság megcáfolja azt az elképzelést, hogy zihálva kapkodunk a halál színe előtt..."

Megpróbálom elképzelni, milyen képek peregtek le előtte lebegés közben, amelyeket már nem tudott lefényképezni:

A tenger. Tűz. Zöld mezők, piros cserepes házak és kék záporok...

*

(A háború után Gide azt a legendát terjesztette, hogy pár héttel a halála előtt Saint-Ex meghallgatta de Gaulle-t egy gyűlésen, és ez mély benyomást tett rá. „Erősebb, bölcsebb és nagyobb, mint hittem…" – mondta elgondolkodva.

Ezzel szemben de Gaulle-ról azt mesélték, hogy amikor meglátogatta a struthofi haláltábor emlékművét, ahol 22 000 franciát öltek meg, megrendülten így szólt: „Saint-Exupéry-nek igaza volt, túsznak lenni sokkal rosszabb, mint egyenruhában harcolni.")

A SZÉGYENVONAT UTASAI

1.

„A vasárnap megnyílt német könyvhét bevezetéséül Weimarban három napon keresztül hagyományos író- és költőtalálkozót tartottak, amelyen 15 ország írói és költői vettek részt. Magyarországot Szabó Lőrinc képviselte” – írja 1941. október 28-án Radnóti a naplójába.

A következő napon ő, Illyés és még néhány író és újságíró részt vesznek egy néma tüntetésen a „szabad Magyarországért”; a Kerepesi temetőben vonulnak fel egyetemisták, munkások, szociáldemokraták és néhány turulista társaságában. Koszorúznak, énekelnek, akcióznak, szavalnak. „Csodálatos, tiszta őszi délután van, fényes és mégis fátyolos kissé, vág, siklik, verdes a Berzsenyi-vers az őszi kékség alatt…” Radnótiék később leszakadnak a többiektől és a nemrég meghalt Babits sírjához vonulnak, onnan pedig át Kosztolányi sírjához. *Dichtertreffen* ez is: Radnóti akkor éppen József Attila hátrahagyott versei elé ír jegyzeteket.

1941. október 30-án Th. Mann is megemlékezik naplójában a németországi eseményről: „A londoni BBC részletesen beszámol egy kísérteties weimari kultúrhétről. Goebbels szánalmas beszéde. Mellette Johst, az *elnök.* Hátborzongató." Mann akkor Greensboróban tartózkodik, fárasztó amerikai felolvasókörútja egyik állomáshelyén. A weimari dologra több megjegyzést nem tesz. Végül is két szóval összefoglalta a lényeget: *kísérteties* és *hátborzongató.*

De ki az a Hans Johst, akinek azóta már feledésbe merült a neve? Amolyan főkáder, mindenféle náci kulturális szervezet elnöke, a Harmadik Birodalom hivatalos drámaírója. Th. M. utolsó karácsonyát tölti Németországban, amikor Johst *Schlageter* című darabjával feljut a náci Parnasszusra. Schlageter történelmi személy volt, a Rajnavidékért harcolt a franciák ellen. „Itt élesben lőnek! Ha a kultúra szót hallom, kibiztosítom a browningomat!" – üvöltötte Johst hőse a színpadon 1932-ben, a náci hatalomátvétel előtti utolsó percekben.

De most 1941-ben, Weimarban, bebiztosítva maradnak a browningok. Egy Kiwimaa nevű finn költő elragadtatva állapítja meg, hogy ebben a városban a háború ellenére sem

alszanak a Múzsák! A vendégek emelkedett lélekkel járkálnak, élvezik Weimar „hálósipkás kozmopolitizmusát” (ez is Th. M.). Fogalmuk sincs róla, hogy Hitler éppen kozmopolitizmusa miatt tartja Goethét visszataszító jelenségnek: szabadkőműves udvaronc, mellényén Napóleon kitüntetése fityeg, egy világpolgár pózában tetszeleg. „Gazember volt: miféle költő az, aki nem osztozik népe sorsában?” – a költőfejedelemről titokban Goebbelsnek is lesújtó véleménye van.

A Weimarhallében, a megnyitón, Hans Johst kifejti irodalmi hitvallását, mely szerint ma Európa két könyv között választhat, a zsidó *A tőke* és a *Mein Kampf* között. „Ha mi németek öklünkkel rácsapunk egy könyvre, amelybe feketén-fehéren beleíródott hitünk és akaratunk, félelmetesekké és legyőzhetetlenné válunk!”

A németek akkor Moszkva ellen nyomulnak, Franciaországban százával végzik ki a túszokat és ellenállókat. Budapesten Fehértájy Tibor: *A láng utolsót pislant* című, az országalapítás korában játszódó regényét ajánlják a tanuló ifjúság figyelmébe. Szegeden az egyetem *Hamlet* előadásának rendezője, a zsidó származású ifj.

Horváth István és árja menyasszonya, Tóth Kata megölik magukat, mert a faji törvények miatt nem házasodhatnak össze. Még nem volt meg a wannsee-i konferencia, ám Drezdában az ugyancsak árja-párja irodalmár és kirúgott egyetemi tanár, Viktor Klemperer, 1941. október 25-én zaklatottan írja naplójába, hogy Berlinből zsidók ezreit hurcolják Lengyelországba. „A legújabb rémhír: tavasszal, mire csapataink végleges győzelmet aratnak a szovjetek fölött, itt jobboldali katonai puccs tör ki, és az új kormány békét köt Angliával."

(Én akkor a Pósa bácsi által alapított Az Én Újságom Tündérvásár című gyermeklap buzgó olvasója voltam. Lapozgatom az 1941-es évfolyamot: az október végi számban egy „igaz" mesét találok Csücsüliről. a pórul járt amulettárusról. „Aki ilyen amulettet akaszt a nyakába, az biztosítva van a halál ellen! – kínálgatta a portékáját Csücsüli kétezer piaszterért. – Vitéz urak, török katonák, kinek kell amulett? Persze, hogy kellett mindenkinek. Ki akart volna meghalni az ellenség golyójától, ha nem

muszáj?" Ez a *„ha nem muszáj"* annak idején nagy hatással volt rám, mert én például nem akartam meghalni.)

Az írótalálkozó vendégei október 23-án gyülekeznek. Legyőzött vagy baráti országok küldöttei: egy dán, két finn, a német-svájci John Knittel, jön Szabó Lőrinc és Nyírő József, két olasz, két spanyol, egy flamand, egy bolgár hölgy, Mme Popova, akivel a következő évben ugyanezen alkalomból Szabó Lőrinc majd hosszasan elcseveg wartburgi Szent Erzsébetről, jön két norvég és az osztrák Bruno Brehm a páncélos divízió uniformisában.

És jön a legnépesebb küldöttség: hét francia író, az irodalmi elit képviseletében. Az esemény azóta is elfojtás, csúsztatás, felmentés, elítélés és mítoszalkotás tárgya a francia kollaboráció történetében. François Dufay, irodalomtörténész és publicista nemrég *Őszi utazás* címen egy kiváló könyvben dolgozta fel a témát. A hét író szorongva, de azért örömmel tesz eleget a meghívásnak, sőt, vannak köztük, akik küldetésnek fogják fel útjukat, úgy gondolják, hogy e kissé elmaradott német közegben nekik kell feltartani az európai kultúra fáklyáját, és nem veszik

észre, hogy már csak a levegőt markolják. „1939. szeptember 3-án Európa a homlokához emelte a revolverét, és május 10-én (amikor a Benelux államokat elözönlötték a németek) meghúzta a ravaszt…" – mondja Julien Green, az amerikai származású francia regényíró.

Ez az utaztatás Goebbels mesterműve; láthatóan sokat tanult az 1934-es moszkvai írókongresszus és általában a szovjetunióbeli útitárs-turizmus példájából, ám országimázs szervezésben imponálóan túlszárnyalja mestereit. A látogatók barokk pompát látnak, luxuskörülményeket élveznek, szó sincs itt a győztesek arroganciájáról, áhítatos figyelem és tapintat veszi őket körül, fantasztikus képtárakat, templomokat, tájakat és városokat látogatnak, tiszteletteljes városi méltóságok hordják eléjük kulturális kincseiket, modern ipari csodákat csodálhatnak meg, nagyszerű lakomákra hivatalosak (miközben otthon a lakosság nagy része éhezik), fegyelmezett emberekkel találkoznak, akik gyászukat – ha gyászolnak egy katonafiút vagy férjet – nagy méltósággal viselik, egyébként is mérhetetlen távolságokra zajlik csak a háború. És azok a meseszerű német és osztrák városkák, és a fantasztikus

hangversenyek és opera-előadások! Ha néha mégis felbőg a sziréna és netán bombáznak, ha felhangzik egy-egy disszonáns hang vagy felvillan valami sokkoló látvány, az csak alig érzékelhető balsejtelmet, pillanatnyi könnyű borzongást okoz.

„Zűrzavar a weimari költőnap körül. Ki 'reprezentálta' hát a költők hazáját, hazámat? Újabb újsághír" – jegyzi fel Radnóti néhány nappal a Kerepesi temetőben lezajlott tüntetés után. „A magyar irodalmat a költőnapon Nyírő József erdélyi író reprezentálta." Az újság leközli a nyilatkozatot, amelyet az *Úz Bence* írója az UFA tudósítójának adott, Radnóti lemásolja, gondolom, kísértetiesnek és hátborzongatónak tartja. Nyírő az új Európa szellemi felépítéséről beszélt, a boldogságról, hogy ebben mi magyarok is részt vehetünk, a vérről, amely megtisztít.

Franciaországot, a költők másik hazáját, a küldöttség egyik legismertebb tagja, a 48 éves Drieu la Rochelle reprezentálja. A megszállás óta ő szerkeszti az egykor olyan

rangos irodalmi folyóiratot, a Nouvelle Revue Française-t, amelynek Radnóti állandó olvasója volt. Drieu nevét a *Nyugat* köreiben is jól ismerik. Gyergyai Albert az 1934-es májusi számban megköszöni neki (és Malraux-nak) a baráti segítséget, amelyet egy modern francia dekameron összeállításához nyújtott.

Drieu a harmincas években egyszer-kétszer Pesten jár, természetesen a Nyugathoz is ellátogat, talán összefut Radnótival is, Gyergyai talán elmondja neki, hogy ez a fiatal költő francia verseket fordít, talán Apollinaire neve is szóba kerül. Apollinaire, a Nagy Háború, a charleroi-i csata... Drieu éppen pesti útja tájékán állítja össze a *Charleroi-i komédia* című novelláskötetét, az első világháborús irodalom egyik remekét. Huszonegy évesen került a tűzvonalba, megsebesült, élményeit, önmegfigyeléseit örökítette meg. „Már nem voltunk semmi más, mint egy maroknyi ember, amely beleveszett a modern csatatér rettenetes magányába...” Miközben erről beszélt, szemében még felismerhetőek e régi magány nyomai, az ilyesmi nem múlik el nyomtalanul, középkorú. melankolikus dandy, Radnóti

talán arra gondol, hogy ez az *ancien combattant* még mindig a charleroi-i lövészárkok körül bolyong.

„1915 és 1916 között, a lövészárkokban és kórházakban írtam első verseimet. Már akkor is egyidejűleg éreztem magam francia és európai hazafinak.

Mindig elutasítottam az intellektuális gyűlöletet, bármely népet is sújtson. A háború után azt hittem, hogy a kapitalizmus belülről megreformálható, aztán letettem erről a naiv hitről, és 1928-tól vagy 1929-től szocialistának vallottam magam.

Erről az ambivalens érzésről tanúskodnak akkori politikai könyveim: *Franciaország tennivalói, Genf vagy Moszkva, Európa a pártok ellen.*

Alaposan tanulmányoztam a franciaországi pártokat, és végül mindegyik megvetésre ingerelt: nem tetszett sem a megkövült jobb, sem az elöregedett bal. 'Kommunista leszek', gondoltam, de ezzel csak kétségbeesésemnek adtam hangot.

Nem vagyok közönséges hazafi, nem vagyok beszűkült nacionalista: internacionalista vagyok.

Nemcsak francia, európai is vagyok.

Önök is azok, akár tudomást vesznek róla, akár nem. De a játszmának vége: vesztettem."

Íme néhány kiragadott részlet feljegyzéseiből, amelyeket 1944 nyarán képzeletbeli bírái és barátai számára készít. Akkor már bujkál, feketelistákon szerepel a neve, letartóztatás fenyegeti.

„Önök maradjanak hűségesek az Ellenálláshoz, én hű maradok a Kollaborációhoz. Ne csaljanak, én sem csaltam. Szabják ki rám a legszigorúbb ítéletet!" Fenti sorokat megelőzi egy másik naplójegyzet, amelyben azt írja, hogy nem érzi magát bűnösnek. Azt írja, hogy úgy cselekedett, ahogy egy férfinak, egy értelmiséginek, egy franciának, egy európainak cselekednie kellett, vagyis kollaborált. Én ezt nem értem. Cimborált az ellenséggel, mert ezt tartotta egy európai-francia-értelmiségi férfihoz méltónak? Kiismerhetetlen személyiség.

Már 1921-ben is az volt. A szürrealista költő, André Breton így dedikálta neki egyik művét: *„Pierre Drieu la Rochelle-nek. De hol van Pierre Drieu la Rochelle?"*

2.

„Paul Valéry is megjelent a berlini operatársulat párizsi bemutatkozásán" – újságolja Drieu asztaltársának, Szabó Lőrincnek, a következő évi, 1942-es weimari nemzetközi költőtalálkozó búcsúvacsoráján, amelyet akkor Wartburgban, a sziklaszálló éttermében rendeznek. Sz. L. pontosan beszámol az eseményről és erről a beszélgetésről a Magyar Csillag olvasóinak. „...balra a szlovák delegátus ült, szemközt Drieu la Rochelle, a Nouvelle Revue Française szerkesztője. Az asztal csupa virág, őszirózsa, vörhenyes lombdísz, körülöttünk a BDM (német lányszövetség) kék-fehér ruhás lánykái pincérkedtek, akárcsak a weimari Elefántban. (...) A francia szerkesztő pesti ismerősök után tudakozódott..." Drieu Gyergyairól érdeklődik, azután kicserélik pletykáikat a párizsi és pesti szalonok hírhedt botrányhősnőjéről, Louise de Vilmorin költőnőről, aki akkor éppen egy Pálfy gróf felesége és egy Esterházy herceg szeretője. Drieu megemlíti, hogy a hölgy a most Amerikában tartózkodó Saint-Exupéry menyasszonya és szerelme volt, Szabó Lőrinc nem ismeri az *Éjszakai repülés*t, Drieu csodálattal beszél a műről és írójáról, a bátorságot és férfias

helytállást mindenekfölött értékeli. A férfias helytállásról, harctéri élményeiről beszél a vacsoraasztalnál a szónok is, a szörnyű kis osztrák író, Bruno Brehm, a Panzerdivízió egyenruhájában. A hős katonák békére vágynak és családi boldogságra, ám ebben megakadályozzák őket a hontalan angol-amerikai zsidók. Az írók szent kötelessége eme új típusú hősökről írni! – fejtegeti Brehm a nemzetközi-szocialista realizmus zsdanovista alapelveit. Ekkor mondja Drieu ezt a furcsa mondatot: „Valéry is megjelent a berlini operatársulat párizsi vendégjátékán…" Miért érdekes ez? És Szabó Lőrinc miért tartja fontosnak továbbadni ezt az értesülést a Magyar Csillag olvasóinak? Hogy a francia költőfejedelem elment az Operába, csökkenti-e vajon annak felelősségét, hogy ők ketten, Drieu és Sz. L. eleget tettek Goebbels meghívásának?

„Néhány nap alatt elveszítettük a biztonságérzetünket, és egy borzalmas és ellenállhatatlan lejtő szélére kerültünk. Semmi sem bizonyul rémképnek, amitől félni lehet, és abszolút mindentől lehet félni, mindent el lehet képzelni…" – ezek Valéry szavai 1940 júliusában.

Mindent el lehet képzelni.

Azt is, hogy a franciák sírnak.

Goebbels elégedetten írja a naplójába, hogy az Európai Írók Szövetségének megalakítása roppant kedvező visszhangot kapott; a Weimarban összegyűlt irodalmárok lelkesen csatlakoztak az új rend célkitűzéseihez, a franciák még sírtak is. Ez váratlan ráadás-pillanata volt az előre elrendezett színjátéknak.

Elképzelem: hét francia író-törpe, hét könnyár, fehér zsebkendők, hüppögés, kunyhócskájuk ajtajában Hófehérke-Johst mosolyog – *herein* – kiáltja –, *jedem das Seine!*

Johst kollégája, egy Moritz Jahn nevű író-funkcionárius, akinek a beszédeit a háború után elnézően „zeit-typisch"-nek nyilvánítják, ez az időtipikus úr – megnyitó beszédében az emigráns német írókat gyalázza anélkül, hogy néven nevezné őket: „Ezek az emberek sohasem beszéltek a valóságos Németországról. Egy szűk kör számára fecsegtek és agitáltak. Már senki sem emlékszik a nevükre." Csend, póker-arcok vagy fölényes mosolyok. Senki sem emlékszik már az emigránsok nevére. Szabó Lőrinc se emlékezne? Elnökválasztás. Egy osztrák orvost és írót, Hans Carossát

jelölik, ez ügyes kompromisszum, Carossa amolyan csendes, titkos belső emigráns. 1933 nyarán Thomas Mann árnyalatnyi csalódással jegyzi fel naplójába, hogy míg két másik író (Schafer és Strauss) elutasította az Akadémia meghívását, Carossa ezt nem tette meg. „Ehhez nagy adag bátorságra volt szükség, amivel Carossa, úgy látszik, nem rendelkezik." Rokonszenvét azonban nem vonja meg tőle, kapcsolatban maradnak, néha leveleznek is. Carossa ezúttal meglepetést okoz: nem vállalja a megbízatást. Többen megrohanják, rábeszélik: „Goethére kell hallgatni!" – unszolja Jacques Chardonne, franciaországi kiadójának, a *Stock*nak tulajdonosa. Goethe mondta, hogy békében mindenki söpörjön az ajtaja előtt. Ha legyőzött vagy, egyezkedj a győzőkkel!" Carossa tovább vonakodik. Carl Rothe úr, a Propaganda Minisztérium munkatársa lép oda hozzá, néhány szót súg a fülébe, Carossa elfogadja a megbízatást. Mindenki örül. „Hans Carossa elnöknek a neve mindenesetre olyan tiszta, emelkedett szándékot és múltat fémjelez, amely tökéletesen megnyugtató." Szabó Lőrinc magát-védő beszédében elismerő szavakat szól erről a Carl Rothe nevű úrról is, aki barátja lett és „csodálatos emberi

dolgokat" tárt fel előtte, sok jót tett sok emberrel sok országban, és eltűrte, hogy Szabó L. ne léptesse be Magyarországot a Weimari Egyesülésbe.

Carossa beszédet mond. „Tudom, hogy önök osztják meggyőződésemet: csak a Szellem és a Lélek hozhatja el Európa megújhodását."

A nagyon tehetséges fiatal francia író és filmtörténész, Robert Brasillach (vadfasiszta) később úgy nyilatkozik, hogy Carossa szép, békés tekintetéből egyszerű erényeket és az erdők-mezők szeretetét olvasta ki.

„És a termen Goethe szelleme suhant át..." – egy másik francia író, André Fraigneau, aki olyan szép, mint egy görög isten, már írja is a riportot az eseményről. E fasiszta Apolló nevét csak azért őrzi meg az utókor, mert a Francia Akadémia egyetlen női tagja (Hadrianus emlékezéseinek írója), Marguerite Yourcenar őrjöngő és reménytelen szerelmének tárgya volt.

A harmadik francia, egy idős úr, Abel Bonnard, szintén az Akadémia tagja, behunyt szemmel, sértetten hallgat: egyedül ő lett volna méltó itt az elnökségre! Következő évben már a Vichy-kormány oktatási miniszteréként írja alá

a szigorított zsidótörvényeket. „Kétes erkölcsű öreg idióta!” – írja róla egy illegális vicclap. Pétain is utálja, *Gestapette*-nek csúfolja a háta mögött.

A negyedik, Marcel Jouhandeau (nagy író és nagy antiszemita) önmagába süppedve gubbaszt, bensejében érzelmi viharok dúlnak, nem is tudja, hogy mi történik körülötte. „Nekem minden utazásom nászút volt”, írja majd titkos naplójába. Később még szó lesz a titokról is, róla is.

Carossa rátér Goethe humanizmusára és hatására a világban. „Ha a dolgok mellé kellett beszélni, a varázsszó, az egyik, Goethe volt…” – mondja majd bírái előtt Szabó Lőrinc.

„Carossa mellébeszél” – gondolja Ramon Fernandez is, az ötödik francia, akinek remek kritikai írásait a Nouvelle Revue Française magyar olvasói is ismerhetik. Az ember olyankor beszél mellé, ha fél, Fernandez sokszor félt, baloldali volt, az Antifasiszta Értelmiségiek Éberségi Bizottságának egyik alapító tagja lett, most kollaboráns. És alkoholista. Végre nem fél. Nem fél?

„Mit keresek én ezek között?” Drieu a háború előtt Aldous Huxley vendége, barátja és fordítója volt, Ortega y Gasset-vel és Borges-szel barátkozott. Most undort érez, ha

útitársaira néz, csak Jouhandeau és Chardonne társaságát tudja elviselni. Róka fogta csuka: elvbarátait megveti, ellenfeleit becsüli, azok viszont őt vetik meg, Sartre egyenesen utálja őt: „Puhány és gyáva volt, minden fizikai vagy erkölcsi energia híján, üres bőrönd" – írja róla. (Azért ez nem ilyen egyszerű: az írók, különösen az NRF köré csoportosult régi gárda tagjai sokféle szállal kötődnek egymáshoz; Drieu éppen weimari útja előtt tartja keresztvíz alá Malraux újszülött kisbabáját és az NRF előző főszerkesztőjével, Jean Paulhannal is félbaráti-munkatársi kapcsolatot tart fenn. Amikor ez utóbbit ellenállási tevékenységéért letartóztatják, Drieu hozza ki a börtönből, amit Paulhan írásban köszön meg neki.)

„Itt ma az európai irodalom történetének új korszaka kezdődött!" – mondja Carossa, és Goethe szavaival fejezi be beszédét: „És ti elmondhatjátok, hogy jelen voltatok!"

Dörgő taps. Éljenzés. Jacques Chardonne sír.

Chardonne, úgy mondják, a házasság és a szerelem finomtollú írója, az illatozó borpincék és a bordeaux-i táj szerelmese. „Aki szülőföldem költészetét megérti, az mindig liberális marad..." – írta nem sokkal a megszállás előtt. És ezt

is: „A német koncentrációs táborok és a rövid életű barcelonai kommunista kormány megmutatták, hogy az ember milyen mélységekig süllyedhet.” Amikor visszaérkezik Párizsba, Chardonne kijelenti a francia sajtónak, hogy minden hamis volt, amit eladdig Németországról olvasott, most már tudja, hogy a nemzeti szocializmus *teszi szabaddá az embert!*

Mindent el lehet képzelni. Buchenwaldot is. Csak 8 kilométerre van Weimartól.

Zarándoklat Goethe nyomában: a kastélyok, a sétány, a kerti lak, a múzeumok, a színház (egy *Iphigénia Taurisban* előadás); Goethe és Schiller szobra a színház előtt és a temető, ahol Goebbels és vendégei megkoszorúzzák a két halhatatlan (ó, a Dioszkuroszok!) sírját. „Imígyen kötődik össze a tegnap és a ma Németországa!” – kommentálja Brasillach az eseményt. A franciák programjának fénypontja egy gyertyafényes fogadás Amália nagyhercegnő gyönyörű barokk kastélyában, Tierfurtban. Itt több mint másfél évszázaddal ezelőtt, a forradalom utáni francia irodalom két nagy képviselője, Mme de Staël és kedvese, Benjamin

Constant volt a díszvendég. Ezúttal is a francia kultúra van műsoron, az énekesek 18. századi francia dalokat adnak elő franciául, Drieu könnyű mámort érez; néha Benjamin Constant huszadik századi hasonmásának gondolja magát, egész passzusokat szokott idézni Constant politikai műveiből és beszédeiből, neki is hobbija a vallástörténet, ő is mélabús és egoista, és éppen olyan kíméletlenül tárja a világ elé saját visszataszító tulajdonságait, mint az *Adolphe* írója. És ami a legkülönösebb: Drieu a maga hosszú, szerelmes barátságát az argentin Victoria Ocampóval, Mme de Staël és Benjamin Constant kapcsolatához hasonlítja. De hát miféle kapcsolat ez, világnézeti összhang nélkül? Eleinte még egyetértettek; később viccelődtek, „egyetértünk abban, hogy semmiben sem értünk egyet…", na de még később? Victoria a *Sur* című nagyszerű antifasiszta folyóiratot szerkeszti Borges-szel együtt, elszántan küzd a rasszizmus ellen, és mindent megtesz annak érdekében, hogy Argentína feladja a Hitlerrel szembeni semlegességét. Drieu-nek azonban elvtelenül mindent megbocsát: „Pierre azok közé a narcisztikus személyiségek közé tartozott, akik önutálatból

bámulják saját képmásukat. És mert nem tudott nagylelkű lenni önmagához, másokhoz sem volt az."

A látogatást a Goethe-házba a francia filmhíradó is közvetíti. François Dufay tudósítása szerint Jouhandeau talpig feketében lépdel, Chardonne valamilyen belső monológot mormol, Brasillach fedetlen fővel, fehér esőköpenyben, nehéz diáktáskáját cipeli: „Goethe bámulata Napóleon iránt olyan lehetett, mint ma egy francia értelmiségi bámulata a Führer zsenije iránt!" – suttog elvarázsoltan, amikor észrevesz egy Napóleonról festett miniatűrt Goethe szobájában. Vajon tud-e itt valaki arról az új, német nyelvű, Goethéről szóló könyvről, amely nemrég jelent meg és „megjelenésekor a nyolcvanmilliós németség számára tilos volt és hozzáférhetetlen?" Stefan Zweiget idézem, aki megállapítja, hogy az emigránsoknak szerencséjük van, mert ők olvashatják a könyvet, amit az otthon maradottak majd csak a háború után, „hadi kárpótlásként és fájdalomdíjul kaphatnak meg." („Éjjel ½1. Goethe ébredése olyan képzettársítási és alkotáslélektani bravúr, hogy az embernek kedve támad felébredni! – írja '40 nyarán Radnóti a *Lotte Weimarban* olvasása közben. –

Felébredni! Holnap gyalog mennék a hegyre, reggel! korán! Verset is írnék.") Fájdalomdíj? A Goethe-házban egyre emelkedettebb a hangulat, Brasillach és meghitt barátja, Karl-Heinz Bremer, a párizsi német intézet helyettes igazgatója azon vitatkoznak, hogy ki volt a nagyobb: Goethe vagy Schiller? Versfoszlányok szálldosnak a levegőben, a nácik különösen hat Goethe-sort kedvelnek a *Nagy Kofta másik dala* című költeményből: „...nincsen nyugton maradás, / föl kell szállnod vagy leszállnod, / nyerned kell és úrrá válnod, / vagy szolgálni, hogyha vesztesz, / döntened kell – győzz vagy reszkess, / üllő légy vagy kalapács."

(„Ki volt a legnagyobb német költő?" Ezt a csacskaságot kérdezgette akkortájt '41-ben a nővéremtől és tőlem az az idős és ronda osztrák hölgy, aki németre oktatott bennünket. Bécsből menekült, valami bonyolult örökösödési ügyet hagyott maga mögött, örökké az ügyéről beszélt és az ügyvédjéről. Az ügyvédek és poéták akkoriban összekeveredtek a fejemben, és azt képzeltem, hogy a legnagyobb német költő neve *Doktor Robicsek.)*

A Goethe-házban, amikor már minden látogató eltávozik, Marcel Jouhandeau még kieszközöl magának egyedül egy órácskát. A nagy író karszékében ülve saját belső hangjaira figyel. „Vajon mit jelent ez a kimondhatatlan lelkiállapot: szörny lennék? Vagy bölcs? De hiszen a költők és filozófusok hazája egyik napról a másikra nem válhat számomra idegenné…” *Finom tollú* író ő is, tájakról és házasságról, főleg a sajátjáról ír sokkoló őszinteséggel, és klasszika-filológiát tanít egy kollégiumban. A Nouvelle Revue Française békebeli főszerkesztője, Jean Paulhan különösen toleráns vele, erre nagy szükség van, mert Jouhandeau elszántan utálja a zsidókat. Már évekkel ezelőtt dühödten megtámadta Julien Benda *Az írástudók árulása* című könyvét és sorozatban írta cikkeit a jobboldali, royalista Action Française-be a zsidó veszélyről. „Egy fajról van szó, a legszörnyűbb fajtáról, a legmohóbbról, egy sakál-szívű oroszlán-fajról, amely markában tartja Franciaországot. A zsidó nagy ívben fütyül a vallásokra általában és a sajátjára külön, ám abból két vagy három dolgot mégis felhasznál, ezek felvértezik lelkét, erőt merít belőlük az ellenálláshoz, segítik abban, hogy önmagát jobban szeresse az egész világnál, és végül, a türelem, a

ravaszság, a pofátlanság és aljasság révén minden ellenállást legyőzzön." Antiszemita írások nemes versenyében a finom tollú Jouhandeau és a durva tollú Céline holtversenyre állnak, pedig ez utóbbi, '37-ben, a *Bagatellek egy tömegmészárláshoz* című hírhedt könyvével roppant magasra állítja a lécet. Jouhandeau tehát szörny lenne? Vagy bölcs? Most, Goethe házában, könnyekkel a szemében bámul egy vitrinbe rejtett régi kéziratot, úgy érzi, az ő lelkéből szól ez a dal, a költőfejedelem ifjúkori opusza: „Papírra vetve vajmi furcsa, / amit e szenvedély dadog! / S én most e szétszórt sok lapot / házanként gyűjtöm össze újra!" Jouhandeau is papírra veti, amit szenvedélye dadog, titkos feljegyzéseket ír utazása első napjától kezdve, egy hatalmas érzelem krónikáját. „A nagy dolgok, melyek bennem zajlanak, nagyon is kicsik, de ha kitudódnának, engem két matrac közé fojtanának, mint egykor azokat, akiket veszett kutya mart meg. Amíg azonban csak én tudok erről a zavarodottságról, nem veszítem el magam." Az 53 éves író zavarodottságát a daliás fiatal Sondenführer, Gerhardt Heller iránti viszonzatlan szerelem okozza; Heller, a megszálló hatóságok kultúrrezidense francia egyetemen

végzett, és meglepően népszerű a párizsi értelmiség körében. Az idősödő író egész valóját átjárja e szőke arkangyal iránti vonzalom, és megigézve követi őt a weimari események előtti két hétben (Chardonne és Ramon Fernandez társaságában) a Goebbels által megszervezett németországi körutazáson. Feljegyzéseit menetközben vakmerően átnyújtja szerelme tárgyának; ez halálugrás, amit nem követ sem üdvözülés, sem elkárhozás, Heller visszaadja a füzetet, megköszöni, mond valami dodonai semmiséget, továbbmegy, Jouhandeau szenved. A titkos napló íróját egyébként nemcsak „H" bűvöli el, hanem „B" is, azaz egy Hans Baumann nevű titán, SS tiszt és költő, és egyetlen varázslatos estére, egy gyertyafényes bécsi fogadáson, a Burgban, bizonyos „X" is, a császárváros ifjú Gauleitere, a nyájas Baldur von Schirach, aki Jouhandeau lelkes olvasójának hazudja magát, miközben a háttérben szőke fiúcskák Bach-korallokat énekelnek, felejthetetlen, felejthetetlen! És aznap éjjel Jouhandeau azt írja titkos naplójába, hogy a németeket, egykori ellenségeit, közelebb érzi magához, mint hazájában a francia-zsidó vircsaftot.

„A fasizmusról régen azt hittük, hogy merő költészet, a huszadik század poézise... Én ma is azt mondogatom magamnak, hogy ez nem múlhat el nyomtalanul. A kisfiúk, akik majd húszéves ifjak lesznek, egy nap osztozni fognak abban az elragadtatásban, amit milliónyi ember érzett...” – jövendöli Brasillach ‘44-ben, amikor számára már minden elveszett. Arra a fantasztikus élményre gondol, amit ‘35-ben a nürnbergi pártnapon a fénykatedrálisok jelentettek, meg az ifjúsági táborok hangulatára, a heroikus német múlt felidézésének barokk pompájára, a hőskultuszra, sokféle nemzet ifjainak barátságára, ceremóniákra, férfiasság-kultuszra, bajtársi szövetségekre. „Sohasem fogom elfelejteni fiatalkorom élményét, a világfasizmus ragyogását!”

Drieu is ott van abban a ragyogásban, másodszor jár akkor Németországban. Először ‘34 januárjában megy oda egy konferenciára, amelyet egy náci rajztanár, Otto Abetz szervez. Abetz – aki a megszállás alatt majd a Harmadik Birodalom nagykövete lesz Párizsban – a csábítás virtuóza: francia egyetemre járt, francia felesége van, ismeri Drieu műveit, tudja, hogy Európa a mániája, tehát Európa-húron

muzsikál, és vendégének tetszik a melódia, az ország is tetszik, Abetz is szimpatikus, csak a diktatúra mértéke bizonytalanítja el egy kicsit. Viszont Berlin egyik külvárosában egy fiatalokból álló munkáskórus első világháborús nótákat énekel, egészséges, elszánt ifjú proletárok csapata, acélos tekintetüket a fényes jövőbe vetik, Drieu szégyenkezve gondol bisztrókban üldögélő, pernod-t ivó nyamvadt honfitársaira, akik esténként a blattot verik és győztes hatalomnak képzelik Franciaországot; *kurz und gut,* akkor és ott Berlinben, az a véleménye, hogy ezeknek az éneklő német proletároknak joguk van Elzász-Lotaringiához.

(Az egészség és ifjúság légköre egyébként – ugyanabban az évben – a Szovjetunióban is elbűvöli, csak azt a kispolgári mentalitást, csak azt a bürokráciát tudná feledni!) 1935-ben, Nürnbergben azonban nem fogalmaz meg kritikákat, fenntartás nélkül átadja magát az élménynek: „...valamiféle férfias érzékiség lebegett a levegőben mindenfelé, ennek nem volt szexuális tartalma, de mégis részegítő volt...” – írja egyik barátnőjének. Téved vagy tévedni akar, ez a náci mítosz csapdája: bűvös homoerotikus kisugárzás és

ugyanakkor kegyetlen előítéletek, a család, az otthon, a gyermekáldás hagyományos értékeinek erőszakos propagálása, az értékszegők elgázosítása. Hogy Drieu társai közül többen is „értékszegők", az statisztikai véletlen és a korszellem iróniája.

(Kegyetlen irónia: a felszabadulás után, amikor Brasillach a bíróság előtt áll, homoszexualitása súlyosbító körülmény lesz. Az ügyész különösen kétértelműen olvassa fejére azokat a cikkeit, amelyekben – más kollaboráns újságírókhoz hasonlóan – a szexuális életből vett hasonlatokkal fejezte ki a megszállt és megszálló, a leigázott és leigázó közötti viszonyt: „A háború előtt nem voltam németbarát, sőt a kollaboráció kezdetén sem voltam az, éppen csak a józan ész parancsának engedelmeskedtem. De a dolgok megváltoztak. Viszonyt kezdtem a német géniusszal, és ezt nem tudom többé elfelejteni. E néhány év alatt a franciák, akiknek helyén volt az eszük, mind lefeküdtek Németországgal. Akár akartuk, akár nem, együtt háltunk, és ez gyöngéd emlékeket hagyott bennünk... Egy érzést, amelynek nem merjük kimondani a nevét: szerelemnek nevezik." A cikk borzalmas. De az is borzalmas,

hogy a közvélemény erre fogékony részét már nem kizárólag Brasillach tettei, az ellenséggel való együttműködés, a denunciálás és uszítás tényei háborítják fel, nem bizonyos inkriminált mondatok – „mért várnak még a túszok kivégzésével?", avagy „*teljesen* szabaduljunk meg a zsidóságtól, a kicsinyektől is!" –, hanem a tény, hogy ezeket egy buzi írta. Az ügyész machinációi nem voltak politikailag korrektek.)

3.

1934. február 6.

A fordulat napja: Drieu akár az órát, a percet is megjelölhetné, ahogy mondani szokták, a csillagórát, amikor elméje hirtelen megvilágosodott. Erről pontos leírással szolgál 1939-ben megjelenő legfontosabb regénye, a *Gilles.*

Aznap az Esti Kurír főcíme szerint Párizsban forradalmi szelek fújnak, a franciák unják a korrupciót, felháborítja őket a Stavisky-botrány, elegük van a képviselőkből, a köztársasági elnök fejét követelik. A lap arról is beszámol, hogy a magyarországi kereszténypárt viszont Gömbös Gyula fejére áhítozik, mert a kormány elárulta a szent eszméket, és

gazdasági szankciókkal sújtja a főváros önkormányzatát. A szélsőjobboldali lapok oldalakat írnak az új tudományos felfedezésről, amely szerint a zsidó faj nem a majomtól, hanem speciális férgektől származik, igen ártalmas férgektől, amelyeknek ma élő utódai is igen ártalmasak. A Nyugat Babits *Európai irodalomtörténet*ét méltatja: ez a grandiózus munka, „valami abszolútat tár relativista korunk elé, a szellem közös valutáját". 1934 sötét év, a két totalitárius államban gyalázatos perek folynak, tízezreket (százezreket) hurcolnak táborokba vagy börtönbe, halomra gyilkolják a legfelsőbb vezetőséghez tartozó régi bajtársakat, elvtársakat. Merényletek éve, államfőket, minisztereket tesznek el láb alól. „Sándort, Barthou-t és Georges-t megölték Marseilles-ban" – írja a '34-es év őszén naplójába Radnóti. „Nyom valami. Rettenetes. (...) Három idegen embert megöl egy negyedik idegen ember! és – Afrika, Afrika, Afrika, AFRIKA."

Gilles, Drieu regényének hőse, február 6-án reménykedve kószál Párizsban az utcákon, várja, hogy végre történjék valami, és a népharag, akár balról, akár jobbról jön, elsöpörje a fennálló rendet, szegénységet, korrupciót és

hazug ígéreteket. Több tüntető csoportocskát lát, de vonulásuk nem mutat fel erőt és méltóságot. Később azonban sok ember vonul a Concorde tér felé, jobboldali mozgalmak hívei, magatartásuk komor, szemükben düh lángol. Gilles megrendül. Telik az idő, már óriási tömegek gyűltek össze. „Mozdulatlan testek, nyugtalanul rebbenő tekintetek a zászlók körül. Szemben velük fegyveres rendőrök. Mindez nem csupán fantazmagória?”

Gilles fantazmagóriája. Drieu fantazmagóriája.

A regény a két háború közötti korszak tablója. Gilles egykori frontharcos, mint Drieu, kiábrándult újságíró, mint ő; a könyv önéletrajzi regénynek tekinthető, erről maga nyilatkozik: „Mivel leleplezni és vádaskodni akartam, úgy véltem, helyes, ha magamnál kezdem el. Tulajdonképpen azt a címet akartam adni a könyvemnek, hogy Pamflet magam és barátaim ellen.” Több nemzedék pamfletje ez, az övé és néhány következőé is, a generációk összekeverednek, a Nagy Háború meghosszabbította a frontharcosok kamaszkorát és koraéretté tette a gyerekeket.

„Tizennyolc évesek voltunk, sok zűrzavar volt a fejünkben, eléggé undorodtunk a modern világtól, vonzódtunk az anarchiához…" – Brasillach így emlékezik vissza önmagára, abból az időből, amikor az École Normale Supérieure-re felvételizett, úgy 1927 körül. És egy másik „normalien", Paul Nizan szavai: „Húszéves voltam. Ne mondja senki, hogy ez a legszebb életkor. Minden rád szakad: a szerelem, az eszmék, a család felbomlása, a felnőtt világba illeszkedés. Nincs helyed a földön." Az ideológiák és tévutak non stop vására ez a két háború között, az értelmiség lázasan keresgél, akik 1918 után nőttek fel, fölöslegesnek érzik magukat, akik pedig megtapasztalták a lövészárkok, a halál és a bajtársiasság demokratizmusát, hiánybetegségben szenvednek. Pótszereket keresnek, egzotikus kalandokat a Távol-Keleten vagy Afrikában (Afrika, Afrika!) kicsapongást, perverzitásokat, drogot, izmusokat, politikai mozgalmakat, modernséget vagy modernség-ellenességet, dekadenciát vagy dekadencia-ellenességet, még több iparosítást vagy visszatérést a természethez, új világnézeteket, amelyek forradalmat ígérnek, kollektivizmust, társadalmi igazságot, megváltást,

új Európát! „Egy franciának, hogy felmérje azt a hatást, amelyet a fasizmus vagy a kommunizmus gyakorolt az értelmiségre – írja François Furet *Egy illúzió múltja* című könyvében –, elég csak megnéznie saját országát, az irodalom európai őshazáját, ahol a két háború közti Nouvelle Revue Française adja meg még mindig a hangot: Drieu, Céline, Jouhandeau egyfelől, Gide, Aragon, Malraux másfelől. Nem az a meglepő ebben, hogy az értelmiségi osztozik kora szellemében. Hanem az, hogy áldozatává válik ahelyett, hogy ő hagyná rajta a keze nyomát."

Nizan a kommunizmust választja, Brasillach és Drieu a fasizmust; ki ebbe, ki abba fog belehalni.

1934. február 6-a délután:

Az utcákon már megállíthatatlanul özönlik a tömeg. Káosz. A rendőrök lőnek, a köztársasági gárda lovai megvadulnak, az autók kigyulladnak, a tüntetők fanatizálódnak, Gilles velük tart, Drieu is velük tart! Harcias kiáltásokat hall, úgy érzi magát, mint a fronton, az első vonalban. És jönnek is zászlókkal az egykori frontharcosok.

Ez már katarzis, Gilles beleolvad a tömegbe, ez már hatalmas színpad, kőből és égboltból, „rajta két félkórus, a népé és a rendőrségé." „De hisz nem tudjátok, hogy mi történik. Ez a nép nem halott, mint ahogy lelkünk mélyén hittük, ez a nép felkelt dermedt álmából." Gilles ujjong. Drieu is ujjong. Most pedig eljött a pillanat, amikor a jobb- és baloldali politikusoknak egyesülniük kell, ahogy az utcákon is kezet fognak egymással a nacionalisták és a kommunisták. Brasillach is felidézi egyik cikkében ezt a mámoros napot, amelyben nem volt többé vélemény, csak érzelmek voltak, a munkások és polgárok egyenlőként beszéltek egymással, és a forradalom egy kéznyújtásnyira volt csak: „Az isteni pár, Bátorság és Félelem megbékélve járta az utcákat."

1921-ben, egy interjúban megkérdezik Drieu-t, hogy ki az, akit szeret. Az Action Française-t – válaszolja. Kihívó válasz, akkoriban Drieu-t még csak felületesen érinti meg Charles Maurras író-politikus nacionalista mozgalma, amely „a modern szélsőjobboldaliság eszmei műhelyének" tekinthető. Vonzódása e szellemi áramlat iránt nem meglepő, végül is katolikus polgár, dzsentri allűrökkel, bohémsége ellenére

sznob; Cocteau egyszer egy belvárosi gyógyszertár elé hurcol néhány fiatalembert, a portálon ott virít a büszke álnemesi név: Drieu la Rochelle. Hogy a bácsikája patikus, ez közröhej tárgya lesz, Drieu tombol, néhány napig Homais úrnak szólítják. Anarchikus hajlamai ellenére vonzódik a rendhez és a tiszteletreméltósághoz, sőt a Maurras-féle hatalmi koncepcióhoz is, amelyben – Ludassy Mária szerint – az állam gyakorol minden funkciót, „kórházgondnok, iskolamester, a szépművészetek megrendelője, gyufagyártó, dohánykereskedő és közlekedésszervező is." És Isten. És haza. És család.

– És mit szeret még? – kérdik.

– A háborút – válaszolja.

Igazat mond. Nem tudja kiheverni, hát szereti.

„Ezt a modern háborút, nem az izmok, hanem a vas háborúját. Nem a háború művészetét, hanem a tudományát." Charleroi-nál, egy bajonett-csatában, az első fontos ütközetben franciák és németek között, úgy véli, felfedezte az emberi lét valódi értelmét: „Hirtelen tudatában voltam önmagamnak, az életnek. Ez az erős, szabad hős én vagyok! A játék, amelyben részt veszek, az én életem. (...)

Egyidejűleg akartam élni is, halni is." „Azért verekedtem, hogy együtt legyek az emberekkel. Azokkal, akiket megvetettem Charleroi-ban, és akikhez aztán visszatértem. És megint elhagytam." Charleroi, Charleroi. Gyerekkori barátja mellette hal meg a fronton. „A bajtársam Joseph Jacob. Zsidó volt. Mi egy zsidó? Nem tudja senki. Ijesztő, hogy ez a Jacob mennyire francia volt, meg akarta magát életni Franciaországért. Nagyon buzogtak a hazáért ebben a háborúban a zsidók." Zsenge állapotban lévő antiszemitizmus, még csak kizöldülőben, később majd ijesztően buja hajtásokat hoz. De azért mindvégig maradnak zsidó barátai. Bonyolult.

– És mit szeret még? – kérdik.

– A nőket! Eléggé.

Néhány asszonyt nagyon: meg akarja magát ölni, amikor elhagyják. Az *amour fou,* az őrült szerelem korszaka ez, és az exhibicionizmusé is: úr ír önmagáról és a többiekről, mindent megír (és elmesél a kávéházban), jót, rosszat, intimitást, szexuális problémákat. Regényhősök és írók rosszlányok után szaladgálnak, Drieu törzsvendég a

kuplerájokban, az egyik író-barát, Emmanuel Berl, feleségül vesz egy prostituáltat, Breton elcsábítja tőle, később Berl újra elveszi, vagy megfordítva történik?

Drieu dandy, lezser, mélabús, rejtélyes. Tetszik a nőknek, könnyen hódít, tartós kapcsolatokat köt és bont, köt és bont, néha egyidejűleg többet is, mások feleségeibe szeret bele, gyerekre vágyik, de menekül a felelősség elől, hűségről álmodik, de hűtlen, szenvedést okoz és szenved, a féltékenység anatómiájának professzora. A szerelmesek, akiket műveiben megír, boldogtalanok, csalók, megcsaltak, impotensek és szexmániások. Ilyen Drieu szerint a világ. Malraux szerint ők ketten egyformák voltak, haragudtak a nőkre, mert nem tudtak nélkülük meglenni. Drieu utolsó, majdnem tíz évig tartó szerelme nagyszabású kapcsolat az autókirály, Louis Renault feleségével, Christiane-nal. Viszonyukról könyvet ír, a címe *Beloukia:* egy perzsa hercegnő és egy forradalmár poéta romantikus szerelme a sztori, kettejük sztorija. „Imád engem és megöl…" – panaszkodik Drieu szerelmese poligámiájára bizalmasának, Victoria Ocampónak. „Kérlek, ne beszélj erről senkinek. Itt csak első nejem tud róla."

Első neje, Colette, a régmúltból bukkan elő, annak a zsidó fiúnak a húga, aki mellette esett el a fronton. Amikor összeházasodnak, Colette egyetemre jár, vakító fehér fogak és nagy vagyon birtokosa. A *Gilles*-ben Drieu e néhány keserves év torzképét mondja el: a hős nem érez testi vonzalmat fiatal felesége iránt, pénzét akarja csak, bűntudat gyötri, ezt aljassággal kompenzálja, kínozza és megalázza a lányt, végre elválnak, Gilles pazar „válási hozományt" kap. Drieu is jelentékeny vagyonnal lép ki első házasságából, de Colette és ő barátok maradnak, a felszabadulás után Drieu hónapokig Colette vidéki házában és párizsi lakásában bujkál. Előbb még, '43-ban, ő menti ki az asszonyt és annak későbbi házasságából származó két gyerekét Drancyból, a deportálásra szánt zsidók gyűjtőhelyéről. Nemes gesztus, amelyet aljas naplóbejegyzéssel fűszerez, azon tűnődik, hogy vajon nem szándékosan hurcoltatta-e el Colette önmagát és gyerekeit, hogy együttérzését felkeltse? És bevallja kis naplójának, hogy gyűlöli a zsidókat, mindig is gyűlölte őket. Második feleségét, egy lengyel bankár Olesia nevű nagyon fiatal lányát viszont szenvedélyesen szereti, három év múlva mégis kimenekül a házasságból.

Klausztrofóbia. Örökké úton van, nemcsak nőtől nőig, de városról városra, országról országra, kontinensről kontinensre is.

A ‘34-es évben egy science-fiction mesét ír. A cselekményt 1963-ba helyezi. Az ember addigra már megoldotta a világűrbe utazás titkát. A tudósok az első űrhajó elindítására készülnek, de a világ vallásai összefognak és megakadályozzák a kísérletet. A Föld légterében tábla: INNEN NEM LÉPHETSZ KI!

4.

Abban az interjúban a barátairól is kérdezik:

– Kit kedvel legjobban?

– Louis Aragont – válaszolja. – A kihívást. A szép tigrist. Az irodalmat, amit ő csinál. A könnyedségét, ahogy ír. A tehetségét. Én körmölök, az ő kezében szalad a toll. Én befejezetlenül hagyom a dolgokat, nála a legkisebb dolog is kerek egész. (...) Én szeretek nem-tetszeni. Ő tetszeni szeret.

Legendás barátság volt.

„Kapcsolatom ezzel az emberrel hosszú és szép történet volt: rövid, intenzív barátság, abban az életkorban, amikor még létre tudnak jönni barátságok és mély és kitörölhetetlen nyomokat hagynak. Aztán a hirtelen szakítás, amely néhány hónap alatt jóvátehetetlenül bekövetkezett. És a hosszú ellenségeskedés: életünknek szinte minden napján jelen volt ez az érzés." Ez egy 1943-as novellából van, mely két barátról és egy nőről szól. Mindketten többször is megírják egymást; különféle novellákban, regényekben és színdarabban, Drieu még akkor is Aragonnak ajánlja egyik művét, amikor már nincsenek beszélő viszonyban. A kitörölhetetlen nyomok láthatatlan winchesterekben raktározódnak. Semmi sem felejtődik el és semmit sem lehet jóvátenni, mondja Kundera.

Aragon és Colette diáktársak az egyetemen, innen az ismeretség, Aragon a modern szépségről, Max Jacobról és Apollinaire-ről beszél a lányoknak, ő maga is szép, elkápráztatja hallgatóságát. Drieu és Aragon hamarosan elválaszthatatlanok. Az orvostanhallgató hülye balhékba vonja bele frontharcos barátját, aki cserében a nagyvilági életbe kalauzolja őt, együtt isznak, nőznek, nyaralnak, lapot

szerkesztenek, járják Párizst, kölcsönösen zseninek tartják egymást, forradalomról álmodoznak, bármilyenről, bámulják és csepülik Freudot, Marxot, Einsteint, Trockijt és Lenint, a mesefigura Lenint, „aki táncra perdült a havon, amikor megtudta, hogy a szovjetek hatalma már huszonnégy órával meghaladta a párizsi kommünét." (Malraux: *Remény).* És ott van André Breton bandája a *Cyrano* kávéházból, köztük Jacques Rigault, zseni és heroinista, öngyilkosságáról és élete utolsó napjairól Drieu *Lidércfény* címmel szép könyvet ír majd, és ott van Emmanuel Berl, író és történész, aki zsidó és mégis, mégis, Drieu legádázabb antiszemita korszakában is barátja marad. „Egyetértettünk abban, hogy a versailles-i béke csőd volt – mondja Berl –, hogy meg kell teremteni Európát Németországgal együtt, hogy elkerüljünk egy újabb háborút. És hogy milyen legyen ez az Európa? Természetesen szocialista..." A Gaveau-teremben tíz hangra olvassák fel lázadó kiáltványukat, melynek „semmi, semmi, semmi" a refrénje, hirtelen sötétet csinálnak, pánik tör ki, záptojások repülnek feléjük, ők boldogok. Max Ernst kiállításán Breton gyufákat eszik, Aragon nyivákol, Tristan Tzara rikoltozva bújócskázik, Drieu

fizeti a bírságokat. A dadaizmust megunják, a szürrealizmust istenítik és egymást, Aragon húszból tizenkilenc pontra osztályozza Picassót és Bachot, tizennyolc pontot ad Drieu-nek, Rimbaud-nak és Lautréamont-nak. „Adtatok már pofont egy hullának?" Aragon ocsmány cikket ír, amikor Anatole France meghal, és a nemzet gyászol. Drieu ötlete, hogy be kell mocskolni az országos gyászt, meg kell gyalázni a nagy írót, akit a jobboldal és a kommunisták, Moszkva és az Élysée-palota egyaránt sirat. Anatole France bűne megbocsájthatatlan: becstelen ösztönökből, tetszeni vágyásból aljas előszót írt Sade márki egyik meséje elé. „Az a hivatalos barom belerúgott egy zseniális emberbe, aki egész életét börtönben töltötte!" – így Aragon. És még egy szörnyű gaztett: a megboldogult egykor nem volt hajlandó közlésre ajánlani Mallarmé *Egy faun délutánja* című költeményét. (Paul Valéry, aki '27-ben megörökli France helyét a Francia Akadémia Halhatatlanjai között, ezt a Mallarmé-ügyet szintén nem bocsátja meg: székfoglaló beszédében demonstratíven egyszer sem mondja ki a hivatalos barom nevét.) És Breton: Anatole France „idióta, áruló, rendőr, amikor földbe rakták, vele együtt egy kicsit földbe rakták a

szolgalelkűséget is." „Rajongói sérült személyiségek" – ítélkezik Drieu.

(A nagymamám imádta France-ot, én a nagymamámat imádtam, a három kedvenc könyvéből kettőt hetedikes koromban el is olvastam, *A pártütő angyalok*at és *A pingvinek szigeté*t, két dögunalmat. A harmadikat, *Az istenek szomjaznak* címűt csak akkor vettem a kezembe, amikor a nagymamám megbetegedett és arra kért, hogy olvassak fel belőle. Olvastam, féltem, furcsán szedte a levegőt. Pár óra múlva meghalt. A nagymamám is sérült személyiség volt.)

„A vidám élet nemsokára véget ér. Tisztázatlan nőügy kísértete lebeg Aragon és Drieu között, kapóra jön egy világnézeti konfliktus. A kormány katonai expedíciót küld Marokkóba a felkelők ellen, a szürrealisták felháborodnak, politikai szövetségest keresnek, ezt a kommunista pártban találják meg. Drieu az NRF-ben keményen megtámadja őket, amiért független művészekhez méltatlanul lealacsonyodtak a politikához. Aragon levélben válaszol. Kétségbe vonja barátságuk őszinteségét. Most hirtelen Drieu szemére

hányja, hogy gyöngéd kapcsolatokat tart fenn a nacionalista Action Française-zel, azokkal a „gazemberekkel”. Ő maga, ha befognák a száját, ha fuldokolna, akkor is azt hörögné, hogy „éljen Lenin”, és kész volna meghalni a Köztársaságért, noha, jól tudja, ez nem valami párizsias dolog. A levél utolsó bekezdése rettentő bántó, Drieu soha többé nem fogja elfelejteni, de erről később.

Még vonszolódik egy darabig a kapcsolat. Drieu-t elhagyja a szerelmese; egy amerikai nő, Connie, öngyilkos akar lenni, Aragon akkor néhány hónapra leteszi a fegyvert, barátságuk látszólag helyreáll. A kegyelemdöfést azonban éppen Connie miatt adják egymásnak. És egy másik nő miatt, aki festőművész és szintén amerikai.

Így hát az Amerika-fóbia, a vágyakozás, a tiltakozás, a szorongás és a megvetés keveréke, amely a Nagy Háború vége óta, mint a spanyolnátha terjedt el a nyugat-európai értelmiség soraiban, most bumerángként pattan vissza. Nemcsak Drieu-re és Aragonra, de Céline-re is, és ki tudja, kire még: akkoriban az amerikai nő, némely francia író életében mintha a nagy szerelem és a nagy csalódás jelképe volna; „tisztára Mme Butterfly-nak érzem magam mellette”

– háborog Drieu. Connie visszamegy New Yorkba a férjéhez, Céline és Aragon kedvese is hazamegy, Céline a barátnője után hajózik, csalódottan, összetörve jön vissza. Az amerikai nő: szabadság, egészség, normalitás. Konformizmus, romlottság, rejtélyesség. Rengeteg szenvedés, kevés happiness. A festőnő túlságosan szeszélyes, Aragon meg túlságosan idealizálja a nőket, ez kissé bonyolult, akkoriban csak kevesen tudják vagy sejtik – Drieu is sejti, meg is írja a Gilles-ben –, hogy Aragon a saját neméhez is vonzódik. (Csak felesége, Elsa Triolet halála után dobja majd el a maszkját, ihaj, evoé, itt a tavasz, a *másféle* szerelem, a kommunista párt meg, amelynek ő az utolsó mohikánja, szótlanul tűri a botrányokat, Thorez hallgat és félrenéz.) Az amerikai festőnő és Aragon románca vagy két évig tart, egyik szakítási szünetben Drieu „belép a képbe", rövid, heves liezonjuk intimitásait egy társaságban trágárul kifecsegi, Aragon ekkor felpofozza. Viszont a másik amerikai nő, Drieu szerelme, Connie, pár hónap múlva visszajön Párizsba és állítólag el akarja Aragont csábítani, a finomlelkű költő legalábbis ezt híreszteli; egy éjszaka Drieu üvöltve volt barátja elé ugrik, ököllel akar nekimenni, egy idegen nő veti

közbe magát. Igen ám, de ‘27-ben Aragon könyvéről, a *Párizsi parasztr*ól egyedül Drieu és Emmanuel Berl írnak elismerő recenziót, pedig D. és A. akkor már jóformán nem is beszélnek egymással. Vladimír és Estragon szétválik; két különböző Godot-ra várnak, *időtipikus* história.

De vissza 1934. február 6-hoz és a *Gilles*-hez.

Esteledik. Párizsban óriási tömegek, szokatlan testvériség a jobboldal és baloldal között, szemben velük rendőrök és katonák, lövésre kész fegyverek, robbanásveszély. Gilles ujjong. Felkeresi egyik volt barátját, egy baloldali lapszerkesztőt és képviselőt, akivel már régen megszakította a kapcsolatot. „Először élek, húsz év óta!” – kiáltja Gilles, mikor beront a szerkesztőségbe és szenvedélyesen magyarázza, hogy most minden politikai csoportosulás, szélsőséges és mérsékelt, jobb és bal összefoghat, ilyen alkalom nem lesz többé az életben. Hideg hallgatás a válasz.

„– Elvesztetted a fejed – morogta a főszerkesztő, és kicsit megmozdult, hogy elnyomjon egy csikket a hamutartóban.

Gilles megsárgult ujjait nézte. Gyűlölte ezt a reszkető mániát a dohányért, a sajátját is, jelképesnek érezte, elhülyülésük szimbólumának.

– Persze, hogy elvesztettem a fejem. És büszke vagyok rá. Végre elvesztettem, itt van, tessék!"

Vitáznak. Gilles nem akar programot, pártot sem, harci szekciókat akar toborozni, lefoglalni egy jobboldali és egy baloldali lapot, újfajta, fiatalos mozgalmat akar, amelyben „az élet hullámai hömpölyögnek majd minden irányban". Az újság munkatársaiban valami mocorogni kezd, mintha egy harcias filmet néznének a moziban. Főnökükről azonban mindez lepereg. „Én csatlakozom bárkihez, aki bármilyen feltétel mellett hajlandó a rendszert a földbe döngölni!" – mondja elszántan Gilles és indul. Akkor egy kis szemüveges, zsidó és „pederaszta" újságíró, akiről a regényben már előbb is szó volt, megdöbbenve felkiált:

„De hiszen maga fasiszta!

Gilles rikkant:

De még mennyire, hogy az vagyok!"

Aztán felhívja egy másik volt barátját, aki egykor a legközelebb állt hozzá, Aragon regénybeli mását, hogy

csináljanak valamit, fogjanak össze, itt a pillanat! „Forradalmat csak a proletariátus robbanthat ki, még nem jött el az ideje!" – hangzik a gúnyos válasz.

Aragon a valóságban is így válaszol, amikor 1934. február 6-án este, félretéve haragot és sértettséget, Drieu lelkesülten felhívja telefonon. Nyolc év múlva, *Aurélien* című könyvében *(Sziget a Szajnán)* Aragon leírja, hogy akkor mit gondolt volt barátjáról. Egy makacs illúzió rabja volt – írja, mint mindazok, akiknek a háború elvette a fiatalságát: érthető, hogy egyesülni akart bajtársaival, azokkal, akikkel összekötötte a lövészárkok emléke. „Másnap, még feldúltan a tüntetés sok áldozata miatt (15 halott, 1500 sebesült), Aurélien úgy képzelte, hogy az egész ország megmozdul, a dolog továbbterjed, valami még történni fog. És mivel nem történt semmi, *hinni kezdett az erőszakban."*

És Drieu, a naplójában:

„Nőies módon vonzódom azokhoz, akik erőt mutatnak. Ezért 1934 őszén – rövid ideig – a PPF tagja lettem." Ez a francia néppárt, amit egy Doriot nevű vadbarom alapít.

Doriot proletár, frontharcos, kijárta a forradalom iskoláját, Magyarországon járta ki az antant csapatokkal, kínos, kínos: Kun Béla volt a példaképe. Doriot-nak két énje van, acélos hangú bolsevik agitátor, képviselő, a KP egyik titkára, a Komintern ügynöke Kínában, mindent kibír, de Sztálinba beletörik a bicskája. „Csak tudnám, mit akar ez a rohadt grúz!" Nem tudja meg, Thorez tudja, de nem mondja, ennyi elég, Doriot felölti a másik énjét, pártot alapít, Mussolinitől pumpol pénzt (ezt az alapító atyák előtt is eltitkolja), lapot vesz, hírlapírót is: Drieu la Rochelle-t, aki *Jacques Doriot, francia munkás* címmel könyvet ír a vezérről.

Most már kard ki kard Aragon és Drieu között. '39-ben Drieu nyílt levelet küld az NRF vezérkarának: „Én, aki hazafias, ám antidemokratikus író vagyok, nem akarok egy olyan folyóiratban publikálni, amely háborús időkben egy külföldi hatalmat kiszolgáló nagy újság egykori főszerkesztőjének, Aragonnak írásait közli." Már megszállás van, amikor Aragon egy virágnyelven írott cikkben a kollaboráns írókat becsmérli, válaszcikkében Drieu gátlástalanul kommunistázik, ez minden életrajzíróját megdöbbenti, mert a kortársak egybehangzóan állítják,

hogy ő soha nem denunciált. Kérdés, egyáltalán tudatában volt-e annak, hogy milyen aljas cikket írt? Egy biztos: ezt a barátságot befejezni nem lehet, csak abbahagyni.

5.

1941. október végén Weimarban a Goethe-zarándoklat utolsó stációja kimarad: senki sem sétál fel az *Ettersbergre* a fához, amelybe Goethe belevéste neve kezdőbetűit. A fa a buchenwaldi tábor konyhái és szerszámkamrája között található. Nem bükk. Tölgy – meséli Semprun. Amikor a tábor miatt erdőirtást végeztek a dombon, Goethe emlékére megkímélték.

Az első weimari írótalálkozó alkalmából, 1938-ban, a szovjet propaganda módszerei szerint kihoztak a buchenwaldi lágerből egy foglyot, egy Ernst Wiechert nevű liberális író-tudóst. Elképzelem ezt az embert: ötvenéves elmúlt, az anglisztika, germanisztika és természettudományok specialistája volt, fogsága négy hónapja alatt követ fejtett, húsz kilót soványodott, feladta a reményt, és hirtelen egyik bugyorból a másikba rugdosták bele, ült a náci írók között és társaira gondolt, akiket majd

Halálerdő című könyvében megörökít. „Éhezők, legyengültek, ütések alatt rogyadozók, súlyos betegek, tüdejükön nyitott kavernákkal és mindenekelőtt kétségbeesettek, akik már szabadulni akarnak az élettől. Akik úgy könyörögnek az őrökhöz egy halálos golyóért, mint egy korty hideg vízért, mert a golyó kegyelem, a kegyelem szó azonban töröltetett a láger szótárából." *Halálerdő,* halálfúga... Drieu-t második németországi meghívása alkalmából, 1935-ben elviszik a dachaui mintatáborba, ahol „bámulatos komfort és acélos szigorúság" fogadja. Most és itt azonban Buchenwaldba nem invitálják, a tábor létezését is elhallgatják. A nemzetközi szövetség újdonsült elnöke, Carossa *Ungleiche Welten* (Egyenlőtlen világok) című 1951-es könyvében retrospektíve azt állítja, hogy ő tudott a táborról. Leírja, hogy amikor a weimari találkozó után a pályaudvaron a vonatra várt, a válaszfal túloldalán egy fehér szakállas férfit látott egy fiatal lány társaságában. Az öreg „a ködben úszó erdő fái mögül kirajzolódó távoli szürke épületek felé mutatott. *Az ott nyilván egy koncentrációs tábor, bizonyára az egyik legkomiszabb...* – mondta útitársnőjenek. És mivel

észrevettek engem, elhallgattak, fogták a bőröndjeiket és átmentek a peron másik végébe."

Három év múlva, 1944 januárjában a húszéves Jorge Semprun („...húszéves voltam, ne mondja senki, hogy ez a legszebb életkor...") Buchenwaldban, Goethe fája előtt állva elképzeli, hogy „a halhatatlan és fönséges, egyszóval goethei Goethe" és hűséges Eckermannja, „az a disztingvált hülye", sétálni indulnak az ettersbergi dombokon. *(De szép vasárnap!)* Szóval Goethe élt, Goethe él, Goethe élni fog. A halhatatlanság ötletét Semprun egy 1901-ben megjelent könyvből csórja el, szerzője Léon Blum, címe: *Goethe újabb beszélgetései Eckermann*-nal, „1944 augusztusában – írja Semprun –, miután az amerikai légierő a buchenwaldi üzemeket bombázta, szárnyra kapott a hír, hogy a Népfront kormány egykori miniszterelnökét, Léon Blumot egy magányos villában őrzik, a Falkenhof mögött. A romok eltakarításán dolgozó francia vagy talán belga deportáltak állítólag felismerték. Egyik-másik még váltott is vele néhány szót egy rácsos ablakon keresztül. Azóta sem erősítette meg senki ezt a hírt, de lankadatlanul járt szájról szájra."

Semprun elképzeli, hogy a fogva tartott Léon Blum is elképzeli Goethe és Eckermann sétáját és csevegését, ott és akkor, 1944-ben, a láger szomszédságában. Stílbravúr, a *Lotte* modorában. Én meg elképzelem, hogy Blum már ‘41-ben, a *Dichtertreffen* idején is Buchenwaldban raboskodik, és ennek híre, „lankadatlanul szájról szájra” járva, Drieu-höz és társaihoz is eljut. Mondjuk ebéd közben az *Elefánt*ban. A mindig jól informált Ramon Fernandez fecsegi ki az értesülést: itt a környéken egy elegáns villában őrzik, úri körülmények között, azt a disznót. „Hopp, elnézést…”, Fernandez részeg vigyorral Chardonne hátába bök. „Elfelejtettem, hogy maguk barátok…” Chardonne hallgat. Barátok voltak, ő adta ki Blum műveit. Változnak az idők. Most már nem barátok. – A németek túlságosan humanisták… – jegyzi meg Brasillach, aki nem sokkal a kapituláció után megírta a *Je suis partout* (Mindenütt ott vagyok) elnevezésű hetilapban, hogy milyen sorsot szánna Léon Blumnak: „Kinek lenne kedve Blumért meghalni? Higgyék el, nyugodtan hagynánk őt megdögölni, arcizmunk sem rezdülne. Csak történjék meg minél előbb!”

Léon Blum. Az École Normale Supérieure egyik büszkesége volt ő is. Író. Tanár. Politikus. Szocialista. Zsidó. A jobboldal állhatatos gyűlöletének tárgya. Abszolút bűnbak. Célszemély. Bizonyos időszakokban a kommunisták is szívesen likvidálnák: „Össztüzet Léon Blumra!" – adja ki a jelszót Aragon a harmincas évek elején. Drieu fixa ideája, hogy Blum személyében összpontosul minden rossz, ami Franciaország testéből kiirtandó. Ráadásul első felesége legjobb barátnőjének a nagybátyja. Blum bácsi. Túlságosan intellektuális, sokféle kompromisszum foglya. Csapásnak tartja a szovjet rendszert, de nem mond le az FKP támogatásáról, antifasiszta, de nem avatkozik be a spanyol polgárháborúba (ezt borzasztóan szégyelli), antináci, de mert pacifista, helyesli Münchent. Ahogy Goethe mondja hű famulusának Semprun könyvében, Blumnak *nincs nagy öröksége.* Valami azért mégis: a fizetett szabadság és a 40 órás munkahét.

„Tehetetlenek voltunk, hagytuk magunkat felszarvazni!" – ez is egy speciális brasillachi stílusfordulat, a Népfront győzelme alkalmából, 1936 májusában. Az Action Française vezérét, Maurras-t pedig 1937-ben 8 hónapi börtönre ítélik,

mert Blum meggyilkolására szólítja fel a hazafiakat. Akkor 8 hónapot, a felszabadulás után életfogytiglant varrnak a harcias öregúr nyakába. „Ez Dreyfus bosszúja!" – kiáltja, amikor az ítéletet kihirdetik. A szerencsétlen kapitány, aki 1935-ben hal meg, a fasiszták képzeletében még a síron túl is egy nemzetközi összeesküvés mozgatója és hálából segíti hatalomra Blumot, mert a miniszterelnök azok közé tartozott, akik hittek ártatlanságában és ezt az újságokban is megírták. Blum-ügy, Dreyfus-ügy. „A Dreyfus-ügy egy évszázadra megfeküdte a franciák lelkiismeretét – jelenti ki Céline. – Dreyfus a század nagy győztese! A király. Ezt nem lehet elvitatni. Ámen."

(„Dreyfus Alfréd" – mondta a papám; „háromlábú Alfréd" – mondtam én elmésen, és a nővérem nevetett, irgalomból nevetett minden rossz viccemen. „Dreyfust ártatlanul megrágalmazták, gonosz emberek elítélték, jó emberek mellé álltak, győzött az igazság, az egyik jó emberből később gonosz vénember lett és szétszabdaltatta Magyarországot!" – mondta a papám.)

Egy levélből, amelyet Drieu 1937-ben ír Victoria Ocampónak:

„Azt mondták nekem, hogy aláírtál egy felhívást a spanyol köztársaságiak mellett. Mi ez a váratlan kommunista-szimpátia? Eléggé meglepődtem. (...) Nem tudod, hogy az a kormány kezdettől a GPU kezében volt? Mivel spanyol barátaid mindenről informálnak, azt kell gondolnom, hogy kártékony hatások alatt állsz. Hiszen te sohasem voltál kommunista. (...) Ezt így nem lehet: vagy elutasítasz valamit vagy teljesen odaszegődsz!"

Az argentin Mme de Staël azonban nem szegődik sehova, éppen csak antifasiszta; de választhatja-e az ember az antifasizmust anélkül, hogy ne a GPU vagy a Komintern szekerét tolná? A kor egyik messze hangzó kérdése ez, ide, e századelőre is áthallatszik, bár akkor éppen azok nem hallották meg, akik a szó szoros értelmében éltek-haltak a spanyol köztársaságért, köztük persze a kommunisták is. Tulajdonképpen mindegy: Orwell tudja, miről van szó, Koestler is tudja, Malraux is sejti, ez nem változtat semmin, „a jobboldalon hozzászoknak az öléshez, a baloldalon a megöletéshez...", a *Remény* éppen azokban a napokban

jelenik meg, amikor Guernica lángokban áll. A spanyol dráma, „a fiatalság, a szenvedély és a halál" drámája (Nizan) előjáték a közelgő világdrámához, az írástudók ott vannak és tudósítanak, akik nem lehetnek ott, azok a tudósítókról tudósítanak, mint Bálint György, aki a Paris Soir egyik riporterét idézi: „A legerősebb érzés, ami ma elfogott, nem a félelem, nem a harag, nem a szánalom, hanem a szégyen. Szégyellem, hogy ember vagyok." Nem tudom, születnek-e ma még ilyen mondatok.

Drieu is ott van, a másik táborban persze, és élményeit beépíti regényébe. Gilles önként jelentkezik a falangista hadseregbe, bátran helytáll, megtalálja lelki békéjét. „Abban egy pillanatig sem kételkedett, hogy jó úton haladt, de most végleg meggyőződött róla. Biztos volt benne, hogy újra élheti azt az egyszer már megélt örömöt, hogy olyan férfiak társaságához tartozik, akik egyformán elszántak és tudják, hogy mit akarnak (...) Ha az ember önmagát szeretheti a többiekben és önmagában a többieket, az csoda. Törékeny, bűvös csoda, amire majd a halál üti rá a bizonyosság pecsétjét." A többiek: Franco tábornok *áldáz* katonái, „fiatal, robusztus parasztok, egyszerűségükben legyőzhetetlenek"

és önkéntesek, akik a falangisták segítségére siettek, spanyolok, lengyelek, írek, jóképű, elszánt fiatal értelmiségiek, akik azt akarják, amit Gilles, rendet, és „hogy az Egyház és a fasizmus végre megértse, hogy ők ketten összetartoznak, egymásnak szánta őket a sors." A középkor katolicizmusához kell visszatérni – mondják ezek az önkéntesek. És Simone Weil mihez tér vissza? A vaksi szent, aki egymaga szervez meg az aragóniai fronton egy húsz tagból álló nemzetközi brigádot az anarchisták oldalán? És a katolikus író, Bernanos, akinek a műveit a francóisták betiltják? Drieu, a romantikus, erről nem formált véleményt. A középkor *férfias* katolicizmusát akarja megtalálni. Lancelot lovagnak képzeli magát, aki legyőzi a Rőt mezők rőt lovagjait. Vándorútja végéhez ért, ivott a tiszta forrás – a fasizmus – vizéből, tarisznyájában a regény: végre önutálat nélkül néz a tükörbe. „Íme a könyvem... – írja szerelmének, Christiane-nak. – Egészen a tiéd, úgy írtam, napról napra, míg vártalak. Nélküled nem tudtam volna megcsinálni." Drieu nagy irodalmi sikert vár, nagy durranást, nagy megdicsőülést.

Nem történik meg. Már megint nem történik meg.

„Művének több részletében igazi nagyság van. (...) *Az egészet* azonban bizonytalanná teszi és nevetségességbe fullasztja Drieu személyisége. (...) Vannak emberek, akiknek életét egyfajta erő, egyfajta kohézió uralja. És vannak mások, akiknek életében a szétszórtság az alaptörvény. Drieu-vel így áll a dolog. Egész életében arra törekszik, hogy szétszórtságát és gyöngeségét különféle maszkok alá rejtse, amelyeket aztán büszkeségében rögtön le is tép. A rejtőzködés kényszere és önmaga megmutatásának vágya között hányódik. A végén nem marad más, mint egy szegény ember, aki leckét akar adni a gazdagságból" – ez részlet Paul Nizan kritikájából. „Mindazt, amit szomorú hőseiről mond, saját sorsára is vonatkoztathatja. Ezután nem marad számára más, mint hazudni és visszavágyni a háborúba, amikor még megvolt az a nagyszerű illúziója, hogy férfinak mondhatja magát."

És jön is a háború, és Drieu valóban a frontra vágyik, de ehhez öreg már, a Giraudoux által irányított propagandairoda pedig nem óhajtja munkatársának. Visszavonul. 20 éves korában, egy Nietzsche-kötettel a tarisznyájában vonult be egységéhez, most a furcsa háború

hónapjaiban délen, békés dombok aljában Schopenhauer felel meg a hangulatának: lemondás, tagadás, rezignáció! „Negyvenhét éves vagyok – írja naplójába. – Stendhal ennyi idős korában írta a *Vörös és feketét*. Minden középszerű vagy elfuserált író Stendhallal vagy Baudelaire-rel vigasztalja magát. Számomra ez nem vigasz. Tudom jól, hogy a *Gilles* nem remekmű. Nem voltam elég bátor."

Magányában elképzel magának egy ideális pártot, amely mindenkié, amely előítéletmentes, nemzeti, de nem nacionalista, szociális, de nem szocialista, amely hatékony reformokat hoz, de nem követ doktrínákat. Mindig azt remélte, hogy ez a század nem a doktrínák, hanem a módszerek százada lesz. Az álompártról alkotott elképzelésében ezúttal szó sincs Egyház és fasizmus nászáról. A harcos pihenője: rövid szünet két felvonás közt. Nemsokára bekövetkezik a katasztrófa, az összeomlás, a fegyverszünet. A Vichyben berendezkedett kormány mint főnixmadár feléled és felszáll a demokrácia romjai fölé, tagjai húsz év óta várják, hogy megcsinálhassák a *nemzeti forradalmat,* Drieu is újjáéled, ő is erre várt!

(Mi itt, sok évvel később, azt hittük, hogy Párizs akkor némaságba dermedt, a vasutasok vonatokat robbantottak, egyszerű emberek titkos csomagokat továbbítottak a metrólejáratokban, széparcú, zoknis fiatal lányok életbevágó üzenetekkel bicikliztek át a megszállt zónából a szabad zónába, padlásokon és szénakazlakban falusi gyerekek angol pilótákat rejtegettek; mi itt pontosan tudtuk, a filmek és regények nyomán, hogy a franciák többsége – megszállt zónában és szabad zónában – példásan ellenállt, hogy Gabriel Péri mártír volt, ismertük a balladát arról, aki kínvallatás közben is énekelt és Aragon versét, a *Rózsa és rezedát*, tudtuk Drancy-t, a deportálásokat, tízezrek kivégzését, az éhezést – 1500 kalóriát naponta – és azt is, hogy a kisebbség kollaborált és Chevalier elment énekelni Németországba. De a nemzeti forradalomról nem tudtunk)

„Mindenekelőtt egy megtisztító kúrára van szükség…" – mondja egy Paul Baudouin nevű ideológus. Amolyan morális purgálásra gondol, hogy az országból kihajtódjék a húsz év óta benne rekedt undor, elégedetlenség, bénultság. „Az embereket lelkesíti, hogy valami új dolgot lehet csinálni…"

Vichy hívei teli torokból rikkantják, hogy kinyiffant a vén kurva, azaz a Harmadik Köztársaság!

Az új dolgok között a legfőbb, hogy megszűnik a parlament. „Nagyszerű, végre lehet költségvetést csinálni anélkül, hogy a parlamenti bizottságok belepofáznának!" – örvendezik a pénzügy. Az állam összeölelkezik az Egyházzal, az oktatást tálcán adja át neki, frigyre lép a nagyiparral és a bankokkal (a Renault művek tulajdonosa, Drieu szerelmének férje is kéz a kézben járkál a Vichy-kormány miniszterelnökével, Lavallal), bekebelezi az igazságszolgáltatás intézményeit, cenzúrázgat, megerősíti a csendőrség hatalmát stb., stb., ismerős dallam: Franco és Salazar (és Horthy?) nótája, csak disszonánsabb, mert többféle irányzat, morális-katolikus, morális-nemzeti, nacionalista, pogány, profasiszta stb., rivalizál egymással. „A nemzeti forradalom egy év alatt megtette mindazt, amit az előző rendszerek egy évszázad alatt sem tettek meg!" – örvendezik a montpellier-i egyetem egyik professzora. „Bezártuk a jelenbe a jövőt!" (sic!) – henceg egy iparügyi államtitkár, aki Albert Speer közreműködésével a német–francia gazdasági integrációt készíti elő.

Hitler szemszögéből a nemzeti forradalom szenilis franciák nevetséges ideája, csöppet sem zeittypisch vállalkozás; de egye fene, ha ettől lelkesebben szállítják a nyersanyagot, gépeket, katonákat, munkaerőt, élelmiszert, zsidókat. A nemzeti forradalom homokvár, nemzet sincs már, csak egy megszállt, megalázott, kifosztott ország.

„Igen, legyőztek minket, de remélünk…" – mondja Jacques Chardonne 1941. október 26-án, a weimari *Elefánt* hotelben rendezett búcsúvacsorán. A francia küldöttség nevében lassan, mélyen zengő hangon tósztot mond, a békéről beszél, a német és francia művészek kapcsolatáról, beszéde olyan, mint egy szabadvers, a *Via Mala* írója, a svájci John Knittel feláll, felemeli poharát, azt szeretné mondani, hogy „éljen Franciaország", de ez felforgató kijelentés volna, így csupán egyetlen szóra szorítkozik, azt mondja, hogy *Frankreich!* „Ugye nem kell fordítanom?" – kérdi a tolmács. Akkor a küldöttek felugrálnak, tapsolnak, ki-ki megszorítja a hozzá legközelebb álló francia kezét. Chardonne valószínűleg megint elsírja magát. „Ha nem jöttem volna el, nem ismertem volna meg X.-et, B.-t, és H.-t sem. Micsoda

veszteség volna!” – írja aznap Jouhandeau a naplójába. Ha nem jött volna el, neve nem kerülne fel a feketelistákra, amelyeket az ellenállók gyártanak Sok ilyen bosszúálló lista készül, miközben a kollaboránsok még buzgóbban kollaborálnak. Ellentétben Szabó Lőrinccel, aki tiszteletreméltóan apolitikus, lírai „tájak és hangulatok” cikket ír (a ‘42-es) weimari eseményről és sehova sem nyilatkozik, a franciák lelkes politikai beszámolókat publikálnak. Chardonne még egy önkéntes titkos misszióra is vállalkozik: hazaérkezése után pár nappal megjelenik Vichyben, a Park Hotel harmadik emeletén, és felszólítja Pétaint, hogy fogja szorosabbra a kollaboráció gyeplőit; élet vagy halál, a haza sorsa forog kockán! „Chardonne – jegyzi fel a marsall kabinetfőnöke – azt a benyomást tette ránk, hogy saját elhatározásából paktumot kötött az ördöggel.” A titkos küldetés éppen arra a napra esik, december 8-ára, amikor Amerika hadat üzen Japánnak, és a vichyi udvart fejbe csapja a felismerés, hogy a németek elveszthetik a háborút.

6.

Akkor már Drieu is fejbe van csapva.

Már Weimarban felismeri helyzetük abszurditását. „Németeknek, akik nem eléggé hisznek Hitlerben, olyan franciákat kell indoktrinálniuk, akik túlságosan hisznek benne.” Ő azonban már nem olyan francia, már nem érzi középkori lovagnak magát, tisztában van vele, hogy az új Európa ábrándja szertefoszlott, a megvalósult nemzetiszocializmus megbuktatta a forradalmat, az Egyház nem egyesült a fasizmussal, a szocializmus gondolata elszállt, Hitler hódító háborút vív, győzelme kétséges. Drieu kétségbeesésében száznyolcvan fokos fordulatot tesz, ifjúkori rögeszméjéhez tér vissza: „A német imperializmus egyetlen igazi forrása a kommunizmus volna. Ha sem a németek, sem az angolszászok nem nyerik meg a háborút, akkor az oroszok fogják megnyerni. Én jobb szeretném, ha Európa kommunista és orosz lenne, mintha elamerikaisodna” – ezt’ 41. november 12-én írja a naplójába. „A következő béke hőse nem egy új Lenin lesz – így Bernanos, tíz évvel előbb –, hanem egy kis jenki, egy kerekfejű fél-angolszász, fél-zsidó cipőpucoló kölyök,

forrongó zsigereiben valamely néger őssel, egy jövendő acél-, gumi- vagy olajkirály, trösztök elnöke, egy standardizált (globalizált?) bolygó jövendő polgármestere, egy isten, akire a világegyetem várakozik, egy Isten nélküli világegyetem istene." És kevésbé viccesen, '42 nyarán Heidegger: „Ma már tudjuk, hogy az amerikanizmus angolszász világa elhatározta, hogy megsemmisíti Európát, tehát a hazát és a nyugati kultúra bölcsőjét." Az ismert Amerika-fóbia.

Weimari útja után Drieu fix pontot keres, önvizsgálatot tart: „Vajon más ember lettem-e ebben az elmúlt évben?" Megállapítja, hogy politikai szenvedélyei túlságosan elszabadultak, elhatalmasodott rajta a gőg, irigység, gyűlölet, félelem, elbizakodottság, szenvedélyei mások szenvedélyeivel ütköztek. „Soha ennyire nem gyűlöltek engem. Ennyien nem tagadtak meg, nem féltek tőlem, nem becsültek, mint mostanában." Előző évben veszi át az NRF vezetését, tisztogat, kitiltja a zsidókat, kommunistákat, pacifistákat, a homoszexuálisokat is kitiltaná, de ama urak közül néhánnyal a szó átvitt és valóságos értelmében is (például Weimarba menet) egy vonaton utazik.

Mindenesetre kitiltja a dekadenciát. „Az NRF elvesztette a lelkét”, mondja rezignáltan Paulhan. „Benne van minden, amit ma a kollaboráció gondolata kitermel: a gyerekes, az aljas, a naiv és a cinikus. De Drieu-re mégsem foghatók alantas szándékok.” Sőt: amikor elvállalja a folyóirat szerkesztését, feltételeket szab, amelyeket barátja, Otto Abetz, a német követ, készséggel elfogad: Sartre-t és más hadifogoly írókat ki kell hozni a táborból és egy ujjal sem szabad hozzányúlni Aragonhoz és Malraux-hoz. Legenda volna? Paulhan egyenes embernek tartja Drieu-t, akinek javára írandó, hogy már azelőtt is utálta a zsidókat, szóval nem megélhetési antiszemita, ráadásul őszintén hisz a német–francia kulturális együttműködésben. Hisz és nem hisz, élvezi és unja, akarja és nem akarja, mint mindig mindent. A következő két évben még eljátszik a gondolattal, hogy kommunista lesz, ami persze csak kétségbeesett vágykép, hogy abbahagyja az NRF szerkesztését, amit később valóban megtesz, hogy áttelepül Svájcba, amit rövid időre kipróbál, hogy beáll Malraux partizánjai közé, ezt komolyan gondolja, üzen neki, van pofája üzenni Malraux-nak. „Sohasem éreztem magam fölényben Drieu-höz

képest…” – mondja majd Malraux 1959-ben. – Én voltam az, aki csodálta őt. Még ma is az a véleményem, hogy ő volt az egyik legnemesebb lény, akivel valaha is találkoztam.” Lehet ezt megérteni? Malraux (Berger ezredes) bevenné a brigádjába, csak arra kéri, használjon álnevet, mert a bajtársak megölik, ha kiderül, hogy kicsoda; ez megijeszti, nem megy.

„Amióta ilyen rosszra fordultak a dolgok, szerepem egyre elviselhetetlenebb. Végem van. Németországnak is vége van: mégis ki kell tartanom. Pedig gyakran rám tör a vágy, hogy most azonnal végezzek magammal!” Miért tart ki? Becsületből vagy hülyeségből? Miért tartottak ki olyan sokan azok közül, akik *bekapcsolódtak* ide vagy oda, kommunizmushoz vagy fasizmushoz, miért játszották tovább a *világ játékát* (Heidegger), amikor már átlátták a rettentő hazugságot, és tudták, hogy a *megnyíló mélység káosza* vár rájuk? „Mindig két ember van bennem. Az egyik énem kérlelhetetlen megfigyelő, aki a dolgok felületes megnyilvánulásai mögött, minden létezőben és minden szituációban felfedezi a lappangó romlás csíráit. A másik énemet nem okosság mozgatja, hanem érzékenység,

szenvedély, düh, szánalom és kiapadhatatlan remény. Olykor ő szegül szembe a katasztrófával, amelyre a figyelő énem figyelmeztet és olyan akciókra vesz rá, amelyekre ő maga sem tartott képesnek." Drieu 1940 őszén, számára szimpatikus elvbarátaiból megint pártot akar alapítani, de a kezdeményezésből nem lesz más, mint egy olykor együtt ebédelő baráti társaság. „Szerencsétlenek vagyunk, átesünk a Sátán rostáján!" – írja akkoriban Paul Claudel, a katolikus költő. Egy idősödő milliomos hölgy, Florence Gould szalonjában találkoznak egymással néhányan azok közül, akik átestek és akik nem estek át ezen a rostán, 1911-es évjáratú pezsgő, óborok, szarvasgomba és kubai szivar mellett többek között Cicero leveleiről vitatkoznak. Ekkoriban Sartre csikkeket szed fel a kávéházakban, és Simone de Beauvoir diadallal ünnepli meg, ha sikerül három tojást és egy zacskó száraztésztát szereznie. Mindenki mindig éhes, azok is, akik Florence Gouldot látogatják: Cocteau, Sacha Guitry (színész és rendező); Jouhandeau, Paulhan, Gaston Gallimard, Paul Morand, Braque, Picasso, Montherlant és sokan mások, kivéve a németeket, a *francophile* Gerhardt Hellert, Jouhandeau imádatának

tárgyát, és Drieu új német barátját, Ernst Jüngert. Ez utóbbi vezérkari tiszt és sikeres író, aki már megutálta Hitlert és a háborút, és az ófrancia könyvek, borok és porcelánok szerelmese. Az avenue Malakoff-i szalonban csodálatos porcelánok láthatók, és pár órára el lehet felejtkezni a háborúról. „Aki itt belép, feltöltődhet reménnyel…" – mondja vendégeinek Florence Gould. Szarvasgomba és remény, miért ne? Drieu 1942 novemberében, néhány nappal az amerikaiak észak-afrikai partraszállása előtt újra belép (néhány hónapra) a szélsőjobboldali Doriot Néppártjába, amelyet öt évvel előbb, mélyen csalódva otthagyott. „Ön becsapott minket; nem mentette meg Franciaországot!" – írta akkor Doriotnak nyílt levélben. „Azóta sincsenek illúzióim Doriot-t illetően, de mivel engem úgyis sokan gyűlölnek, most legalább megfogható okot adok a kezükbe; ha úgy tetszik, akár meg is ölhetnek."

Nem ölik meg, ő öli meg magát, kétszer is.

„Szeretnék belemerülni az éjszakába, amely nem is éjszaka, a csillagtalan éjszakába, az istenek nélküli éjszakába, abba az éjszakába, amelyre sohasem következik

nappal, abba az éjszakába, amely mindörökké mozdulatlan, néma és érintetlen marad. Így legyen" – írja két hónappal a szövetségesek normandiai partraszállása után, 1944 augusztusában.

7 éves korában egy desszertes késsel akarta szíven döfni magát, mert ellenállhatatlanul vágyott a szívendöfés – vagy a meghalás – élményére. Ez a vágy sokszor megrohanta azóta is a majdnem-elkövetés határáig. „Remélem, olyan halálnemet találok, amelyről mindig álmodoztam, forradalmárhoz és reakcióshoz méltót." Végül beéri 30 centigramm luminállal. A folytatás egyáltalán nem heroikus-patetikus, inkább egy hollywoodi giccsfilmre emlékeztet. Drieu már félholt, amikor a szakácsnője teljesen váratlanul beállít egy ottfelejtett táskáért. A derék asszony a legközelebb lakó ismerőshöz telefonál segítségért, aki nem más, mint Drieu második, elvált felesége, Olesia. Drieu-t megmentik, de még napokig eszméletlen. Olesia átszállítja egy komfortosabb kórházba, a mentőautó egy meredek utcán megy felfelé, kifogy a benzin, a sofőr vadul integet egy arra haladó, vöröskeresztes jelzéssel ellátott autónak, az megáll... ami most következik, azt Cukor György se

merészelné betenni a filmjébe: az autóból Colette száll ki, Drieu első felesége... Az asszonyok együtt ápolják tovább volt férjüket; odakinn Párizs 40 fok Celsiusban izzik, mert kánikula van és mert óriási a feszültség, de Gaulle már jóformán a kapuk előtt, Drieu német barátai rég elhagyták a helyszínt. „Megfosztottak a kéjen túli kéjtől...” – tér magához a kórházban Drieu, és eszébe sincs elénekelni a felgyógyult beteg hálaénekét líd hangnemben, ellenkezőleg, felvágja az ereit. Nincs szerencséje, egy ápolónő időben rátalál.

7.

(1945. március 15. A Dunántúlon még háború van, a 48-as ünnepségek ezért csak zárt helyeken bonyolíthatók. Aznap Budapesten a tizenkét éven aluli gyerekek a zöld színű étkezési jegy kettes számú szelvénye ellenében egy darab tojásra jogosultak. Én jogosult vagyok, a nővérem nem. Ez jó. Mégsem jó, mert nemrég ő meg én együtt bujkáltunk és éheztünk, és akkor mindent megosztottunk egymással. Döntök: megkapja a tojás felét. Neki viszont van egy új

tintenkuli tolla, nekem nincs, mi ér többet, egy fél tojás vagy egy fél tintenkuli? Tanulom a demokráciát.)

Egy újságcikk a Franc-Tireur című lapból, 1945. március 15-én:

„Hosszú hetek, sőt hónapok késlekedése után, az ügyészség végre megbízta Berny urat, hogy folytassa le a vizsgálatot Drieu la Rochelle újságíró ellen, akit kollaboráns lapokban írott cikkei alapján az ellenséggel való összejátszással vádolnak. Vajon mi volt e feltűnő késlekedés oka? Lehet, hogy időt adtak Drieu-nek ahhoz, hogy megszökhessék?"

Nem szökik meg. Colette ugyan elintézte, hogy Svájcba mehessen, de az ajánlatot elutasítja. Olvasgat (főleg angol költőket), új regénybe fog, naplót ír, politikai múltjáról elmélkedik, védőbeszédét fogalmazza; ez inkább politikai publicisztika, mint önvizsgálat, nincs benne az a gyötrődő őszinteség, ami Szabó Lőrinc igazoló bizottságnak szánt írását olyan meggyőzővé teszi. Pedig gyötrődik ő is. „Barát nélkül meghalok. Aragon? Húsz éve nem beszélünk egymással. Uramisten, húsz év!"

A Brasillach-per akkor már véget ért.

„Egy *szóra* vártam... – mondja az ügyész vádbeszéde végén. (Egy szóra, mint Celan, mikor Heideggert meglátogatja.) „A megbánásnak egy szavára...” De Brasillach nem bán meg semmit, minden felelősséget elvállal, André Chénier-vel azonosítja önmagát, a költővel, akit lenyakaztak a Terror idején. Őt golyó általi halálra ítélik, és ez sokkolja a közvéleményt. Sartre, Simone de Beauvoir, Picasso és Aragon helyeslik a szigorúságot, mások, többen, volt ellenállók, írók, művészek (olyanok is, akiket Brasillach rendszeresen gyalázott), 27 akadémikus és egyszerű olvasó kegyelmet kérő petíciókat küldözgetnek de Gaulle-hoz. A legenda szerint az író sorsát egy fatális félreértés pecsételi meg. 1943-ban újságíró-megfigyelőként jelen volt Katynban, amikor a nácik annak a 15000 lengyel tisztnek a holttestét exhumálták, akiket a szovjetek legyilkoltak. Az eseményről fotók készültek, az egyik elmosódott képen ő látszik és Doriot; utóbbi SS egyenruhában. De Gaulle összecseréli a két embert, azt képzeli, hogy Brasillach volt az, aki a gyűlölt uniformist viselte, és jóváhagyja az ítéletet. Hiba volt. A

közvélemény rejtett, sokáig láthatatlan része, azonnal belefog a költő-mártír mítoszának szövésébe-fonásába, a mítosz ma is virulens, 2002-ben is működnek Brasillach-klubok.

Az ítéletet 1945. február 6-án hajtják végre, a nagy jobboldali tüntetés napjának tizenegyedik évfordulóján, amikor „az isteni pár, Bátorság és Félelem megbékélve járta az utcákat". Brasillach szándékosságot lát az időpont kiválasztásában, a tényből erőt merít, „mégis éljen Franciaország!" – kiáltja, mielőtt eldördülnek a fegyverek. Harmincötödik évében van akkor. Nagyjából egyidős Radnótival, aki már több mint negyedéve halott.

„Nem akarom megtagadni a nézeteimet, nem akarok elrejtőzni, nem akarok menekülni és nem akarom, hogy mocskos kezekkel hozzám nyúljanak" – írja 1945. március 15-én Drieu utolsó nagy szerelmének, Christiane-nak.

Fél? Talán. Mindnyájan félnek.

Jouhandeau már röviddel a weimari költőtalálkozó után fél, mert néhány fenyegető levelet kap ismeretlenektől. Paulhannak panaszkodik. „Kedves Marcel – válaszolja

Paulhan –, kérlek szépen, most ne nyisd ki a szádat. Nem te haltál meg a börtönben, hanem Max Jacob. Nem téged végeztek ki, hanem Politzert. Nem te estél el, hanem Nizan. Nem neked kell bujkálnod a rögtönítélő bíróság elől, hanem Aragonnak, Éluard-nak, Mauriac-nak. Nem téged deportáltak." Akkor, '41-ben Paulhan dühösen sorolja az áldozatokat, most is dühös, 1945 telén, de most azokra haragszik, akik túlságosan bosszúszomjasak. Az íróknak joguk van tévedni! – vallja. Jouhandeau-t beidézik a rendőrségre, főleg weimari utazásáról faggatják, Paulhan közbenjár, ügyét hamar elejtik, pár évre tiltólistára kerül, mint a küldöttség tagjai közül André Fraigneau, Ramon Fernandez és némi vizsgálati fogság után Chardonne is. Abel Bonnard, aki a Vichy kormány oktatásügyi minisztere volt, Bad-Würtemberg tartományban, Sigmaringenben tartózkodik, a Hohenzollerek egykori kastélyában, ahová Pétain és udvara menekült a szövetségesek és de Gaulle csapatai elől. Céline is ott van. Egy grandiózus, gyilkos humorú regényben írja majd meg 1957-ben ezt a sigmaringeni világvégét, *apokalipszist akkor!* Európa sötétebbik része várja itt a csodafegyver bevetését:

bosszúállástól rettegő franciák, agyonbombázott német városok túlélői, szökevények Vlaszov seregéből, halálra rémült berliniek, kétségbeesett litvánok, selyemruhás tatár hölgyek, milicisták, folyami matrózok, gyerekek, roncsok, Európa roncsai. Céline-nek sikerül a lehetetlen: regénye egy Bosch-kép modern adaptációja. Ő később Dániába megy, ahol lecsukják, Abel Bonnard továbbszökik Spanyolországba, „a kétes erkölcsű öreg idiótát" in contumaciam ítélik halálra.

Drieu utolsó levélkéje: címzett nincs, mindenkihez szól, hozzám is szól: „Szabad elhatározásomból ölöm meg magam

nem megyek Svájcba

nem megyek Spanyolországba nem megyek Németországba

pedig Németországon túl ott van Oroszország is."

Ezt az utolsó mondatot már nem akarom értelmezni.

Ezúttal még szakszerűbben tervez meg mindent. Luminál, gázcsap; megfelelő időpont. Mire a szakácsnője megjön, már

nem tudják megmenteni. Úgy rendelkezik, hogy a temetésén kizárólag nők legyenek jelen, férfi csak kettő, egy régi barát és Malraux. De Malraux még harcol valahol, viszont többen eljönnek az NRF-től, Paulhan is.

Malraux később majd felbukkan: úgy támad rá Aragonra, mintha őt tenné felelőssé Drieu haláláért. Aragon védekezik, azt állítja, hogy nemcsak Colette és Paulhan jártak el mindenütt Drieu érdekében, arra hivatkozva, hogy annak idején kimentette őket a Gestapo fogságából, hanem ő is. *Meg volt mondva,* hogy Drieu-t nem szabad *nagyon* bántani. Így volt-e? Nem tudom. Az utolsó napokban Drieu állítólag Aragon róla írott könyvét, az *Aurélien*t olvasta, az hevert az éjjeliszekrényén. Igaz, nem igaz, mindenesetre így kerek a történet. Hogy még kerekebb legyen, elképzelem, hogy könyvjelzője Aragon egykori elbocsátó, kegyetlen üzenete volt. (Kegyetlen és önhitt sorok: írója azt képzelte önmagáról, hogy utat mutat a jövőbe. Tévedett, zsákutca volt. De ez már egy másik történet a múlt századból.) Íme a levél vége:

„Te is csak olyan ember vagy, mint mindenki, és szánalmas és alkalmatlan arra, hogy utat mutass, egy elveszett ember vagy; akit én elveszítek. Te elmégy, semmivé válsz. Már senki sincs a távolban, és te akartad így, árnyék, menj hát, Isten veled…”

VENDÉGSÉGBEN
GEORGE STEINERREL

George Steiner, a világhírű kultúrtörténész és irodalmár, keserűen ítéli meg az európai kultúra esélyeit. Hosszú, sötét alagútról beszél, amelynek egyelőre nem látni a végét. De mert ő mindennek ellenére a *reménykedés betegségében* szenved, egy fiatal orosz nőről mesél, akit a Brezsnyev-korszakban koholt váddal letartóztattak, és hosszú ideig sötétzárkában tartottak fogva. Mivel a fiatal nő angol szakos tanár volt, a romantikus angol irodalom szerelmese, és betéve tudta Byron *Don Juan*jának több mint harmincezer verssorát angolul, elhatározta, hogy csupán a memóriájára hagyatkozva, oroszra fordítja a gigantikus alkotást. Mire kiszabadult, már elvesztette a szemevilágát, de a költemény teljes fordítása a fejében volt. És ma ezt tartják a Byron-féle *Don Juan* reprezentatív orosz nyelvű verziójának. George Steiner *szeretné* hinni, hogy ez a történet a szellem és a költészet elpusztíthatatlanságát illusztrálja.

Mert a reménykedés betegsége titokzatos és súlyos kór – állítja Steiner –, aki paradox módon mégsem bízik a megváltásban. Hegel adomáját idézi: A Mindenható megkérdezi egy zsidótól: Mit akarsz? Megváltást vagy a reggeli újságot? – A reggeli újságot! – hangzik a válasz. És ez ma is aktuális. Mert ezekben a balkáni szörnyűségekben van valami, ami mintha a feltámadás illúzióit parodizálná. – Jöjj! – mondja az Úr. És egy hang: – Nem lehet. Boszniában vagyok. Sajnálom.

Akárhogy is, eljutottunk történelmünk epilógusához, és ebben a globalizált borzalomban G. S. egy trükkhöz folyamodik: a csodákban hisz! Csodához mindenkinek joga van, csak ki kell érdemelni ezt a jogot... – mondta egy televíziós beszélgetés alkalmából, *Bernard Pivot* műsorában.

*

(Pivot a francia kulturális televíziózás legendás műsorvezetője. Nincs olyan Nobel-díjas író, nincs olyan művész vagy kulturális személyiség bármelyik részéből a világnak, aki ne jönne el, ha Pivot elhívja a FR 2 „Bouillon de

culture” című műsorába.) Négy vendég volt jelen azon az októberi estén ‘98-ban Pivot-nál: ott volt a „Wagner örökség” című mű szerzője, Wagner Richard dédunokája, *Gottfried Wagner* zenetörténész, ott volt *Émile Schoufani* muzulmán-katolikus-izraeli pap (akiről egy Hubert Prodongeaux nevű szerző *A názáreti pap* címmel könyvet írt), ott volt a világhírű olasz színész-rendező, *Roberto Benigni, Az élet szép* című film alkotója, és *Steiner,* akinek akkoriban jelent meg új könyve, az „Errata”. Ő volt a társaság középpontja: az *extraordinary fellow.* Ez ugyan egy egyetemi cím és rang Cambridge-ben, de szó szerinti fordítása megtévesztően pontos: G. S. különleges fickó.

Hallgatom, amit Steiner mond: azt mondja, *gyűjti a csendet.* Nem nagyon értem: a csend volna a csoda? Kékszakállú várában a hetedik ajtó mögött talán egy ember ül, kezében könyvvel, körötte csend: Fogod a könyvet, érzed, lapozod; súlya van és tapintása, ez fontos! Az olvasás szertartás, csendben zajlik. De ki olvas ma és hol vannak még csendszigetek? Fellini úgy gondolta, hogy ha *mindenki csöndben lesz, akkor meghallunk majd valamit* – mondja Benigni; aki a *Hold hangja* című Fellini-film főszerepét játszotta. –

Egyelőre a heavy metal szól, és a világ tele van kamaszokkal, akiknek kalasnyikov kell a kezükbe ahhoz, hogy férfinak érezzék magukat... – mondja Steiner, és e pillanatban csöppet sem látszik bizakodónak.

A Steiner-saga viszonylag közismert: Az apa bécsi zsidó, nagyon fiatalon már a legnagyobb bécsi bank jogi titkára. 1924-ben, öt évvel fia születése előtt elhagyta Ausztriát, már sejtette, hogy mi vár a zsidókra. „Hitler nem Németország volt. Hitler Ausztria volt" – magyarázza G. S. Csakhogy 1924-ben Hitler a landsbergi börtönben ült, naphosszat csokoládét zabált, és a *Mein Kampf*ot írta. A papírt, a tintát és a csokoládét *Winifred Wagner* – Gottfried Wagner nagymamája – küldözgette neki. A náci párt szétspriccelt, és Pesten a Friss Újság harmadik oldalán gúnyos cikk jelent meg: *Ki az a Hitler?* G. S. apját rendkívüli életösztön hajtotta: Párizsban telepedett le, egy angol lap munkatársa lett. 1940-ben, a „furcsa háború" idején Paul Reynaud francia miniszterelnök Amerikába küldte vadászgépeket vásárolni, ott egy régi ismerőse, egy náciszimpatizáns amerikai német bankár figyelmeztette, hogy amíg még lehet, hozassa ki feleségét és kisfiát. Így került ki G. S. 11 éves korában a

manhattani francia líceumba. Apja továbbra sem bizonyult rossz jósnak: lebeszélte a fiát, hogy érettségi után valamelyik elit francia egyetemen tanuljon tovább. Meggyőződése volt, hogy a következő évtizedek nyelve az angol lesz. G. S. tehát a Yale-re ment, de Angliában, Oxfordban doktorált, és az *Economist*nél, ennél a fantasztikus lapnál volt gyakornok. „Bebizonyítottam apámnak, aki egy nagy nemzetközi bankban dolgozott, hogy nemcsak irodalomról és filozófiáról, hanem nemzetközi kérdésekről is tudok írni." A logikus az lett volna, hogy visszamenjen Amerikába, de Európában maradt, és ez különös módon boldoggá tette mindkettőjüket: idősebb Steiner úgy érezte, hogy Hitler mégsem aratott rajta teljes győzelmet.

„Ami kiváló, az nagyon nehéz..." – az apa Spinoza híve volt, és Pivot csodálkozik: ez az ember ötéves kisfiával eredetiben olvastatta el az *Iliászt,* sőt, egyes részeket memoriternek is feladott. Lehetséges ez? – Pivot provokál. Fel akarja heccelni Steinert. Sikerül: G. S. dühösen szidalmazza a mai oktatási gyakorlatot, az a priori vulgarizálás bűneit, a szimplifikálást, a gyerekek lebecsülését, annak a bizonyos értékesebb agyi féltekének szándékos elsorvasztását, amnézia-okozást,

memória-gyilkosságot… A gyereknek joga van ahhoz, hogy tiszteljék, hogy képességeit meghaladó követelményekkel terheljék; hogy próbálkozzon és tévedjen… Steinert ülve látom, nem tudom, milyen magas, én valahogy kicsi embernek képzelem, kicsi, dühös, szemüveges tudós bagolynak: titokban elégedetten nyugtázza, hogy minden figyelem felé irányult. A tévedés dicsérete? Igen, ezért adott új könyvének erre utaló címet: *Errata.* Tévedések. Megpróbálom elképzelni a világhírű kultúrtörténészt és irodalmárt ötéves korában, amint felmondja – ógörögül – Akhilleusz siratóbeszédét Patroklosz teteme fölött… *csak utánad térek földbe, nem hantollak el…* A kisfiú furcsa merev módon tartja a jobb karját és a jobb kezét, kínos születési rendellenesség, a szülők mégsem hajlandók sajnálkozni fölötte és nem engedik, hogy csak az ép bal karját és bal kezét használja. Majdnem egy évig tart, míg megtanul a rossz kezével cipőt fűzni, de győz; mindenben győz, meggyógyul. Csoda? – Szerencséd van – mondja az apa Spinoza szellemében – szerencséd van, mert több nehézséget kell leküzdened, mint más gyereknek! – És: – Ne

csak szavald Akhilleusz keserveit, gondolkodj az értelmén is... gondolkodj a halálról...

Gottfried Wagner lenyűgözve hallgatja Steinert, nekem meg eszembe jut, hogy amikor a különleges fickó ötévesen a halálról meditált, 1934 volt, gyilkosságok, perek, kivégzések szörnyű éve, akkor történt a wiessee-i vérengzés is, Röhmnek és társainak lemészárlása... Gottfried Wagner nagymamája, a szép, fiatal Winifred sóhajtva jegyezte meg: Szegény Führer, ez borzasztó csapás, a legjobb barátai elárulták... – Azon a nyáron Hitler díszvendég volt Bayreuthban. A Rajna kincsét adták, amikor Hitler fülébe súgták a hírt: Dolfuss osztrák kancellár merénylet áldozata lett... „Éjszaka és köd...", sivította éppen akkor a színpadon Alberich, az az undorító korcs, az a nibelungnak álcázott zsidó a sötétség föld alatti birodalmából, aki magához ragadta a világ fölötti uralmat jelképező aranyat... *Nacht und Nebel...* (7 év múlva ez lesz a fedőneve a Führer titkos parancsának: a megszállt területeken minden ellenállást halállal kell megtorolni!) Előadás után az eufóriás Hitler bizalmasan közölte Winifreddel, hogy most *ildomos lesz* nyilvánosan mutatkoznia egy vendéglőben, hadd

győződjenek meg az emberek saját szemükkel arról, hogy neki semmi köze sincs a merénylethez... Winifredet nem kellett meggyőzni. Vakon hitt Wolfban, a család meghitt barátjában, aki Németország megmentője lesz. A név: „Wolf", wagneri reminiszcencia, a *„Ring"*-ben a hagyományosan farkasbőrbe öltözött Wotan fedőneve. Mivel Hitler a germán főistennel azonosította önmagát, a nevet egyfajta *nom de guerre*-ként használta. – A '19-es müncheni kommunista rezsim bukása után ezzel az álnévvel küldözgette informátori jelentéseit a Reichswehr-nek. A Wagner-unokák körében meg a nyájas Wolf bácsi szerepébe bújt.

A dédunoka, Gottfried, aki 1947-ben született, gyerekkora óta ezzel a fantommal küszködik: nem az őrjöngő, tömeggyilkos szörnnyel, hanem a Wagner Richard eszméitől és zenéjétől megbabonázott, nyájas *Onkel Wolf* képével a családi albumokban, amelyekre dobogó szívvel bukkan rá titkos ládákban a Festspielhaus padlásán vagy a garázsban, apja BMW-je mögött, berozsdásodott alumínium dobozokban. Fotók és filmtekercsek, amelyeken a család tagjai láthatók Hitler társaságában: jókedv, nevetés, béke,

idill, Wolf bácsi karonfogva Gottfried apjával. És levelek, újságok, dokumentumok, feljegyzések és mindez *tabu.*

Halálos téma.

Az összeomlás sokkjában a Hitler-kedvenc Wieland Svájcba akart szökni. Winifred ezt árulásnak tartotta, anya és fia szakítottak, Wieland falat emelt a saját kertje és anyja kertje közé, szimbolikus elhatárolódás volt ez magától a múlttól is. Winifred amúgy derék anyaként magára vállalt minden bűnt, hogy tisztára mosdassa a fiait; nem hozott túl nagy áldozatot, nem alkalmaztak velük szemben komolyabb retorziókat. A múlt *halálos téma,* jelentette ki 1951-ben Wieland, amikor újra megjelent a porondon. „Az Ünnepi Játékok léte függ a hallgatástól…" – mondta. *Ezekről a dolgokról nem kívánatos beszélni…* – ezt meg Wolfgang, Gottfried apja nyilatkozta egy kései interjúban. Végül is mi köze volt a Wahnfried-villának a birodalmi kancelláriához, vagy a bayreuthi mesternek ahhoz a tömeggyilkoshoz, aki Wagner-rajongásával csak politikai céljait akarta legitimizálni? A bűnös az, aki Wagner művészetét félremagyarázta és meggyalázta. *A Wahnfried-villa pincéjében nincsenek hullák!* – mondta ki Wolfgang a végső szót. Aki még

ezek után is kérdéseket tesz fel, azt letaszítják a szent dombról. Bayreuth a feledés italából ivott.

A hatvanas évek elején, az iskolai történelemoktatás keretében, náci propagandafilmeket néznek a gyerekek: látják a nürnbergi Sportpalast tomboló tömegét, háborús képeket, a Wehrmacht „hőstetteit", buchenwaldi hullahegyeket – *Wagner zenéjére.* Gottfried kiborul. Tudni akarja, mit gondol erről a családja. Nem kap választ. Mellébeszélnek, hazudnak, leintik. Gottfried lesben áll, figyeli őket, lecsap, ha elszólják magukat, de amikor tisztázni akarja a zűrzavart, még jobban összekuszálódnak a szálak... Egyetlenegyszer valami mégis kicsúszik az apja száján, egy hangulatos este emlékéről mesél, Wolf bácsi a kandallónál ült, a német művészet jövőjéről volt szó, hogy majd a győzelem után két hatalmas központja lesz a Szépnek és a Jónak, egy Keleten és egy Nyugaton, az egyikben Wieland, a másikban Wolfgang lesz az igazgató... Lehet-e tisztelni azokat, akik *Onkel Wolf* kedvencei voltak? Egy idő után már nem akar kérdéseket feltenni: mindent tud. Van-e ennél skizofrénebb gyerekkor? Hogyan kell feldolgozni mindezt? A könyvek és tanulmányok, melyeket később ír, a

konferenciák, amelyeken részt vesz, az izraeli „zarándok” utak, mindez szó, szó, szó. Lehet-e feldolgozni a dühöt és a szégyent? Létezik-e recept egy ilyenfajta „gyászmunkához”? Wagner Richard és Cosima Liszt dédunokája új identitásra vágyik, és megtagadja Wagner zenéjét.

Náci híradót néznek Pivot vendégei is. Időpont: 1940. *Kép:* Festspielhaus. Vonuló tömeg. *Zene:* Mesterdalnokok, mesterek bevonulása. *Szpíker:* „A Führer parancsára, a háború ellenére idén is megrendezik a nagy Wagner-fesztivált Bayreuthban.” *Kép:* Óriási tömeg, főleg katonák. *Szpíker:* „Idén az Ünnepi Játékokon 18 000 munkást és katonát látnak vendégül.” *Kép:* lassan közeledő autók, jönnek a dombra vezető park főútján. Ismét a tömeg. Az egyik autó begördül. Hitler és kísérete egyenruhában. Kiszállnak. A tömeg őrjöng, több tízezer kar lendül a Führer felé. Az autó mellett kontyos nő üdvözli a vendéget. *Szpíker:* „Winifred Wagner asszony fogadja a Führert.” *Kép:* a Wagner család tagjai, az egyik Wieland, a másik egy nagynéni, nem hangzik el a neve: Hitler *boldog* karlendítéssel köszönti a Wagnereket. („...tizenhárom éves korom óta álmodom róla, hogy egyszer részt vehessek Bayreuthban az ünnepi

játékokon…" – írta Hitler a landsbergi börtönből Siegfried Wagnernek, Gottfried nagyapjának.) A tömeg ujjong. A Vezér megjelenik a Festspielhaus egyik első emeleti ablakában. Üdvözli a népet. Az őrjöngés tetőpontra hág, náci Woodstock riefensthali stílusban. *A zene felszárnyal, majd megszakad.* Bejátszás vége.

– Mit éreznek, amikor látják ezt a tömeget? – kérdi Pivot, és mintha kicsit borzongana.

– Vigyázat – mondja G. S., és mutatóujjával tanárosan böködi a levegőt. – Vigyázat! A zsidó állam eszméje egy bécsi *Tannhäuser*-előadáson született meg egy fiatal újságíró fejében… Herzl Tivadar a *Tannhäuser zenéjéből merített inspirációt!*

Puff!

A *különleges fickó* mutatóujja egy pillanatra fenn marad. Alig tudunk valamit arról, hogyan hat a zene az agyra és a lélekre… – mondja, és azon a „végzetes vonzerőn" meditál, amit Wagner gyakorolt a zsidókra. Valami misztikus jelenség van itt, a függés a destruktív erőktől történelmi paradoxon… Ki érti meg – kérdi G. S. – Hannah Arendt szerelmét Heideggerrel? Itt valami tragikus bűvölet

munkálkodik… – *Isten és Kafka úr* hasonlítanak egymásra… – mondja még –, rettentően túlkomplikálják a dolgokat… egyszerű elemzéssel nem tudunk rendet rakni…

„Egyáltalán: ember-e a zsidó?” Miféle lények ezek a minden emberségüktől megfosztott, visszataszító alvilági korcsok, Nibelheim ocsmány lakói, akik az egész világ aranyát akarják birtokolni? Wagner egy Krőzus nagyvonalúságával sorolja pamfletjeiben a tippeket a majdani *Stürmer* számára. Közben derűsen pumpolja zsidó kollégáit, Heinétől elcsórja a *Bolygó Hollandi* témáját, Meyerbeertől pénzt tarhál és színpadtechnikai megoldásokat, Mendelssohntól a hangfestés zenekari hangzásait „nyúlja le” – zenetörténeti szempontból mindez persze bonyolultabb, de azért igaz. És ott vannak, akik a műveit vezénylik és betanítják, ott van Hermann Levi, Joseph Rubinstein, ott vannak azok a lelkes zsidó hülyék, akik a reklámot csinálják, a magasztaló kritikákat írják, megtöltik a nézőteret, támogatják az ünnepi játékokat, a Wagner-egyesületeket stb. A hálátlanság eme tobzódását II. Lajos bajor király is megelégeli; a *Parsifal* bayreuthi bemutatója előtt csak azzal a feltétellel bocsájtja

imádott mestere rendelkezésére a müncheni filharmonikus zenekart, ha Hermann Levi vezényli a bemutatót.

– Mit éreznek? – kérdezte Pivot.

– *Az út Bayreuthtól Auschwitzig vezetett* – mondja Gottfried. – *És ezért, antiszemita pamfletjei miatt, Richard Wagner is felelős.* – Ebben minden jelenlévő egyetért.

Egy este, Linz városában, a 13 éves Adolf Hitler jegyet vett magának a linzi opera állóhelyére. A *Lohengrin* volt műsoron. Az élmény szinte földre sújtotta. „Úgy ért, mint egy villámcsapás. Egész valóm megrendült. Lelkesedésem a bayreuthi mester iránt nem ismert határt" – emlékezett meg erről az estéről a *Mein Kampf*ban. Ettől kezdve Wagner megszállottja lett. Hogy van ez? Ugyanez a villámcsapás érte a 20 éves Thomas Mannt is? „...ott állt a szegényes, már-már elhanyagolt külsejű fiatalember az emelvény lábánál, feje fölött a mély, sötétkék ég, amely egy pillanatra sem szűnt meg gyötörni az idegzetét, (...) és lelkesedéstől reszkető térddel fogadta be a Lohengrin-előjáték romantikus üzenetét..." Hogy van ez a dolog Istennel, az Ördöggel és Kafka úrral?

Elképzelem, hogy azon az estén Hitler nem tudott elég pénzt összeszedni, és nem nézte meg a Lohengrint. Nem volt villámcsapás és megszállott Wagner-imádás, nem volt lassan elhatalmasodó mitománia, nem tanulmányozta a Mester filozófiáját, nem zarándokolt el Bayreuthba, nem talált nyitott ajtókat Wagner vejénél, a prenáci Chamberlain Houston Stewartnál, akinek tébolyával saját tébolyát növelte, és amikor már vezér és kancellár volt és Németország megmentője, nem terveztetett a jövendő számára egy ugyanolyan, de hatalmasabb és ünnepibb Ünnepi Játékok Házát! *1945 februárjában* pedig a Birodalmi Kancellária pincéjében nem készíttette el *Linz város pontos mását,* parányi játékvárost; amely a végső győzelem után épült volna fel, minden német városok koronaékszereként, azért Linz, *mert építtetője 42 évvel azelőtt Linzben találkozott először Wagner géniuszával...*

Egy *Lohengrin*-előadás miatt kellett hatvanmillió embernek elpusztulnia? Ilyesmire nincs válasz: és Steiner professzor gyűlöli az a priori vulgarizálásokat. Viszont Nietzschének ad igazat: Wagner zenéje nélkül számára is

szegényes volna a világ, és a dolgok végén ott van a *Trisztán mysterium tremenduma.*

– Apropó! – szólal meg Benigni – Rossini nem szerette Wagnert. Mikor megkérdezték tőle, hogy mit gondol a zenéjéről, így válaszolt: *nem hallottam, és nincs szándékomban másodszor is meghallgatni...*

Ennyit Wagnerről.

*

Ha monológot mondana, Steiner a *csend hiányáról* beszélne. A heavy metalról és a rapről, Jackie Collinsról, a McDonald's-ról, a KFC-ről, Bradbury rezervátumba menekülő, könyveket memorizáló hőseiről és saját kétségeiről: van-e jogunk az embereket igényesebb kultúrára ösztönözni?

– A felvilágosodás csodálatos távlatokat ígért... – mondaná Steiner, ha monológot mondana... –, Voltaire azt hitte, hogy többé nem lesz kínvallatás, Kant örök békéről álmodozott, a múlt század végén a párizsi világkiállítás a technika diadala volt, és rémálmaikban az emberek csak helyi háborúkat láttak. De jött a huszadik század irtózata.

– Intellektuális giccs – mondaná Steiner – azt állítani, hogy tudtuk, vártuk, mert az ember vadállat. Senki sem tudott semmit. A humán tanulmányok és a tudomány nem látta előre az Apokalipszist.

És feltenné a kérdést, amivel fél évszázada gyötri magát: *hogyan lehetséges, hogy emberek, akik este Bachot és Schubertet hallgatnak, másnap megkínozzák embertársaikat?* Mit ér a nevelés? A kultúra? Walter Benjamin szerint minden műalkotásnak embertelenség az alapja, de ez nem elegendő magyarázat... Vannak-e ösztöneinkben olyan gátak, amelyek ellenállnak a rombolási vágynak? Freud azt állítja, hogy a védőréteg keskeny, alatta vulkánok fortyognak. Sem a kultúra, sem a tudatlanság nem tudja megállítani a rombolást. Egy harmadik utat kéne találni.

Steiner megkérdi:

– Mit adjunk a gyerekek kezébe kalasnyikov helyett?

– Szeretetet – válaszolja Émile Schoufani.

Émile Schoufani a muzulmán-katolikus pap az Izraelben élő 800 000 keresztény egyik képviselője, hallgatagon ül, figyel, *gyűjti* a csendet ő is? A jeruzsálemi Szent Józsefről elnevezett középiskolában, amelynek alapító igazgatója,

gyakran ül ilyen szótlan figyelemmel, mikor a tanítványai vitáznak. Ebbe a különleges katolikus intézménybe muzulmán vallásúakat is felvesznek, itt mindenki szabadon gyakorolhatja a vallását, de a vallási jelképeket és a szokásrendszerek szimbólumait nem hozhatja magával. Schoufani nem engedi be a vaskos kereszteket, amelyeket a libanoni háború idején tűztek ki magukra a katolikusok, és a muzulmán lányok arcát eltakaró fátylakat is kitiltja. Kemény küzdelem volt ez, de ma már mindenki betartja a játékszabályokat. Aki ebbe az iskolába belép, az szuverén személyiség, és gyakran valamelyik izraeli egyetemen tanul tovább. Schoufani különösen arra büszke, hogy évről évre több muzulmán lány végez a jeruzsálemi orvosi egyetemen – az ő egykori diákjai.

Schoufani még kisgyerek volt, amikor a nagyapját és a nagybátyját megölték az izraeliek. Abból, amit elmond, és főleg abból, amit nem mond el, arra következtetek, hogy ebédidő lehetett, amikor a nagymamája megkapta a hírt, hogy férje és fia holtteste 5 kilométerre hever elhagyatva... Sietve haza kellett volna hozni a halottakat, de az idős asszony nem indult: „Bocsássa meg Isten” – mondta, és

előbb enni adott a gyerekeknek, ellátott minden tennivalót, „megadta az életnek az elsőséget”. Ez a katolikus arab asszony a saját törvényeit követte, és ezen a mindenféle gyűlöleteknek otthont adó földön semmilyen gyűlöletet nem érzett, még a gyilkosok iránt sem. *Belülről pacifikálódott...* Schoufani mindent a nagyanyjának köszönhet.

Bevágás. Egy fotó.

Sötét szemű, fekete kendős, szép arcú idős arab asszony. Schoufani nagyanyja. Keresem szemében a belső békét, de csak egy villanás az egész.

Megbékélés és megbékítés. Azért ez nem megy olyan egyszerűen. Schoufani 14 éves korában Jeruzsálemben egy hasszid fiút lát imádkozni. Megdöbben: azt hitte, hogy az újszövetség felvételével a zsidó vallás története véget ért, Isten és zsidóság kölcsönösen elfordult egymástól, megszűnt a párbeszéd. És most saját imáihoz hasonló szavakat hall, ismerős áhítatot lát, ez a vele egyidős fiú ugyanahhoz az Istenhez szól, ez reveláció. Schoufani Párizsban jár egyetemre, pap lesz, kezébe kerül egy könyv, *Treblinka* a címe, még többet akar tudni a táborokról, elmegy *Dachauba,* totális sokk, nem lehet kiheverni, saját élményeként és –

Kertész Imre kifejezésével – „világélményként” éli meg a soát... Egy eszményi Izrael állam ábrándjáról beszél, ahol vallásra, nemzetiségre, politikai felfogásra való tekintet nélkül minden állampolgár egy *közös* terv megvalósításán munkálkodik.

– Az abbé úr is a reménykedés betege... – mondja G. S. Újra tanulok egy szót: kozmopolita. Gyönyörű görög szó – mondja Steiner –, azt jelenti, hogy „a planéta polgára”. Ő kozmopolitának vallja magát. Sem zászlót, sem útlevelet nem akar, a gondolata is elborzasztja. Hangja felforrósodik, szemüvege villog, nyakkendője félrecsúszott... Figyelem, figyelem, George Steiner szól hozzátok a planétáról! Az élet meghívottjai vagyunk! – mondja. Meghívott, meghívó – ízlelgeti –, nagyszerű szavak ezek is! G. S. a szavak szerelmese? „Ide lettünk dobva!” – fordítja le a heideggeri „geworfen” kifejezést. Planétánk zsugorodik, vallásháborúk dúlnak mindenfelé... Tanuljunk meg egymással élni: te vagy a meghívó, én vagyok a meghívott, én vagyok a meghívó, te vagy a meghívott... ebben van a titok...

Itt megszakad a szalag.

Schoufani elmosolyodik.

– Maga a diaszporáról beszél, én Izraelről... .

De hiszen G. S. is Izraelről beszél. Egy állam szükségképpen nyúl erőszakhoz, George Steiner azonban egy olyan férfit vagy nőt, aki valamely embertársát meggyötri vagy megalázza, *par définiton* nem tekinti többé zsidónak. Igen, tudja, ez rettentő arrogáns álláspont, igen, tudja, paradox módon úgy beszél, mint egy ultra-rasszista. *De túlélésünk csoda, rejtélyes, különös... meg kell értenünk, hogy éppen mi nem alkalmazhatunk erőszakot...* És önironikusan: „persze könnyű az ilyesmit Bernard Pivot-nál vagy Cambridge-ben kimondani, de vajon kimondhatnám-e Izraelben, abbé úr?”

Most veszem észre, hogy Bernard Pivot négy olyan fantasztát hívott össze, akik nem ismerik a gyűlöletet. *Belülről pacifikálódtak.*

*

Bejátszás Roberto Benigni: *Az élet szép* című filmjéből:

Utcarészlet. Szakasz katona masírozik. Péküzlet vagy cukrászda. A *vitrinen tábla:* ZSIDÓKNAK ÉS KUTYÁKNAK TILOS A BEMENET!

Egy 6 éves kisfiú, Giosué, a kirakatot nézegeti. Giosué: Vigyünk a mamának tortát. Mibe kerül?

Próbálja elolvasni a feliratot. Apja (Benigni) mellé lép. Kerékpárt tol.

Guido: Nem igazi torta. Játék. Mint a tankod. Gyere, Giosué…

Elindul, tolja a kerékpárt, a kisfiú felzárkózik mellé.

Giosué: Miért nem engedik be a zsidókat és a kutyákat? Guido: Mindenki azt csinálja, amihez kedve van. Nézd ezt a drogériát. Ők a spanyolokat és a lovakat tiltják ki. Aztán van itt egy gyógyszertár… Én egy kínaival voltam, a kínai egy kenguruval volt… „Bejöhetünk?" – kérdeztem. „Nem! Ide sem kínaiak, sem kenguruk nem jöhetnek be!"

Giosué: De mi mindenkit beengedünk a könyvesboltba!

Guido: Tudod mit? Kiírjuk, hogy… Mi az, amit utálsz?

Giosué: A pókokat. És te?

Guido: A vizigótokat. Kiírjuk: Pókoknak és vizigótoknak bemenni tilos!

„Tisztelem és megértem azokat, akik mint Elie Wiesel, azt mondják, hogy Auschwitzra egyetlen válasz a hallgatás. De nekem meg kellett szólalnom" – mondja Benigni, akire Primo Levi műve, az *Ember ez?* megrendítő hatással volt. (A cím: „Ember ez?" a minden emberi méltóságuktól megfosztott deportáltakra vonatkozik. Tragikomikusan rímel Wagner hasonló című röpiratára: „Ember-e a zsidó?".) Primo Levi nem érzett gyűlöletet, csak igazságtételt akart – mondja Benigni, aki személyesen ismerte az írót. Előveszem Primo Levi könyveit. „...Nem hajlok rá, hogy megbocsássak korabeli ellenségeinknek, nem is bocsátottam meg soha egyetlenegynek sem, s azoknak sincs semmi kedvem megbocsátani, akik Algériában, Vietnamban, a Szovjetunióban, Chilében, Argentínában, Kambodzsában, Dél-Afrikában léptek a nyomdokaikba, mert nem ismerek olyan emberi cselekedetet, amely meg nem történtté tehetné a bűnt; azt akarom, hogy igazság tétessék, személy szerint azonban nem vagyok képes sem ökölre kelni, sem visszaütni." Benigni nem zsidó, de azt mondja, hogy a holocaust az ő története is, és forgatás közben néha úgy

érezte, hogy Primo Levi vele van. – *Pierrot mon ami* Dante *Poklában...* – jegyzi meg Pivot. És Steiner azt mondja, hogy a nácik szimbolikus, ördögi paródiája volt Auschwitz, ez a földön megteremtett pokol. Primo Levi is Dantéról beszélt egy francia bajtársának, Odüsszeusz énekét akarta emlékezetből elmondani... Steiner felidézi a jelenetet, amikor Primo Levi elakad, megpróbálja a rímek alapján összeszedni a folytatást, kétségbeesetten próbálkozik, de hiába, nem jut eszébe, nem jut eszébe... „Odaadnám a mai levesemet, ha össze tudnám kötni a „non ne avevo alcuná"-t a befejezéssel..." *Odaadná az aznapi levesét egy verssorért!* Ez jelképes pillanat. ... – mondja G. S. Pivot diszkréten jelzi, hogy lejárt a műsoridő, és G. S. nem folytatja. Megpróbálom kitalálni, hogy minek a jelképe volt az a pillanat. Hogy a barbárság legyőzhető. Hogy *van csoda.* Vagy hogy akkor és ott egy alku köttetett (dehát kivel?), amit Primo Levi 42 évvel később fizetett meg, (dehát kinek?), amikor kiugrott az ablakon.

Pivot búcsúzik: ördöngös gyorsasággal nemrég megjelent könyveket mutat, melyek a műsorban elhangzott témákhoz kapcsolódnak. Minden alkalommal rengeteg új mű, az ember

elképedve kérdezi: még olvasnak a franciák? Jövő héten olyan írók lesznek Bernard Pivot vendégei, akik különleges éghajlatú tájakról, kertekről, fákról és erdőkről írtak.

HAZATÉRÉS?

1.

1967. július 24-én a freiburgi egyetem nagy előadótermében, az Auditorium maximumban Paul Celan több mint ezer hallgató előtt felolvas a verseiből. Az első sorban ott ül Martin Heidegger is. Celan 1948-ban Bécsben, akkori nagy szerelme, Ingeborg Bachmann inspirációjára tanulmányozza a *Lét és idő*t, és később a többi művet, elsősorban a Hölderlin-értelmezéseket. A művek vonzzák, alkotójuk náci múltja elborzasztja. Freiburgba mégis a megismerkedés lehetősége csábítja, bár a helyszínen kétségek rohanják meg, hogy valóban akarja-e ezt a találkozást.

Heidegger mindenesetre akarja. Már az ötvenes évek óta figyelmesen követi Celan munkásságát, a német nyelvű költészet egyik legnagyobb mesterének tartja, tud életéről és kínjairól, tudja, hogy a michailowskai náci lágerben ölték meg a szüleit. Arról is tudomása van, hogy a költő jóformán az egész elmúlt évben pszichiátriai kezelés alatt állt. Ezért az a véleménye, hogy igen *üdvös* volna, ha Celan a Fekete-

erdőbe is ellátogatna. Nem fejti ki, miért volna üdvös, de feltételezem, hogy segíteni akar a lábadozón, és mi adhatna üdvösebb és heideggeribb vigaszt, mint a Fekete-erdő és a felláp?

H. előző nap bejárja a freiburgi könyvesboltokat, intézkedik, hogy jól látható helyekre tegyék ki Celan műveit, hadd örüljön, ha sétálgat a városban. A felolvasás előtt az egyetem egyik professzora, Gerhart Baumann bemutatja őket egymásnak, valaki fényképet akar készíteni róluk, megörökíteni, amint a gondolkodó a poétával találkozik, de Celan felugrik és kijelenti, hogy nem hajlandó közös fényképen szerepelni Herr Heideggerrel. Heidegger úr derűs marad, Celan néhány percre eltűnik, majd visszajön, és közli, hogy mégis beleegyezik a dologba. Ekkor azonban már senkinek sincs kedve hozzá.

Az előadás után leülnek egy pohár borra, békésen csevegnek, és Celan elfogadja Heidegger invitálását, másnapra, fel a hegyre. Később, amikor Heidegger már hazament, váratlanul meggondolja magát. Ezzel az emberrel nem tud együtt lenni – mondja Gerhart Baumannak, nem akar vele találkozni, mert nem tud *nem gondolni* a múltjára.

Másnap reggel mégis felmegy vele *Todtnaubergre,* a hegyre, amelynek neve szintén úgy hangzik, mint egy átok, mert benne van a halál (Tod), a jajkiáltás (au) és a kényszermunkásokat foglalkoztató szervezet (Todt). Ezen a baljós csengésű halálsikoly-hegyen van az a híres kunyhó, a menedék, aminek építésében több mint negyven évvel ezelőtt Heidegger saját kezűleg vett részt, ahol a *Lét és idő*t megírta, és ahonnan csak lefelé vezetnek az utak. Akkoriban már a marburgi egyetem rendkívüli filozófiai professzora volt, két kisfiú apja, kellett a nyugodt hely, ahol írhat és gondolkodhat, kellett az erdő, a növények, a láp, a rusztikus körülmények, a parasztok társasága, amit gyerekkorában annyira megszokott. Mindez most is kell még. Előző évben, Hannah Arendt hatvanadik születésnapjára, egy őszről szóló verset és egy képeslapot küld, látképet a kunyhóból. Arendt tisztában van e magánszimbólumok jelentőségével, köszönőlevelében azt írja, hogy a vers és a szépséges kút képe a lehető legnagyobb örömöt okozta neki, a látvány sokáig elkíséri majd. A kút szépsége nem nagyon észlelhető egy másik fotón, amelyet én láttam, jobban feltűnik az a kissé pocakos, kissé kopasz öregúr, rossz szvetterben, aki

kezében egy csorba fehér vödörrel távolodik a kúttól, tartásában virgonc büszkeség: Martin Heidegger vizet hord!

Azon a délelőttön, a kunyhó és a kút köré húzott bűvös körben, ő és Celan, tanúk nélkül töltenek el egymással néhány órát. A bukovinai zsidó költő, aki – Claudio Magris szerint – „az éjszaka és a halál birodalmába szállt le, hogy megtalálja a mágikus jelszót, amely kinyitja a történelem börtönét" – és a messkirchi filozófus, aki sohasem kért elnézést senkitől náci múltja miatt. „Ha Heidegger 1933-as elkötelezettségét és annak bizonyos következményeit, amelyek a rákövetkező években komplikált és kétértelmű módon tovább éltek, megérthetnénk, megmagyarázhatnánk és meg is bocsáthatnánk – idézi Vajda Mihály Derridát –, akkor is megbocsáthatatlan maradna, ahogy Blanchot mondja, továbbra is a *gondolat sebe* maradna háború utáni hallgatása Auschwitzról."

Hogy mi történt, vagy mi az, ami nem történt akkor a todtnaubergi hegyen Celan és Heidegger között, miről beszéltek és miről hallgattak, azt máig vitatják. „Nem tudjuk, miről beszélgettek" – Rüdiger Safranski csak ennyit jegyez meg. Gadamer szerint azonban Heidegger később

elmesélte, hogy a költő mindvégig figyelmetlen volt, növényekről, állatokról és botanikáról beszélt, amely dolgokról még nála is többet tudott, ivott a kútból, és elmondta, mit gondol a kortárs francia filozófusokról. A többi néma csend és egy enigma, egy beírás a vendégkönyvbe: *„A kunyhó vendégkönyvébe, a csillagkockás kútra vetett pillantással, egy eljövendő szó reményével a szívben...”*

Egy eljövendő szó reményével a szívben – írta Celan. És azután?

(1959-ben Celan kisfiával és feleségével Sils Mariában nyaralt, ahol randevúja volt Adornóval. Bonyolult ügy, a találkozó – nyilván nem véletlenül – elmaradt, és Celan rejtélyes művet írt a témáról; címe: *Beszélgetések a hegységben.* „...én, aki mindezt elmondhatnám neked, aki elmondhattam volna, aki nem mondja el neked és aki nem mondta el neked...”)

Jó hangulatban jöttek le a hegyről – tanúsítja Gerhart Baumann. Celant mintha kicserélték volna, annyival jobb állapotban volt, tanúsították a barátai, mikor másnap

megérkezett Frankfurtba. Augusztus elsejei keltezéssel pedig verset írt, címe *Todtnauberg.*

Lator László fordításában így hangzik az első néhány sor:

„Árnika; szemvidító, / a csillagkockás / kútból a korty / a / kalyibában / a könyvbe / kinek a nevét vette / fel az enyém előtt? / az ebbe a könyvbe / írt sarok egy / gondolkodó / eljövendő / szavába / vetett / szívbeli / reményről. / ...

Nyilvánvaló: Celan bocsánatkérést várt, bűnbánatot vagy valami hasonlót. A kutatók sokféleképpen magyarázzák a verset és az egyes szavak szimbolikus jelentését. Az eseményre vonatkozóan is megoszlanak a vélemények: beszélnek reményről, csalódottságról, sőt, horrorról is. Jean Bollack, Celan jó ismerőse azt állítja, hogy a költő a todtnaubergi találkozó minden részletét előre kitervelte, mert – a halottak nevében – („a halál némethoni mester") törvényt akart ülni egy náci fölött!

„A valóság más és több, mint a tények és az események összessége, amely egyébként ellenőrizhetetlen – írja Hannah Arendt. – Aki azt mondja, ami van, mindig történetet mond el, és ebben a történetben az egyes tények elveszítik

esetlegességüket, és egyfajta emberileg felfogható jelentést nyernek.”

Egyszer-kétszer még találkoznak, leveleket is váltanak. Celan Párizsban bibliofil kiadást csináltat a Todtnaubergből és az első példányt elküldi Heideggernek. Az elmúlt évekig úgy élt a köztudatban, hogy a megajándékozott csak banális köszönőlevéllel nyugtázta a küldeményt. A közelmúltban azonban rábukkantak egy levélre, amelyet Heidegger 1968. január 30-án írt Celannak, vagyis – jegyzi meg Emmerich – a náci hatalomátvétel harmincötödik évfordulóján. Ebben megköszöni a váratlan nagy ajándékot… a verset. „Azóta sok mindenről hallgattunk együtt, de azt gondolom, hogy egy napon még kimondatik a kimondatlan…” – írja. Ez egyértelmű. De vajon megkapta-e Celan ezt a levelet? És a várva várt szó elhangzott-e?

Utoljára 1970. április elején találkoznak Freiburgban.

Celan verseket hoz, Heidegger annyira koncentrál a felolvasásra, hogy utána egész versszakokat idéz emlékezetből, a költő ennek ellenére figyelmetlenséggel vádolja őt, kiborul. Nyomott hangulatban válnak el. Gerhart Baumann a kertkapuig kíséri Heideggert, aki búcsúzáskor

megrendülten mondja: „Celan beteg, gyógyíthatatlan." A tragédia nagyon hamar bekövetkezik: április huszadikára virradóra Celan Párizsban, a Mirabeau hídról beleveti magát a Szajnába.

Titokzatos jelek arra utalnak, hogy a Celannal való *első* találkozás mélyebb hatást tett Heideggerre, mint azt életrajzírói állítják. Sajátos hangulatról van szó, az önreflexió elbizonytalanodásáról. Ennek az 1967-es évnek július végi napjaiban – az ő szótárából veszek kölcsön – Heidegger *szabadabbá válik a hívásra!* De nem Celan hívását várja.

2.

Négy nappal Celan freiburgi felolvasását követően, július 28-án, Hannah Arendt is előadást tart a freiburgi egyetemen, és 15 év után újra találkozik Heideggerrel. Ez a második hosszú elválásuk. Először 1933-ban szakad meg köztük a kapcsolat, egészen 1950-ig. Az totális elszakadás volt, minden értelemben. Ezúttal néha azért írtak egymásnak, de H. A. 1952 óta nem jött át Freiburgba, pedig jóformán minden

évben meglátogatta a közeli Baselben lakó Gertrud és Karl Jasperset. Ez a visszavonulás és tartózkodás Heidegger akaratából történt, általa kiszabott *büntetés* volt. Ennek kissé homályos okairól később lesz szó.

Az elmúlt évben azonban, Arendt hatvanadik születésnapja alkalmából, a már említett gratulációval és verssel, H. jelképesen amnesztiát hirdetett. A felköszöntött megtanulta már, hogy óvatosan reagáljon a Freiburgból jövő változásokra, ezért nem küld külön értesítést érkezéséről, viszont nagyon megörül, amikor meglátja Heideggert a teremben. Spontán laudációt mond a tiszteletére, a hallgatóság ambivalensen reagál, a freiburgi Mestert ez idő szerint nem túlságosan kedvelik. De egykori tanítványa – aki Jaspers tanítványa is volt –, Hannah Arendt rendkívül népszerű, valóságos sztár, *A totalitarizmus gyökerei* című könyve óta, amely 1951-ben jelent meg, az egész világon ismerik a nevét. Azóta sok más fontos művet írt, tanított a Harvardon, a chicagói egyetemen, Berkeley-ben, professzor a New York-i New School for Social Research-ön, nemzetközi botrányt robbantott ki az Eichmann-perről szóló tudósításaival, a politikai filozófia nagyasszonya,

mindenféle irodalmi és kulturális díjak birtokosa, az NSZK-ban valamikor egy vonatot is elneveznek róla. Ráadásul, idős korában is hódít még, felkelti – többek között – Hans Morgenthau, Hermann Broch vagy bármilyen meglepő, W. H. Auden egyoldalú szerelmét. Ő azonban a párizsi emigrációban megismert későbbi férjét, Heinrich Blüchert szereti kizárólag. „Még mindig nem tudom elhinni, hogy mindkettőt megkaphattam, a nagy szerelmet és az önmagammal való azonosság tudatát. És csak azóta birtokolom az egyiket, amióta a másik is az enyém. Így hát végre tudom, milyen az, ha az ember boldog!" – ez a vallomás, amelyet még fiatalon tesz Blüchernek, mindvégig érvényes marad. Blücher újságíró, nem zsidó, egykori kommunista, egykori kabarészerző, autodidakta filozófus, rendkívüli személyiség, Amerikában nagy tekintélyt élvez, egyetemen tanít, Arendt kedves kifejezésével élve: „masculini generis". „Drágám, mekkora ajándék ez a sorstól: egy érzés, amelyről az ember tudja, hogy egész életében megmarad, illetve még erősödik is! Ahol te vagy, ott van az otthonom" – így Blücher.

A boldog házasság azonban nem zárja ki Arendt és Heidegger dramatikus kapcsolatát, szabálytalan és rejtélyes viszonyát, szerelmét, barátságát, vagy minek nevezzem. Heidegger és Arendt. Arendt és Jaspers. Jaspers és Heidegger. Összetartozó és nem-összetartozó hármas. Bizonyos pontokon elválaszthatatlanok.

„1960. X. 10.

Kedves Martin,

szóltam a kiadónak, hogy küldjenek neked egy példányt a könyvem, a *Vita activa* német kiadásából. Ehhez szeretnék néhány szót hozzáfűzni.

Látni fogod, hogy a könyvben nincs ajánlás. Ha közöttünk rendben mentek volna a dolgok – úgy értem, nem nálad vagy nálam, hanem *közöttünk* – akkor megkérdeztelek volna, hogy neked ajánlhatom-e; közvetlenül az első freiburgi napokból származik és jóformán minden tekintetben neked köszönhet mindent. Ám ahogy most állnak a dolgok, ez nem volt lehetséges: mégis, valamilyen módon legalább el akartam neked mondani a puszta tényállást…

Minden jót!

Hannah”

Végre elmondta. Már rég el akarta mondani.

És ez az, amit Heidegger a legkevésbé akart hallani. Kapcsolatuk az elmúlt években éppen csak formális, ezek után H. majdnem hét évi hallgatásba burkolózik. Arendt, erősen leegyszerűsítve, így foglalja össze ezt a pszichológiai bonyodalmat egy Jasperhez írott levelében: „Tudom, hogy elviselhetetlen számára, hogy a nevem megjelenik a sajtóban és hogy könyveket írok stb. Egy életen át csaltam előtte, úgy tettem, mintha mindez nem is létezne, és még háromig sem tudnék számolni, ő meg elégedetten vette tudomásul, ha kiderült, hogy az ő dolgaiban mégiscsak elszámolgatok háromig, sőt, akár négyig is. De egyszerre csak meguntam a csalást, és ezért az orromra koppint. Egy pillanatig nagyon dühös voltam; de most már nem vagyok az. Mert véleményem szerint ezt valamiképpen megérdemeltem, a csalás miatt, és azért is, mert kiszálltam a játékból.”

De most 1967. július 28-a van. Régi sztori, új kezdet. Hanyadik is? Celanról nem beszélnek azon a délutánon. Talán említik a nevét, de Heidegger nem meséli el a todtnaubergi kirándulást. Az előző évi Spiegel-interjút sem hozza szóba. Nem meséli el, milyen nehezen szánta rá magát. Hogy mennyire bántották a támadások, amelyeket a Spiegel egy róla szóló könyv apropójából publikált. (*Heidegger, világéj, éjfél...* Arendt és Jaspers elkeseredve olvasták. H. A. – tévesen – Adornót és Horkheimert sejtette a támadások mögött.)

Heidegger nem mondja el, hogy mennyire izgult. Az ajtóban állva várta a Spiegel embereit, nehezen szedte a levegőt, feszült a feje, micsoda megpróbáltatás! És Hannah Arendt nem kérdezi meg, hogy az interjút miért csak a halála után engedi publikálni...

De hát ki beszél itt halálról? A világhelyzetről, arról igen, arra elvesztegetnek néhány szót. („Pocsék időszak: Ilyenkor jobb volna közelebb lenni egymáshoz..." – írja H. A. Párizsban élő barátnőjének, Mary McCarthynak. Komolyan fontolgatják a férjével, hogy áttelepülnek Európába.)

Saját magukról sem beszélnek. A sérelmekről. A félreértésekről, Heidegger 78 éves, Hannah 61. Ahogy Elzbieta Ettinger, szerelmük első krónikása írja: a Sturm und Drang kora lejárt.

És Jaspers sem téma. Ahhoz nem volna elég egy délután.

Pár nap múlva Heidegger levelet ír Arendtnek, aki akkor éppen Jaspersékat látogatja meg Baselben. Ebből egyet s mást megtudok. Szabálytalan sorrendben részleteket idézek:

„Még aznap este, amikor elmentél, megtaláltam annak a Mallarmé-idézetnek a helyét, amelyet Walter Benjamin felhasznált." H. részletesen leírja, hol és hogyan talált rá a becses sorokra, valóságos sikertörténet. „Délutáni beszélgetésünk a beszédről (nyelvről) és dialektikáról sajnos túlságosan rövidre szabott volt. Nem tudnál augusztus 19-e előtt újra idejönni egy délutánra, vagy túlságosan elfoglalt vagy?"

A rövidre szabott délutáni diskurzus színhelye mondjuk Heidegger háza volt. Rötebuckweg 47. A bejárati ajtón kártya: „Látogatás 17 óra után". A lényeget nem írták ki: hogy ide csak előzetes megbeszélés után lehet jönni, pontosan meghatározva a napot, órát, percet, időtartamot,

amit Elfride aggályosan számon tart. Ezúttal eltekintenek a formaságoktól.

Nyikorgó falépcső, fel az első emeletre: Egy óriás-szekrény az ajtó mellett. Dolgozószoba. „Ahol hallgatag, súlyos kötetek állnak... mint fogak nyolc sora. A házigazda az egyik fog. Meg-megvillan sárgás, kopasz fejebúbja, zömök, erős figurája mélyen belesüpped a málnaszínű karosszékbe. Martin Heidegger, a német filozófia mélyen ülő bölcsességfoga." Ez Voznyeszenszkij visszaemlékezése. 1967, úgy látszik, a Látogatások Éve: Voznyeszenszkij a tél végén járt itt. Lehet, hogy az ő küldeményéről szól Heidegger levelének következő passzusa: „Tegnap egy különnyomatot kaptam, áttekintést a jelenkori 'szovjetfilozófiáról'". Milyen szerencsétlen dolog! Ha az ember meggondolja, ezek nyilván tehetséges emberek! Erről bizonyságot szereztem még egyetemista koromban, az első világháború előtt."

Voznyeszenszkijt elvarázsolja a témája. Visszaemlékezését 1989-ben írja, és olyan gondolatokat tulajdonít akkori önmagának, amelyek – információk tökéletes hiányában – 1967-ben nem juthattak az eszébe. Mindegy, azért szép, amit ír: „Befelé fordítom a szemem,

kutatok az emlékezetemben, és már nemcsak a hatalmas homlokcsontot fedezem fel, hanem éles hiúz-szemöldökét, körömkefére emlékeztető sörtebajszát, finom, mellényes öltönyét és fürkésző kis szemét is, amely beszélgetés közben lassan felmelegszik, és a konyak lángja csillog benne. Keresem rajta a *csodálatos Hannah Arendt* iránt érzett szerelem visszfényét és a filozófus tragédiáját. De arca semmit sem árul el."

Heidegger levele azonban igen. Utolsó mondata így hangzik: *„Ha nem érnél rá, én is átjöhetnék Baselbe".*

3.

Fanfároknak kéne szólniuk, mert végre kimondta (leírta), hogy – ha Hannah hívná – néhány órára átjönne Baselbe! Ami jelképesen azt jelenti, hogy Jaspershoz is ellátogatna, egykori barátjához, harcostársához, akivel annyi éve már minden kapcsolata megszűnt. Csakhogy Arendt postafordultával válaszol: a kérdéses napon szívesen átjön Freiburgba. Eldőlt. H. A. nem hallotta meg Heidegger ajánlkozásában a hívás hívását! Vagy úgy gondolta, már késő, Jaspers öreg, beteg, a végjáték előtt fölösleges

beiktatni egy új jelenetet; a *Lét és idő* című nagy német regény utolsó előtti, posztromantikus fejezetét, a Kibékülést *(Die Versöhnung.* Egy modern opera címe lehetne).

Heidegger 1933 májusában látogatja meg utoljára Jaspersékat. Még előbb, a tél elején, sértődött választ küld Hannah Arendtnek, aki kétes pletykákra hallgat, és őt „dühödt antiszemitizmussal" vádolja. Vajon igaz-e, hogy az utóbbi időben kirekesztette szemináriumairól a zsidó hallgatókat? Nyugodtan akart dolgozni – válaszolja H. –, több hónapi szabadságot vett ki. De kik voltak azok, akik a disszertációjukkal legalább egyszer havonta rendszeresen megjelentek nála? A zsidó hallgatók. És akik külföldi ösztöndíjhoz kértek tőle segítséget? A zsidó hallgatók. És akik mindenféle ügyes-bajos dolgukkal zaklatták? Megint csak ők. Ez bőszítő volt. „De ennek nincs köze a zsidókkal való személyes kapcsolataimhoz. És főleg nem érintheti a veled való viszonyt" – így Heidegger. Ezek után 17 éven át megszakad köztük a kapcsolat.

Arendt belekeveredik a cionista ellenállásba, letartóztatják, szerencsésen kiszabadul, menekül, Párizsban

telepedik le. Nagyjából akkor nevezik ki Heideggert a freiburgi egyetem rektorának. Csak egy tanévben regnál, aztán lemond, mert – állítólag – idegesíti az állami beleszólás. De rövid működése és rektori székfoglaló beszéde még ma is sötét árnyékot vet nevére. H. szavait és tetteit áthatja a lelkesedés a „Führerprinzip", az egyetlen és igaz Vezér és az „ébredés nagysága és pompája iránt". Jaspers levélben reagál a beszédre. Szívszorító olvasmány. *Megköszöni,* mert szép párhuzamokra hívta fel a figyelmet a görögség és a mai német egyetemek feladata között, mert pozitív kicsengése volt, és mert a szép szavakat H. eddigi művei hitelesítik, és óvatoskodva megjegyzi, hogy örömteli élményét még az aktualizáltan „forszírozott" kijelentések sem csökkentették. Így a levélben. De otthoni feljegyzéseiben méltatlannak és visszataszítónak minősíti a rektori beszédet. Rüdiger Safranski tárgyilagosan számol be Jaspers képmutató magatartásáról, nem veszi észre benne a drámát, a diktatúrákban élők szokásos kígyóbűvölő taktikáját. Szándékosan félremagyarázni azt, ami nyilvánvaló, abban a reményben, hogy akkor talán mégsem igaz, talán csak lidérces álom!

Az a bizonyos utolsó látogatás Jasperséknál még a rektori kinevezés előtt történik. A hiedelmek szerint Heidegger azért nem ment el többé hozzájuk, mert Gertrud, Jaspers felesége zsidó. J. viszont azt meséli, hogy H. megbántódott, mert Gertrud keményen beolvasott neki. Ő maga egyébként csak szőrmentén vett részt a vitában. „Csakugyan azt hiszi – kérdezte Jaspers –, hogy Hitler, ez a kulturálatlan demagóg teremti majd meg Németország egységét?" „Ez nem kultúra kérdése! *Nézze a kezét... milyen szép!"* – válaszolta Heidegger.

Később, évekkel a háború után, egy Jaspershez írott levelében patetikusan bevallja, hogy azért nem ment többé hozzájuk, mert „szégyellte magát", úgy általában mindenért... Mire J. Arendtnak: „Ez mellébeszélés, hasztalan és követhetetlen. Heidegger nem tervezte el, hogy többé nem jön el hozzánk, egyszerűen csak így történt. Én sem döntöttem el 1945 után, hogy nem akarom őt többé látni, éppen csak így történt, szándék nélkül." És másutt: „Nem tudja felmérni, hogy mekkorát bukott mint ember!" És H. A.: „...neki nincs jelleme, rossz sincs, semmilyen sincs." Vagy: „Todtnauberg egy egérlyuk, amelybe visszahúzódik, és csak a csodálóit látja, azokat, akik felzarándokolnak hozzá. Az

ember nem azért kapaszkodik fel 1200 méter magasra, hogy kínos kérdéseket tegyen fel. És ha mégis, hát eget-földet letagad, úgysem mondja senki a képébe, hogy hazudik." Egy másik levélben H. A. kijelenti, hogy Heideggernek meg kellett volna tagadnia azt a felülről jött utasítást, amely egykori szeretett professzorát és mentorát, Husserlt zsidó származása miatt elparancsolta a freiburgi egyetemről. Miért nem akkor mondott le a hivataláról? Hogy kézbesíthette ezt a szégyenteljes határozatot? Husserl nem heverte ki a megaláztatást, belehalt. Heidegger *potenciális gyilkos!* Így Hannah Arendt 1946-ban. És akkor még nem is tudja a legelképesztőbb dolgot: hogy a Husserlt elbocsájtó szép üzenethez, engesztelésül, Heidegger *egy csokor virágot mellékelt.* És '38-ban nem vett részt Husserl temetésén, csak levélben nyilvánította részvétét, és nem tiltakozott, amikor a kiadó levette a *Lét és idő* új kiadásának első oldaláról a Husserlnek írott ajánlást. *Lábjegyzetben* azonban meghagyta a nevét, magyarázkodik a háború után. Safranski szerint, amit H. a háború után önigazolásul önmagáról ír, az retorikai mestermű, *apologia pro vita sua.* Hannah Arendt egyszerűbben fejezi ki magát: „Semmi egyéb, mint a

legeszelősebb hazudozások, kimondottan patologikus jelleggel. De ez egy régi történet."

Régi történet, régi sérelmekkel, és megszólal egy régi dallam. Amikor Arendt „eszelős hazudozásokról" ír, nem lehet nem gondolni arra a zöld ruhás, szép fiatal lányra, aki ő volt, nem lehet nem gondolni a májusi estékre a marburgi parkokban, és ezekre a sorokra, amelyeket, annyi más ilyen sor mellett, akkoriban, 1925-ben, Heidegger írt neki: „Azt mondtad, hogy az első találkozásunkkor félelemmel töltött el téged, ami köztünk lehet. Dehát, lehet-e még valami, egyáltalán? Nem volt-e már minden és nem lesz-e mindig? Tettünk-e mi ezért valamit? Az egyetlen, amit tehetünk, hagyni kitárulkozva, hogy *legyen,* ami van. Hogy tiszta örömöt jelentsen számunkra, és forrása legyen életünk minden egyes napjának." 17 év és hatvanmillió halott vajon kiirthatta-e H. A. tudatalattijából ezeket a szavakat?

Mennyi ambivalencia J. és A. háború utáni leveleiben! Szapulják és szeretik a tékozló fiút, a testileg-lelkileg összeroppant embert, akinek a francia megszálló csapatok elkobozzák a könyvtárát, rekvirálják a házát (Elfride szívósságának köszönhető csak, hogy végül visszakapják a

javaikat), akit igazolóbizottságok elé citálnak, „Mittlaufernek" (csatlósnak) kiáltanak ki, és kirúgnak az egyetemről, félnyugdíjjal. Szigorú ítélet: Jaspersnek is része van benne. A háború után óriási erkölcsi tekintélynek örvend, igaz, régen, a nagy heidelbergi korszakban is így volt, akkoriban a Robespierre gúnynevet ragasztották rá a háta mögött, A negyvenötös év végén, a téli szemeszteren, Jaspers a bűntudat–bűnbánat problematikáról tart előadásokat, azoknak az értelmiségieknek a konfliktusairól, akik '33-ban az új hatalomtól megújulást, megtisztulást és a technika rémuralmától való megszabadulást vártak, ám mert szellemiségét később mégsem tudták vállalni, elszigetelődtek, és ma azt állítják, hogy ők is áldozatok voltak. Mintha Heideggerről beszélne. Aki egy szép nap hozzá irányítja az igazolóbizottságot, abban a reményben, hogy Jaspers elnéző lesz, nagylelkű, és tisztára mossa őt. Egy narcisztikus ember naivitása!

„Kedves, kedves, Karl Jaspers! – írja azokban a napokban New Yorkból Hannah Arendt. – Mióta tudom, hogy maguk túlélték a pokoli színjátékot, a világ megint otthonosabb és barátságosabb számomra." Ez az első igazi levele, de pár

soros üzenetet és élelmiszercsomagot már eljuttatott Heidelbergbe, Jaspersékhoz. A levelezés beindul, és Jaspers élete végéig, szünet nélkül tart, egyre gazdagabban és meghittebben; hatalmas, élő, magán és kultúrtörténeti dokumentum, tanúság egy nagyszabású barátságról, felbecsülhetetlen feljegyzések a korszakról. Több mint 800 levél. Ehhez képest a Heideggerrel való levelezés, a szenvedély néhány hónapját leszámítva, csak „zengő érc és pengő cimbalom".

„Itt (Amerikában) van valami, ami a szabadsághoz hasonlít, és sokan vannak, akik erősen úgy érzik, hogy szabadság nélkül nem lehet élni." H. A. nem kritikátlan, de jól érzi magát. Férjétől megtanult „politikailag gondolkodni, és historikusan látni". Amolyan szabadúszó publicista-író lett belőle, többfelé dolgozik, többek között a kitűnő *Partisan Review*-nak, hazatérő katonáknak tart előadásokat a diktatúráról, tele van tervekkel és lehetőségekkel, és az életerő, ami leveleiből sugárzik, gyógyszerként hat Jaspersre. Elixír és élelmiszercsomagok: Hannah húskonzerveket küld, vitaminokat, tejkonzerveket, teát,

kávét, koncentrált citromlevet… „küldjek cigarettát is, hogy megörvendeztethessék a barátaikat?”

1945 karácsonya van. Jaspers vonakodva bár, de eleget tesz a freiburgi igazolóbizottság felszólításának. Régi íróasztalánál ül, és hála Arendt küldeményének, megszokott italát ihatja: tejes teát. („…meglepődne, ha most betoppanna hozzánk: ugyanazt a szobát látná, ugyanazt a széket az íróasztalom mellett, amelyen maga mint doktorandus ülni szokott… És mégis annyira más minden. Ebben a kizökkent világban csak a külsőségek élnek kísértetiesen tovább…”) Egy éve még méregkapszulával a zsebükben minden percben a véget várták, Gertrud és ő, és most a győztesek hozzáfordulnak: ítélkezzék Heideggerről! Mit írjon hát a század – úgymond – legnagyobb gondolkodójáról? „Úgymond?” Ki mondja ezt? Békés órákon ő mondja ezt, Karl Jaspers, kezdettől tisztában van vele, hogy a legnagyobb, már akkor is sejtette, amikor először találkozott a hat évvel fiatalabbal, pont negyedszázaddal ezelőtt, Husserl házában. Ezelőtt nemrég halt meg Max Weber, és Jaspers akkoriban úgy érezte, hogy mestere és barátja

szellemi támogatása nélkül kifutott a talaj a lába alól. „A mi fenomenologikus gyermekünk…” – mutatta be neki Martin Heideggert Husserl felesége. Ez az új barátság az egyik legfontosabb dolog, ami akkoriban történt vele. „Kössünk harcostársi szövetséget!”, ajánlotta a fenomenologikus gyermek. Azokban az ősidőkben, 1922-ben, Jaspers meghívta magához Heideggert, nyolc napot töltöttek együtt, dolgoztak és filozofáltak… „A nyolc önnel töltött nap folyton eszemben van… – köszönte meg Heidegger. – A barátság, a bajtársiasság növekvő, biztos tudata…” Szép szövetség volt! De a *Lét és idő* megjelenése után egy kissé megingott. Ennek nem szakmai féltékenység volt az oka, igazán nem, csak éppen Heidegger művének stílusa és hangvétele valahogy idegen volt Jaspers számára. „Ami addig rejtve volt, az a műveinkben napvilágra jött!” Vajon tud-e arról Jaspers, hogy Heidegger az „unalmak unalmának” minősíti az ő műveit? Én úgy sejtem, hogy tud.

És mit tudnak a német filozófiáról a francia katonai vezetők? Egy Towarnicki nevű fiatal francia katona a Rajnai Divízióból meglepően sokat. Ismeri a *Lét* és *idő*t, és mélységes tisztelettel elzarándokol Heideggerhez, egyetlen vágya

összehozni őt Sartre-ral. Ez utóbbi politikai okokból vonakodik. A fiú lázas pr-tevékenységet folytat, információkra vadászik, szerencsére néhányan azt állítják, hogy rektorátusa idején H. védelmébe vett egyes zsidó tanárokat, és megakadályozta az egyetem előtt a zsidó könyvek elégetését, Towarnicki ezt boldogan közli Sartre-ral, aki ezek után megenyhül. Közben Heidegger Sartre művét, a *Lét és semmi*t olvassa, Towarnicki példányát. Különösen a síelésről szóló passzusok tesznek rá hatást, valamikor ő is foglalkozni akart a témával. Towarnicki szalad Sartre-hoz a jó hírrel, az akadályok elhárulnak, már a randevú időpontját is kitűzik. Mámorában Towarnicki Camus-t is be akarja szervezni, de ő ellenáll, mindegy, a királyi randevú létre fog jönni! És mégsem jön létre. „Nem volt hely a vonaton…" – motyogja csalódottan Towarnicki.

Hogy mit tud a német filozófiáról a francia megszálló hatóság? Szónoki kérdés: semmit. Jaspersnek kell elmagyaráznia Heidegger jelentőségét. Politikai ambícióit kicsinyíti, kijelenti, hogy a húszas években Heidegger nem volt antiszemita, és később is csak bizonyos esetekben volt az (itt megemlít egy csúnya példát), más esetekben azonban

segítőkész volt és kockáztatott (itt megemlít egy szép példát), e tekintetben nem jelent az ifjúságra nézve veszélyt. Nem tér ki arra, hogy Heidegger uniformisban egzecíroztatta diákjait, katonai fegyelmet vezetett be az egyetemen, egy szellemi rohamcsapat vezérének képzelte magát. És 1936-ig valami akadémiai tanács tagja volt, amely a német jogreformot készítette elő, olyan emberek társaságában, mint *Julius Streicher* és *Hans Frank.* Vagy Hugo Ott állítása szerint – a todtnaubergi bölcs Göringben látta megtestesülni „az új ember vezéralakját"! Ilyesmikre Jaspers nem tér ki. Ami szerinte igazán aggodalmat keltő, az a heideggeri gondolkodásmód diktatórikussága, kommunikáció-képtelensége, zártsága. Ez ma végzetes, mert a fiatalok alól kicsúszott a talaj, nincs ellenállóképességük, előbb meg kell tanulniuk önállóan gondolkodni. És majd ha H. gondolkodásmódja is átesik egy valóságos újjászületésen, és majd ha ez a műveiből is kiolvasható lesz, akkor, de csak akkor, immár többé nem lesz akadálya annak, hogy újra helyet foglaljon a katedrán.

Mélyütés. És paradox módon, aki az ütést adja, jobban a szívére veszi, mint aki kapja. Heideggerül szólva: „A

lelkiismeret szavának meghallása a bűnösség faktumának tudomásulvétele." H. ez idő tájt mintha süket volna. „Most meg kéne írnod a vallomásaidat, ahogy Szent Ágoston" – mondta neki öreg kollégája és barátja, Bultmann –, hogy megvédd gondolataid igazságát!" De – meséli Bultmann – Heidegger arca ekkor kővé vált és szó nélkül eltávozott. Jaspers ezzel szemben sokáig rágódik a saját maga által hozott ítélet fölött. Erről tanúskodik egy 1948. március elsejéről keltezett, Heideggerhez írott levele, amit sohasem küld el, igen, újabb el nem küldött iromány! (Ebben a képzeletbeli regényben állandóan elküldött és nem-elküldött levelekre bukkanunk majd.) Jaspers-Robespierre szemrehányásokat tesz önmagának, amiért a harmincas évek elején nem állította meg Heideggert politikai ámokfutásában! Később, amikor egyre borzalmasabb lett minden, ezek a dolgok elvesztették a jelentőségüket; és ha egykori barátjára gondolt, csak távoli emlékek jutottak az eszébe, és újra csodálatot érzett iránta: Éppen ezért, '45-ben valami magyarázatot várt tőle, egy mondatot, egy szót! Hiába. *(Egy eljövendő szó reményével a szívben.)* Az a szó nem hangzott el. Viszont H. hozzá irányította az

igazolóbizottságot... Jaspers befejezi levelét, de nem adja fel, archiválja, és egy másik levelet ad postára, amit a freiburgi egyetem rektorának címez. Heidegger munkásságát méltatja benne, és kéri, hogy oldják fel tanítási tilalmát. (Ez aztán 1951-re rendeződik.) Később mégiscsak ír az egykori fenomenologikus gyermeknek, megkérdi, vajon nem kéne-e megpróbálniuk véget vetni a hallgatásnak. A közéjük ereszkedett sötétség nem akadálya annak, hogy néha magánemberként és filozófusként egy-egy szót váltsanak. És a távoli múltból küldi üdvözletét, „ragaszkodással valamihez, ami volt és ami már nem lehet." Érthetetlen módon a levél nem érkezik meg a címzetthez. De Heidegger megtudja valakitől, hogy Jaspers írt neki, azonnal tollat ragad, közli, hogy a félreértések és tévedések ellenére ő éppen úgy érez iránta, mint azelőtt; dagályos és mesterkélt tónusban írott levél. „Ebben a növekvő világszenvedésben egyre kevesebben őrködnek a gondolkodás fölött, gondolkodók és költők egyetlen lehetséges tartózkodási helye a magány, az egyedüllét..." Jaspersnek nem tetszik a levél őszintétlen hangja, hűvösen válaszol. És megvetően informálja Hannah Arendtet: „Teljesen begubózott

létspekulációiba. (Seinspekulation. Gúnyosan hozzáteszi: már y-nal írja: *Seyn.)* „Lehet-e tisztátalan lélekkel, ennyire őszintétlenül, meglátni a legtisztábbat?" És más alkalommal: mintha Heidegger valóban azt gondolná, hogy a Nyugat jövője azon múlik, megértik-e a metafizikát? Mintha azt hinné, hogy a nácizmus fő baja nem az emberiség elleni bűntett és a háború kirobbantása volt, hanem a metafizikával szemben kialakított helytelen attitűd!

A levelezés akadozik. Heidegger sötét képeket fest a jövőről, és egy új Advent eljöveteléről beszél sejtelmes mondatokban, Jaspers nem tud mit kezdeni ezzel a profétikus szóáradattal, merő álmodozásnak minősíti, egy újabb, életveszélyes álmodozásnak, a mágia szolgálatában, de Heidegger el van ragadtatva attól, hogy őt álmodozó gyermeknek tartják, ömlengve válaszol, leírja, hogyan árulták el a nácik az álmait, milyen megpróbáltatások érték, hogyan dacolt a rezsimmel, amikor Nietzschéről tartott előadásokat, és ha Jaspers – Baselből Heidelbergbe menet – keresztülutazik Freiburgon, kimenne a vonathoz, hogy kezet szoríthasson vele... Ezek után J. két évig képtelen neki válaszolni. De amikor hetvenedik születésnapjára Heidegger

egy nagyon személyes hangú levélben gratulál, magányosságára panaszkodik, és arra kéri őt, hogy fogadja el egy vándor köszöntését, akkor ellágyul, és nem titkolt nosztalgiával válaszolja, hogy képzeletben gyakran látja őt, hallja a hangját, reménykedik abban, hogy „talán még lehet valami köztük." Nem lesz. H. valami félreérthető dolgot ír egy cikkben, amit ő magára vesz, és ezzel végérvényesen lezárja a Heidegger-kérdést. Sőt, Hannah Arendtet is szakításra szólítja fel, ő azonban kategorikusan elutasítja az „ultimátumot". Jaspers egyébként tapintatból sokáig elhallgatja Arendt előtt, hogy Heidegger, annak idején, állítólag denunciált egy zsidó professzort. Amikor 1966-ban mégis szóba hozza ezt, H. A. meg sem rezzen. „Amit mondasz, arról senki sem tud semmit!", válaszolja, éppen olyan elfogultan, mint amikor a háború után potenciális gyilkosnak nevezte Heideggert. Ez egyben felszólítás is: most már hallgatni kell ezekről a dolgokról. És Jaspers hallgat. És vár. Talán már nem azt a szót várja. Már csak *valamilyen* szót.

Titokban haláláig írogatja Heideggerrel kapcsolatos gondolatait. A legutolsó bejegyzésben egy fennsíkról fantáziál; havas csúcsok fölött, magas hegy tetején terül el, a

levegő éles és tiszta. A filozófusok itt szoktak egymással találkozni. Vagy megküzdeni. Mert a gondolataik fölött uralkodó hatalmak háborúban állnak egymással. Ő mégis ráakadt odafönn egy emberre, aki fontosnak találta azt, amin ő spekulált. Egyetlen ilyen emberre akadt, többre nem... „Az az ember azonban az én közeli ellenségem volt. Mert a Hatalmak, amelyeket szolgáltunk, kibékíthetetlenek voltak egymással. Nemsokára úgy tűnt, hogy már beszélni sem tudunk egymással. Az öröm vigasztalan fájdalommá változott, mint amikor az ember elszalaszt egy lehetőséget, amely pedig ott volt, elérhető közelségben. Hát így történt ez Heideggerrel és velem."

4.

Hannah Arendt *zöld ruhája* ma már kultúrtörténeti adat. Heidegger a leveleiben emlegeti. Hans Jonas a memoárjaiban. A 18 éves Hannah így jelenik meg a kissé ódivatú, nyárspolgári marburgi egyetemen. Königsbergből és Berlinből jön, divatos zöld ruhában, fantasztikus sötét szemmel néz az emberekre. Más, mint a többiek. Hans Jonas, a diákkori jóbarát H. A. szuggesztív egyéniségéről,

lényeglátásáról, érzelmei mélységéről beszél. És megemlíti, hogy ugyanakkor meghatóan félénk és gyerekes volt. Egy romantikus manzárdszobában lakott szobatársnőjével, egy kis egérrel, amelyet a tenyeréből etetett. Ő és az egér egyformán magányosak voltak... – meséli Hans Jonas.

Marburg négyszáz éves protestáns egyetemi városka, ahol mindenki ismer mindenkit, „kicsi világ, amelyben az úgynevezett értelmiség uralkodik, ezért nagynak hiszi magát...” – írja Heidegger Jaspersnek. „Az egyetem unalmas, a diákok jóravalók, különösebb elhivatottság nélkül. És mivel sokat foglalkozom a ‘negativitással’, itt alkalmam van tanulmányozni, hogy milyen a semmi...” Igazi társasági élet nincs, csak formális és hierarchikus kapcsolatok, és egy görög olvasókör. Magasröptű unalom. Ebben a környezetben Heidegger is alapvetően különbözik a többiektől. 1923-ban nyeri el marburgi állását, és hamar sztár lesz. A „messkirchi varázsló”, ahogy – szülővárosa nyomán – a hallgatók nevezik a háta mögött, hatalmas gondolatkonstrukciókat épít fel, amelyeket azután saját maga rombol le, és a felajzott diákokat megfejtetlen rejtvényekkel terhes bizonytalanságban hagyja. Ez a gyengébb idegzetű hallgatók

számára annyira nyomasztó, hogy az egyik lány, háromévi hiábavaló „rejtvényfejtés” után megöli magát. George Steiner szerint H. nem is akarja, hogy megértsék, ellenkezőleg, „az is lehetséges, hogy amit Heidegger a Seinnel elmond, bármilyen buzgalommal esküsznek is rá a diákok és hívek, valójában semmit sem jelent, vagy az ő autisztikus révületén kívül semmi sem fordítható le belőle.” A Mester visszaél pedagógiai éroszával, senkit sem enged közel magához, rejtélyes nimbuszába burkolózik. De egyúttal mulatságos és parasztosan egyszerű különc is; télen sokszor sítalpakon érkezik, sínadrágot és lódenkabátot hord, nyáron rövidnadrágot, „egzisztenciális” öltözékeket, mondják a hallgatók, akik tetszéssel fogadják ezeket a Wandervogel mozgalomból átörökített szokásokat. Kirándulni járnak vele, követik szeretett hegyeire, átveszik az általa önművelő szigorral vegyített vándormadár romantikát, szellemi disputákat folytatnak a hegyekben a szabad ég alatt, Istenről és a világról vitatkoznak, mint Leverkühn és teológus társai. „Valami iszonyú gondolati energia sűrűsödött össze ebben a kis schwarzwaldi

emberben – emlékezik Gadamer –, és amikor az kirobbant, egy csapásra megváltoztatta a helyzetet a világban."

Minden egybevág, mert semmi sem vág egybe. H. harmonikus családi környezetben nőtt fel Messkirchben, a sváb-alemann határnál. Kisvárosi, majdnem falusi gyerek, apja pincemester és sekrestyés, és elvárja, hogy fiai ministráljanak. Hannah Arendt Königsbergben él, nagypolgári zsidó környezetben, még kislány, amikor apja, akit imád, szifiliszben meghal, anyja néhány év múlva újra férjhez megy, ő új családjában idegennek érzi magát, senkihez-semmihez sem kötődik. Heidegger számára szülőhelye mindig alapvetően fontos marad, és mindvégig szoros a kapcsolata az öccsével, aki Messkirchben él. Hannah teljesen szabad, vallásosság vagy világnézeti konfliktusok nem nyomasztják, legfeljebb a kérdés: hogy valójában ki ő és tartozik-e valahová? („Soha életemben nem szerettem külön valamely népet vagy közösséget – írja majd 1961-ben az *Eichmann Jeruzsálemben* vitája kapcsán Gerschom Scholemnek –, sem a németet, sem a franciát, sem az amerikait, sem a munkásosztályt vagy bármi mást, valójában csak a barátaimat szeretem, és minden más

ilyenfajta szeretetre képtelen vagyok. És ha a zsidók iránt külön szeretetet éreznék, azt gyanúsnak tartanám; mivel magam is zsidó vagyok. Én nem szeretem magamat, és azt a valamit, amiről tudom, hogy a saját szubsztanciámhoz tartozik". Heidegger ezzel szemben forrón szereti mindazt, ami szubsztanciájának része, németségét és katolicizmusát, amivel egyébként keményen viaskodik. És 17 évvel öregebb. És családja van. Szóval, minden elválasztaná őket: de mert annyira mások, mint a többiek, és mint eddigi életükben bárki, a fejlemény rohamosan és elkerülhetetlenül bekövetkezik.

„Amikor üvölt a vihar a kunyhóban, akkor pihenésül egy sötét szemű fiatal lány képe előtt álmodozom, aki esőköpenyben, kalapját mélyen lehúzva a homlokára, először lépett be a terembe, és kérdéseimre csak egy-egy kurta, alig hallható igennel vagy nemmel válaszolt..." – írja 1925-ben, szerelmük első nyarán, todtnaubergi vakációjáról Heidegger a távoli kedvesnek.

Akkor már több hónapi szerelem és konspiráció van mögöttük. Ha viszonyuk kitudódna, Heideggert kirúgnák az

egyetemről és nyilván Elfride is otthagyná. A játékszabályokat tehát – erről már szó esett – első perctől kezdve ő diktálja. A kezdeményező is ő volt.

Íme, részletek az első levélből:

„1925. II. 10.

Kedves Arendt kisasszony!

Ma este még el kell jutnom magához, a szívéhez kell szólnom.

Legyen köztünk minden egyszerű, világos és tiszta. Akkor kiérdemeljük ezt a találkozást. Hogy maga a tanítványom lett, hogy én a tanárja vagyok, az csak alkalmat adott ahhoz, ami történt."

Még kisasszonynak szólítja, még magázza. „Én sohasem fogom magát birtokolni, de mindig része lesz az életemnek." Csábít a gondolat, hogy másképpen fordítsam. Így: „Én sohasem fogom kegyedet birtokolni..."

És sorjáznak az atyai intelmek és tanácsok, egyetemről, tanulásról, életről, nőiességről. Heidegger hasonló stílusban írogatott régebben egy Elisabeth Blochmann nevű fiatal nőnek is, Elfride barátnőjének, akivel azóta is,

időszakonként, amolyan szerelmes barátságot tart fenn. A levelezés akkor sem szakad meg, amikor a félzsidó Blochmann a harmincas években Angliába emigrál, sőt, a háború után is, mindhalálig folytatódik. De ez egy másik történet, csak segédanyag, és Voznyeszenszkij nem az Elisabeth Blochmann iránt érzett szerelem visszfényét keresi a filozófus arcán!

Gondolom, H. késő este írja levelét, amikor már alszik a család. Rettentő feldúlt, akarja-nem akarja, lelkifurdalás gyötri (akkoriban a bűnbeesésről szóló Luther-kommentárokról ad elő), boldog és szorong, mi is történt? Egy tanítványa, egy fiatal lány, esőköpenyben, és a köpeny alatt izgató zöld ruhában, félénken beállított a fogadóórájára. Ő hívta? Magától jött? A levél azt sugallja, hogy rászánta magát, Safranski szerint Heidegger hívta. Végül is mindegy. Gondolom, hetek óta köztük volt már ez, ez a vihar előtti csend, amelyet tekintetek, hangsúlyok, véletlen találkozások, töredezett dialógusok töltenek be... Banális dolog, egyszerűbb volna azt mondani, hogy Heidegger hülyén belezúgott egy tanítványába, de ez méltatlan hozzá és az esethez: élete legnagyobb szenvedélye

lesz ez a kapcsolat, ő fogja így jellemezni, később is, akkor is, ha majd vallomást tesz a feleségének. De most még 1925. február 10-e van. Heidegger befejezi Arendt kisasszonyhoz írott levelét. Még bocsánatot kér tőle, mert – idézem – „egy pillanatra megfeledkeztem magamról". Skizofrénia. A messkirchi ministránsfiú bocsánatot kér, az egyetem Don Juanja kiszemeli zsákmányát. A befejező sorokat Heidegger harmadik, legvalódibb énje, a *Lét és idő* alkotója írja: „Egyszer majd hadd illessem sima homlokát egyetlen csókkal, hálából a lényében lakozó fényességért, amely a munkámra is átsugárzik.

Örüljön, maga jóságos! A maga M. H.-ja."

Utolsó alkalom volna így fordítani: „a kegyed M. H.-ja..."

A második számú levél már tegeződve íródik.

Mint egy prózavers. Tudós olvasók, gondolom, könnyedén belehelyeznék e mámoros filozófiai elmélkedéseket a szerelemről a heideggeri gondolatrendszerbe. Én egy tükröt látok, nagy, díszes darabot, Heidegger csodálja benne önmagát: íme, lássam, ez vagyok én, a szerelem teoretikusa, a szerelmes Gondolkodó! A tükröt persze Hannah tartja elébe...

Néha úgy ír, mint bárki. Banális és romantikus. Nem *úgy* romantikus, nem ír *kék* virágról, de azért ír virágról, olyanról, amit majd Hannah fog leszakítani, meg az eljövendő májusról, nyári légről, nyári estékről, Hannah könnyű nyári ruhájáról, és a hegyről, az ő hegyéről, a hegyi tóról, a szakadékról, amelynek meredek partja mellől letekint a nyugalmas mélybe. A romantika kliséi. Még nem beszéli folyékonyan az erotika nyelvét.

Hamarosan már azt is tudja.

„25. II. 27.

Kedves Hannah!

A démonikus megrohant. De tiszta homlokod, némán kérlelő drága kezed, asszonyi gyöngédséggel átszellemítette.

Ez még sohasem történt meg velem.

A viharban, visszafelé az úton, még szebb és nagyobb voltál. És én képes lettem volna éjszakákon át vándorolni veled.

Fogadd ezt a kis könyvet mint gondolataim jelképét. Egyúttal, legyen e szemeszter szimbóluma.

Kérlek, Hannah, ajándékozz meg néhány szóval. Nem akarom, hogy így menj el.

Biztosan nincs időd az utazás miatt. De csak pár sort írj, ne ‘szépen…’

Csak úgy, ahogy írsz. Csak mert Te írod.

A te Martinod.”

Elkezdődik a konspirálás. Titkos kis cédulák, kurta utasításokkal: ekkor és ekkor légy itt és itt. Ha ég nálam a villany, gyere. Ha nem jövök eddig és eddig, gyere holnap. Indulj el utánam egy villamossal később. Várj a szokott padnál, ha nem ma, akkor holnap, ugyanabban az időben. Csak 9 után gyere. Úgy gyere, mint múlt pénteken. És egyszer, majd később: Svájcban van dolgom Husserllel, meghívlak egy napra. És Hannah, mint egy profi mozgalmár, mindent végrehajt, jön, megy, vár. Az illegalitás szelíd bája. Amikor majd Rosa Luxemburg és Leo Jogiches kapcsolatáról fog írni, H. A. meggyőzően hangsúlyozza, hogy az illegalitás miként növeli az erotikus vonzerőt.

Az ő leveleinek nagy része nem szerepel az Ursula Ludz által kiadott kötetben. (*Briefe 1925 bis 1975 und andere*

Zeugnisse) Eltekintve néhány kivételtől, hiánytalanul csak öregkori levelei olvashatók. Az érzelmek labirintusában tehát főleg a Mester nyomán kell haladnunk. De azért találunk néhány szép és nosztalgikus verset, magányról és szerelemről, amelyeket Arendt írt, és egy irodalmi igényű önvallomást. Ez a tavaszi szünetben, otthon, Königsbergben készül, hogy szerelmese látva lássa, milyen is ő valójában. Élőszóval elmondani nem tudná. Levelei tanúsága szerint H. is könnyebben oldódik fel írásban, mint szóban. „Mindketten nehezen beszélünk, de megértjük a csendet…" – így Heidegger.

Az önvallomásnak *Árnyékok* a címe. Harmadik személyben írott néhány oldalas, romantikus iromány, komplikált heideggeri fogalmazásmódban. Ördögűzés. A szorongást, az elidegenedettséget, a realitástól való félelmet akarja elűzni azzal, hogy nevén nevezi. Valahogy így:

„…már alig ébredező ifjúságában is a rendkívüli és a csodálatos után áhítozott, és így később szinte ijesztő természetességgel hozzászokott ahhoz, hogy életét az itt és a most, és az akkor és az ott megduplázza."

Lehet, hogy ugyanaz taszította a szorongásba, mint ami a makacs vágyba: „odaadni magát egy Egyetlennek”.

Most már nemcsak képzeletben, hanem a valóságban is május van. Véletlenül meglátják egymást egy koncerten, és Martint úgy felkavarja Hannah látványa, hogy kimenekül a marburgi éjszakába, azokon az utakon rohangászik, ahol együtt szoktak sétálni. Öt nap múlva fordulat áll be a kapcsolatban.

„Ezúttal eláll a szavam – és csak sírni tudok, sírni –, és nincs válasz a miértre – és a válaszra való fölösleges várakozás – belehullik a hálába és a hitbe. Most megteszek mindent, amit az angyal akar.” A messkirchi varázsló, a maga enigmatikus nyelvén ünnepel. „És a te nagy órád, amikor szentté válsz... Gyermek, hogy csinálod ezt? És ennyi tisztelettel és méltósággal!” Szent? Nem tudom. „Kislány, hát én csináltam asszonyt belőled? Ez csodálatos!” – Blücher, Hannah jövendő férje írja majd ezt, évek múlva. Akkor és ott, a marburgi tavaszban, Heidegger és Hannah Arendt szorongva ámuldoznak azon, ami velük történik. És Martin nem győzi mondani, hogy Hannah nélkül nem

menne a munkája, hogy mennyit köszönhet neki, hogy ő érti legjobban a gondolatait, akkor is vele van, ha nincs vele... „És az, hogy van szerelem, hogy *tud lenni,* az a jelenvaló lét legboldogítóbb adománya."

Rövid periódus, mely alatt a jelenvaló lét túl bőkezűen szórja adományait. Hamarosan behajtja az árát.

Hannah fizeti meg. Nagy ár: bujkálás, kiszámíthatatlanság, érzelmi viharok, kiszolgáltatottság. '26 januárjában egy szemesztert Freiburgban hallgat Husserlnél. Nem megszépítő messzeség, hanem kijózanító.

„Elfelejtkeztem rólad – írja neki január végén Heidegger – , nem közömbösségből, nem mert külső körülmények erre kényszerítenek, hanem mert el kellett, hogy felejtselek és el is foglak felejteni, valahányszor a munkám egy utolsó, legnagyobb koncentrációt igénylő fázisba érkezik. Ez nem órák vagy napok kérdése, hanem egy folyamat, amely hetek és hónapok alatt készülődik és aztán lecseng." (Valóban így van, a kiadó és az egyetem rektora sürgetik a munkát, H. éjjel-nappal dolgozik.) Ekkor a *Lét és idő* még csak torzó, két részre terveződött, de még az első sem készült el egészen.

Arendt az önként vállalt rabszolgaság és a függetlenség között ingadozik, a freiburgi szemeszter végén nem tudja, hogy visszamenjen-e Marburgba, vagy Heidelbergben tanuljon-e tovább Jaspersnél? Szeretné, ha szerelmese marasztalná, de erről nincs szó, sőt, H. nemcsak támogatja, hanem sugalmazza is a heidelbergi alternatívát, Jaspers figyelmébe ajánlja Hannah Arendtet, és büszke magára, amiért önzetlen és nagyvonalú volt. A szenvedély, mint heveny roham, lecsillapodott.

Nézem Hannah fényképét a heidelbergi időszakból: egy bérház gangján áll, a korlátnak támaszkodik, szép és kihívó, csúfondárosan nevet arra, aki fényképezi. Heidelbergben diáknak lenni jó, akkor is, ha az ember önként száműzi ide magát. Még látható a régi egyetem bejáratán Friedrich Gundolf felirata: „Az élő szellem." Később ezt majd átjavítják a „német szellemre". A hosszú főutcán éjjel-nappal vidám élet van és zsibongás, a Kroll kávéházban mindenki találkozik mindenkivel, és aki nem tud az átlag havi 100-150 márkából kijönni, az elmegy abba a Plöckben található halvendéglőbe, ahol kevés pénzért jóllakhat. És a délutánok a Schlossparkban, és a kirándulások fel a Königsstuhlra, az

odenwaldi erdők, a remek könyvtárak. Nézem Hannah fényképét: ki hinné, hogy ezt a magabiztos, szép fiatal nőt titkos szerelem férge rágja? Pedig rágja. „Kizárólag miattad mentem el Marburgból; hogy ne nehezítsem neked még jobban…" – írja majd 1950-ben Heideggernek. A szakítás gondolatával játszik, nem adja meg neki a címét, eltűnésével provokál, sajnos, túl jól sikerül a provokáció, néhány hónap múlva Heidegger rátalál, és ha szolidabban is, újra forog a mókuskerék. A Jaspers-féle racionalitás azért mégis kiszabadítja Arendtet az elmúlt évek romantikus atmoszférájából. Ha valakinek sikerült engem kijózanítani, az Jaspers volt – nyilatkozza később. És: Csak tőle fogadtam el, hogy neveljen. Kölcsönösen hatnak egymásra, Jaspers és a hallgatók, ezt a szabadságot Hannah először életében tapasztalja *(Mi a filozófia?* – kérdezte a hallgatóktól J., és a beszélgetések alapján kidolgozta az *Egzisztenciafilozófiát).* Hannah gyógyul, már szeretői vannak, rövid ideig a jóval idősebb Loewenson, expresszionista író, akit Max Weber özvegyének vasárnap délutáni összejöveteleiről ismer, azután egyetemi kollégája, Benno von Wiese, akiből később szintén náci lett. Hannah beszámol új barátjáról

Heideggernek, azt állítja, hogy „egyszerűen boldog”. Heidegger úgy tesz, mintha elhinné, és örülne. *Vola ut sis!* – idézi Szent Ágostont –, akarom, hogy legyél! „Leveled úgy megrendített, mint első napokban a közelséged.” A todtnaubergi bölcs magától értetődőnek tartja, hogy a *Lét és idő* óceánjában, mint parányi halak, parányi szerelmek úszkáljanak Hannah körül, és azonnal a semmibe vesszenek, ha Ő, a nagy hal, a Nagy Szerelem, felbukkan a habokból. Mert néha azért felbukkan, és valamelyik kisváros vasútállomásán várja kedvesét, hogy néhány órát, vagy egy egész napot együtt töltsön vele.

De valami történik:

a kötet 40. számú levelében Heidegger euforikusan közli, hogy egy hétig Heidelbergben lesz dolga,

a 41. számú levél már arról értesíti Arendtet, hogy megérkezett, találkozzanak este 10-kor az egyetemi könyvtár előtt,

a 42. számú levelet ezúttal Hannah írja, az első, általa írott levél, ami a kötetben szerepel:

„Heidelberg, ‘28. IV. 22.

Azt, hogy most nem jössz, azt hiszem, megértettem. (...) És újra az a rejtélyes, kényszerű szorongás gyötör. Amit most mondani akarok neked, az nem más, mint a helyzet józan mérlegelése. Szeretlek, mint az első nap, ezt tudod, és én is tudtam, ez előtt a viszontlátás előtt is. Az út, amit mutatsz nekem, hosszabb és nehezebb, mint gondoltam. Egy egész hosszú életet kíván. Ennek az útnak a magányát önként választom, ez az egyetlen lehetőség, amit el tudok fogadni. (...) Mindig annyit adok, amennyit tőlem kívánnak; és maga az út nem más, mint a feladat, amit szerelmünk kirótt rám. Elveszteném az élethez való jogomat, ha elveszteném az irántad való szerelmemet, és elveszteném ezt a szerelmet és a realitását, ha vonakodnék a feladattól, amire rákényszerülök.

És ha van Isten, a halálon túl még jobban foglak szeretni."

De hát mi a feladat, és mire kényszerül? Melyik romantikus regény hősnőjének érzi magát?

A 22 éves Hannah Arendt „díszbe öltöztetett szívvel" állt a tavaszi estében az egyetemi könyvtár előtt. Egy eljövendő szóra várt. Két éve, hogy szentté avatódott a marburgi tavaszban. Most tilalmas remények cikáztak át az agyán,

hogy ki tudja, talán a távollét, talán az eltelt idő... Sohasem kérte Heideggertől, hogy hagyja el érte a családját, erre titokban sem számított, nem is gondolt rá, de ha mégis... Ám éppen az ellenkezője történt: őt bocsátották el. Egy későbbi levél alapján kikövetkeztethető, hogy az operáció érzéstelenítéssel ment végbe, Heidegger lemondásról és kötelességekről beszélt. Aláírta freiburgi kinevezését (Husserl ajánlására), és érthető módon semmi szüksége nem volt lélektani bonyodalmakra. Meg vagyok róla győződve, hogy búcsúzóul örök szerelméről biztosította a lapátra tett kedvest.

A szeretet a sóvárgás egy fajtája...

Arendt Szent Ágoston szeretetfelfogását tanulmányozza. Ebben a periódusban a keresztény filozófia divatos dolog a német egyetemeken, ambiciózus bölcsészhallgatók Szent Ágoston *Vallomásai*nak hatására önnön lelkiismeretük mélyrétegeiben kutakodnak. A demokrácia utolsó pillanatai ezek: a zsidó Hannah Arendt egy katolikus szentet választhat disszertációja tárgyául. Talán terápia is: a szeretethiányban szenvedő szerző önmagát gyógyítja a

témával. (Sok évvel később azt az ironikus észrevételt teszi, hogy Heidegger műveiben a szeretet fogalma semmilyen formában nem szerepel, egyetlen lábjegyzetet kivéve.) Arendt a filozófus Augustinust állítja előtérbe a teológussal szemben. Mondanivalóját Jaspers ideái szerint rendszerezi – heideggeri nyelven. A teológus elbírálók tanácstalanok és csalódottak. „A hallgató felmutatta a lényeget, de nem gyűjtött össze mindent, amit Augustinus a szeretetről leírt" – a szigorú professzor, Jaspers értékeléséből válogatok: „Néhány dolgot hibásan idéz. Néha túl erőszakosan értelmezi a szöveget. Sajnos nem érdemli meg a legnagyobb elismerést, csak dicséretet. *Cum laude."* A hatvanas években, amikor kiadásra készíti elő dolgozatát, Arendt meglepődve fedezi fel, hogy már akkor is, a keresztényi szeretet transzcendens közegében is, az emberek világon belüli kötelékeit kutatta.

A 43. számú levélben Hannah bejelenti Heideggernek, hogy „hazát és hovatartozást" talált egy marburgi diáktársa, Günther Stern mellett, akihez feleségül fog menni. Ezúttal minden egybevág, származás, életkor, intellektus, ambíciók,

barátság és szolidaritás, csak szerelemről nincs szó, legalábbis Hannah részéről, de ez így van rendjén, elvégre hosszú és magányos útra vállalkozott, eredetileg egyedül... Arra kéri Heideggert, hogy ne felejtse őt el és ne felejtse el azt sem, hogy számára áldás volt a szerelmük, és az is marad, *áldás.* „És annyira, de annyira, szinte kínoz a vágy, hogy tudjam, hogy vagy, mit dolgozol, hogy érzed magad Freiburgban? Csókolom a homlokodat és a szemedet...” – fejezi be levelét. Nagyjából akkor, Elisabeth Blochmann látogatást tesz Todtnaubergben. Pár nap múlva H. bocsánatot kér tőle, amiért „túllépte barátságuk határait”, és olyasmire „vette rá”, ami Elisabeth számára kínos volt.

1929. Thomas Mann Nobel-díjat kap. A náci párt nürnbergi kongresszusán hatvanezer ember vonul fel. Hofmannstahl meghal. A New York-i tőzsdén 50 dollárnyit esnek az árfolyamok. Davosban, tavasszal Heidegger intellektuális párbajra hívja ki a humanista tradíciók nagy képviselőjét, a német kultúrfilozófia fehér hajú fejedelmét, Ernst Cassirer zsidó filozófust. Mindenki ott van. Settembrini-Cassirer és Heidegger-Naphta a kultúra

esélyeiről vitáznak egymással. „Ha a jelenvaló lét kétfelvonásos – írja Rüdiger Safranski –, akkor Cassirer a második felvonásra fordítja a figyelmét, azaz a kultúra nappaljára; Heidegger azonban az első felvonásba tekint, az éjszakába, ahonnan jövünk. Azt a Semmit bámulja, amelyből kiemelkedik a Valami…" Nagyvonalú, elegáns disputa. Odalent a síkföldön Hannah kirekesztve érzi magát.

„De minden bánatot el lehet viselni, ha egy történetet mondunk róla, vagy elmeséljük." Hannah Arendt megírja legszubjektívebb művét, *Rahel Varnhagen* élettörténetét *(egy német zsidónő a romantikából* alcímmel), 1930-ban fog neki, akkor Berlinben él a férjével, és Kurt Blumenfeld hatása alatt áll, aki a „posztasszimilációnista-cionizmus" megteremtőjének kiáltotta ki önmagát. Arendt izgalmas kettős életet él: a jelenvaló *lét* Berlinjének egyre aggasztóbb közegéből indul időutazásaira a 130 évvel korábbi Berlinbe, ahol még csak korlátozott számú zsidó telepedhetett le, és emancipációról csak a kivételesen gazdagok álmodhattak. Rahel, a pária archetípusa, nem gazdag, nem szép, keveset járt iskolába, de fejébe veszi, hogy kiművelődik, és a

„Bildung” révén fogja magát elfogadtatni. Egy manzárdszobában, Lessing arcmása alatt, irodalmi szalont alapít. Az első zsidó nő a német történelemben, aki ilyesmire vetemedik, elképesztő pimaszság, de „bejön neki” (egyszer Goethe is meglátogatja), a kora romantika nagy színpada ez, ott van mindenki, Tieck, Brentano, Mme de Staël, a Schlegel fivérek, Heine, Hegel, Fichte, Mirabeau, Friedrich von Gentz – micsoda siker! Rahelt mégsem fogadja be a berlini arisztokrácia, majd csak akkor, amikor idősebb korában, józan megfontolásból feleségül megy a nem zsidó Varnhagenhez és kikeresztelkedik. De előtte még lebonyolít néhány őrjöngő szerelmet, arra méltatlan, szép és fiatal arisztokrata fickókkal, akik mindig elárulják őt, olyankor művészien szenved, a szenvedés a specialitása, amit nagyszerű levelekben dokumentál, vagy tízezer levél marad utána, „a szíve vérét csepegtette a borítékokba”, mondta Heine. Élete végén aztán Rahel, teátrális körülmények között megbékél zsidóságával. A könyv műfaja esszé vagy kritikai életrajz, az irónia és együttérzés bravúros egyvelege. Nagyon személyes és dokumentálisan pontos, egyfajta anti-credo: szerzője már nem hisz az asszimiláció lehetőségében,

nem hisz a „befelé fordulás” intellektuális fölényében, a romantikus illúziókban, a német demokráciában, és már nem hiszi, hogy misztikus kötelék van közte és Heidegger közt. A varázslat elmúlt. Arendt olyannak látja a valóságot, amilyen. Fájdalmas tapasztalat. Erről tanúskodik a 44-es sorszámú levél, az utolsó, amely ebből a korszakból fennmaradt, és amit ugyancsak ő írt, 1930. szeptember 30-án.

Zavaros ügy. Férje és Heidegger együtt utaznak valahová. A vonatablakban állnak. Hannah a pályaudvar peronjáról nézi őket. Olyan vízió, amelytől előre félt, amit előre elgondolt, és ami lám, bekövetkezett. Elzbieta Ettinger szerint a dolog előzménye annyi, hogy Heidegger meglátogatta őket Berlinben, majd együtt utazott el Sternnel valahová. Én nem tartom valószerűnek, hogy H. előzőleg látogatást tett volna náluk. Hannah levele nem kelti ezt a benyomást.

„Annyi minden jött össze, hogy egész megzavarodtam. Nem azért, mert megláttalak, és mert abban a pillanatban sürgetően és tisztán felrémlett bennem az életem és –

kérlek, hadd mondjam ki – a szerelmünk kontinuitása. Nem emiatt.

Hanem mert már percek óta ott álltam előtted. Tulajdonképpen te is láttál, felületesen rám néztél. És nem ismertél meg. Gyerekkoromban, egyszer, az anyám egy buta játékot eszelt ki, amivel nagyon megijesztett. Olvastam egy mesét a törpéről, akinek olyan hosszú lett az orra, hogy senki sem ismert rá. És az anyám úgy csinált, mintha velem is ez történt volna. Még mindig érzem azt a rettentő rémületet, 'én vagyok az, a gyereked, dehát a Hannah vagyok!' – kiabáltam. Ma hasonló érzésem volt. És aztán elindult a vonat, és úgy történt, ahogy elgondoltam, vagyis ahogy szorongva elképzeltem. Ti ketten ott fönn és én lenn, veletek szemben, tehetetlenül és egyedül. És nem volt mit csinálni, csak amit mindig is: hagyni, hogy megtörténjék, és várni, várni, várni."

Várni, mire? Két héttel ezelőtt zajlottak le a parlamenti választások Németországban. A nemzeti szocialisták az addigi 12 helyett 107 mandátumot szereztek. A *Lét és idő*ben olvasom: „A nem-tulajdonképpeni jövőnek várás jellege van."

Ingeborg Bachmann így emlékezett egykori disszertációjára, amelyet Heideggerről írt:

„Igen, amikor erről a tanulmányról beszélek, mindig azt mondom, hogy Heidegger ellen íródott. Még csak huszonkét éves voltam, és azt gondoltam, most megsemmisítem ezt az embert. Tulajdonképpen azért voltam olyan dühös, mert a bécsiek, Carnap és mások már ezt ad absurdum megpróbálták, de ő kisiklott előlük. Huszonkét évesen, hatalmasan tudtam lelkesedni és támadni. Természetesen nem semmisítettem meg őt. Pedig akkoriban azt hittem, hogy nem fogja túlélni a disszertációmat. Egyébként olvasta, egyike azoknak a ritka személyeknek, akik elolvasták. És az a különös kívánság rohanta meg anélkül, hogy erről előbb bármit is tudtam volna, hogy az ünnepi kötetben, amelyet hetvenéves születésnapjára adtak ki, Paul Celantól és tőlem is szerepeljen egy vers. És mind a ketten nemet mondtunk…”

5.

1950. február:

„Hivatalos úton voltam (Freiburgban), és Heidegger egyszerre csak megjelent a szállodámban. Így hát, hála nekem, a német költészet néhány szép Heidegger-verssel gazdagodott. Az ember megteszi, amit tud” – így Hannah Arendt, amikor egyik barátjának beszámol Heideggerrel való újra találkozásáról.

Egy kicsit játssza az eszét.

Valóban hivatalos úton van, de Freiburgban semmi dolga. Az európai zsidó kultúra újjáépítéséért alakult nemzetközi bizottság nevében járja be Németországot. Megrázó élmény. „Mivé lett a német hazaszeretet?” – kérdi németországi utazásáról szóló esszéjében. Itt csak önsajnálat, apátia és fölösleges buzgólkodás van. „Az emberek a romok alól kúsznak elő, a világ gonoszságára panaszkodnak, és ha éhesek és fáznak, szemrehányóan mondják, szóval ez a ti demokráciátok, ezt akarjátok ránk tukmálni!” A szellemi élet képviselői sem jobbak. Zavaros dolgokat, közhelyeket nyilatkoztatnak ki, elavult szentenciákkal véleményezik az aktuális eseményeket; az általános butaság rendkívül nyomasztó, az emberek a legelemibb dolgokat sem tudják korrektül megítélni, és azt állítják, hogy a világ megint

elhagyta őket. Lehangoló, lehangoló. Jaspersék már elmenekültek, Baselben telepedtek le.

H. A. néhány napra átmegy hozzájuk. Rég áhított viszontlátás! Persze sok szó esik Heideggerről. Jaspers megmutatja a leveleket, amelyeket a háború után váltottak. Hannah bevallja egykori love storyját. „Ó, dehát ez nagyon izgalmas!" – mondja a szerelmi dolgokban egyébként roppant konzervatív Jaspers. „Ezt nem hittem volna róla..." – írja a férjének, nagy megkönnyebbüléssel Arendt.

És egy január 3-i levélben, ugyancsak a férjének: „Azt még nem tudom, hogy Heideggert látni fogom-e? Ezt rábízom a véletlenre."

És két nap múlva: „Hétfőn Freiburgban leszek, oda kell menjek hivatalosan... De semmi, de semmi kedvem nincs viszontlátni H. urat!"

És megkeresi egy közös ismerősüket, és elkéri tőle H. úr címét.

Február 7-én érkezik meg Freiburgba. Pár sort küld Heideggernek, aki estefelé eljön a hotelbe, a válaszlevéllel:

„Kedves Hannah!

Örülök az alkalomnak, hogy korábbi találkozásunk most, későbbi életutunkon mint maradandó folytatódhat.

Szép volna, ha ma este 8 körül el tudna jönni hozzám. A feleségem, aki mindenről tud, szívesen üdvözölné. De sajnos, ő ma este nem ér rá.

Levele csak délben jött meg. Mivel nekünk Zahringenben nincs telefonunk, személyesen hozom el ezeket a sorokat a szállodájába, és fél hét után ismét eljövök.

M. H."

A levelet a portásnál hagyja. De rögtön utána meggondolja magát és a szobapincérrel üzen Arendtnek.

„...Amikor a pincér a neved mondta, az olyan volt, mintha megállt volna az idő" – írja neki másnap Hannah.

„Amikor a viszontlátás első pillanatában a legszebb ruhádban felém jöttél, az olyan volt, mintha átléptél volna ötször öt évet..." – válaszolja később Heidegger, és a ruha barna színét az alkonyi fényben fürdő, frissen lekaszált szántóföld színéhez hasonlítja.

„...és mint villámcsapás hasított belém, amit előtte sem magamnak, sem neked, sem senkinek nem ismertem volna

be, hogy hála a váratlan impulzusnak, amit az adott nekem, hogy Friedrichtől megtudtam a címedet, nem követtem el, elsősorban önmagam ellen az egyetlen igazán megbocsájthatatlan árulást. De egyet tudnod kell: ezt pusztán büszkeségből és színtiszta hülyeségből követtem volna el és nem elvi alapon" – így Hannah.

„Tudtam, amikor ott álltam veled szemben február hetedikén, és azt mondtam neked, hogy *te.* Az idő sajátos titka ez: visszatér és átalakít mindent. Ez új ajándék számunkra" – így Heidegger.

„Először életünkben beszélgettünk igazán..." – tudósítja Arendt a férjét erről az első estéről, de áltatja magát: szó sem volt igazi beszélgetésről.

Ezen az estén Heidegger, az „álmodozó gyermek", elmagyarázza, hogy miért, illetve miért nem volt náci. Egy *eljövendő szó?* Nem. Csak szavak. Celan nem érné be ezekkel a szavakkal. Hannah Arendt a párizsi emigrációban zsidó gyerekek Palesztinába menekítésében működött közre, amikor H. a metafizikáról szóló előadásaiban a nemzeti szocializmus belső igazságáról és nagyságáról értekezett! Celan úgy ülne itt, mint egy inkvizítor. Kérdéseket tenne fel.

Képzeletben Hannah is kérdéseket tett fel, rengeteg tisztázni való kérdése volt, most mégis hagyja, hogy Heidegger ragadja magához a szót. „Politikai dolgokban sem gyakorlott, sem tehetséges nem vagyok” – jelenti majd ki Heidegger egy levélben. „Igazán nincs abban a helyzetben, hogy rájöjjön, miféle ördög rángatta őt ezekbe a dolgokba…” – mentegeti majd Arendt. És otthon, Amerikában mindent elkövet, hogy rehabilitálja a „gondolkodás birodalmának elrejtőzött királyát”, régebbi, Heideggert elítélő kijelentéseit visszavonja, magyarázkodó cikkeket ír, és később művei angol kiadását szorgalmazza, ellenőrzi a fordításokat, olyankor is ezt fogja tenni, amikor éppen újra megszakad köztük a kapcsolat!

Elzbieta Ettinger szerint ez volt a cél: Heideggerék felhasználják Arendtet. Manipulálják. Elfride szándékosan ment el hazulról. Csapdát ástak. Hannah önként belesétált. Nem akarom elhinni, hogy ennyi volna az egész: egy szappanopera intrikája! De ha mégis… akkor sem lehet letagadni, hogy vannak ilyen mágikus esték, a *már nem* és a *még nem* között! Hannah Arendt váratlan felbukkanása az öregedő Heidegger számára nagy érzelmi megrázkódtatás,

ébredés, drámai kizökkenés abból az elszigeteltségből, amibe évek óta bezárja magát.

Ülnek hát egymással szemben, két külön világ, köztük a senki földje, tele aknákkal. Hannah Goethe *Divan*jából idéz, vajon mit? *„Kedves Arendt kisasszony! Ma este még el kell jutnom magához, a szívéhez kell szólnom…”* – írta huszonöt évvel ezelőtt Heidegger. Most 61 éves. Arendt 45. *„Ez az este és a rákövetkező reggel egy egész élet igazolása. Alapjában nem várt igazolás”* – írja majd Arendt.

A rákövetkező reggelen Hannah újabb, hivatalos vizitre megy a Rötebockweg 47-be. Idill helyett most valóban csapda várja: Elfride számon kéri rajta a múltat. „Ez a nő valószínűleg pokollá teszi H. életét, legalábbis azóta, amióta valahogy kihúzta belőle a vallomást arról, ami annak idején köztünk volt…” – tudósítja az eseményekről Arendt a férjét. „És Heidegger, aki pedig notóriusan, mindig és mindenütt hazudik, sohasem tagadta a 25 év alatt, sőt, mindig a legnagyobb nyíltsággal vállalta – legalábbis ez derült ki hármunk beszélgetéséből –, hogy a velem való dolog valamikor élete nagy szenvedélye volt! Attól tartok, hogy a nagyságos asszony, amíg én élek, minden zsidót utálni fog.

Sajnos, hihetetlenül ostoba!" Arendt szerint Elfride és Heidegger kapcsolata a csőcselék-elit viszony tipikus példája, Elfride szörnyeteg, tönkreteszi és tönkretette Heidegger életét, rábeszélte, hogy lépjen be a nemzeti szocialista pártba, aminek ő már régebben tagja volt, a lánymozgalomban jeleskedett és az összeomlás előtt brutális módszerekkel kényszerítette munkaszolgálatra a környékbeli nőket. Heidegger nézőpontjából azonban más a helyzet, Elfride gondos, jó feleség, jó barát, aki mindig mindent megtett annak érdekében, hogy ő nyugodtan dolgozhasson, és ő ezért végtelenül hálás. Ha a kapcsolat újrafelvételének alapfeltétele a Madame-mal kötött béke, ám legyen, Arendt belemegy a színjátékba, Elfride is belemegy, a jelenet giccsesen végződik, a két nő búcsúzóul összeölelkezik. Arendt másnap egy szép és méltóságteljes „tisztázó" levelet küld Elfridének, és elutazik. Heidegger boldog: „Miután elmentél, békés reggeli fény maradt a szobámban utánad. A feleségem hozta be, de te segítetted neki behozni... (...) Ez a ragyogó reggeli fény azonban még jobban rávilágít akkori vétkemre..." A náci párt tagja volt, becsülete oda, nem bánt meg semmit, Németország

romokban, de ő egy huszonöt évvel ezelőtti titkos románc miatt emészti magát! Nem a házasságtörés ténye miatt, hanem mert nem vallotta be azonnal Elfridének, aki *megértette* volna az élmény nagyszerűségét! Heidegger arra törekszik, hogy mitológiává szublimálja házasságtörését. „A szerelem, amit feleségem iránt érzek, csak most kap új erőre, ezt a te szerelmednek köszönhetem, meg az ő hűségének, és annak, hogy bízik benned és bennem!" Húha! Néhány hétig, néhány hónapig tart majd ez az új mámor, aztán – mint máskor is – alábbhagy, csillapodik, kiürül. De amíg tart, 32 szép verset ír Arendthez, „neked" ajánlással, lepréselt faleveleket és szárított virágokat küldözget *Elfride kertjéből a nagy városba,* ahogy New Yorkot nevezi. Leveleiben tovább építgeti a szerelemről alkotott új teóriáját, melynek lényege: „Szükségem van a feleségem szerelmére, amely mindent elviselt, és mégis növekedni tudott. És szükségem van a te szerelmedre, amely rejtélyesen megőrizte önmagát és felélesztette mélységeiből az övét." Ez az elszabadult narcizmus volna a bevezetés a szerelem metafizikájába? Arendt nem ezért jött. Amit férfi és nő kapcsolatáról és hűségről és hűtlenségről tudni lehet, azt megtanulta Blücher

mellett. Heidegger ismét Szent Ágostont idézi: *Omnia et sublata et conservata et elevata,* vagyis minden (ami Hannah egykoron volt) elvétetett, megőrződött, felemelődött. Erotika-mentes liturgia. De szülővárosában, Messkirchben, ahol Elfride nincs vele, a *démonikus* mintha elszabadulna; egészen más hangú leveleket írogat: „Ó, Te! – ha itt volnál – de hiszen itt vagy – mégis ide szeretnélek varázsolni…" Egy bizonyos napra céloz, amikor Hannah újra eljött és „ami volt, az lett", és ők ketten a negyedik dimenzióból, mintha az örökkévalóságból, és Hannah megkérdezte, „hát ez igaz?", meg egy sétáról a mezőn, és: „Te, te újra eljött, te megérkezett Hannah-Te-Te…" Elfridéről egy szó sincs ezekben a levelekben.

Többféle szerepet játszanak mind a ketten. És mindegyiket őszintén. „Heideggernek abszolút semmi fogalma arról, hogy mindez 25 évvel ezelőtt történt, hogy tizenhét évig nem láttuk egymást… – írja Hannah régi barátnőjének, Hilde Frankelnek, arról az első, hotelbeli találkozásról. – Úgy állt ott előttem, mint egy leforrázott puli." Most *puli* vagy *egész élet igazolása?* Hol így érzi, hol úgy. Az is, ez is. Irónia nélkül elvesztené az önbecsülését. És

megint ott állna a berlini pályaudvaron, és várna, várna... Hannah Arendt többé nem akar a vesztesekhez tartozni.

Csakhogy Heideggerrel az ember nem küzdhet a fair play szabályai szerint.

A totalitarizmus gyökerei kirobbanó siker, Arendt a topon van, írnak róla, beszélnek róla, Princetonba hívják tanítani, a híre természetesen Németországba is eljut. Elképzelem, amint Freiburgban, a Rötebuckweg 47-ben a reggelinél, Hermann, az egyik fiú, az újságot lapozgatva megjegyzi, hogy „ez a te Frau Arendted, papa, ez nagyon befutott!" A lap fordításban közöl egy interjút, amit a New York Times csinált Frau Arendttel. Hermann egy tapintatlan bunkó, részleteket olvas hangosan. Igen – mondja Arendt doktor –, egyenlőségjelet kell tenni a kommunizmus és a nácizmus között, mivel mind a kettő a totalitárius genus altípusa. Hogy mit gondol az új humanizmusról? Egyetért Jaspersszel abban, hogy... persze, Jaspersnél diplomázott. Heideggernél tanult, nem, nem hajlandó Heidegger múltjáról nyilatkozni, felhívja a tisztelt újságíró figyelmét, hogy Platón is elment Syracusába, a filozófusok mindig vonzódtak a zsarnokokhoz.

Saját magát nem nevezné filozófusnak, szigorúan véve csak politikai filozófiával foglalkozik. Nem, nem *mindenáron* akar különbözni Mesterétől, ő is erős nosztalgiát táplál a görög polisz eszménye iránt, de őt, Heideggerrel ellentétben az amerikai köztársaság ideája is... A politika legnagyobb hőse Lessing volt, mert elszántan védelmezte a relativizmust. Karl Jaspers is... Ahány mondat, annyi géppuskalövés. Elfride kiragadja a bunkó Hermann kezéből az újságot és bedobja a kandallóba. De másnap a fogorvosnál, egy női magazin egyik lapjáról, Hannah mosolyog rá azokkal a szabálytalan fogaival.

'52 tavaszán Arendt újabb európai körútra megy. Meghitt érzelmekkel siet Freiburgba. Visz egy példányt a könyvéből is, de Heidegger közli, hogy nem tud angolul olvasni, Elfride majd belenéz, Elfride nem néz bele, kész. Többé nem kerül szóba a dolog. A Mester németül se olvassa el soha Arendt könyveit, minek olvasná, nem érdekli, csak bosszankodik a létezésük miatt, Hannah sikereire nem reagál, de neki, olykor, ha a jelenvaló lét szeszélye úgy hozza, szüksége van a segítségére, így megy ez, senki sem lehet tökéletes. És ezek dramatikus napok. „A Madame agyára ment a féltékenység"

– tudósítja a férjét Arendt. Elfride antiszemita kijelentéseket tett, ő beolvasott neki, csúnya jelenet volt. Heidegger feszült, újra tanít az egyetemen, minden előadás előtt ijesztően szorong. „Amíg a kreativitása fennáll, nincs veszély…" – írja Hannah Blüchernek. A ritka pillanatokban, amikor kettesben vannak ő és Martin, a gondolkodás gondolatáról gondolkodnak. Ez az ő dolga itt, serkenteni Martint az alkotásra, megszilárdítani a talajt a lába alatt, önként vállalt misszió, amit más nem vihet végbe ezen a világon, csak ő, aki a legjobban érti az ősködből előjövő ideákat… „Csak a depresszió ne lépjen fel újra! Most ez ellen próbálok valamit tenni. Talán emlékezni fog rá, ha nem vagyok itt." Szédítő magabiztosság! Blücher, a férjzseni, belemegy a játékba: „Hallgatni és tovább haladni! Hogy mit jelent a gondolkodás? Ez Isten után a filozófia legnagyszerűbb kérdése! Segíts neki a kérdések feltevésében!" Igazságtalanul ironizálok Hannah Arendt őrzőangyal szerepe fölött. Rüdiger Safranski komolyan veszi. Szerinte Arendt nemcsak a kérdések feltevésében segített rengeteget Heideggernek, hanem – gondolati értelemben – a válaszadásban is. A sors iróniája, hogy H.

erről mit sem tudott, tehát nem foglalt állást arról a vitáról, amelyet Hannah Arendt folytatott az ő gondolataival. Safranski nagyszabású filozófiai elemzésében témáról témára kifejti, hogy H. A. hatalmas életművében hogyan fejlődött tovább egy-egy heideggeri gondolat, vagy hogyan nyert konstruktív cáfolatot. A konklúziót még én is megértem:

„Hannah Arendt *születésfilozófiájában,* ami Heidegger halálfilozófiájának hatásos ellenpárja, szintén megszólal a szorongás hangja, de a „világba vetettség" heideggeri magányával szemben megszólal a világba érkezés ujjongása is. (...) Ezek az újrakezdések azonban csak akkor történhetnek meg, ha ígéret jár velük és megbocsátás: Hannah Arendt megfogadta önmagának, hogy kitart Martin Heidegger mellett. Azért tudta ígéretét megtartani, mert ereje volt a megbocsátáshoz."

A körülmények azonban túlságosan zaklatottak Freiburgban. Arendt titkos randevút tervez, a Bodensee mellé, de ez kútba esik, ő meg utazgat, többek között Marburgba, különös egybeesése az eseményeknek, hogy

élete eme jelképes helyszínére hívják előadást tartani, oda, ahonnan – ahogy Blücher nevezi – a *Martin-legenda* elindult. Aztán újabb utat tervez Freiburgba. De indulás előtt egy levélke jön Heideggertől:

„Jó lesz, ha most nem írsz és nem jössz. Minden nagyon fájdalmas és nehéz. De el kell viselnünk."

Mit lehet ehhez hozzáfűzni? Celan néhány sorát:

„Újra találkozások / elidegenült szavakkal: / kővágó, vadgaz, idő."

A kapcsolat döcögve megy tovább, a büntetés nem totális, csak szigorú. Abban az évben még egyetlen levél jön Heideggertől, Jaspers felől érdeklődik. Következő évben két levél jön tőle, az egyikben megint megemlíti Jasperst, azt írja, találkozni szeretne vele, nem bánná, ha Arendt közvetítene kettejük között, H. A. megpróbálja, de elutasító választ kap.

Akkoriban Hannah mesét ír, csak úgy, magának; címe: Heidegger, a róka... Rövidített változatban így szól:

„Volt egyszer egy róka. Olyan, de olyan ügyetlen volt, hogy minden csapdába belepottyant, és nem is tudta

megkülönböztetni a csapdákat a nem csapdáktól. Gondolt hát egy nagyot, és épített magának egy saját csapdát, amiben aztán olyan jól elhelyezkedett, hogy soha többé nem tudott belőle kijönni. De nem bánta. Mert jött hozzá sok látogató és megcsodálták. Ő meg büszkén mondhatta: én vagyok a legjobb minden róka közül! És ebben sok igazság volt, mert senki sem ismeri olyan jól a csapdák természetét, mint az, aki egy életen át benne lakik."

1954-ben három levél jön H-tól. Utána öt évig semmi. 1959-ben egy levél érkezik. „Emlékszel, melyik verset idézted nekem a Divanból, viszontlátásunk első estéjén?" – kérdezi ebben Heidegger. Nem tudom, Arendt mit válaszolt. Közben többször jár Németországban, de mindig elkerüli Freiburgot... „Olyan ez, mint egy hallgatólagos megállapodás..." – magyarázza Blüchernek, és bármilyen abszurd, makacsul ismételgeti, hogy közte és Heidegger közt semmi sem változott. A marburgi időkben megtanulta tőle, hogy minden a jövőben kezdődik... És így lett: '67-es újratalálkozásuktól kezdve, Hannah haláláig már nem szakad meg köztük a kapcsolat.

6.

„Néhány órára én is átjöhetnék Baselbe…” – írta Heidegger 1967. augusztus tizedikén Hannah Arendtnek, három héttel Celan látogatása után.

Ha Arendt akkor azt válaszolta volna, hogy „gyere!”. Ha megérezte volna, hogy a sóvárgás, ami ebből az egy sorból kiolvasható, ezúttal nem neki szól, hanem valami többnek, mint az ő személyes kapcsolatuk?

„Hannah – Te

De hisz Te vagy az *‘és’* Jaspers és Heidegger között” – írta egyik 1950-es messkirchi levelében Heidegger.

Megpróbálom elképzelni ezt a meg nem valósult találkozást Baselben, Jaspers házában, amit Hannah az ő *európai* otthonának nevez, de nem vagyok benne biztos, hogy sikerülni fog.

Az első pillanatok elfogódottsága. „A szorongás beléjük fojtja a szót.” H. és J. harminc éve nem látták egymást.

Heidegger egy papírlapot szorongat, amire felírta azokat a Walter Benjamin által idézett Mallarmé-sorokat, amelyekről két hete beszélgetett Hannah-val. Áthidaló

témának megfelelő. Hannah elmeséli, hogy ő és Blücher hogyan találkoztak össze a francia összeomlás után Marseille-ben Walter Benjaminnal. Mindhárman internálótáborból szabadultak és az amerikai beutazási vízumra vártak. Walter Benjamin viszonylag hamar megkapta az övét és a spanyol átutazó vízumot is megszerezte. Utolsó találkozásukkor Blücherékre bízta néhány kéziratát azzal, hogy juttassák el New Yorkba, ha vele valami történne... Egy illegális csoporthoz csatlakozott, amely a Pireneusokon keresztül gyalog akart átjutni Spanyolországba. Később Golo Mann, Werfel, Alma Mahler és Heinrich Mann is megtették ezt az utat. De Benjaminéknak pechük volt: reggel lezárták a spanyol határt, ott rekedtek Franciaországban. H. és J. jól ismerik ezt a történetet, de amíg Hannah beszél, rendeződik a lélegzetvétel, szűnik ez a feszültség, amit a vizsgadrukkhoz lehet hasonlítani, igen, Heideggernek visszatérő szorongásos álma, hogy újra érettségizik... Walter Benjamin aznap éjjel megölte magát, meséli Hannah, és ez úgy feldúlta a határőrök kedélyét, hogy másnap mégis átengedték a társait, rövid idő múlva pedig feloldották a határzárlatot. A

beállott csend nem bántó, baráti csend, ennyi jár Walter Benjaminnak. Hannah nem néz rájuk, de arra gondol, hogy ezek ketten nagyon megöregedtek, Jaspers persze jobban. „A kiöregedett filozófusokat éppen úgy fel kéne küldeni a padlásra, mint Fellini filmjében az öreg nőket – mondta gonoszul egy ifjú titán egy párizsi szemináriumon. – Eldalolnák kedvenc dalukat és adieu mon beau capitain! A maga öreg kedvencei is mehetnének már. Maga persze kivétel, Mme Arendt: még sokáig lesz muníciója…" Lesz. Lett. Posztumusz muníciója is: *A szellem életéről.* A nagypofájú francia majd elszántan nyomozza benne a két öreg kedvenc szellem-jelenlétét.

A csend túlságosan elhúzódott. Heidegger töri meg: kisméretű könyvet szed elő a zakója zsebéből, feláll, odanyújtja Jaspersnek, és azt mondja, hogy ez a legújabb válogatás *Paul Celan* verseiből, neki hozta, nagy költőnek tartja Celant, és abban a szerencsében volt része néhány hete, hogy személyesen is megismerhette, sőt, felvitte magával Todtnaubergre, a kunyhóba.

Elképzelem, hogy mindez így hangzana el. Egy szuszra. – Ivott a kútból – mondaná még Heidegger, és még mindig állna. Jaspers érdeklődve bólintana. „Ivott a kútból."

Akkor Heidegger azt mondaná, hogy a Celannal való találkozás sok régi dolgot juttatott az eszébe, *azt, ami volt,* és *ami már nem lehetséges.* Vagy mégis? Választ várna. De Jaspers nem tudná, hogy mit válaszoljon.

Én sem tudom. Vajon elhangozhatnak-e még azok a szavak? Amelyekre Jaspers várt valamikor? Amelyekre Celan még mindig vár? A szavak, amelyeket Hannah Arendt sohasem hallott?

Dönteni kell. Döntök.

Elképzelem, hogy Hannah Arendt kimegy a konyhába, segíteni Gertrudnak. Tea, konyak, sütemény. Gertrud már nem utálja Heideggert: *megtört,* állapítja meg elégtétellel. Gertrud is megtört. Mit tud Heidegger erről a barátságról, Jaspersék és Blücherék között? Hannah férje nemrég nagyon beteg volt, és Jaspers, az egykori orvos, szabályosan kitanulta a kórt, hogy hosszú, szakszerű levelekkel tartsa benne a lelket. Arendtben is ő tartotta a lelket, amíg az Eichmann-botrány zajlott, és képes volt egy életre

megszakítani a kapcsolatát Golo Mann-nal, kedves egykori tanítványával, amikor az Arendt könyvéről ledorongoló kritikát írt...

„Drága, drága barátaim – gratulált Hannah ez év februárjában Jaspersék házassági évfordulójára –, ez nem válasz Karl hosszú, kedves, nagyszerű levelére, csak egy felköszöntő, mert ezekben a napokban mindig eszembe jut, hogy milyen csodálatos, hogy ti ketten egyáltalán a világra jöttetek, egymásra találtatok, és ezt a különleges összetartozást megteremtettétek, ami nekem második otthont adott. Nem kívánhatok nektek mást, mint amit magamnak, hogy ez még így legyen sokáig!"

És Jaspers, amikor még magázódtak egymással: „Mindig újra hálás vagyok, amiért a barátja lehetek. A magával való szövetség elriasztja az embergyűlölet és a szívtelen közönyösség szellemeit."

És Golo Mann: „Vajon boldog volt-e Jaspers? Meg volt elégedve magával. Éppen olyan igazságos volt másokhoz, mint önmagához. Örült, hogy könyvei sikert aratnak, és

pénzt hoznak a házhoz. Szerette a feleségét. Szerette Hannah Arendtet. De az élet örömeiből nem sok jutott neki."

Kész az uzsonna, H. bevinné a tálcát a szalonba. Bensőséges hangulatot találna. „Ráhagyatkozás." Egy szóról folyna a szó, de nem *arról a szóról,* hanem egy Celan vers címéről, keresnék a címet alkotó összetett szó gyökereit. Zsonglőrködés a nyelvvel. Hannah is bekapcsolódna. Mind a hárman az etimológia és a német nyelv szerelmesei. Egy zsidó, egy náci és egy svájci. És egy bukovinai költő versének a címe: *„Hazatérés."* Haza-térés.

Nem érdemes meg nem valósult találkozásokról, ki nem mondott szavakról képzelődni. A kimondott szavak is elég rejtélyesek.

Hannah Arendt hagyatékában egy cédulát találtak, amelyre pár soros dedikációt firkantott. Heideggernek szánta. Először ezt akarta a *Vita activa* német példányához mellékelni, de meggondolta, eltette. Miért tette el?

„Az ajánlás lemarad erről a könyvről. De hogyan ajánlhatnám Neked, én közeli barátom, aki hű voltam hozzád és hűtlen voltam hozzád és mindig szerettelek?”